Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ФОМІН ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ

УДК [37.013.42:35.072.2](477)(09) «18/19»

ДИСЕРТАЦІЯ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
(доктора наук)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____(В. В. Фомін)

Науковий консультант: **Зеленська Людмила Дмитрівна**,
доктор педагогічних наук, професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Фомін В. В. ***Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття).*** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018.

У дисертаційній праці представлено цілісну картину історико-педагогічного дослідження з проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні в широких хронологічних межах – кінець XVIII – початок XX століття.

Завдяки аналізу історіографії та джерельної бази з теми досліджуваної роботи виявлено провідні тенденції становлення, умови розвитку діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні, конкретизовано зміст та організаційні напрями роботи з дітьми та молоддю, висвітлено теоретично-методологічні засади, які подано крізь призму системного, синергетичного, культурологічного, хронологічного, історіографічного, наративного, аксіологічного підходів.

У рамках історико-педагогічного дослідження знайшли найбільш повне визначення такі поняття, як: «опіка», «піклування», «заклади опіки», «патронат», «патронаж», «діти-сироти», «безпритульні» та інші. Відзначено, що сьогодні їх розуміння дещо відрізняється від трактування у минулому, отже дозволяє говорити про їх уточнення, регламентування, зокрема таких визначень як «патронат» і «патронаж».

Особливий інтерес представляють витоки ідеї становлення і розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді в світовій та вітчизняній педагогічній думці. Визначено, що протягом багатьох століть, починаючи майже з первісної культури, питання суспільної опіки знаходились під пильним поглядом громад, церковних інституцій, держави та приватних осіб.

Незважаючи на суспільно-політичні та економічні чинники протягом усього історичного періоду у державі відбувався поступовий розвиток мережі закладів суспільної опіки, змінювались умови надання допомоги нужденним, впроваджувались заходи щодо працевлаштування, безкоштовного лікування, навчання й виховання підростаючого покоління, посилювалась боротьба проти професійного жебрацтва тощо.

Заслуговує на увагу визначення типів закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду, які класифіковано за формою власності (державні, громадські, приватні), відомчою підпорядкованістю (Прикази суспільної опіки, Міністерство Внутрішніх справ, Міністерство Народної освіти та ін., земські, міські органи самоврядування, церковні інституції, Відомство імператриці Марії Федорівни, імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство тощо) та функціональною приналежністю – загальні (богадільні, виховні будинки, сирітські установи, притулки, дитячі робітничі будинки) та спеціалізовані (училища для глухонімих, сліпих, будинки для душевнохворих).

На основі визначених критеріїв (суспільно-політичні, соціально-економічні чинники розвитку українських губерній у складі Російської імперії; нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді; погляди науково-педагогічної громадськості на проблему опіки та піклування; зміст і напрями діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді різних типів) обґрунтовано етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у визначених хронологічних межах:

- I етап (1775 – 1801 рр.) – законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях;
- II етап (1802 – 1827 рр.) – започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи;

- III етап (1828–1863 рр.) – реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази;
- IV етап (1864 – 1890 рр.) – модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг;
- V етап (1891–1917 рр.) – інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту і напрямів їх діяльності.

Підсумком дисертаційної праці стали визначені перспективи актуалізації педагогічно цінних ідей та практичного досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах: активізація профорієнтаційної роботи з урахуванням нахилів і здібностей дітей; розширення змісту неформальної освіти педагогів для роботи з дітьми та молоддю в закладах суспільної опіки; утвердження адресної допомоги закладам суспільної опіки дітей та молоді, минаючи сумнівні інтернет-організації; залучення громадськості на основі постійного шефства (меценатства); поширення форм психологічної підтримки невиліковно-хворих дітей через організацію дитячих медико-педагогічних центрів, санаторіїв, консультативних пунктів; створення спеціальних умов для повного супроводу дитини на засадах сімейного затишку та родинних стосунків в закладах паліативної допомоги; унормування діяльності спеціальних патрульних для здійснення «поліцейського піклування»; звернення уваги соціуму на появу «соціальних сиріт», «дітей вулиці» та у зв’язку з цим інформування батьків, органів опіки та піклування; використання потенціалу церкви у сферах профілактики правопорушень, навчання та виховання, формування у віруючих законослухняної поведінки, високих моральних устоїв тощо.

Таким чином, вирішення завдань дослідження зумовило досягнення його мети: систематизовано теоретичні положення, обґрунтовано етапи та

узагальнено практичний досвід організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) для використання прогресивних здобутків в умовах сьогодення.

Ключові слова: опіка, піклування, заклади суспільної опіки, діти-сироти, безпритульні, підкинуті, неповнолітні злочинці, виховні сирітські будинки, притулки, патронат, патронаж, організація, діяльність, напрями.

Список публікацій здобувача

1. Фомін В. В. Діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історія, теорія, досвід : монографія. Дніпро: Середняк Т. К., 2017. 340 с.

2. Фомін В. В. Історико-порівняльний аналіз термінологічних дефініцій «опіка», «піклування», «патронат» та «патронаж». *Transformacja środowiska międzynarodowego i jego wielowymiarowość*. Monografia zbiorowa. Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki. Lwów-Olsztyn. 2017. Tom 4. S. 204–213.

3. Фомін В.В. Роль класного керівника в розвитку естетичних якостей вихованців Першої Харківської гімназії в кінці XIX – початку XX століття. *Теорія та методика навчання та виховання*. Харків. 2004. Вип.13. С. 45–48.

4. Фомін В.В. Роль класних наставників у розвитку естетичних якостей своїх вихованців у навчальних закладах України кінця XIX – початку Століття *Теорія та методика навчання та виховання*. Харків. 2005. Вип.15. С. 96–102.

5. Фомін В.В. Проблеми взаємодії дошкільних навчальних закладів і сім'ї в історії вітчизняної педагогічної думки. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя. 2010. Вип.12(65). С. 119–125.

6. Фомін В.В. Теорія і методика співпраці ДНЗ з родинами у професійній підготовці майбутніх вихователів. *Педагогіка формування*

творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя. 2011. Вип.18(71). С. 286–289

7. Фомін В.В. Освітньо-виховна діяльність закладів суспільної освіти дітей та молоді в Україні: історико-педагогічний аспект. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.* Одеса. 2014. Вип. 11-12. С. 178–185.

8. Фомін В.В. Питання опіки дітей та молоді в творчій спадщині В. Ф. Одоєвського. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя: КПУ, 2015. Вип 45 (98). С. 52–59.

9. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у вітчизняній періодичній пресі другої половини XIX - початку XX століття *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи.* Харків. 2015. Вип. 45. С. 94–105.

10. Фомін В.В. Питання опіки й піклування про дітей та молодь в Україні наприкінці XIX - на початку XX століття (за матеріаліми журналу "Тюремний вісник"). *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Харків. 2016. Вип. 46. С. 94–105

11. Фомін В.В. Освітньо-виховна діяльність Харківського виправного притулку для неповнолітніх: історико-педагогічний аспект. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи.* Харків. 2016. Вип. 47. С. 84–97.

12. Фомін В.В. Досвід організації громадської опіки дітей та молоді на сторінках педагогічної преси другої половини XIX – початку XX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Посвіт, 2015. Вип. №14. С. 98–102.

13. Фомін В.В. Спеціалізовані заклади суспільної опіки для глухонімих в Україні (XIX – початок XX століття). *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 22. С. 230–234.

14. Фомін В.В. Спеціалізовані заклади суспільної опіки для сліпих в Україні (XIX – початок XX століття). *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницкий. 2017. Вып. 4(24). ч. 1. С.123–128.

15. Фомін В. В. Освітньо-виховна діяльність дитячих спеціалізованих закладів суспільної опіки для душевнохворих в Україні: історико-педагогічний аспект. *Актуальные научные исследования в современном мире* Переяслав-Хмельницкий. 2017. Вып. 5(25). Ч.1. С. 98–107.

16. Фомін В.В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в Україні в епоху Середньовіччя. *Актуальные научные исследования в современном мире* Переяслав-Хмельницкий. 2017. Вып. 6(26), ч. 4. С. 97–101.

17. Фомін В.В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у творчому доробку І.І.Бецького. І*мідж сучасного педагога: сучасні освітянські реалії.* Полтава. 2018. № 1 (178). С. 73-76

18. Фомін В. В., Юрьева Е. А. Интерактивные методы профессиональной подготовки педагогов к работе с семьёй в условиях этнокультурного разнообразия современного общества. *Этнопедагогический ежегодник*. Чебоксары. 2013. Вып. 7. С. 94–99.

19. Фомін В.В. Сирітські будинки як заклади суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історико-педагогічний аспект. *Вісник польсько-української науково-дослідної лабораторії дидактики імені Я.А. Коменського*. Умань : ФОП Жовтий. 2017. С. 111–115.

20. Fomin V. Orphanages as social care institutions of children and youth in Ukraine in 19th and early 20th century. *Ежемесячный международный научный журнал «NOVATION»*. Варна. 2017. №9. С. 5–8.

21. Fomin V.V. Some issues of public guardianship in the epoch of Ukrainian Cossackdom development. *Science initiative «Universum»*: Morrisville, Lulu Press. 2017. 51–53p.

22. Fomin V. V. Заклади суспільної опіки дітей та молоді в Україні (XIX – початок XX століття). *Scientific Journal «ScienceRise: Pedagogical Education».* 2017. № 12(20). С. 32-38 (abstract&references 59–60).

23. Фомін В.В. Питання опіки дітей та молоді в системі освіти України XIX – початку XX століття. *Методологія сучасних наукових досліджень: матеріали XI науково-практичної конференції молодих вчених (11-12 листопада 2014 р., м. Харків)*. Харків. 2014. С. 50-52.

24. Фомін В.В. Роль земств в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історико-педагогічний аспект. *Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» 30-31 січня 2015 р.* 2015. С. 31–33

25. Фомін В.В. Організація діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх наприкінці XIX - початку XX століття. *Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (11-12 травня 2016 року, м. Харків).* Харків. 2016. С. 67–70.

26. Фомін В.В. Робітничі будинки як заклади суспільної опіки: історико-соціальний аспект. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали восьмої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 листопада 2016 р.)* Одеса. 2016. С. 180–183.

27. Фомін В.В. Типологізація закладів суспільної опіки в Україні (XIX – початок XX століття). *Методологія сучасних наукових досліджень : збірник наукових праць за результатами XIII Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 листопада 2016 р., м. Харків).* Харків. 2016. С. 149-154.

28. Фомін В.В. Теоретико методологічні засади організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII - початок XX століття). *Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури: програма II Всеукраїнської науково-практичної конференції*

«Демократія. Альтруїзм. Освіта» (1-3 грудня 2016 року). Харків: ХНПУ. 2016. С. 14-15.

29. Фомін В.В. Освітньо-виховна діяльність сирітських будинків: історико-педагогічний аспект. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2017 р.).* Одеса. 2017. С. 208–211.

30. Фомін В.В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в період античності та раннього християнства. *Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації».* Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип.25. С. 242–244.

31. Фомін В.В. Благодійна діяльність Київської Русі в напрямі організації опіки та піклування. *Матеріали XXXIV міжнародної інтерне-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: Проблеми та перспективи розвитку»*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вып. 34. С. 47–49.

32. Фомін В.В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в Україні XVII століття. *Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 26. С. 242–244.

33. Фомін. В.В. Музичне мистецтво в закладах суспільної опіки дітей та молоді: історико-педагогічний аспект. *Час мистецької освіти «Проблема творчості у сучасній мистецькій освіті*. Матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції (28-30 березня 2018 року). Харків. 2018. С.27-29.

SUMMARY

Fomin V.V. ***Theory and Practice of Organizing Activity of Institutions of Social Guardianship of Children and Youth in Ukraine (the End of the 17th – the Beginning of the 20th Century)***. – Qualifying scientific work published as a manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences on the specialty 13.00.01 "General Pedagogics and History of Pedagogics". – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, 2019.

The dissertation presents a coherent historical and pedagogical research on the organizing activity of institutions of social guardianship of children and young people in Ukraine in broad chronological boundaries since the end of the 17th till the beginning of the 20th century.

Due to the analysis of historiography and source base, the main formation trends, conditions for activity development of the institutions of social guardianship of children and youth in Ukraine are defined; content and organizational directions of work with children and youth are elucidated; theoretical and methodological principles, which are presented through the prism of systemic, synergistic, culturological, chronological, historiographical, narrative and axiological approaches are highlighted.

Within the framework of historical and pedagogical research, the most complete definitions have been given to such concepts as "ward", "guardianship", "institutions of ward care", "state institutions of guardianship", "social welfare", "patronage", "orphans", "homeless people" and others. It is noted that today their understanding is somewhat different from the interpretation in the past, therefore, one can talk about their refinement and regulation, which concern definitions of such notions as "social welfare" and "patronage" in particular.

Origins of the idea of formation and development of institutions of social guardianship of children and youth in the world and domestic pedagogical thought are of particular interest. It has been determined that for many centuries, starting

from almost the original culture, the issues of public welfare were kept under the watchful eye of communities, church institutions as well as state and private individuals. During the entire historical period despite some socio-political and economic factors, the state gradually developed a network of public welfare institutions and appropriate conditions for rendering assistance to the needy. It also introduced employment measures, free treatment, education and upbringing of younger generation and increased struggle against professional beggars, etc.

Definition of types of institutions of social guardianship of children and young people in Ukraine during the period under study deserves particular attention. They are classified according to their functional affiliation and departmental subordination. For functional belongings, these are orphanage educational institutions, liturgy, specialized institutions of care (schools for the deaf, blind, mentally ill), private institutions of public welfare and children's shelters, children's work-houses and houses of diligence, etc. The directions of their activities aimed at providing educational, pedagogical, rehabilitative, preventive, legal and material services are revealed in the work.

A separate subdivision in the dissertation paper is the structure of the subordination of institutions of social guardianship of children and youth to ministries and departments that functioned during the period under study. They are Ministry of Internal Affairs, Orders of Public Welfare, and subsequently local and city local self-government bodies, Office of Empress Maria, Imperial Man-Friendly Society, Church Office of the Holy Synod and others.

On the basis of certain criteria (socio-political, socio-economic, views of scientific and pedagogical community on the problem of custody and guardianship, organizational peculiarities of activities of institutions of social guardianship for children and youth in Ukraine (content and areas of activity), the following stages of organizing activity of institutions of social guardianship of children and young people in Ukraine during the period under study are justified:

- Stage I (1775 - 1801) – legislative registration of the care system in the Russian Empire and definition of the main directions of activity of institutions of social guardianship of children and youth on the territory of Ukraine;
- Stage II (1802 - 1827) – initiation of the process of profiling activities of public children's welfare institutions within Ukrainian provinces on the basis of the ministerial reform;
- Stage III (1828-1863) – reorganization of functioning institutions of social guardianship of children and youth and opening new ones taking into account the updated legal regulatory framework;
- Stage IV (1864-1890) – modernization of activity of institutions of social guardianship of children and youth and expansion of the range of social and pedagogical services offered by them;
- Stage V (1891-1917) – intensification of opening of public guardianship institutions for children and youth and improvement of content and directions of their activity.

As a result of the dissertation work, the perspectives of updating pedagogically valuable ideas and practical experience of organizing activities of institutions of social guardianship of children and youth of the studied period in the current conditions have been identified: activation of vocational guidance work taking into account children's inclinations and abilities; expanding the content of non-formal teachers' education for working with children and youth in public welfare institutions; establishment of targeted assistance to the institutions of social care for children and young people, bypassing dubious Internet organizations and street beggars; public involvement on the basis of permanent patronage (coaching); proliferation of forms of psychological support for incurably sick children through the organization of children's medical and pedagogical centers, sanatoriums, advisory posts; creation of special conditions for full child support on the basis of family comfort and family relationships in palliative care facilities; regulation of the activities of special patrols for the implementation of "police custody"; public attention to the emergence of "social orphans", "street children" and, in this

connection, informing parents, guardianship and trusteeship bodies; use of the church's potential in the areas of crime prevention, education and upbringing, formation of law-abiding behavior and high moral standards among the faithful, etc.

Thus, the scientific work contains systematized theoretical issues, well-grounded stages and generalized practical experience of organizing activity of the institutions of social guardianship of children and youth in Ukraine (end of the 17th – the beginning of the 20th century) which makes it possible to use progressive achievements in the present conditions.

Key words: guardianship, care, institutions of social guardianship, orphans, homeless, abandoned, juvenile offenders, educational orphanages, shelters, social welfare, patronage, organization, activity, directions.

List of the doctoral candidate's publications

1. Fomin V.V. Activity of the institutions of social guardianship of children and youth in Ukraine: history, theory, experience: monograph. Dnipro: T.K. Seredniak, 2017. 340 p.

2. Fomin V.V. Historical and comparative analysis of such terminological definitions as "guardianship", "care", "social welfare" and "patronage". *Transformacja środowiska międzynarodowego i jego wielowymiarowość*. Monografia zbiorowa. Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana franki Lwów-Olsztyn, 2017. Vol. 4 P. 204-213.

3. Fomin V.V. Role of a class teacher in the development of aesthetic qualities of the First Kharkiv Gymnasium pupils at the end of the 19th – the beginning of the 20th century. Theory and methods of teaching and education. Kharkiv, 2004. Vol. 13. P. 45-48.

4. Fomin V.V. Role of classroom mentors in the development of aesthetic qualities of their students in Ukrainian educational institutions at the end of the 19th – the beginning of the 20th century. Theory and teaching methods of education and upbringing. Kharkiv, 2005. Vol. 15. P. 96-102.

5. Fomin V.V. Problems of interaction of preschool educational institutions and family in the history of domestic pedagogical thought. Pedagogy of the formation of a creative person in higher and secondary schools. Zaporizhzhia, 2010. Vol. 12 (65). P. 119-125.

6. Fomin V.V. Theory and methodology of cooperation of educational institutions for children with families in the training of future educators. Pedagogy of the formation of a creative person in higher and secondary schools. Zaporizhzhia, 2011. Vol. 18 (71). P. 286-289.

7. Fomin V.V. Educational and upbringing activity of the institutions of social education of children and youth in Ukraine: historical and pedagogical aspect. Scientific Herald of K.D. Ushynskyi Southern Ukrainian State Pedagogical University. Odessa, 2014. Vol. 11-12. P. 178-185.

8. Fomin V.V. Aspects of guardianship of children and youth in creative heritage of V.F. Odoievskyi. Pedagogy of the formation of a creative person in higher and secondary schools. Zaporizhzhia: KPU, 2015. Vol. 45 (98). P. 52-59.

9. Fomin V.V. Some issues of social guardianship of children and youth in the national periodical press of the second half of the 19th and early 20th centuries. Means of educational and research work. Kharkiv, 2015. Vol. 45. P. 94-105.

10. Fomin V.V. Some issues of guardianship and custody of children and youth in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries (based on the materials of "Prison Bulletin" magazine). Means of educational and research work. Kharkiv, 2016. Vol. 46. P. 94-105.

11. Fomin V.V. Educational and upbringing activity of Kharkiv refugee shelter for juveniles: historical and pedagogical aspect. Means of educational and research work. Kharkiv, 2016. Vol. 47. P. 84-97.

12. Fomin V.V. Experience of organization of public welfare of children and youth on the pages of pedagogical press in the second half of the 19th and early 20th centuries. Topical issues of the humanities. Drohobych: Posvit, 2015. Vol. 14. P. 98-102.

13. Fomin V.V. Specialized institutions of social guardianship for deaf people in Ukraine (the 19th - early 20th century). Trends and prospects for the development of science and education in a globalizing environment. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2017. Vol. 22. P. 230-234.

14. Fomin V.V. Specialized institutions of social guardianship for the blind in Ukraine (the 19th - early 20th century). Current scientific research in the modern world. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2017. Vol. 4 (24). Part 1. P. 123-128.

15. Fomin V. V. Educational activity of children's specialized institutions of social guardianship for mentally ill in Ukraine: historical and pedagogical aspect. Actual scientific research in modern world. Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2017. Vol. 5 (25). Part 1. P. 98-107.

16. Fomin V.V. Some issues of social guardianship of children and youth in Ukraine in the Middle Ages. Actual scientific researches in the modern world. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2017. Vol. 6 (26). P. 97-101.

17. Fomin V.V. Some issues of social guardianship of children and youth in the creative work of I.I. Betskyi. Image of modern educator: modern educational realities. Poltava, 2018. No. 1 (178). P. 73-76.

18. Fomin V.V., Yuryeva E.A. Interactive methods of professional training of teachers for interaction with a family in conditions of ethno-cultural diversity of modern society. Ethnopedagogical yearbook. Cheboksary, 2013. Vol. 7. P. 94-99.

19. Fomin V.V. Orphan's homes as institutions of social guardianship of children and youth in Ukraine: historical and pedagogical aspect. Bulletin of Y.A. Comenskyi Polish-Ukrainian Research Laboratory of Didactics. Uman: FOP Zhovtyi, 2017. P. 111-115.

20. Fomin V. Orphanages as social care institutions for children and youth in Ukraine in the 19th and early 20th centuries. Monthly International Scientific Journal "NOVATION". Varna, 2017. No. 9. P. 5-8.

21. Fomin V.V. Some issues of public guardianship in the epoch of Ukrainian Cossackdom development. *Science initiative «Universum»*: Morrisville, Lulu Press. 2017. P. 51–53.

22. Fomin V.V. Institutions of public care for children and young people in Ukraine (the 19th - early 20th centuries). Scientific Journal «ScienceRise: Pedagogical Education». 2017. No. 12 (20). P. 32-38 (abstract & references 59-60).

23. Fomin V.V. Some issues of children and youth care in the education system of Ukraine in the 19th - early 20th centuries. Methodology of modern scientific research: materials of the 11th scientific-practical conference of young scientists (Nov. 11-12, 2014, Kharkiv). Kharkiv, 2014. P. 50-52.

24. Fomin V.V. Role of zemstvos in organizing activity of public care institutions for children and young people in Ukraine: historical and pedagogical aspect. Materials of the 11th all-Ukrainian scientific and practical Internet conference "Domestic science at the turn of the epoch: problems and prospects of development". January 30-31, 2015. P. 31-33

25. Fomin V.V. Organizing activity of Kharkiv refugee shelter for juveniles at the end of the 19th - beginning of the 20th century. Ukrainian education and science in the 21st century: youth view: materials of the 2nd all-Ukrainian scientific and practical conference of young scientists (May 11-12, 2016, Kharkiv). Kharkiv, 2016. P. 67-70.

26. Fomin V.V. Workers' houses as institutions of social guardianship: historical and social aspects. Relevant studies in the social sphere: materials of the 8th International Scientific and Practical Conference (Odesa, November 17, 2016) Odessa, 2016. P. 180-183.

27. Fomin V.V. Typologization of social guardianship institutions in Ukraine (the 19th - early 20th century). Methodology of modern scientific research: a collection of scientific works on the results of the 13th International Scientific and Practical Conference (Nov. 10-11, 2016, Kharkiv). Kharkiv, 2016. P. 149-154.

28. Fomin V.V. Theoretical and methodological foundations of the organizing activity of social guardianship institutions for children and youth in Ukraine (end of the 18th - the beginning of 20th century). Under the sign of H. Skovoroda. The Star Time of Ukrainian Culture: Program of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Democracy. Altruism. Education” (December 1-3, 2016). Kharkiv: KhNPU. 2016. P. 14-15.

29. Fomin V.V. Educational and upbringing activity of orphan houses: historical and pedagogical aspect. Relevant studies in social sphere: materials of the 9th International Scientific-Practical Conference (Odessa, May 17, 2017). Odessa, 2017. P. 208-211.

30. Fomin V.V. Some issues of social guardianship of children and youth in the period of antiquity and early Christianity. Materials of the 25th International Scientific and Practical Internet Conference "Trends and Prospects of Scientific and Educational Development in Globalizing Environment". Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2017. Vol. 25. P. 242-244.

31. Fomin V.V. Charitable activity of Kyivska Rus in the organization of guardianship and trusteeship. Materials of the 34th International Internet Conference "Domestic science at the turn of the epoch: Problems and prospects of development". Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2017. Vol. 34. P. 47-49.

32. Fomin V.V. Some issues of social guardianship of children and youth in Ukraine in the 17th century. Materials of the 27th International Scientific and Practical Internet Conference "Trends and Prospects of Scientific and Educational Development in Globalizing Environment". Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2017. Vol. 26. P. 242-244.

33. Fomin V.V. Musical art in the social guardianship institutions for children and youth: historical and pedagogical aspect. Time of artistic education "The problem of creativity in contemporary artistic education. Materials of the VI International Scientific and Practical Conference (March 28-30, 2018). Kharkiv, 2018. P. 27-29.

ЗМІСТ

ВСТУП..... 5

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)..... 24

1.1. Історіографія дослідження..... 25

1.2. Джерельна база..... 51

Висновки до розділу 1..... 64

Список використаних джерел..... 69

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)..... 79

2.1. Наукові підходи до аналізу проблеми дослідження..... 80

2.2. Термінологічне поле дослідження..... 93

2.3. Витоки становлення і розвитку проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці..... 119

Висновки до розділу 2..... 150

Список використаних джерел..... 155

РОЗДІЛ 3. ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)..... 164

3.1. Класифікація закладів суспільної опіки дітей та молоді за функціональною приналежністю..... 167

3.1.1. Загальні заклади суспільної опіки..... 168

3.1.2. Спеціалізовані заклади суспільної опіки..... 204

3.2. Класифікація закладів суспільної опіки дітей і молоді за формою власності та сферами відомчої підпорядкованості 228
Висновки до розділу 3 243
Список використаних джерел 247
РОЗДІЛ 4. ЕТАПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII - ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ) 255
4.1. Етап законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях (1775–1801 рр.) 257
4.2. Етап започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи (1802-1827 рр.) 286
4.3. Етап реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази (1828-1863 рр.) 307
4.4. Етап модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг (1864-1890 рр.) 333
4.5. Етап інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності (1891-1917 рр.) 347
Висновки до розділу 4 369
Список використаних джерел 386
РОЗДІЛ 5. ПРОГНОСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ПРОГРЕСИВНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ І ЦІННІСНОГО ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ ДОСЛІДЖУВАНОГО ПЕРІОДУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ 397
5.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в умовах сьогодення 398

5.2. Напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки досліджуваного періоду в сучасних умовах 418
Висновки до розділу 5 450
Список використаних джерел 457
ВИСНОВКИ 461
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 467
ДОДАТКИ 538

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціально-економічні й політичні перетворення, що відбуваються в Україні, процес її інтеграції в європейський та світовий простір актуалізують проблему опіки й піклування дітей та молоді як одну з основних ознак правової демократичної держави. Вирішення цього завдання детермінується такими державно-освітніми документами, як: Конституція України (1996), Конвенція ООН про права дитини (1989), Цивільний та Сімейний кодекси України (2017), Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки (2017), Національна програма «Діти України» (2015), Закони України «Про освіту» (2017), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2017), постанови Кабінету Міністрів України «Про питання організації виконання законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування» (2016), «Про охорону дитинства» (2017), Укази Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» (2005), «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» (2012), «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей» (2013) тощо.

Зазначені документи регламентують порядок взаємодії органів та установ, міжвідомчі взаємозв’язки, спрямовані на підтримку неповнолітніх, захист прав і свобод дітей-сиріт, дітей з асоціальних сімей, тих, хто залишився без батьківської опіки або зазнав жорстокості в соціумі, належить до категорії неповнолітніх злочинців або дітей з особливими потребами (інваліди, невиліковні, розумово відсталі та ін.), через державні й муніципальні заклади опіки та піклування, сімейні форми влаштування: дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати, загальноосвітні санаторні

школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, будинки дитини, виховні колонії, дитячі будинки-інтернати, дитячі будинки сімейного типу.

Водночас чинні заклади суспільної опіки не можуть повною мірою забезпечити потреби суспільства щодо цілеспрямованого соціального захисту всіх дітей, які цього потребують. Так, згідно зі статистичними даними Міністерства соціальної політики України, на початок 2018 року опіки та піклування (медичної реабілітації, перевиховання, психологічної підтримки та соціалізації) потребувало 71 тис. 566 дітей. Незважаючи на пріоритет сімейних форм улаштування й виховання дітей та молоді, у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу виховувалось лише 13 тис. 792 дитини.

У пошуках розв'язання окресленої проблеми, а також з метою використання найбільш вагомих теоретичних та практичних здобутків минулого досить актуальним постає звернення до вивчення організації діяльності закладів суспільної опіки дітей і молоді в українських губерніях Російської імперії кінця XVIII – початку XX століття, коли під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних чинників відбувалось оформлення державної системи опіки та піклування; активізація благодійних організацій, церковних інституцій, приватного меценатства у цій сфері; розширення мережі закладів суспільної опіки дітей та молоді (сирітські виховні будинки (діти-сироти), богадільні та сиротинці (діти-інваліди, сироти, безпритульні), сирітські приймальні (підкинуті, знайдені та позашлюбні), дитячі притулки (діти з незаможних родин, ті, які залишились без батьківського піклування (тяжка хвороба, від'їзд), виправні притулки (неповнолітні злочинці, діти заарештованих батьків), нічліжні відділення, денні сховища, ясла, лікувальні установи (лікарні, будинки для душевнохворих, інвалідні будинки), училища для глухонімих, сліпих тощо) та визначення спектру напрямів їх діяльності (освітньо-виховний, соціально-реабілітаційний, матеріально-побутовий, превентивно-правовий).

Аналіз наукових розвідок з питань діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття свідчить про підвищений інтерес дослідників до висвітлення різновекторних її аспектів з позиції окремих галузей наукового знання: *історії* (О. Донік, О. Кравченко, М. Марчук, В. Рубаник, Н. Рудий, А. Савочка, Ю. Сербалюк, Ф. Ступак та ін.); *медицини* (І. Дацюк, М. Коренев, В. Мартинюк, С. Урсуленко, Т. Шевченко та ін.); *права* та *історії права* (Н. Адаховська, А. Баран, О. Бурлак, Н. Д'ячкова, Т. Івлєва, О. Карпенко, О. Мордань, А. Нечаєва, Ю. Походзіла, Ю. Рібцун, О. Потопахіна, І. Яніцька та ін.); *соціології та соціальної педагогіки* (О. Безпалько, М. Васильєва, С. Гринченко, І. Доля, Н. Коляда, І. Манюхіна, А. Рижанова та ін.); *психології* (Г. Бевз, В. Кузьмінський, О. Нескучаєва, І. Пєша); *педагогіки* (О. Друганова, Н. Грицишина, І. Комар, В. Маштакова, В. Моісеєва, С. Поляруш, В. Шпак, Л. Штефан, Т. Янченко).

Тематична спрямованість праць учених, що розкривають питання еволюції інституту опіки та піклування молодого покоління, охоплює такі питання:

- становлення закладів суспільної опіки на різних етапах історичного поступу українського суспільства (І. Апаріна, С. Гаврюшин, Л. Жукова, Т. Кононова, Ж. Кулькова, Ю. Кахіані, Б. Кобзар, Н. Огревич, З. Палюх, В. Покась, В. Старцева, К. Фоменко, В. Чугаєвський, Т. Харук, О. Хитрова, Т. Янченко та ін.);
- освітньо-виховна діяльність регіональних опікунсько-виховних закладів (В. Ботушанський, О. Гнатчук, Н. Грицишин, О. Ільченко, І. Ковальчук, М. Марчук, В. Маштакова та ін.);
- роль приватної ініціативи та благодійництва як підґрунтя діяльності дитячих освітньо-виховних закладів (О. Друганова, С. Поляруш, А. Савочка, Н. Сейко, Б. Ступарик, О. Хаустова та ін.);
- внесок релігійних організацій у розбудову форм, змісту опіки та піклування підростаючого покоління (І. Комар, О. Кравченко, Г. Яковенко);

- практика роботи спеціальних виправно-виховних закладів в історичній ретроспективі (С. Болтівець, В. Виноградова, І. Діптан, Я. Заборовський, А. Зінченко, О. Ільченко, І. Осадчий, М. Попов, В. Шульга, В. Шпак);
- організація опіки дітей та молоді у контексті розвитку жіночого руху в Україні (І. Грєбцова, С. Накаєва та ін.).

Окремий кластер складають наукові розвідки, що розкривають підходи до розв'язання досліджуваної проблеми на сучасному етапі, як-от: форми і методи соціалізації дітей та молоді (М. Васильєва, Н. Грицишин, І. Звєрєва, А. Капська, Н. Коляда, В. Оржеховська, І. Пєша, А. Рижанова); допомога родині, школі та іншим установам у вихованні дітей (Л. Волинець, Г. Лактіонова, Г. Лемко, І. Трубавіна); психологічна підтримка вихованців у закладах суспільної опіки та прийомних сім'ях (Г. Галущак, Н. Єфімова); профілактика негативних проявів у поведінці юнацтва (В. Нечерда, В. Оржеховська, О. Пилипенко); правовий захист дітей-сиріт (В. Борисова, Л. Баранова, І. Жилінкова О. Кацьора, І. Яніцька); зміст реабілітації дітей з особливими потребами (Л. Березовська, І. Іванова).

Отже, аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить про підвищений інтерес дослідників до її всебічного вивчення. Утім, у науковому просторі відсутні праці, де комплексно представлено теорію й практику організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських губерніях Російської імперії у період кінця XVIII – початку XX століття, розкрито зміст і напрями їх діяльності, подано їх типологізацію, визначено контингент вихованців, їхні вікові особливості, соціальний стан тощо.

Доцільність дисертаційної праці підсилюється й нагальною потребою вирішення низки *суперечностей між*:

- зростанням чисельності соціально незахищених категорій дітей і молоді та низькою ефективністю чинних механізмів подолання цього явища, зокрема щодо зменшення кількості безпритульних, біженців, жебраків, соціальних сиріт;

- запозиченням правових та процесуальних норм організації діяльності закладів суспільної опіки дітей і молоді зарубіжних країн та потребою у збереженні педагогічно цінного вітчизняного досвіду;
- накопиченим у вітчизняній педагогічній думці цінним досвідом організації діяльності закладів суспільної опіки дітей і молоді та недостатньою увагою громадськості, науковців, практиків щодо його теоретико-практичного узагальнення і використання в сучасних умовах;
- усвідомленням необхідності розширення змісту, форм, напрямів роботи з дітьми та молоддю в закладах суспільної опіки та відсутністю цілеспрямованого системного підходу до використання ефективних технологій соціалізації молодого покоління з урахуванням досвіду минулого та реалій сьогодення;
- пріоритетним розвитком сімейних форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та якістю організації дитячих будинків сімейного типу, дитячих містечок, створених за принципом родинності, прийомних сімей і патронатних вихователів, зокрема для тимчасового супроводу дитини під час її соціальної реабілітації, пошуку місця для подальшого влаштування відповідно до сучасних потреб.

Отже, суспільна значущість та актуальність розв'язання окресленої проблеми, її недостатня наукова розробленість, необхідність подолання зазначених суперечностей зумовили вибір теми дослідження ***«Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття»).***

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з темами науково-дослідної роботи кафедр: початкової, дошкільної і професійної освіти «Сучасні освітньо-виховні технології в підготовці учителів» (№ 0111U008876 від 26.10.11); загальної педагогіки і педагогіки вищої школи «Підвищення ефективності педагогічного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах (№ 0115U005821 від 23.12.2015); соціальної педагогіки «Інновації в

підготовці майбутнього фахівця до соціально-педагогічної діяльності» (№ 00112U002000 від 13.01.2012).

Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 7 листопада 2014) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 15 грудня 2015).

Мета дослідження полягає у систематизації теоретичних положень, обґрунтуванні етапів та узагальненні досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) для використання прогресивних здобутків в умовах сьогодення.

Завдання дослідження:

1. Охарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Розкрити наукові підходи до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття й визначити термінологічно-понятійний апарат дослідження.
3. З’ясувати витоки становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці.
4. Виокремити типи закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду та класифікувати їх за формою власності, відомчою підпорядкованістю й функціональною приналежністю.
5. Обґрунтувати етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у період кінця XVIII – початку XX століття.
6. Узагальнити зміст і напрями організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на кожному з обґрунтованих етапів.
7. Визначити прогностичні тенденції розвитку та перспективні напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – система суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття).

Предмет дослідження – теорія і досвід організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні в досліджуваний період.

Головною концептуальною ідеєю дослідження є розуміння того, що без аналізу та застосування педагогічно цінного історичного досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні неможливо ефективно реалізувати сучасний національний проект реформування системи опіки та піклування підростаючого покоління на засадах фундаментальних положень про запобігання сирітству як соціальному чиннику; надати кваліфіковану правову, психолого-педагогічну, соціальну допомогу; розширити спектр освітньо-виховних послуг; створити умови для соціальної адаптації дітей та молоді; унормувати правові аспекти захисту їхніх прав і свобод; удосконалити навчально-методичне забезпечення діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді.

В основу концептуальної ідеї покладено обґрунтовану періодизацію організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в рамках широкого хронологічного періоду 1775-1917 рр., що дало змогу комплексно й динамічно висвітлити досліджувану проблему з урахуванням суспільно-політичних та соціокультурних чинників розвитку суспільства, визначити параметри освітньо-виховної, превентивно-правової, соціально-реабілітаційної, матеріально-побутової діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на кожному з визначених етапів.

В основу дослідження покладено концепцію, яка включає три взаємопов'язаних концепти:

- *методологічний* концепт віддзеркалює взаємозв'язок і взаємодію різних наукових підходів до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття: *системний* підхід – сприяв комплексному вивченню проблеми, співвіднесенню теоретичних положень й досвіду діяльності закладів

суспільної опіки дітей та молоді різного типу, їх класифікації за формою власності, відомчою підпорядкованістю та функціональною приналежністю; *синергетичний* – уможливив розгляд предмета дослідження з урахуванням суспільно-політичних, ідеологічних і педагогічних детермінант; *історіографічний* – забезпечив розкриття стану розробленості проблеми в історико-педагогічній науці, окреслення джерельної бази, визначення термінологічного поля дослідження; *культурологічний* – дозволив простежити зміни в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у межах досліджуваного періоду з урахуванням соціокультурних чинників; *хронологічний* – уможливив розгляд предмета дослідження в динаміці, сприяв розкриттю витоків становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій і вітчизняній педагогічній думці, обґрунтуванню етапів і визначенню пріоритетних напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки в Україні впродовж 1775-1917 рр.; *наративний* – сприяв відмові від будь-яких ідеалізацій, догматизму, упередженості, тобто заангажованого навіть власною свідомістю опису історичної дійсності, аналізу наукових і публіцистичних текстів, демонструючи таким чином єдність описових і пояснювальних функцій; *аксіологічний* – допоміг визначити пріоритетні цінності суспільства та їх уплив на характер організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду, схарактеризувати сутнісно-змістовну значущість об’єкта та корисність предмета дослідження;

- *теоретичний* концепт – визначає систему ідей, положень, основних понять, які покладено в основу розгляду досліджуваної проблеми з позиції історичної ретроспекції, ідентифікації історико-педагогічних та наукових джерел щодо розуміння мети, завдань, змісту, напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття;

- *технологічний* концепт розкриває прогностичні тенденції та перспективні напрями актуалізації ціннісних ідей і досвіду організації

діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Для розв'язання завдань і досягнення мети дослідження було використано комплекс **методів**: *загальнонаукові* (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, порівняння), які послугували основою для висвітлення історіографії, характеристики джерельної бази досліджуваної проблеми, розкриття термінологічного поля дослідження, визначення наукових підходів до її розв'язання, з'ясування процесуально-змістових складових урядових реформ упродовж досліджуваного періоду) та *спеціальні*: історико-типологічний – сприяв визначенню типів закладів суспільної опіки дітей та молоді за формою власності, функціональною приналежністю та відомчою підпорядкованістю; історико-генезисний – дав змогу простежити ґенезу ідеї організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в світовій та вітчизняній педагогічній думці; історико-діахронний та критеріально-комплексний – дали можливість визначити й обґрунтувати етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у межах досліджуваного періоду, узагальнити зміст і напрями їх діяльності; історико-порівняльний та проблемно-цільовий – дозволили зіставити документальні джерела, архівні матеріали для визначення особливостей функціонування різних типів закладів суспільної опіки дітей та молоді у межах конкретного історичного етапу; історико-актуалізаційний – послугував основою для визначення перспективних напрямів розвитку та актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Джерельна база дослідження. Фактологічний матеріал дисертації становлять:

- документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України, Ф. 346; 707; 787; 791; 793; 830; 918; 1111; 1308; 1474; 2162); Державного архіву Харківської області (ДАХО, Ф. 3; 56; 202; 232; 267); Державного архіву Одеської області (ДАОО, Ф 2;

274), Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) (РДІА, Ф. 758; 769; 1287; 1293; 1405);

- малодосліджена історико-педагогічна література фондів рідкісних видань Центральної науково-довідкової бібліотеки ЦДІА України м. Києва; матеріали ЦНБ НАН України ім. В. І. Вернадського, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (рукописні книги, актові документи, архіви освітніх та культурних установ XVIII-XX ст. з фонду «Інститут рукопису» та відділу стародруків та рідкісних видань);
- законодавчі документи досліджуваного періоду: Державний акт Катерини ІІ «Установи для управління губерніями» (1775); Іменний указ Павла І «Про передачу під головне начальство і заступництво імператриці Марії Федорівни Московського і Петербурзького виховних будинків з усіма їх богоугодними закладами» (училища, лікарні, вдовині будинки тощо) (1797); маніфест Олександра І «Про заснування міністерств» (1802); наказ Миколи І «Про створення IV-го відділення Його Власної імператорської величності канцелярії» (1828); положення «Про притулки» (1839), «Про губернські та повітові земські установи (1864); Статут «Про суспільну опіку та піклування» (1892); наказ «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх…» (1897); проект положення «Про створення Міністерства опіки та піклування» (1917);
- директивні акти *Міністерства народної освіти* («Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804), «Положення про початкові народні училища» (1864), «Положення про вищі початкові училища» (1912)); *Міністерства внутрішніх справ* (положення «Про богадільні» (1828), «Про незабезпечених» (1829), «Про сирітські будинки» (1836), «Про дитячі притулки» (1839), «Правила про … узаконення дітей» (1858), «Про покарання неповнолітніх» (1866), «Про створення спеціальних виправних дитячих притулків» (1886); *Міністерства землеробства і державного майна*

(«Положення про землеробські училища» (1878), «Положення про нижчі сільськогосподарські школи» (1883), «Статут землеробських училищ» (1888), «Нове положення про сільськогосподарську освіту» (1904)); *Міністерства фінансів* («Положення про промислові училища» (1888); розпорядження *Священного Синоду* («Нарис правил про освіту духовних училищ і про зміст духовенства при церквах» (1808), «Про парафіяльне піклування і церковнопарафіяльні школи» (1864), «Про навчальний комітет при Священному Синоді» (1867р.), «Про церковно-парафіяльні школи» (1884) тощо;

- статистичні дані («Статистичний опис Київського навчального округу: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній» (1851), Статистичний літопис Російської імперії (1866-1890 рр.), щорічник «Статистика Російської імперії» (1887-1914 рр.), Статистичні та фінансові питання громадського піклування (1888), історико-статистичний нарис «Благодійність та громадське піклування в Росії» (1894), описово-статистичні джерела Київського (1852), Чернігівського (1851), Харківського (1888) намісництв);

- звіти благодійних громадських, приватних і релігійних організацій, інспекторів, директорів та керівників органів місцевого самоврядування щодо організації освітнього процесу в закладах суспільної опіки різних типів, матеріально-фінансової підтримки дітей та молоді, якісного й кількісного штату педагогічного та обслуговуючого персоналу, умов улаштування й працевлаштування підопічних;

- навчально-програмова документація (навчальні плани, розклади занять, методики викладання окремих навчальних предметів) закладів суспільної опіки дітей та молоді (виховні та сирітські будинки, дитячі притулки (виховні, виправні), спеціалізовані заклади для сліпих, глухонімих, душевнохворих);

- матеріали періодичних видань: «Вестник воспитания», «Свободное воспитание», «Дошкольное воспитание», «Світло», «Журнал Министерства

Народного Просвещения», «Церковноприходская школа», «Трудовая помощь», «Тюремный вестник», «Педагогический журнал для учащих народных школ» «Вестник Европы», «Украинский журнал», «Украинский вестник», «Киевская старина», «Основа», «Учитель», «Русская школа», «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Журнал Министерства народного просвещения», «Современник», «Вестник благотворительности», «Детская помощь»;

- наукові та науково-публіцистичні розвідки вітчизняних педагогів-науковців досліджуваного періоду (В. Вахтеров, В. Водовозов, Б. Грінченко, О. Духнович, П. Каптєрєв, М. Корф, П. Лесгафт, С. Рачинський, С. Русова Д. Тихомиров, Л. Толстой, К. Ушинський та ін.); творчий досвід вихователів-практиків (І. Бецькой, В. Одоєвський); художні твори письменників та публіцистів (І. Котляревський, Л. Толстой, Т. Шевченко, П. Чубинський); роздуми громадських діячів (Д. Дриль, В. Зеньківський, Є. Максимов, О. Стог, О. Попович); спогади колишніх вихованців, свідків та безпосередніх ініціаторів відкриття притулків та інших закладів суспільної опіки дітей та молоді (І. Бецькой, В. Одоєвський, А. Демідов, В. Жуков та ін.);

- нормативно-правові акти України: Конституція України (1996); Закони України «Про освіту» (ред. 2017), «Про охорону здоров'я» (2016), «Про органи і служби для дітей та спеціальні установи для дітей» (1997/2017), «Про соціальну адаптацію неповнолітніх правопорушників…» (2011) та типові положення «Про будинок дитини» (1998), «Про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати» (2008), «Про загальноосвітні санаторні школи-інтернати» (2008), «Про дитячі будинки-інтернати» (2008), «Про дитячий будинок сімейного типу» (2016) тощо;

- ресурси електронно-інформаційної бази мережі Інтернет («Законодавство України», «Благодійні установи для дітей у Харкові», «Український юридичний портал. Радник», «Будинок милосердя», «The First Children's Hospice in Ukraine»);

- монографії, дисертації та наукові статті вчених, що вміщують інформацію, адекватну поставленим завданням.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – початку XX століття.

Визначення *нижньої* хронологічної межі дослідження – 1775 р. – пов'язано з офіційним визнанням і законодавчим оформленням державної системи суспільної опіки дітей та молоді в межах українських земель Російської імперії на підставі «Установи для управління губерніями» (1775); створенням державних адміністративних органів – «Приказів суспільного піклування»; організацією діяльності державних закладів суспільної опіки (виховні та сирітські будинки); унормуванням напрямів їх діяльності (турбота про здоров'я дитини, початкова освіта й розвиток здібностей до праці як джерела самозабезпечення у житті); визначенням контингенту дітей та молоді, що підлягали піклуванню (інваліди, тяжко хворі, позашлюбні, підкинуті, сироти, безпритульні, «зазорні» немовлята); започаткуванням діяльності опікунських рад та практики передачі дітей-сиріт на патронат у сільську родину тощо.

Верхня хронологічна межа – 1917 р. – обумовлена соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбувалися в українських губерніях Російської імперії й призвели до кардинальних змін у суспільно-політичному, економічному та морально-ціннісному устрої держави, спричинили радикальне реформування вітчизняної системи опіки – припинення діяльності тих суспільних інституцій (Прикази, земства, місцеві органи самоврядування, Відомство Імператриці Марії, Імператорське Людинолюбне товариство, Духовне відомство Священного Синоду, Міністерство громадської опіки), які виконували опікунські функції, здійснювали контроль й забезпечували управління закладами суспільної опіки дітей та молоді.

Територіальні межі дослідження. У роботі розкривається діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах Харківської, Київської,

Катеринославської, Одеської, Полтавської, Чернігівської та Таврійської губерній, які протягом досліджуваного періоду входили до складу Російської імперії. У західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, діяли інші державні та громадські інституції, котрі виконували функції соціальної підтримки населення. А відтак питання організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на західноукраїнських землях потребують окремого дослідження.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що *вперше*:

- здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз теорії й практики організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні в широких хронологічних межах (кінець XVIII – початок XX ст.); охарактеризовано історіографію та джерельну базу; розкрито методологічні засади дослідження, які подано крізь призму системного, синергетичного, культурологічного, хронологічного, історіографічного, наративного, аксіологічного підходів;
- виокремлено типи закладів суспільної опіки дітей та молоді, що функціонували в межах українських губерній Російської імперії упродовж досліджуваного періоду, класифіковано їх за *формою власності* (державні, громадські, приватні), *відомчою підпорядкованістю* (Прикази суспільної опіки, Міністерство Внутрішніх справ, Міністерство Народної освіти та ін., земські, міські органи самоврядування, церковні інституції, Відомство імператриці Марії Федорівни, імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство тощо) та *функціональною приналежністю* – загальні (богадільні, виховні будинки, сирітські установи, притулки, дитячі робітничі будинки) та спеціалізовані (училища для глухонімих, сліпих, будинки для душевнохворих);
- обґрунтовано етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні у період кінця XVIII – початку XX століття: I етап (1775 – 1801 рр.) – законодавчого оформлення системи піклування в

Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях; II етап (1802 – 1827 рр.) – започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи; III етап (1828–1863 рр.) – реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази; IV етап (1864 – 1890 рр.) – модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг; V етап (1891–1917 рр.) – інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності;

- схарактеризовано напрями організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на кожному з обґрунтованих етапів: *освітньо-виховний* (розвиток розумових, моральних, естетичних і фізичних здібностей дітей, елементарне навчання, трудове виховання, перевиховання й соціалізація, профорієнтація); *соціально-реабілітаційний* (допомога хворим, божевільним, інвалідам, незрячим, глухонімим, профілактика та турбота про здоров'я завдяки дотриманню гігієнічних норм); *матеріально-побутовий* (забезпечення елементарних життєвих потреб – надання житла, одягу, їжі, необхідних інструментів, іграшок); *превентивно-правовий* (попередження дитячої злочинності, безпритульності, жебракування, захист прав дітей-сиріт, зокрема в справах спадковості, опікунства);

- визначено прогностичні тенденції розвитку та перспективні напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах (розширення змісту неформальної освіти педагогів для роботи з дітьми та молоддю в закладах суспільної опіки; уведення в практику діяльності загальних закладів суспільної опіки дітей та молоді медико-педагогічного нагляду; сприяння поверненню дітей до біологічних сімей та формування в них власної життєвої позиції щодо подолання звичок асоціальної поведінки;

посилення роботи служб у справах неповнолітніх, зокрема унормування діяльності спеціальних патрульних для здійснення «поліцейського піклування»; посилення уваги соціуму щодо попередження появи «соціальних сиріт», «дітей вулиці»; використання потенціалу церкви стосовно профілактики правопорушень, навчання й виховання дітей та молоді, формування законослухняної поведінки, поваги до правил співжиття, високих моральних устоїв).

Уточнено зміст базових понять дослідження («опіка», «піклування», «суспільна опіка», «заклади суспільної опіки дітей та молоді», «опікунська діяльність», «патронат», «патронаж», «благодійність», «сирітські будинки», «дитячі притулки», «богадільні», «незаконнонароджені», «позашлюбні», «підкидьки» тощо).

Конкретизовано контингент вихованців за кожним типом закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду: сирітські установи та виховні будинки (діти-сироти); богадільні (діти-інваліди, підкинуті, позашлюбні, безпритульні); спеціалізовані заклади опіки (глухонімі, сліпі, душевнохворі); дитячі притулки (безпритульні, діти, які з певних причин залишились без батьківського піклування, діти з малозабезпечених сімей), виправні притулки (неповнолітні злочинці та ті, чиї батьки були заарештовані), робітничі будинки та дитячі будинки працьовитості (безпритульні, жебраки, діти з малозабезпечених сімей).

Подальшого розвитку набули розробки щодо витоків становлення і розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці; положення про роль, значення, зміст державних, приватних, церковних ініціатив у розбудові вітчизняної системи опіки та піклування; наукові уявлення про внесок педагогів, істориків, юристів, медиків, громадських діячів досліджуваного періоду у справу соціалізації підростаючого покоління, попередження дитячої злочинності, безпритульності, жебракування; сучасні підходи до організації діяльності

закладів суспільної опіки в умовах соціально-економічної й суспільно-політичної нестабільності в Україні.

Введено до наукового обігу нові історичні факти та маловідомі архівні документи (РДІА, Ф.1287. Оп. 12.– справи 442, 446; Оп. 15.– справи 1309, 1548, 1592, 1548, 1603, 1888, 2011, 2155; Оп. 16.– 870; Оп. 20.– справи 1607; 1888, 2011, 2155) щодо організації діяльності спеціалізованих закладів суспільної опіки дітей та молоді, зокрема для душевнохворих.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації забезпечують нову науково-об'єктивну інтерпретацію теорії і практики організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття й дають підстави для усвідомлення й аналізу перебігу освітньо-виховного, соціально-правового, здоров'язбережувального, матеріально-побутового, соціально-корекційного, інформаційно-орієнтованого напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді. Здобуті в процесі дослідження дані, узагальнені та систематизовані наукові положення можуть сприяти розширенню мережі регіональних дитячих центрів, дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей; складати основу для визначення й удосконалення змісту підготовки педагогів, патронатних вихователів, соціальних працівників, вчителів.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Південноукраїнського національного університету імені К. Д. Ушинського (довідка № 2363/24 від 18.10.2017), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-08/1150 від 03.11.2017), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 540 від 17.10.2017), Харківської державної академії культури (довідка № 01-03-976 від 24.11.2017), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-1020 від 24.11.2017).

Одержані в процесі дослідження дані та висновки *можуть бути використані* для написання підручників, науково-методичних та навчальних посібників; підготовки лекційних курсів з історії соціальної роботи,

соціальної педагогіки, історії педагогіки та порівняльної педагогіки; оновлення змісту підготовки фахівців (патронатних вихователів, соціальних працівників, наставників, опікунів); переструктурування змісту предметів психолого-педагогічного циклу та введення курсів за вибором для студентів закладів вищої педагогічної освіти («Робота з дітьми та молоддю з особливими потребами», «Теорія і практика опіки в Україні й за кордоном», «Опікунсько-виховна робота в сучасній школі» тощо).

Матеріали дослідження про організаційно-управлінську структуру закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду, зміст і напрями їх діяльності, роль опікунських комітетів, благодійних громадських організацій, товариств, приватних, релігійних інституцій, які містяться в дослідженні, *можуть бути використані* у роботі чинних відомств та соціальних служб, що безпосередньо займаються питаннями опіки й піклування підростаючого покоління; при розширенні сфери соціально-педагогічної діяльності муніципальних інтернатних закладів опіки, приватних сирітських установ, прийомних сімей, патронатних вихователів тощо; сприяти розвитку меценатства, шефства, волонтерського руху, а також більш тісній співпраці з громадськими та релігійними організаціями щодо покращення стану соціальної допомоги дітям.

Особистий внесок здобувача у працях, підготовлених у співавторстві, полягає у визначенні особливостей освітньо-розвивального середовища сім'ї, характеристиці змісту, форм і методів підготовки майбутніх педагогів до взаємодії з різними типами сімей [20]; характеристиці базових понять дослідження [2].

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати й висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедр початкової, дошкільної і професійної освіти та загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2014-2018 рр.) й оприлюднено на конференціях:

- *міжнародних*: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2016, 2017), «Методологія сучасних наукових досліджень» (Харків, 2014, 2015, 2016), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2016, 2017), «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2017), «Achievements of world science» (Morrisville, USA, 2017);
- *всеукраїнських*: «Актуальні питання гуманітарних наук» (Дрогобич, 2015), «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Умань, 2017);
- *регіональних*: «Демократія. Альтруїзм. Освіта» (Харків, 2016), «Проблема творчості у сучасній мистецькій освіті» (Харків, 2018).

Кандидатська дисертація на тему «Індивідуальний підхід в естетичному вихованні учнівської молоді у навчальних закладах України другої половини XIX - початку XX століття» була захищена 2007 року. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Публікації. Результати дослідження опубліковано в 35 наукових працях (із них 33 – одноосібні), серед яких 2 монографії (1 у співавторстві); 17 статей у провідних наукових фахових виданнях України, 5 – у міжнародних періодичних виданнях; 11 тез у збірниках матеріалів конференцій. Загальний обсяг авторського доробку становить 35,2 друк. арк.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (775 найменувань, із них архівних справ – 99, іноземними мовами – 21), 12 додатків (на 42 сторінках). Дисертація містить 5 таблиць (на 11 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 577 сторінок (основного тексту – 391 сторінка).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Історіографія – дисципліна історичної науки, що розкриває процес конструювання історії. Слово «історіографія» спочатку означало «писання історії» [539, с.161]. Сьогодні термін «історіографія» має кілька значень: 1) вивчення історичної літератури з будь-якого питання, проблеми, періоду; 2) синонім історичних творів, історичної літератури взагалі; 3) історія історичних знань, історичної думки, історичної науки в цілому в певний період [539, с.161-163].

З точки зору сучасної історичної науки, історіографія вважається однією з базових складових історичної культури. Вивчення історіографії дозволяє розглянути етапи розвитку певної проблеми дослідження, теоретичні, методичні, технологічні та інституційні аспекти, сформувати структуру наукового дослідження, виділити тематичну спрямованість бібліографії з історичної проблематики.

Водночас джерелознавство є наукою про історичні джерела, історико-культурні явища. Як галузь історичної науки, джерелознавство розкриває теорію, методику, техніку чи історію вивчення історичних джерел. Виходячи з цього, джерельну базу історичного дослідження, зокрема історико-педагогічного, можуть складати документальні, нормативні документи, матеріали періодичної преси, художньої й публіцистичної літератури, архівні справи та інші джерела, включаючи електронні засоби інформації. Таким чином, історіографія та джерельна база є одним із засобів пізнання наукової категорії, що сприяє більш повному вивченню історичної проблематики дослідження.

1.1. Історіографія дослідження

Аналіз історико-педагогічних, психологічних, соціологічних та юридичних праць свідчить, що в досліджуваний період питання опіки дітей та молоді перебували під пильною увагою фахівців різних галузей: педагогів, громадських діячів, медиків, істориків, юристів. Це пов'язано з тим, що опіка, насамперед, мала досить широку сферу діяльності; по-друге, у зазначений період існувала досить розгалужена мережа закладів опіки завдяки чинним суб'єктам соціально-педагогічної підтримки дітей (земства, православна церква, громадські організації, приватні особи тощо), які підпорядковувались різним відомствам, зокрема Міністерству внутрішніх справ, Відомству установ Імператриці Марії, товариству Червоного Хреста, Священному Синоду, земським та міським органам місцевого самоврядування тощо.

До проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні також звертались прогресивні представники вітчизняної інтелігенції кінця XVIII – початку XX століття: громадські діячі І. Бецькой, М. Бердяєв, В. Ключевський, Є. Максимов В. Соловйов, О. Стог; видатні вітчизняні педагоги В. Вахтеров, В. Водовозов, Є. Гугель, О. Духнович, П. Каптєрєв, М. Корф, П. Лесгафт, В. Одоєвський, О. Острогорський, С. Рачинський, С. Русова, Д. Тихомиров, Л. Толстой, К. Ушинський та інші; юристи М. Варадинов, О. Корсун, О. Рігельман, К. Троцині, О. Шафонський та ін.; медики М. Ван-Путерен, А. Говсєєва, К. Грачова, В. Кащенко, М. Країнський, А. Мальцева, подружжя Маляревських, О. Скребицький, та ін.

У їх працях робиться спроба проаналізувати розвиток державного підходу до актуальних питань допомоги обездоленим, певним чином обґрунтовуються поняття «піклування», «соціальна допомога», «благодійність» тощо. Висвітлюється роль держави, приватних доброчинців, церковних інституцій у справі допомоги нужденним шляхом відкриття значної кількості закладів суспільної опіки (притулки, богадільні, сирітські та

виховні будинки), через організацію право-захисної системи (дитячі сирітські суди, перевиховання неповнолітніх злочинців, боротьба з жебракуванням, безпритульністю тощо) та поліпшення медико-реабілітаційного устрою (відкриття спеціалізованих закладів для глухонімих, сліпих, душевнохворих, калік; знаходження нових методик лікування, навчання й виховання з метою їх подальшого працевлаштування).

Так, одним із перших в історіографії ідею виховання «нової породи» людей з числа не тільки дітей сиріт, безпритульних, підкидьків, але й серед закононароджених дворянського походження, висловив І. Бецькой (1704-1795 р.). У своїх працях «Генеральна установа про виховання обох статей юнацтва» (1764) та «Коротке наставляння… про виховання дітей від народження до юнацтва» (1766) автор виклав свої погляди на всебічне виховання «ідеального» підростаючого покоління третього прошарку, які б «служили вітчизні та володіли різними ремеслами» [47, с. 179]. Зазначимо, що ці праці стали теоретичною основою при організації мережі навчально-виховних закладів, зокрема Санкт-Петербурзького та Московського Виховних будинків.

Питання становлення системи суспільної опіки та піклування в державі знайшли вирішення в працях О. Стога (1778-1837) «Про громадське піклування в Росії» (рос. О общественном призрении в России) [506], [507], [509], [508]. Цінність цієї праці для нашого дослідження полягає в тому, що в ній логічно, за хронологічним принципом, обґрунтовані історичні етапи розвитку справ суспільної опіки й піклування, проаналізовані історичні літописи, нариси, присвячені історії розвитку благодійності, опіки й піклування, розкриті маловідомі законодавчі державні акти, які лягли в основу вже нашої джерельної бази.

Глибокий аналіз цієї праці дозволив виявити багато корисних фактів стосовно діяльності Київських та Московських князів в період з X до XVII століття у справі допомоги бідним, вдовам, сиротам, престарілим тощо. Автором наведені документальні договори про спокутування (викуп)

полонених, що існували за правління князя Олега й князя Ігоря, описана діяльність Православної церкви, яка допомагала бездомним і незаможним людям при монастирях та парафіях. Окрім цього, автором зроблена спроба систематизувати законодавчі документи, починаючи з XVI століття до 20-х років XIX (Судебник 1550 року, Стоглав 1551 року, Соборне укладення 1649 року та інші; серія законів проти жебрацтва, свідоцтва про діяльність держави й церкви у справі допомоги нужденним через відкриття богоугодних закладів; висвітлені правові норми функціонування приказів, губернських установ, що займалися організацією допомоги бідним протягом цього історичного періоду).

Діяльність закладів суспільної опіки вивчав і відомий громадський діяч Є. Максимов, який представив різні види соціальної активності закладів суспільної опіки (допомога дітям-сиротам, підкинутим, позашлюбним, безпритульним, інвалідам та іншим), виокремив напрями піклування та виховання дітей у притулках, висвітлив динаміку діяльності закладів опіки над сиротами в різних регіонах країни [283]. Вплив крайньої бідності на злочинність, у тому числі й серед дітей, усвідомлюється зі статистичних відомостей, наведених у роботі Є. Максимова «Статистичні та фінансові питання громадського піклування», що відносяться до 1888 року. Його статті з питань суспільної допомоги нужденним з'являлись як у загальних періодичних виданнях («Новое Слово», «Русское Богатство», «Русские Ведомости» и др.), так й у спеціальних («Вестник Благотворительности» и «Трудовая Помощь»). Окрім цього, праці Є. Максимова стосовно пошуку причин зародження жебракування й методів боротьби з цим, ролі благодійних організацій, міських громадських управлінь у справі допомоги нужденним виходили окремими тиражами: «Походження жебрацтва та заходи боротьби з цим явищем» [286], «Особливі благодійні відомства та установи» [285], «Міські громадські організації у справах допомоги бідним» [284] тощо.

Слід зауважити, що серед представників вітчизняної громадської думки знаходились ті, що вивчали зарубіжний досвід організації діяльності закладів суспільної опіки, умови надання допомоги нужденним, незаможнім, дітям-сиротам, безпритульним тощо. В цьому контексті особливого значення набуває праця французького педагога І. Гарля «Загальні питання опіки..., або проект постанови про піклування бідними, який має на меті створення виховних закладів для них і спосіб управління сими людьми» (1832 р.) [102] у перекладі академіка Імператорської академії наук, міністра народної освіти П. Ширинського-Шихматова. На нашу думку, це свідчить про значний внесок П. Ширинського-Шихматова в розвиток уявлень про благодійництво та про інтерес вітчизняного суспільства до організації благодійної роботи в Європі.

Згодом з'являються публікації протягом 1844-1851 рр. Серед них слід виокремити цикл статей Г. Фролова. Так, у роботі «Розвиток та улаштування громадського піклування в Імперії» (1844) [584] автор звертав увагу на те, що наша країна пройшла три етапи розвитку філантропії: перший – доброзичливе ставлення до тих, хто потребував притулку; другий – «братолюбство» та роздача милостині; третій – це у власному розумінні «період суспільної опіки та піклування». Окрім цього, Г. Фролов висвітлював роль церкви у справі надання допомоги хворим та жебракам, детально характеризував період правління Петра І, показуючи ставлення влади до малозабезпечених, жебраків, дітей-сиріт, оцінював роль приказів суспільної опіки, створених Катериною ІІ, аналізував типи створених закладів для допомоги бідним: богадільні, будинки для невиліковно хворих і божевільних, сирітські будинки, лікарні, робітничі та гамівні заклади. Особливо цінним у змісті джерельної бази нашого дослідження вважаємо подані Г. Фроловим відомості про кількість богоугодних закладів опіки та людей в них, що функціонували у 57 губернських Приказах протягом майже 3-х десятиліть (з 1816 до 1842 рр.), з чого можна зробити висновок, що за 26 років кількість закладів в державі, включаючи заклади, розташовані на територіальній

частині нинішньої України, в цілому зросла з 331 до 793, а кількість людей в них збільшилася з 43 тисяч до майже 157 тисяч осіб.

Інша стаття Г. Фролова «Приватні благодійні заклади та громадські організації в Імперії» (1845)» [585] дає характеристику розвитку приватної благодійності, показує роль держави у вирішенні соціальних проблем. Для прикладу автор наводив відомості з організації подібних установ в Англії та Франції. При цьому зауважував, що оптимальною є ситуація, коли уряд, надаючи повну свободу приватним особам і громадським організаціям для заснування благодійних закладів, мав би можливість відкрито спостерігати за організацією в них діяльності, щоб таким чином «огородити власників від зловживань, що можуть статися від наданої їм свободи.

Заслуговують на повагу і опубліковані в журналі Міністерства внутрішніх справ статті Я. Ханикова з циклу «Історичний нарис урядових заходів на предмет наявності громадського піклування у Росії» (1851), де автор дає моральну оцінку київським князям, які надавали допомогу бідним, подає відомості про благодійність як завдяки літописним свідоцтвам, так і на основі аналізу Судебників (з 1497 до 1550 рр.), Стоглава та Повного зібрання законів (починаючи з 1649 р. до середини XIX століття) [590] [591]. У цих статтях автор підкреслює, що людство пройшло декілька етапів розвитку благодійності: приватне співчуття, характерне майже для всіх народів давнини, релігійний обов'язок поведінки з прийняттям християнства та в період появи громад, коли благодійність була не тільки проявом морального обов'язку, але й урядової мірою.

Не менш важливими для нашого дослідження можна вважати й книгу І. Прижова «Жебраки на святій Русі» (1862), в якій представлено цікавий матеріал з проблеми благодійності [441], а також історичний опус К. Мушинського «Організація громадської опіки в Росії» (1862), що містить ряд цікавих історичних відомостей стосовно діяльності 55 Приказів суспільної опіки, їх доходів і видатків, кількості закладів та людей, що в них утримувались, тощо [321].

Особливий інтерес представляє і праця професора Санкт-Петербурзького університету П. Георгієвського «Піклування про бідних та благодійність» (1894) [104]. Слід зазначити, що автор цієї праці не тільки пояснює мотиви свого звернення до проблеми опіки та піклування, вказуючи, що щодня кожному доводиться зустрічатися з тими, хто просить милостиню, жебракує, але й надає поради, як і ким повинна надаватися допомога, щоб вона приносила дійсний і корисний результат. На думку П. Георгієвського, більш ефективними засобами є: збирання відомостей про нужденних, створення системи благодійних закладів, здійснення контролю за цим процесом, узгодження, якщо не об'єднання приватної та громадської благодійності.

Дореволюційна історіографія містить багато праць видатних педагогів досліджуваного періоду (К. Ушинський, Л. Толстой, В. Одоєвський, В. Вахтеров та інші) з питань опіки та піклування підростаючого покоління. Незважаючи на те, що педагогічна спадщина К. Ушинського досить детально вивчена вітчизняними та зарубіжними науковцями, соціально-педагогічні аспекти ідей видатного педагога, його погляди на проблему опіки та піклування дітьми-сиротами лише побіжно розглянуті у роботах А. Іванова, Ф. Озерської, В. Терлецького.

З точки зору нашого дослідження варто сказати, що К. Ушинський досліджував і проблему соціокультурного середовища та його вплив на особистість тих дітей, що перебували у закладах інтернатного типу. У праці «Три елементи школи» [555] педагог чітко висвітлив свої рекомендації щодо соціального виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, а також погляди стосовно організації навчально-виховного процесу цих дітей, порівнюючи вітчизняну освітню систему з досвідом виховної діяльності Геррієтовського притулку для дітей-сиріт у Великій Британії.

Насамперед, педагог зауважував, що діти у сирітському закладі, по можливості, повинні виховуватись у малих групах, мати можливість знаходитися під безпосереднім впливом гарних вихователів, а вихователі, у

свою чергу, повинні жити з вихованцями. Особливо значимим, на думку педагога, є те, щоб діти відчували родинну атмосферу та (хоча б частково) були приналежними до родини вихователя з метою постійного спілкування з іншими членами його сім'ї. Надаючи настанови вихователям, К. Ушинський наполягав, щоб вони були не тільки гувернерами, але й добрими сімейними наставниками дітям-сиротам.

Порівнюючи вітчизняний досвід організації закладів суспільної опіки для дітей-сиріт з діяльністю Геррієтовського подібного притулку у Великій Британії, К. Ушинський вважав за необхідне наслідувати тільки гарним прикладам. Так, педагог був украй задоволений тим, що у Великобританському закладі викладання предметів не перевищувало 3-х годин на день, навіть у старших класах. Серед предметів особливого значення набували ті, що сприяли моральному вихованню (історія, філософія, богослов'я). Вихователь вважався старшим членом сім'ї, жив у притулку, обідав разом із дітьми. Директор закладу знав кожну дитину, пильно стежив за долею всіх вихованців після випуску, листувався з їхніми роботодавцями, приймав їх до себе на час хвороби або коли вони приїжджали погостювати до свого колишнього притулку; допомагав їм порадами, протекцією і грошима, займався пошуком гарної сім'ї або добродійного опікуна сиротам тощо [555, с. 27].

З іншого боку, аналіз праці К. Ушинського «Три елементи школи» дозволив виявити й погляди педагога на неправильну постановку виховної роботи з дітьми-сиротами на прикладі діяльності Гамбурзького сирітського будинку у Німеччині. На думку педагога, його вихованці хоча і вивчали ремесла, але вчителі не жили разом з ними у закладі й у позанавчальний час дітей доглядали служники, що, за словами К. Ушинського, дуже погано впливало на вихованців [555, с. 34].

Підсумовуючи вищесказане, педагог підкреслював значення соціалізації дітей-сиріт на основі сімейного виховання – «…діти полишені напризволяще, непідкорені виховному впливу, тільки псують один одного і

дичавіють». «Бур’ян виростає надзвичайно швидко на юному, сильному, але ніким не оброблюваному ґрунті, глушить усі добрі початки, і нове джерело зла щедро просочується в лоно громадського життя» [6], [555, с. 42].

Відомо, що К. Ушинський на практиці приймав активну участь у вихованні дітей, позбавлених сімейної опіки, працюючи близько десятка років у таких інститутах, як Гатчинський сирітський та шляхетних дівчат у Смольному. Окрім цього, сучасна дослідниця історії соціально-педагогічної підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування, Т. Янченко, стверджує, що К. Ушинський брав посильну участь в організації «приватного сімейного закладу опіки», допомагаючи Амалії Ушинській заснувати у селищі Змітневі, Сосницького повіту сирітський притулок для дівчаток. Аналізуючи діяльність цього закладу, Т. Янченко підкреслює той факт, що за освітньою програмою цього притулку, крім загальних предметів, діти вивчали гігієну, основи домашнього та сільського господарства, що вважалось необхідним для майбутнього самостійного життя [671, с. 175].

Ідею турботи про сиріт, калік, людей похилого віку, дітей, які залишилися без піклування батьків, безпритульних тощо, висловлював Л. Толстой на сторінках своїх художніх творах «Сироти», «Чим люди живі», «Три дні в селі», «Сила дитинства» та інших. Так, наприклад, у творі «Чим люди живі» автор описує історію дітей-сиріт, які не вижили б, якщо б не добра жінка, що взяла їх на виховання, незважаючи на свої матеріальні труднощі. У творі «Три дні в селі» розповідається про реальні автобіографічні історії, пов'язані з самим автором. Так, з 3-х коротких оповідань можна дізнатися багато цікавого про ставлення педагога до нужденних, який акцентував увагу на тому, що серед них (безпритульних, жебраків, малозабезпечених) є різні: одні випрошують милостиню ради наживи або на випивку, інші дійсно мають потребу для прогодування себе і своєї сім'ї; про жінку, яка виховує п'ятьох сиріт і, взагалі, про ситуацію в бідних сім'ях, про турботу людей похилого віку. У творі «Сила дитинства» розповідається про хлопчика, який, втративши матір, дивом врятував свого

батька від розстрілу [533]. Взагалі, слід відзначити, що у більшості творів Л. Толстого героєм є він сам – так автор розкриває власні дитячі душевні переживання, настрої і почуття, пов'язані з ранньою втратою батьків.

Справами поліпшення умов надання допомоги незаможним, дітям-сиротам, безпритульним шляхом розширення мережі освітньо-виховних закладів займався видатний педагог, громадський діяч XIX століття, В. Вахтеров. У своїх працях «Позашкільна освіта народу» (1896), «Сільські недільні школи» (1896), «Загальне навчання» (1897), «Народні читання» (1897) педагог усіляко підтримував ідею відкриття державних світських шкіл, де б навчались не лише діти-сироти, діти з незаможних сімей, але й дорослі; боровся за розширення нових освітніх програм, у той час, коли повселюдно насаджувалися церковноприходські школи, сприяв створенню різного роду громадських організацій, установ з позашкільної освіти. Окрім цього, В. Вахтеров сприяв розвитку приватної ініціативи для відкриття закладів суспільної опіки (притулків, недільних шкіл і т.д.), виступав за організацію вчительських та учнівських бібліотек, шкільних музеїв, музеїв наочних посібників, намагався впровадити нові форми і методи виховної роботи (шкільні свята та інше) [82].

Розглядаючи дореволюційну історіографію досліджуваної проблеми, вважаємо за необхідне звернути увагу й на наявність у цей період публікацій відносно біографічних нарисів, пов'язаних з ювілейними датами видатних громадських діячів, окремих педагогів, що зробили значний внесок у справу розвитку системи опіки та піклування в досліджуваний нами період. У цьому контексті представляє інтерес нарис В. Боцяновського «Князь В. Одоєвський», де розповідається про людину, яка створила «Товариство відвідування бідних», розробила програму і загальний Статут для притулків, розробляла навчально-методичні праці, була автором художньо-літературних творів для дітей тощо. Автор відзначав новаторські методи благодійної діяльності педагога, що були нехарактерні для держави у 1840-х рр.

Взагалі, аналіз творчої спадщини видатного педагога XIX століття В. Одоєвського переконує в його значному внеску в справу надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним, тим, хто залишився без батьківської опіки, та іншим, завдяки його безпосередній участі в ініціативі відкриття перших дитячих притулків, складанні програми навчально-виховного процесу в них, розробки зразкового статуту, що приймався за основу в усіх інших подібних закладах опіки. Окрім цього, з точки зору історіографії, вважаємо значущим наявність великої кількості літературних та науково-педагогічних праць, рекомендацій, настанов, які підготував В. Одоєвський для методичного забезпечення навчально-виховного процесу в закладах суспільної опіки.

Так, у 1840 році на засіданні Комітету піклування дитячих притулків В. Одоєвський представив складені «Євангельські притчі» у вигляді розмов матері з дітьми ...», а у 1841 році – казки «Мороз Іванович» та збірник «Казки і твори для дітей дідуся Іринея», в яких був закладений глибокий морально-педагогічний, виховний зміст: доброта як розуміння провини, бажання спокутувати провину («Срібний карбованець»); доброта як жалість («Бідний Гнідко»); доброта як милосердя («Розбитий глечик»); доброта як уміння працювати («Столяр») та інші [111, с. 54]. Отже, цей факт свідчить про те, що художні твори В. Одоєвського широко використовувались в навчально-виховному процесі дитячих притулків й були високо оцінені як у літературному, так і в педагогічному аспекті.

З цього приводу видатний вітчизняний літературний критик В. Бєлінський зазначав, що «…діти в особистості дідуся Іринея мають такого письменника, якому позаздрили б діти всіх націй...» [45, с. 75]. Власник книгарні А. Язвинський, звертаючись у листі до князя В. Одоєвського, також зазначав, що «…вчора цілий ранок приходили до мене в контору люди різного звання, бажаючи купити дитячі книги; а запитували вони на тій підставі, що вчора ж у всіх газетах було надруковано: дитячі книги вже

продаються .... Таке швидке виявлення бажання мати для подарунка ваші книги доводить, що вони підуть особливо...» [111, с. 52].

Слід звернути увагу на те, що для дореволюційної світової дитячої літератури був особливо характерний ідеалістичний підхід до проблеми сирітства. Героями багатьох оповідань часто ставали діти-сироти: Олівер Твіст (1836-1839), Хайді (1880), Гекльберрі Фінн (1884), Дороті з «Країни Оз» (1900), Аня з «Зелених мезонінов «(1908), Мері з «Таємничого саду «(1910), Полліанна (1913) та інші. Незважаючи на різні історичні періоди та національні контексти, автори завжди підіймали питання сирітства через літературні образи у своїх оповіданнях. Як правило, ці сироти добрі й по своїй натурі часто відповідають добром на добро.

Так, наприклад, діккенсовський герой-сирота або «Дівчинка з сірниками» (1845) [30] Ханса Андерсена викликали у читача почуття жалю, підкреслюючи трагедію соціальної нерівності. Повість «Діти підземелля» (1886) (про дитячу дружбу, про життя бідняків) [239] В. Короленко писав від імені дитини, у якої немає найдорожчої людини на світі, яка стикається з жорстокістю і несправедливістю світу по відношенню до жебраків. Проте, незважаючи на труднощі, герой оповідання проявляє співчуття, доброту і благородство, допомагаючи знедоленим. В іншому творі В. Г. Короленка «Сліпий музикант» (1889) [240] автор розповідає про долю сліпого хлопчика, наголошуючи на байдужості або ж надмірній дбайливості оточуючих, вказує на проблеми виховання і навчання таких дітей. Але, як і в більшості подібних випадків, вказується, що завдяки зусиллям і терпінню можна домогтися найдивовижніших результатів у розвитку власних почуттів й особистісних якостей, знайти своє місце в житті.

Зазначимо, що протягом XIX - початку XX століття, в контексті нашого дослідження, на вітчизняному просторі з’являлись літературно-художні праці зарубіжних авторів в перекладі на російську мову. Для прикладу можна навести твір «Живчик», що належить перу відомого англійського письменника, автора 160 романів Джоржу Фенну (1831-1909). Сюжет цієї

книги не міг залишити байдужим кожного читача. У центрі оповідання хлопчик-сирота, якого багатий доктор взяв із притулку, щоб довести своїм знайомим, що з простої людини можна зробити вихованого джентльмена [559].

Таким чином, книги пригодницького змісту, які існували в XIX столітті як у вітчизняній, так й у зарубіжній літературі, були істотною частиною дитячого читання і характеризувалися літературою перевиховання. Вищенаведені подібні художньо-літературні твори, завдяки вичерпному морально-виховному змісту, підіймали злободенну проблему опіки й піклування дітей та молоді, впливали на моральну свідомість кожного читача, розкривали сутність благодійних чинників у справі надання допомоги нужденним, сприяли розумінню необхідності турботливого ставлення до дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився без батьківської турботи.

Не менш важливим для нашого дослідження вважаються праці юридичного та правового характеру. Так, уже наприкінці XVIII століття з'являються описи українських губерній та намісництв, де, окрім державно-адміністративних положень, зустрічаються відомості про функціонування закладів суспільної опіки та їх кількість, роль благодійних установ, приватних ініціатив та церковних організацій у справі надання допомоги нужденним. Серед таких праць можна виділити літописну оповідь «Про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана [450], «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Шафонського [638], «Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.» [353].

Серед праць юридичного напрямку в справі суспільної опіки та піклування можна виокремити «Міркування про засади опіки і піклування загалом, та особливо за російськими узаконеннями» О. Корсуна (Харків, 1825 р.) [241], «Основні засади вітчизняного судоустрою та цивільного судочинства…» К. Кавеліна (1844 р.) [209], «Історичний розвиток судоустрою у Росії від часів Великого князя Івана III до наших днів» – К. Троцина (Київ, 1847 р.) [534]. Ці матеріали містять часткові відомості

щодо судового законодавства з проблем сирітства, дитячої злочинності, безпритульства, жебракування тощо.

У працях юридичної спрямованості О. Загоровського «Опіка над неповнолітніми» (1902) [180], К. Побєдоносцева «Права сімейні, спадкові та заповітні» (1896) [383], Д. Мейєра «Громадянське право» (1877) [311], І. Оршанського «Досліди з права сімейного та спадкового» [355] та інших, розкриваються питання діяльності органів опіки й піклування досліджуваного нами періоду, роль сирітських судів, висвітлюються дискусійні проблеми опіки та піклування після реформування опікунського права у 1860–90-х роках тощо.

У різних юридичних часописах друкувалися ґрунтовні статті Г.Вербловського про «Новий проект статуту опіки та піклування» (1892) [84], доповідь П. І. Люблинського «Батьківська влада та публічна опіка над дітьми» [279], дискусійні зауваження О. Соколова [496] та І. Давиденка [137] стосовно проектів про опіку та піклування. Заслуговує позитивної оцінки й цикл статей юриста, правознавця, доктора права та доктора філософії М. Варадинова (1817-1886 рр.) з історії діяльності Міністерства внутрішніх справ, де автор у хронологічному порядку розкриває архівні документи стосовно внутрішнього життя й побуту у державі, аналізує роль цього міністерства, зокрема у справах вирішення питань опіки й піклування [80].

Важливим є те, що у цих працях цитувалися статистичні відомості та пояснювальні записки, які публікувалися у недоступних нам офіційних виданнях комісій, і які готували проекти опікунських статутів, відповідні цитати, які допомагають скласти уявлення про позицію членів комісій та окремих представників-юристів стосовно деяких ключових питань з надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним, тим, хто потрапив у дитячі виправні заклади тощо.

Серед праць видатних докторів медицини, психіатрів дореволюційного періоду стосовно медико-реабілітаційної допомоги нужденним, зокрема дітям-сиротам, підкинутим, тим, хто знаходився в дитячих притулках,

лікарнях, виховних домах, можна виділити статті «Опіка душевнохворих» (А. Апушкін) [34], «Піклування про душевнохворих губернськими земствами» (А. Малінін) [288], «З історії медичної допомоги» (А. Смирнов) [490], «Лікарський побут допетровської Русі» (Ф. Л. Герман) [105], де дається характеристика закладам суспільної опіки, робляться висновки щодо неякісної медичної допомоги людям.

Проблему піклування над підкинутими дітьми з боку Приказів суспільної опіки, губернських та повітових земств, міських управлінь, Відомства установ Імператриці Марії та доброчинних товариств і приватних осіб виокремив доктор медицини М. Ван-Путерен у працях «Короткий нарис розвитку дитячих лікувальних колоній» [75], «Піклування про безпритульних дітей і підкидьків повітовими земствами» [79], «Історичний огляд піклування позашлюбних дітей і підкидьків» [78]. Окрім цього, особливої уваги заслуговують праці доктора з питань допомоги закладам суспільної опіки щодо штучного вигодовування і догляду за немовлятами [77], а також про методи лікування хворих дітей в закладах суспільної опіки (на прикладі Санкт-Петербурзького Виховного будинку) [76] тощо.

Завдяки діяльності прогресивних українських психіатрів та лікарів-практиків – А. Мальцева (м. Полтава), М. Країнського (м. Харків), А. Говсєєва (м. Катеринослав) – умови надання медичної допомоги нужденним в закладах суспільної опіки наприкінці XIX століття значно покращилися. Цьому сприяли змістовні доповіді та виступи на конференціях з питань поліпшення справи надання медико-реабілітаційних послуг населенню, статті критичного характеру, тематика яких розкривала проблему децентралізації медичних закладів [298], скасування сплати за надання медичних послуг [300], поліпшення умов перебування душевнохворих у спеціалізованих закладах суспільної опіки [297], розширення методів надання реабілітаційних послуг через залучення пацієнтів до посильної ручної праці [299] тощо.

Отже, матеріали, представлені в працях вітчизняних громадських діячів, педагогів, істориків, юристів, докторів медицини наприкінці XVIII-початку XX століття, є досить значимими для висвітлення історіографії нашого дослідження щодо організації діяльності спеціалізованих закладів суспільної опіки дітей та молоді (училища для глухонімих, сліпих, лікарні та притулки для душевнохворих) тощо.

Історіографічний аналіз проблеми дослідження дозволяє констатувати той факт, що в радянський період дослідницький інтерес науковців до історії розгляду питань діяльності закладів суспільної опіки у період кінця XVIII – початку XX століття дещо послабився, що пояснюється суспільно-політичними й ідеологічними чинниками. Поряд із цим, як свідчить аналіз праць Н. Єрошкіна «Державні установи Росії в дореформений період 1801-1861 рр.» (1957), Ю. Кулікова «Державні установи XVIII століття» (1956), Н. П. Чернова «Державні установи в Росії XVIII століття», що друкувалися в межах одного серійного видання «Історія державних установ Росії до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1960) [203], досліджувана проблема знайшла тут часткове відображення (зроблена спроба розкрити діяльність відомства установ імп. Марії, IV відділення Власної Й. І. В. канцелярії, роль опікунської і піклувальної ради, а також деякі відомості про діяльність закладів суспільної опіки, зокрема дитячих притулків), але з акцентом на неприйнятність у використанні дореволюційних здобутків в соціалістичній державі.

Тема благодійності приватних осіб або цілих асоціацій, церковних організацій у змісті допомоги закладам суспільної опіки взагалі обминалась або камуфлювала під формулювання «громадські організації соціальної допомоги», де рушійною силою визначалася робоча інтелігенція. Показовими в цьому плані є також статті Т. Коржихіної та А. Степанського, опубліковані у збірнику «Історики сперечаються. Тринадцять бесід» (1988), де розглядаються питання з історії діяльності громадських організацій, зокрема у процесі створення й розширення мережі закладів суспільної опіки [202].

Тематична спрямованість наукових розвідок вчених радянського періоду охоплювала, як правило, лише два напрями: 1) подолання дитячої безпритульності у 20-х роках й у післявоєнний період (1945) XX століття (М. Гордієвський, І. Діптан, Я. Дробнис, В. Дюшен, М. Маро (Левітіна), І. Ільїна, С. Коваленко, С. Копелянська, П. Люблинський, Є. Мединський, С. Моложавий та інші); 2) становлення і розвиток системи охорони дитинства в СРСР (Г. Баткіс, Л. Галигузова, Д. Горфін, Г. Симоненко, І. Хорош, та інші).

Аналіз праць стосовно першого напряму дозволив виявити, що в 20-30-і роки XX століття особлива увага приділялась пошуку організаційних форм, методів і принципів соціального виховання безпритульних, які відповідали б «комуністичній ідеології та колективізму як основі життя майбутнього суспільства» (М. І. Маро) [302], Є. Мединський [310]; питанню вивчення безпритульності як соціального явища та пошуку необхідних методів боротьби з цією ситуацією (С. Моложавий) [320]; з'ясуванню ефективності організаційних форм профілактично-виховних методів подолання дитячої безпритульності (Я. Дробнис [159], В. Дюшен [165]); ліквідації безпритульності та бездоглядності дітей раннього віку (С. Копелянська) [238]; історії виникнення і діяльності дитячих будинків в УРСР 1917-1929 рр. (С. Коваленко) [224]; ролі державних заходів комуністичної партії щодо боротьби проти дитячої безпритульності та С. Чех [630].

До другого напряму – становлення і розвиток системи охорони дитинства в РСФСР – можна віднести дисертаційну працю М. Черняк «Комуністична партія як організатор охорони здоров'я і комуністичного виховання підростаючого покоління» (1970 р.) [628], в якій дослідник охарактеризував створення мережі дитячих будинків у 1917–1923 років XX ст. та зробив оцінку діяльності державних органів влади у забезпеченні охорони дитинства в аналізований період. Серед інших тематичних праць можна виокремити «Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР» (І. Хорош) [602] та «Перші кроки будівництва радянської системи охорони

здоров'я на Україні (1918-1922 рр.)» (Г. А. Баткіс) [41], де автори розкривають історію створення системи охорони здоров’я в Україні, висвітлюють проблему надання комплексних засобів (медичного, санітарно-гігієнічного і протиепідемічного характеру), спрямованих на збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я людини, зокрема дітей дошкільного та шкільного віку, особливо тих, хто знаходився в інтернатних закладах, дитячих колоніях тощо.

Отже, аналіз історіографії радянського періоду дозволяє зробити висновок, що проблема організації саме закладів суспільної опіки не була особливо виражена в працях науковців цього періоду. В дійсності, проблема опіки та піклування підростаючого покоління зводилась до пошуку шляхів подолання дитячої безпритульності, методів боротьби з цим явищем, розробки питань, пов’язаних з розвитком системи охорони здоров’я, наданням роз’яснень щодо збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я людини, починаючи з 20-х років ХХ століття під час становлення радянської системи та інституту опіки й піклування.

Поряд із цим, можна відмітити, що деякі звернення до історії становлення й розвитку дитячих установ інтернатного типу були в полі зору науковців Н. Єрошкіна, Ю. Кулікова, Н. Чернова, проте, порівняльний, соціально-педагогічний та виховний аспект проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні наприкінці XVIII - початку ХХ століття не був предметом окремого дослідження серед науковців радянського періоду.

Значний інтерес до теми нашого дослідження з’явився вже в пострадянський період, коли науковці з педагогічної теорії і практики почали звертатись до історії розвитку вітчизняної системи опіки та піклування. У цій площині, починаючи з 90-х років ХХ століття, з’являються праці, в яких проблема діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді знаходить часткове відображення в контексті висвітлення:

- становлення закладів суспільної опіки на різних етапах історичного розвитку (І. Апаріна, С. Гаврюшин, Л. Жукова, Т. Кононова, Ж. Кулькова, Ю. Кахіані, Б. Кобзар, Н. Огревич, З. Палюх, І. Плугатор, В. Старцева, К. Фоменко, В. Чугаєвський, Т. Харук, О. Хитрова, Т. Янченко);

- соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без батьківського піклування (Г. Бевз, Н. Грицишин, І. Звєрєва, А. Капська, В. Оржеховська, Л. Штефан);

- ролі держави та приватних інституцій у питаннях суспільної опіки з акцентом на регіональну специфіку (В. Ботушанський, О. Гнатчук, Н. Грицишин, О. Ільченко, М. Марчук, О. Маштакова, А. Савочка, І Ковальчук, О. Кравченко);

- доброчинності та благодійництва як підґрунтя діяльності дитячих притулків (О. Друганова, О. Кравченко, Н. Сейко, Ф. Ступак, С. Поляруш, А. Савочка, В. Маштакова, О. Хаустова) та історії їх розвитку (Ю. Походзило, Н. Рудий, В. Бобровникова, Л. Гатілова, Ф. Ступак та інші);

- ролі релігійних організацій в змісті опіки та піклування підростаючого покоління (І. Комар, О. Кравченко, Г. Яковенко);

- опіки дітей у контексті розвитку жіночого руху в Україні XIX століття (І. Грєбцова, С. Накаєва та ін.);

- соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт у зарубіжній педагогічній думці (Ю. Рібцун, С. Грищенко, І. Доля, Л. Калашник, Х. Дзюбинська).

Аналіз історико-педагогічних праць свідчить, що проблема опіки дітей та молоді в досліджуваний період була безпосередньо пов’язана з діяльністю державних, суспільних та приватних інституцій. У цьому контексті особливого значення для нашого дослідження заслуговують дисертації і праці, що висвітлюють загальну проблему становлення закладів суспільної опіки на різних етапах історичного розвитку. Серед них слід окремити статтю «Становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (Т. Харук) [592], дисертаційне дослідження

«Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні у другій половині XX століття» (І. Плугатор) [382]. Ці роботи дають загальне уявлення про діяльність та особливості становлення різних закладів суспільної опіки на окремих історичних етапах, але поверхово торкаються питань стосовно регіональних особливостей їх розвитку, окрім цього, досить замало уваги надається педагогічному аспекту щодо виховання дітей та молоді. Поряд із цим, особливо важливим для нашого дослідження є розкриття авторами теоретико-методологічних основ та ретроспективного аналізу нормативно-правових документів та архівних джерел стосовно особливостей здійснення опіки дітей і молоді в Україні на різних етапах її розвитку. Значимим вважаємо й акцентовану увагу науковців на багатоаспектність поняття «опіка» та різноманітних підходах до класифікації її видів у вітчизняній та зарубіжній літературі.

Найбільш широко проблема благодійності, опіки та піклування підростаючого покоління представлена в циклі наукових статей О. Кравченко («Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.)» [242], «Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.)» [243], «Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [244], «Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX)» [250]) та інші.

У напрямі соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без сімейної турботи, особливо значимими є дисертаційні роботи Т. Янченко, Т. Моісеєвої, В. Маштакової. Так, у роботі Т. Янченко «Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [672], автором представлено цілісну структуру організації діяльності земських органів місцевого самоврядування, православної церкви, громадських організацій та приватних осіб щодо соціально-педагогічної підтримки дітей. Надана педагогічна характеристика тих категорій дітей, які потребували захисту у

зазначений період, обґрунтовано чинники, що загострили потребу в організації їх навчання і суспільного виховання.

В іншому ракурсі проблема соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без батьківського піклування, представлена в роботі Т. Моісеєвої «Земська реформа та соціальна діяльність земств» [319]. Тут автором представлені загальні відомості про діяльність земських органів самоврядування, що «взяли на свої плечі тягар справ, до реалізації яких виявилися неспроможними адміністративно-бюрократичні структури влади», й вивели на якісно новий рівень такі сфери суспільного життя як народна освіта, охорона здоров'я, соціальне обслуговування населення.

Значний внесок у розробку концептуальних засад розвитку соціального виховання на Слобожанщині зробила В. Маштакова. Автором систематизовано та узагальнено практичний досвід соціального виховання на Слобожанщині в XIX –початку XX ст., виявлено основні елементи системи, методи, форми, засоби соціального виховання дітей та молоді в умовах демократизації суспільства, де провідними його напрямами стають освітня, просвітня та опікунська діяльність губернії на засадах благодійництва [308].

Роль держави та приватних інституцій у питаннях суспільної опіки з акцентом на регіональну специфіку відзначена в роботах Н. Грицишин «Опіка сиріт в народному побуті Галичини (історико-порівняльний аспект), де автор аналізує українську та російську історіографію з теми опіки і піклування підростаючого покоління, простежує роль державних і громадських інституцій, церкви, преси стосовно опіки неповнолітніх, з'ясовує реальні можливості використання історичного досвіду функціонування інституту опіки й піклування в традиційному українському суспільстві [129].

У цьому спектрі особливої уваги заслуговує й праця О. Кравченко «Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст.», де розкривається роль діяльності різних опікунських рад в змісті

управління дитячими притулками, органів місцевого самоврядування, земств, доброчинних товариств та приватних осіб у сфері піклування над дітьми-сиротами, узагальнюється дані щодо розвитку системи опіки над неповнолітніми, показується вплив доброчинності на цей процес [249].

Діяльність опікунсько-виховних закладів Буковини у контексті суспільної опіки дітей з особливими потребами в історичних рамках нашого дослідження стало предметом пошуку М. Марчука На основі аналізу архівних джерел автор висвітлює систему державних опікунсько-виховних установ, зокрема діяльність Чернівецької державної спеціальної школи-інтернату для сліпих і глухонімих дітей [303]. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття) [462] розглядав А. Савочка.

Ці праці вміщують багатий фактичний матеріал, який стосується переважно історії становлення та розвитку закладів суспільної опіки, де соціальна діяльність та доброчинність виступає на перший план, проте вони не дають повного уявлення про надання освітніх послуг для дітей з особливими потребами.

Становлення й діяльність органів державної опіки, земської, церковної та іншої громадської благодійності на Лівобережній Україні з 1775 до 1918 рр.» досліджувала С. Поляруш [395]. У той же час, схожі соціальні питання на Правобережній Україні досліджував Ю. Сербалюк у дисертаційній праці «Соціальна опіка в Правобережній Україні (1860-ті – 1914 рр.)» [476].

Взагалі, питання доброчинності та благодійництва у напрямі опіки та піклування, як у широких межах, так і на регіональному рівні, досить широко висвітлені у працях О. Кравченко, Н. Сейко, Ф. Ступака, О. Хаустової та ін.

Так, найбільш конструктивний огляд та аналіз з проблем історії доброчинності та суспільної опіки було зроблено істориком Ф. Ступаком у докторській дисертації «Благодійність та суспільна опіка в Україні кінця XVIII – поч. XX ст.» [515], де автор зробив класифікацію доброчинним

товариствам за напрямками їх діяльності, при цьому акцентував увагу на участі окремих громадських діячів та подвижників ву їх становленні. У праці Н. Сейко «Доброчинність як підґрунтя діяльності дитячих притулків в Україні у XIX- початку XX ст.» [471] також висвітлені схожі питання щодо розвитку доброчинності та благодійництва в Україні XIX століття, зокрема розкривається роль приватних ініціатив в організації діяльності притулків для неповнолітніх.

У цьому контексті досить значимою вважаємо й дисертаційну працю О. Хаустової «Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століття» [598]. Автором аналізуються основні тенденції та особливості благодійної діяльності, спрямованої на допомогу малозабезпеченим верствам населення, вивчаються основні напрямки, форми і методи надання благодійної допомоги, з’ясовуються причини недосконалості в діяльності дільничних опікунств у Харкові тощо. З точки зору нашого дослідження, цікавим вважаємо саме опис освітньої діяльності дільничних органів громадської опіки, рівень взаємодії державного, громадського та приватного благодійництва, який відбувався у тісному зв'язку з загальними тенденціями розвитку благодійної справи в імперії, але відрізнявся власними регіональними особливостями.

Зазначимо, що «Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.)» також досліджувала О. Кравченко [242], але автор акцентує увагу лише на переліку благодійних товариств та закладів з опікування дітьми у місті Харкові в XIX-початку XX століття й не дає детального опису цим установам. Проте для нашого дослідження цікавою та корисною є інформація щодо року створення цих установ, напряму їх діяльності, короткого опису подальшої історії їх розвитку чи реорганізації тієї або іншої установи.

Наступний напрям щодо ролі релігійних організацій в змісті духовно-морального виховання дітей та молоді широко представлений у працях І. Комар, О. Кравченко, Г. Яковенко та інших. Цікавою з точки зору нашого

дослідження, є робота О. Кравченко «Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.) [247], де з'ясовані основні організаційні напрями діяльності церкви та монастирської доброчинності, виявлені механізми створення, управління та фінансування органів церковно-громадської опіки, соціальних установ і товариств Православної Церкви, порівнюються моделі взаємодії церковних та світських відомств у вирішенні питання опіки та піклування, характеризується роль православного духовенства в системі розвитку загальної народної освіти. В дисертації Г. Яковенко «Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917)» [666] також, на основі широкого кола джерел, досліджується проблема становлення, розвитку та функціонування церковнопарафіяльних шкіл Харківської єпархії та їх вагомий внесок у поширення початкової освіти серед незаможних верств населення.

Питання теорії і практики розвитку інституту опіки та піклування наприкінці XIX – початку XX століття, зокрема на західній територіальній частині України, та роль церковних організацій в цьому процесі, частково висвітлені в працях І. Комар [236]. Так, автором розкрито роль церковних організації та напрями їх діяльності стосовно опіки та піклування дітей та молоді: опіка над новонародженими-сиротами та дітьми дошкільного віку, позбавлених батьківської турботи, акцентування уваги на моральне виховання та надання матеріальної підтримки дітям-сиротам, багатодітнім незаможнім родинам, організація медичного догляду та посильна морально-психологічна підтримка інвалідів, хворих, безпритульних тощо.

Отже, опікунська діяльність релігійних організацій серед багатьох інших інститутів суспільної опіки містить багатий фактичний матеріал, який має певну значимість для теми нашого дослідження.

У напрямі розвитку жіночого руху в Україні, зокрема в змісті опіки дітей та молоді, представлені праці М. Богачевської-Хомяк «Жінки в громадському житті України 1884-1939» [59], О. Козулі «Жінки в історії України» [231], О. Лугового «Визначне жіноцтво України: Історичні

життєписи» [273]. Проте, найбільш ґрунтовно добродійна практика та участь жінок у роботі закладів державної опіки розкриті в дисертаційній роботі С. Накаєвої «Жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.)» [324]. У цій праці автором дається об'єктивна оцінка ролі жіночого руху в розвитку благодійності України; висвітлені напрями діяльності місцевих жіночих благодійних організацій першої половини XIX ст., ступінь їх відповідності традиціям благодійної практики, відмінності від чоловічої; розкрито процес залучення жінок до роботи у центральних та місцевих напівофіційних благодійних організаціях і закладах тощо.

Соціально-педагогічна підтримка дітей-сиріт у зарубіжній педагогічній думці знайшла відображення в праці Ю. Рібцун «Спеціальна освіта дітей-сиріт за рубежем» [449]. Окрім цього, окремі питання соціального захисту дітей-сиріт у Великій Британії розглянуто у працях С. Грищенка, І. Долі, І. Ковчиної у рамках міжнародного досвіду розвитку інституту прийомної сім'ї [227], де висвітлено досвід соціальних працівників та педагогів Великобританії щодо створення соціально-педагогічних умов для життя та розвитку дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки; розглянуто чинники, які сприяють успішному функціонуванню фостерної сім'ї.

Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі) висвітлена в дисертаційному дослідженні С. Бадори [37], де визначено чинники, що зумовлюють причини сирітства дітей та влаштування їх поза власною родиною; проаналізовано форми заступницької опіки, прийняті у соціальній службі Польщі тощо.

Отже, історіографія пострадянського періоду свідчить, що українськими науковцями детально проаналізовано основні етапи генезису органів державного піклування, суспільної та приватної доброчинності, розкриті соціально-педагогічні аспекти роботи з дітьми-сиротами, висвітлена роль держави, приватних інституцій та релігійних організацій у питаннях

суспільної опіки з акцентом на регіональну специфіку, порівняно вітчизняний досвід роботи з дітьми-сиротами з зарубіжною педагогічною думкою тощо, що дає можливість простежити загальну динаміку та особливості діяльності закладів суспільної опіки в історії їх розвитку. Проте, комплексне розв'язання питання освітнього процесу дітей та молоді в закладах суспільної опіки залишилось поза межами їх дослідження.

Слід зазначити, що за останні декілька років проблема суспільної опіки дітей та молоді досить конструктивно розглядалась у наукових дослідженнях російських науковців. Так, правові основи організації та функціонування благодійних товариств і закладів піклування дітей-сиріт досліджуваного періоду розглядались Г. Рафіковою в дисертації «Развитие государственного и общественного призрения детей-сирот в XIX – начале XX века», де зроблена спроба класифікувати інститути суспільної опіки залежно від співпідпорядкованості органам державної влади (підвідомчі Міністерству внутрішніх справ, товариства «на особливих підставах», піклування про бідних різних відомств, приватні благодійні товариства тощо) [444]. Осмислення процесу становлення, напрямів розвитку та механізмів реалізації державної політики в сфері громадського піклування, а також змісту адміністративно-управлінських перетворень, що проводилися в період XVIII – початку XX століття, досліджувались Б. Зімаєвим [188]. Становлення основних теоретико-методологічних та організаційних напрямків громадського піклування в Російській Імперії на рубежі XIX – XX століть стало предметом пошуку О. Щеглової [662]. На основі аналізу даних соціальної статистики розвиток практики піклування дітей в Росії у досліджуваний період вивчали К. Смирнова [491], А. Катіонова [218], Л. Хотемова [605] тощо.

Особливої уваги заслуговують історико-педагогічні наукові праці, де певним чином висвітлюється саме навчально-виховний процес дітей та молоді в закладах суспільної опіки. До таких робіт можна віднести дослідження М. Горячева «Социально-педагогическая деятельность

муниципальных учреждений как фактор развития образования (теоретико-исторический аспект)» [123]. Важливість цієї роботи для нашого дослідження вбачаємо в тому, що автором здійснено цілісний науковий аналіз специфіки соціально-педагогічної діяльності муніципальних установ у розвитку народної освіти, проведено аналогію в розвитку суспільних, благодійних, земських закладів опіки у другій половині XIX – початку XX століття з сучасною системою соціально-педагогічної діяльності. Актуальним для нашого дослідження можна назвати й працю доктора педагогічних наук О. Аксенова «Система міжвідомчої педагогічної взаємодії щодо турботи та прав вихованців інтернатних закладів» [28], де виявлено та обґрунтовано сукупність принципів і властивостей системи міжвідомчої взаємодії як педагогічного процесу, розкрито сутність освітнього процесу як соціально-педагогічного явища у взаємодії з діяльністю всіх зацікавлених служб. Окрім цього автором представлений комплекс заходів щодо реалізації системи міжвідомчої педагогічної взаємодії, що забезпечує ефективний захист прав дитини, яка потребує певної опіки. Отже, ці роботи представляють для нас не лише теоретичне, але і практичне значення.

Таким чином, аналіз історико-педагогічних праць, присвячених діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в кінці XVIII- початку XX століття, свідчить про певний інтерес науковців різних галузей до проблеми дослідження. Проте більшість робіт стосується переважно історії створення та становлення інституту опіки в Україні, де благодійництво виступає на першому плані; соціалізації підростаючого покоління, зокрема допомоги родині, школі та іншим установам у вихованні дітей; правовому аспекту щодо захисту інтересів дітей, які потребували певної допомоги; проблемам надання якісних медико-реабілітаційних послуг. Утім, з нашої точки зору, недостатньо розкрито питання теорії і практики організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді протягом значного історичного періоду розвитку української держави з кінця XVIII до початку XX століття.

1.2. Джерельна база

Джерельна база проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні представлена численними документами, нормативними положеннями, науковими працями. Перші спроби зібрати та впорядкувати законодавчі акти про допомогу нужденним, незаможним, інвалідам, безпомічним, дітям-сиротам були зроблені ще за часи царювання Олександра I (1801-1825). Так, у 1815 році Комісія зі складання законів при Державній Раді розпочала роботу над систематизацією державного законодавства, яка тривала аж до 1832 року. Підсумком багаторічної праці став державний звід законів, що складався з 15 томів. Сюди увійшли й матеріали збірника «Про громадське піклування» (1818) [506], [507], [509], [508], автором якого був начальник другого відділення господарського департаменту Міністерства поліції О. Стог (1778-1837).

Основним поштовхом звернення до історії розвитку суспільної опіки та благодійності стали ювілейні дати різних закладів та громадських установ. Цінним для визначення джерельної бази нашого дослідження можна виділити виданий в 1899 році під егідою Відомства установ Імператриці Марії «Збірник відомостей про благодійність у Росії…», що вміщував майже 1200 сторінок корисного тексту. Авторами даної книги були професор М. Коломійцев, дійсний статський радник Є. Максимов, статський радник А. Селіванов, старший цензор Центрального статистичного комітету В.В Степанов, приват-доцент Г. Швіттау та інші.

До першого тому увійшли відомості про благодійні установи Санкт-Петербургу: богадільні, притулки для занепалих жінок і дешеві квартири. Другий том представляв статистичні відомості стосовно організації громадського піклування у Москві: притулки і школи для дітей, богадільні, безкоштовні й дешеві квартири. Третій том вміщував статистичні відомості з громадського піклування та опіки в усіх губерніях і повітах держави. У четвертий том увійшли бібліографічні покажчики книг і статей, що

друкувалися в державі на період царювання імператора Олександра II з приєднанням каталогу бібліотеки Людинолюбного товариства. У п'ятому томі розкривається інформація про виправні заклади для «морально зіпсованих дітей». Шостий том висвітлює відомості стосовно піклування малолітніми дітьми як на вітчизняному просторі, так і в інших державах. І, нарешті, 7-й том розкриває особливості піклування новонародженими дітьми, їхніми матерями, про сліпих, глухонімих, ідіотичних, недоумкуватих і відсталих дітей, піклування про калік та епілептиків. Окрім цього, тут були представлені відомості про дитячі лікарні та місця відпочинку видужуючих і слабосильних дітей, патронатство над дітьми й тими, хто звільнювався з місць позбавлення волі, зокрема з виправних дитячих колоній та притулків [464].

Варто зазначити, що спеціально для видання цього збірника були оброблені результати першого загального перепису населення 1897 року, включаючи відомості «про всі категорії осіб, що користуються благодійною допомогою» [761].

Окремими положеннями представлено роль церковних організацій у змісті вирішення питань опіки та піклування підростаючого покоління. Це – «Нарис правил про освіту духовних училищ і про зміст духовенства при церквах» від 26 червня 1808, Статут Духовно-навчального управління Святішого Синоду» від 1 березня 1839 року, «Положення про парафіяльне піклування і церковнопарафіяльні школи» (1864), «Положення про Навчальний комітет при Святому Синоді» від 14 травня 1867 року, «Правила про церковно-парафіяльні школи» від 13 червня 1884 року та інші, в яких певним чином відображались освітні, виховні та моральні засади допомоги дітям-сиротам, безпритульним, дітям із незаможних родин тощо.

Для визначення джерельної бази нашого дослідження особливого значення набули архівні документи Київського, Харківського, Одеського та Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). Особливо цінним вважаємо те, що у цих фондах зберігається чимало маловідомих

справ стосовно організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні в період кінець XVIII - початок XX століття.

Аналіз документальних справ Російського державного історичного архіву дозволив виявити багато документів, що відображають відомості про організацію діяльності закладів суспільної опіки на територіальній частині сучасної України. Так, значна кількість архівних справ, описів, циркулярів по Відомству установ Імператриці Марії представлені у фонді 759: звіти навчальних і благодійних установ; справи про діяльність благодійних закладів суспільної опіки; звіти установ, підвідомчих опікунським радам; справи про штат цих установ; про фінансові операції кредитних установ; про учнів сирітських закладів, вихованців училищ для глухонімих; про прийом дітей до Виховного будинку (Московського, Санкт-Петербурзького) та повернення їх батькам; про призначення вихованців на роботу; про лікарні та різні інші благодійні установи.

Аналіз документального опису фонду 758 (Опікунська рада Відомства установ Імператриці Марії), який зберігає документи, журнали звітів та інші відомості про діяльність Опікунської ради Відомства установ Імператриці Марії, показав, що, з точки зору нашого дослідження, цінними є доповіді та висновки комісій з питань організації спеціальних дитячих закладів для сліпих, глухонімих та іншої категорії фізичного та психологічного розладу здоров’я дітей; листування про навчання таких дітей різним ремеслам; про підготовку учителів та вихователів для роботи з дітьми-інвалідами та сиротами; наявність справ про прийом дітей до виховних будинків, сирітських притулків, закладів для сліпих, глухонімих, про їх навчання та працевлаштування; про фінансові операції та доходи (з театральних вистав, з публічних вистав та карткових зборів) на користь цих благодійних закладів; про присвоєння звань опікуна та піклувальника. Особливо значущим можна вважати збереження оригінальних Статутів, штатних розкладів дитячих притулків, сирітських будинків, богаділень тощо; матеріалів про їх

діяльність, починаючи з 1763 року, що є цінним для виявлення нами першого етапу організації діяльності закладів суспільної опіки в Україні.

Досить цікавим для нашого дослідження виявився й фонд 769 (Комітет піклування про безпритульних дітей при МВС), який містить документацію Романовського комітету з надання допомоги місцевим організаціям, які займалися питанням піклування про сиріт саме сільської категорії населення. Незважаючи на те, що цей комітет був створений лише у 1913 році та проіснував до 1917 року, за цей час в архіві з'явилося багато цінних справ стосовно видачі допомоги на утримання притулків та гуртожитків для дітей-сиріт сільського населення, а також тих дітей, чиї батьки були призвані на військову службу; надання матеріальної допомоги на розширення ремісничих та сільськогосподарських майстерень, шкільних колоній для сільської категорії дітей-сиріт. Ці відомості мають особливе значення для виявлення нами особливостей п'ятого етапу розвитку діяльності закладів суспільної опіки дітей і молоді.

Аналіз фонду 1287 (Господарський департамент МВС) показав, що він має у своєму арсеналі архівні справи про діяльність Приказів суспільної опіки; про облаштування благодійних і навчальних закладів; про надходження благодійних коштів на користь Приказів з метою розвитку мережі закладів суспільної опіки; про заснування Комітету опіки. Крім цього, даний фонд зберігає відомості про будівництво та благоустрій благодійних закладів (лікарень, санаторіїв, притулків), про призначення до них лікарів, аптекарів та іншого обслуговуючого персоналу; про штат благодійних закладів; про пожертвування на обслуговування і благодійність; звіти Приказів суспільної опіки.

Фонд 1293 (Технічно-будівельний комітет МВС), хоч і містить документи щодо будівельної частини і ремонт споруджень для установ, житлових будинків, лікарень, навчальних закладів, магазинів, вітальних дворів, церков, підприємств, в'язниць, лазень та інше., але, з точки зору нашого дослідження, цікавими виявилися документи щодо ревізійної

звітності закладів суспільної опіки (богадільні, притулки, спеціалізовані училища, школи для сліпих, глухонімих, заклади для душевнохворих та інше), про грошові суми, що виділялися державою на оснащення цих установ, де підтвердженням служать фотографії будівель, житлових кімнат, майстерень, присадибних ділянок, на підставі яких можна зробити певний висновок про матеріальне забезпечення та реальну ситуацію тих справ, що склалися у галузі організації діяльності закладів суспільної опіки.

Фонд 1405 (Міністерство юстиції. Загальне діловодство) зберігає справи щодо розробки законопроектів з питань діяльності Міністерства Юстиції про складання відгуків на законопроекти інших відомств і висновків зі «складних питань права і законодавства» – матеріали штатного і загального діловодства. Завдяки матеріалам цього фонду нам вдалося відшукати матеріали комісій з питань розробки дієвих заходів боротьби проти професійного жебрацтва та бродяжництва, про заснування робочих будинків і призначення громадських робіт для осіб, що в них знаходилися. Окрім цього, даний фонд зберігає друковані видання Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ стосовно проведення першого загального перепису населення (1897 р.), із зазначенням кількості людей (дітей-сиріт, калік, душевнохворих тощо), що потребували певної соціальної допомоги наприкінці XIX століття.

Слід сказати, що значний пласт нашої джерельної бази дослідження складають матеріали періодичних видань дореволюційного періоду. На своїх журнальних сторінках тогочасні ЗМІ деталізували проблему організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді, звертали увагу на виникнення дитячої безпритульності, появу жебракування серед дітей, розглядали мотиви поширення дитячої злочинності, акцентували увагу на роль та значимість організації державної, церковної та приватної системи опіки та піклування, друкували державні постанови, історичні довідки, художньо-публіцистичні твори соціального, й морально-духовного

характеру, відомості про благодійні вчинки з боку приватних та громадських ініціатив.

Виходячи з проблеми нашого дослідження та з метою теоретико-практичного аналізу здобутків минулого, вважаємо необхідним звернути увагу на вітчизняні періодичні видання XIX – початку XX століття, оскільки вони, завдяки своїй оперативності, своєчасно висвітлювали різноаспектні питання опіки та піклування підростаючого покоління. Так, у контексті досліджуваної проблеми найбільший інтерес становлять матеріали часопису «Трудова допомога» («Трудовая помощь») [396]. Рубрики цього журналу були спрямовані на відображення нормативно-законодавчих актів, відомостей про матеріально-фінансову підтримку дитячих освітніх установ, зокрема сиротинців, притулків, лікарень («Розпорядження уряду з проблем громадської опіки та доброчинності»); адресну допомогу дітям-сиротам, безпритульним, неповнолітнім злочинцям через діяльність громадських (церковних) організацій, приватних осіб, що надавали можливість окремим учням отримувати стипендію, забезпечували заклади суспільної опіки книгами, навчальним підручниками, закупляли одяг, взуття, харчування, постачали ліки, сприяли профорієнтації через організацію додаткових ремісничих шкіл чи сільськогосподарських курсів («Нариси приватної доброчинності»).

Таким чином, часопис «Трудова допомога» був найважливішим джерелом інформації для земських органів самоврядування, керівників шкіл, притулків, сирітських установ, а також для представників інтелігенції, купців, дворянства щодо висвітлення об’єктів допомоги й поширення меценатства.

Проблема опіки та піклування підростаючого покоління знаходила висвітлення й на сторінках дореволюційного журналу «Опіка і доброчинність у Росії» [535]. Мета та завдання цього журналу були націлені на висвітлення питання допомоги біженцям, місцевому населенню, що постраждали внаслідок бойових дій у період І світової війни. Інформаційна цінність для

нашого дослідження полягає в тому, що значна частина матеріалів стосувалася долі дітей-сиріт, тих, хто опинився у скрутній життєвій ситуації через загублення батьків та ін. Поряд із цим, редакція журналу «Опіка і доброчинність у Росії» робила особливий акцент на запровадженні державою, громадськими об'єднаннями, приватними ініціативами заходів щодо допомоги нужденним.

Особливе місце в цьому контексті належало фундації Великої княжни Тетяни Миколаївни, яка стала своєрідною сполучною ланкою між доброчинними організаціями та органами місцевого самоврядування у справі допомоги нужденним за підтримки держави. В результаті діяльності цієї структури були створені спеціальні комітети Великої княжни Тетяни Миколаївни майже по всій території тогочасної України, що сприяли організації приймальних пунктів та тимчасових нічліжних приміщень для біженців, займались розшуком загублених дітей, улаштовували до закладів суспільної опіки дітей-сиріт, безпритульних.

Окрім цього, у журналі «Опіка і доброчинність у Росії» друкувались протоколи засідань опікунських рад, комітетів, де обговорювались питання подолання дитячої безпритульності, жебракування, запобігання виникненню злочинів серед дітей та молоді; велись постійні дискусії щодо проблем надання посильної доброчинної допомоги нужденним, зокрема вирішення різних судових справ над неповнолітніми дітьми тощо.

На нашу думку, таке публічне ставлення до проблеми опіки та піклування свідчить про гуманістичну позицію громадськості, небайдужість соціуму щодо пошуку шляхів вирішення питань допомоги нужденним у досліджуваний період. Це також стало свідченням важливості місця, яке посіла доброчинність у громадській думці.

Для джерельної бази нашого дослідження вкрай актуальним є висвітлення ролі дворянської опіки, що протягом досліджуваного періоду мало найсуттєвіше значення у справі суспільної опіки дітей та молоді. Ці матеріали знайшли конструктивне вирішення на шпальтах журналу «Вісник

благодійництва» («Вестник благотворительности») [119], де майже в кожному номері представлено інформацію про роботу дворянських опікунських рад в українських губерніях у складі Російської імперії; призначення дворян на місце опікунів; запровадження іменних стипендій для кращих вихованців з числа дітей-сиріт; започаткування на кошти громадських організацій дитячих притулків, зокрема в Одеській, Катеринославській, Харківській, Київській губерніях тощо.

Аналіз журнальних рубрик «Вісника благодійництва» показав, що він поділявся на декілька розділів: офіційний – висвітлював законодавчі документи, що стосувались справи опіки і благодійності, фінансові надходження та витрати, списки благодійників; спеціальний – матеріали про організацію діяльності закладів суспільної опіки, зокрема тих, що підпорядковувались Відомству установ Імператриці Марії, а також статті теоретичного й практичного характеру для поліпшення справи опіки та піклування підростаючого покоління; літературний – оприлюднював твори художньо-публіцистичного характеру, морально-етичного змісту; хронологічний – охоплював історичні факти, довідникові дані, досвід зарубіжної та вітчизняної думки стосовно справ опіки та піклування.

Отже, широта представлених питань дозволяє залучити журнал «Вісник благодійництва» до переліку найважливіших джерел з проблем суспільної опіки дітей та молоді.

Розгляд періодичної преси кінця XIX – початку XX століття був би неповним без аналізу журналу «Дитяча допомога» («Детская помощь») [124, с. 140], який протягом майже десяти років, починаючи з 1885 року, висвітлював державні розпорядження, законопроекти, накази, постанови, публіцистичні огляди дитячих притулків, включаючи їх побут, освітньо-виховну діяльність, подробиці організації видовищних заходів, виховних свят тощо.

Одну з постійних рубрик журналу «Дитяча допомога» було присвячено умовам організації дитячої праці. Автори-журналісти, спираючись на та

вітчизняний досвід та гуманні позиції західних країн, намагались зберегти баланс між роботою і навчанням, «щоб не дати дитині часу на розвиток порочного способу життя» [124], висвітлити проблему дитячої безпритульності, умови, що змушували дітей займатися жебракуванням, отже, порушувати закон та вставати на шлях до злочинності. Особливо цінним вважаємо те, що на сторінках цього журналу не тільки акцентувалась увага на проблему опіки та піклування, але й висвітлювались ідеї, практичні поради щодо організації превентивних заходів для покращення соціальної ситуації [124].

Водночас редакція журналу «Дитяча допомога» рекламувала адреси чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді (притулки, нічліжні приміщення, богадільні, дитячі робітничі будинки), куди за необхідністю могли потрапити «діти вулиці» з метою отримання даху, їжі чи провести гігієнічні процедури. Окрім цього, надавалась інформація про створення довідкових контор, що займались реєструванням незаможних та нужденних людей, у тому числі серед дітей; про заходи організації народних читалень, лекцій (на тему народної тверезості, аморальний образ життя та страждання від цього дітей) за участю Міністерства фінансів.

Слід також сказати, що дореволюційній журналістиці був притаманний особливий напрям – художньо-публіцистичний, який досить прозоро для розуміння читача репрезентував нариси про благодійність, громадську позицію, листовні тексти читачів, ерудовані подорожні щоденники, витончені та глибокі за змістом проповіді. Прикладом може служити захоплююча історія про створення дитячих «Будинків працьовитості», де на основі історичних фактів були розкриті різні їх моделі, етапи становлення, контингент підопічних (з мальовничими прикладами), умови надання допомоги нужденним.

Інший нарис характеризував «літні колонії» як місця для реабілітації дітей (фізично слабких, хворих) та їх природного відпочинку з метою загартування й поліпшення стану здоров’я. Зазвичай громадськість давала

високу оцінку діяльності таких установ, рекомендуючи різні їх моделі, виходячи з соціально-реабілітаційної направленості кожного окремого типу, надаючи конкретні поради про збір заявок, забезпечення проїзду дітей, інформацію про облаштування приміщень, території тощо.

Заслуговують на увагу й змістовні твори художньо-літературного, поетичного жанру, які журнал «Дитяча допомога» друкував окремою рубрикою. Аналіз деяких таких творів показав, що основна їх тематика була спрямована на соціальний аспект. Так, розповіді «Сирітка», «Допомагайте бідним», «Бідні діти», «Жертви жебраків» та інші, на думку редакції журналу, «хоч і не мали святкової фантазії, але показували справжню протокольну дійсність» [502].

У цілому публікації журналу «Дитяча допомога» відіграли не лише важливу інформаційну роль, але й практичну з точки зору суспільної опіки дітей та молоді. Немаловажним фактором є те, що редакційною колегією цього журналу були зібрані цільові кошти на відкриття перших в державі дошкільних закладів опіки дітей – «Ясла», які були розраховані на невелику кількість осіб та мали умови, наближені до сімейних. Отже, «Ясла» стали прекрасним підсумком діяльності журналу.

У контексті нашого дослідження доцільно звернутися й до аналізу публікацій журналу «Тюремний вісник» («Тюремный вестник») [43], [44], [93], [611]. Незважаючи на специфіку цього видання, який розраховувався на особливу категорію читачів та для внутрішнього відомчого (МВС, Міністерства Юстиції) користування, журнал заслуговує детального вивчення, аналізу та узагальнення, оскільки висвітлював найважливішу проблему – перевиховання неповнолітніх злочинців у спеціально організованих виправних притулках, роль державного підходу до соціалізації «дітей вулиці», запровадження превентивних заходів щодо жебракування, безпритульства, дитячого насильництва. За рівнем професіоналізму авторів, глибиною опрацювання тем, розмаїттю викладення матеріалу даний журнал

можна вважати цінним джерелом не лише для юридичної науки, але й для гуманітаріїв, зокрема соціологів, педагогів, істориків.

Зазначимо, що журнал «Тюремний вісник» належав Головному тюремному управлінню, був періодичним виданням, що виходив протягом з 1893–1917 років щомісячно. Головними редакторами журналу були видатні інспектори, юристи, громадські діячі А.Ліхачов, А. Вітте, Ф. Огнєв, М. Лучинський.

Журнал «Тюремний вісник» цілком логічно складався з двох розділів: офіційного та неофіційного. Перший розділ (відділ) був орієнтований на висвітлення законів, постанов, статутів, розпоряджень; надавав інформацію про нагородження керівників та управлінців державних установ, присвоєння звань, звільнення чи прийом на службу; друкував звіти директорів та інспекторів, благодійно-тюремних товариств щодо діяльності виправних притулків для неповнолітніх злочинців та тих, чиї батьки були заарештовані. Не менш змістовно цікавим для нашого дослідження був другий (неофіційний) розділ. Ця частина журналу була спрямована на висвітлення історичних даних про становлення системи опіки та піклування дітей і молоді, зокрема на територіальних землях Київської Русі, запровадження превентивних заходів проти жебракування, безпритульства, витоків ідеї організації діяльності закладів суспільної опіки, порівняльних заходів щодо перевиховання неповнолітніх злочинців та умов їх соціалізації в країнах західної Європи.

Особлива увага редакційної колегії журналу «Тюремний вісник» зосереджувалась на висвітленні дискусійних питань організації діяльності виправних притулків для неповнолітніх та тих, що знаходилися разом з батьками у в’язницях, оскільки їх не брали під опіку родичі, аналізу освітніх програм навчання й виховання дітей та молоді в закритих умовах виправного притулку з метою їх соціалізації тощо. Так, аналіз змісту публікацій журналу «Тюремний вісник» показав, що майже в кожному номері журналу друкувались детальні обов’язкові річні звіти всіх діючих притулків на той

період, завдяки яким можна простежити весь освітньо-виховний процес у цих закладах. Окрім цього, особливого значення надавалось порівняльним аналізам з організації діяльності декількох закладів суспільної опіки, складених інспекторами, а також подібний досвід зарубіжних країн. Особливо цінним вважаємо й те, що майже в кожному номері детально висвітлювалися новини організації нових або реконструкції старих притулків при виправних колоніях та тюрмах [611, с. 151–167].

Слід сказати, що журнал «Тюремний вісник» друкував детальні відомості про участь вітчизняних інспекторів, юристів на щорічних міжнародних конференціях, присвячених проблемі опіки та піклуванню, а також результати рішень Пенітенціарного Міжнародного Конгресу, зокрема IV її секції, де обговорювались питання опіки дітей та молоді в спеціалізованих виправних установах. Численні доповіді депутатів, що представляли Америку, Англії, Бельгію, Голландію, Грецію, Данію, Норвегію, Росію, Угорщину, Швейцарію та ін., розкривали саме проблематику навчання й виховання дітей у закладах суспільної опіки (узгодження теоретичних і практичних годин), профорієнтаційний аспект (вибір ремесла), працевлаштування та подальший контроль за вихованцями [611].

У підсумку зазначимо, що редакція журналу «Тюремний вісник» неодноразово звертала увагу на необхідність більш широкого висвітлення проблеми опіки та піклування підростаючого покоління, вказуючи на готовність запропонувати свої сторінки всім небайдужим членам суспільства для живого обміну думками та досвідом. «Якщо наші огляди викличуть хоч невеликий інтерес у подальшому розвитку мережі виховних притулків і пов’язані з ними педагогічні та виховні питання, то мета оглядів буде досягнута», – писав журналіст М. Беклешов [44, с. 150].

Таким чином, для джерельної бази нашого дослідження особливого значення набувають матеріали вітчизняної періодичної преси другої половини XIX – початку XX століття Незважаючи на різну відомчу

підпорядкованість чи громадську діяльність, редакція кожного журналу підіймала злободенну проблему опіки й піклування дітей та молоді, визнавала роль благодійництва в змісті вирішення завдань соціального захисту підростаючого покоління, приділяючи значну увагу її суттєвим напрямам: освітньо-виховному (сприяння різнобічному розвитку особистості дитини в навчально-виховному процесі); соціально-реабілітаційному (забезпечення умов для фізичного й психологічного розвитку, здійснення профілактичних заходів завдяки дотриманню гігієнічних норм, запровадження літніх оздоровчих колоній); матеріально-побутовому (пошук засобів для фінансової підтримки нужденних з метою надання необхідних життєвих речей, забезпечення нормальних умов перебування підопічних у закладах суспільної опіки); превентивно-правовому (попередження безпритульності, жебракування, злочинності серед дітей, соціалізація неповнолітніх злочинців).

З урахуванням вищесказаного, проблема дослідження полягає в необхідності виявити провідні тенденції становлення, умови розвитку педагогічної діяльності закладів суспільної опіки у галузі освіти та конкретизації напрямів, форм і методів роботи з дітьми та молоддю в історії вітчизняної педагогічної думки кінця XVIII – початку XX століття. Незважаючи на значну джерельну базу, діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських губерніях Російської імперії досліджуваного періоду до кінця не визначена, а відтак потребує додаткового вивчення та узагальнення.

Висновки до розділу 1

Отже, у першому розділі *«Історіографія та джерельна база проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття)»* – охарактеризовано стан та напрями розробки визначеної проблеми в дореволюційній, радянській та пострадянській історіографії, проаналізовано джерельну базу дослідження.

1. Установлено, що в дореволюційній історіографії проблема опіки та піклування дітей та молоді активно розроблялась педагогами, медиками, юристами, громадськими діячами за такими напрямами: державницький підхід до розв'язання питань допомоги дітям-сиротам, безпритульним, дітям із малозабезпечених сімей (І. Бецькой, М. Бердяєв, П. Георгієвський, В. Ключевський, К. Мушинський, В. Одоєвський, І. Прижов, О. Стог, К. Ушинський, Г. Фролов); вплив соціокультурного середовища на особистість дітей-сиріт, тих, хто залишився без батьківської опіки (О. Духнович, М. Коцюбинський, Л. Толстой); методичні поради та рекомендації стосовно організації навчально-виховного процесу в установах інтернатного типу, підготовки педагогічних кадрів для роботи з дітьми в закладах суспільної опіки (К. Ушинський «Три елементи школи»; О. Духнович «Народна педагогія на користь училищ та сільських учителів»; В. Одоєвський «Азбука для використання в дитячих притулках», «Євангельські притчі», «Наука до науки. Книжка дідуся Іринея» та ін.); правові аспекти діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді (Д. Мейєр «Громадянське право»; О. Загоровський «Опіка над неповнолітніми»; К. Побєдоносцев «Права сімейні, спадкові та заповітні»; І. Оршанський «Досліди з права сімейного та спадкового»; К. Кавелін «Основні засади вітчизняного судоустрою та цивільного судочинства»); медико-реабілітаційна допомога нужденним, зокрема дітям-сиротам, підкинутим, тим, хто перебував у дитячих притулках, лікарнях, виховних будинках (А. Апушкін «Опіка душевнохворих»; А. Малінін «Піклування про

душевнохворих губернськими земствами»; А. Смирнов «З історії медичної допомоги»).

Аналіз радянської історіографії дозволив зробити висновок, що проблема організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді кінця XVIII – початку XX століття не стала предметом спеціальних досліджень. Утім, названа проблема знайшла часткове відображення в працях Н. Єрошкіна «Державні установи Росії в дореформений період 1801-1861 рр.» (1957), Ю. Кулікова «Державні установи XVIII століття» (1956), Н. Чернова «Державні установи в Росії XVIII століття» (1960) та статтях публіцистичного характеру (Т. Коржихіна, А. Степанський), у яких здійснено спробу охарактеризувати діяльність благодійних установ відомства Імператриці Марії, зокрема дитячих притулків, з акцентом на неприйнятність використання дореволюційних здобутків у соціалістичній державі.

У межах пострадянської історіографії інтерес дослідників до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях кінця XVIII – початку XX століття значно зріс. Це переважно дисертаційні праці, монографії, наукові статті провідних учених, що розкривають:

- структуру, зміст, форми соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт з боку земських органів місцевого самоврядування (Т. Моісеєва, Т. Янченко);
- роль держави, приватної ініціативи та церковних інституцій у питаннях суспільної опіки з акцентом на регіональну специфіку (Н. Грицишин, Ю. Гузенко, О. Друганова, О. Кравченко, С. Накаєва, С. Поляруш, А. Савочка);
- діяльність виправно-виховних закладів щодо соціалізації неповнолітніх правопорушників, безпритульних (В. Шпак);
- функціонування спеціалізованих закладів та особливості організації в них соціально-реабілітаційної роботи (О. Кравченко, С. Федоренко, М. Марчук).

Окремий кластер пострадянської історіографії складають наукові праці, що розкривають сучасні проблеми опіки та піклування нової генерації молоді за такими напрямами: пошук нових форм виховання дітей в опікунській сім'ї (Л. Приходько, Л. Федорова); соціально-педагогічний захист дітей та молоді (Н. Коляда, А. Медвідь, А. Рижанова); державний підхід до дітей, які залишились без батьківського піклування (О. Мордань); роль інституту опіки і піклування у забезпеченні прав та інтересів дітей (О. Круглова. Н. Новик); забезпечення соціально-реабілітаційної допомоги дітям з особливими потребами (Л. Березовська, І. Звєрєва, І. Іванова) та ін.

2. Усебічному науковому вивченню проблеми сприяла потужна джерельна база, яку складають:

а) *законодавчі акти та нормативні документи* досліджуваного періоду (див. стор.11), в яких визначено правові аспекти управління та організації діяльності закладів суспільної опіки, розкрито механізми забезпечення соціального захисту дітей-сиріт, безпритульних, неповнолітніх правопорушників, дітей з особливими потребами через належні умови проживання, виховання, здобуття освіти, здійснення професійної орієнтації, забезпечення соціальної адаптації та підготовки їх до самостійного життя;

б) *документи Священного Синоду* (див. стор. 12), де висвітлено освітні, виховні та моральні засади надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним, дітям із незаможних родин, що перебували в закладах суспільної опіки дітей та молоді, підпорядкованих церкві;

в) *архівні справи фондів* ЦДІАК України (Ф. 346, 707, 787, 791, 793, 830, 918, 1111, 1308, 1474, 2162), ДАХО (Ф. 3, 56, 202, 232, 267), ДАОО (Ф. 2, 274), що містять звіти благодійних товариств про організацію діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських губерніях у складі Російської імперії досліджуваного періоду, статистичні дані щодо їх кількості, контингенту вихованців, педагогічного штату, висновки сирітських судів стосовно вирішення долі дітей-сиріт, тих, хто залишився без батьківської опіки, правового урегулювання опікунських стосунків тощо;

г) *матеріали фондів РДІА* (Санкт-Петербург), зокрема Ф. 758 (Опікунська рада Відомства установ Імператриці Марії), який вміщує доповіді та висновки комісій з питань організації діяльності дитячих закладів для сліпих, глухонімих та інших категорій дітей; справи стосовно навчання дітей-сиріт та підготовки наставників для роботи з дітьми-інвалідами та сиротами; правила прийому дітей до виховних будинків, сирітських притулків, закладів для сліпих, глухонімих; тексти оригінальних статутів, штатні розписи дитячих притулків, сирітських будинків, богаділень; фінансову звітність тощо; Ф. 769 (Комітет піклування про безпритульних дітей при МВС), де зберігаються справи Романівського комітету з надання допомоги дітям-сиротам із середовища селян; Ф. 1287 (Господарчий департамент Міністерства внутрішніх справ), який охоплює справи про матеріально-побутову діяльність Приказів суспільної опіки; Ф. 1293 (Технічно-будівельний комітет Міністерства внутрішніх справ), де зосереджені документи щодо ревізійної звітності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду; Ф. 1405 (Міністерство Юстиції. Загальне діловодство), який містить законопроекти з питань розробки дієвих заходів щодо боротьби проти професійного жебрацтва та бродяжництва, зокрема серед дітей; про заснування робочих будинків і призначення громадських робіт, зокрема для неповнолітніх злочинців, безпритульних тощо;

д) *матеріали періодичних видань* (див. стор. 12-13), на сторінках яких порушувались проблеми дитячої безпритульності, жебракування (А. Балицька, М. Воскобойніков, А. Гріпенберг, Є. Максимов), запобігання виникненню злочинів серед дітей та молоді (М. Беклешов, А. Христианович), праці неповнолітніх (О. Буксгевден), патронату дітей-сиріт (Л. Снегирьов), ролі державних, релігійних та приватних ініціатив у справі опіки й піклування (В. Герард, А. Грипенберг, К. Грот, М. Захарченко, М. Соколовський), значущості благодійництва у процесі відкриття закладів суспільної опіки та їх матеріально-фінансової підтримки впродовж

подальшого функціонування (І. Авенаріус, М. Адеракс, А. Селіванов, Х. Шванебах, Є. Шумігорський, К. Хартуларі); надавались інформативно-порівняльні відомості про стан організації опіки й піклування дітей та молоді в зарубіжних країнах (Д. Дриль, Є. Максимов, А. Селіванов); розміщувались оголошення, проекти, інструкції, рекомендації, звернення та звіти про діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді; висвітлювались відомості про засновників і благодійників тощо;

е) *фундаментальні праці науковців, громадських діячів* досліджуваного періоду: «Генеральна установа про виховання обох статей юнацтва» (1764) та «Коротке наставляння… про виховання дітей від народження до юнацтва» (1766) (І. Бецькой); «Про громадське піклування в Росії» (О. Стог); «Розвиток та улаштування громадського піклування в Імперії» (1844) та «Приватні благодійні заклади й громадські організації в Імперії» (1845) (Г. Фролов); «Історичний нарис урядових заходів на предмет наявності громадського піклування у Росії» (1851) (Я. Хаников); «Жебраки на святій Русі» (1862) (І. Прижов); «Організація громадської опіки в Росії» (1862) (К. Мушинський); «Піклування про бідних та благодійність» (1894) (П. Георгієвський) тощо;

Отже, аналіз історіографії (дореволюційної, радянської, пострадянської) та джерельної бази дозволяє визначити проблему опіки та піклування підростаючого покоління як одну із актуальних в історії вітчизняної педагогічної думки кінця XVIII – початку XX століття.

Список використаних джерел

1. Golubochka I. S. The Resocialization and Social Development of Orphaned-Children in the Historical and Pedagogical Aspects (the Second Part the 19 Century - Beginning of the 20 Century). URL: http:bo0k.netindex.php?p=achapter&bid=17741&chapter=1

2. Аксенов Алексей Михайлович. Система межведомственного педагогического взаимодействия по защите прав воспитанников интернатных учреждений: дис. ... д-ра пед. наук. Тула, 2014. 332 с.

3. Андерсен Г.Х. Девочка со спичками. *Серия книг «Сказка в подарок»*, СПб. 2010. 32 с.

4. Апушкин А.А. Призрение душевнобольных в Костромской губернии, 1911. 34 с.

5. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. №1. с. 131–151.

6. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. №4. С. 593–611.

7. Белинский В.Г. Детские сказки дедушки Иринея. *Художественная литература.* Москва, 1978. Т.3. С.38–77.

8. Беляев В.И. История социальной педагогики : учебное пособие для студентов направления подготовки бакалавров 050400.62 «Психолого-педагогическое образование» вузов региона : в 3 ч. Магадан, 2014. 485 с.

9. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому : Жінки в громадському житті України 1884-1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.

10. Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний. СПб., 1896. 26 с.

11. Ван-Путерен М. Д. О призрении сифилитиков Санкт-Петербургским воспитательным домом. СПб. : тип. М.И. Акинфиева, 1809. 54 с.

12. Ван-Путерен М. Д. Способы искусственного вскармливания и ухода за грудными детьми за границей. СПб. : тип. Лештуков. паровая скоропеч. П.О. Яблонского, 1891. 67 с.

13. Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и в других странах. СПб., 1910. 87 с.

14. Ван-Путерен М.Д. Призрение бесприютных детей и подкидышей уездными земствами. СПб. : тип. МВД, 1895. 44 с.

15. Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. СПб. : тип. М-ва внутр. дел, 1858-1863. Ч. 1-3. Б.с.

16. Вахтеров В. П. Избранные педагогические сочинения / сост. Л. Н. Литвин, Н. Т. Британева. Москва, 1987. С. 396-398.

17. Вербловский Г. Л. Новейший проект устава об опеках и попечительствах. *Юридический вестник.* Москва, 1892. Т.XII. кн.1. С. 84–106.

18. Гарль И.П. Общее предначертание опеки для бедных, или проект постановления о призрении бедных, имеющий главнейшей целью воспитательные для них заведения и способы упражнения сих людей Пер. с франц. Кн. П. Ширинского-Шахматова. СПб., 1832. 43 с.

19. Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность П.И.Георгиевский. С.-Петербург : Типография Морского Министерства,1894. 118 с.

20. Герман Ф. Л. Врачебный быт допетровской Руси : Материалы для истории медицины в России. Харьков : А. Дарре, 1891. вып.1. 24 с.

21. Глазырина О.В. Педагогические основы организации В. Ф. Одоевским детских приютов в России в первой половине XIX века. Таганрог : Изд-ль А.Н. Ступин, 2013. 103 с.

22. Гончарова Н.О. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках «Вестника благотворительности».

URL : http:www.stattionline.org.uahistori11421239-blagodijna-diyalnist-dvoryanstva- pivdennoï-ukraïni-na-storinkax-vestnika-blagotvoritelnosti.html

23. Горячев Михаил Дмитриевич. Социально-педагогическая деятельность муниципальных учреждений как фактор развития образования (Теоретико-исторический аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 : Самара : Самар. ун-т., 1998. 332 с.

24. Горячева А.Ю. «Детская помощь»: о благотворительных изданиях, писавших о детях. *Лаборатория детской литературы, журналистики и чтения.* URL : http:www.detlitlab.ru?cat=11&text=76

25. Грицишин Наталія Степанівна. Опіка сиріт в народному побуті Галичини. На матеріалах XX століття : автореф. дис ... канд. іст. наук : Львів, 2008. 24 с.

26. Давиденко И. Я. Замечания Действительного члена Киевского Юридического Общества И. Я. Давиденко на проект об опеках и попечительствах, составленный редакционной комиссией И. Я. Давиденко. *Приложение к протоколам Киевского Юридического Общества,* 1892. С. 54–64.

27. Дробнис Я. Задачи борьбы с беспризорностью к десятилетию Октябрьской революции. *Друг детей.* 1927. №10. С. 2–8.

28. Дюшен В. СПОН – Соціально-правова охорона неповнолітніх на 10-й Жовтень. *Радянська освіта.* 1927. № 11. С. 29-33.

29. Загоровский А. И. Опека над несовершеннолетними. *Русская Мысль.* 1902. № 4. С. 45–86

30. Зимаев Беслан Аптиевич. Развитие общественного призрения в условиях административных реформ в России в XVIII – начале XX в. : автореф. дис. ... кандидата исторических наук. Пятигорск, 2010. 26 с.

31. Историки спорят: тринадцать бесед / под ред. В. С. Лельчука. Москва : Политиздат, 1988. 508 с.

32. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции : учеб. Пособие. / Н.П. Ерошкин, Ю.В. Куликов, Н.П. Чернов. Москва, 1965. 417 с.

33. Кавелин К. Д. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Москва, 1844. 186 с.

34. Катионова А.О. Социальные и психолого-педагогические основы организации призрения детей в России в 20-30-е годы XX века : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 2003. 22 с.

35. Коваленко С. История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.: автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 1954. 22 с.

36. Ковчина І. М., Романовська О. О. Соціально-правові передумови успішного функціонування фостерінгу у Великобританії : метод. посіб. / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ : Логос, 2001. 99 с.

37. Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Український центр духовної культури, 1993. 256 с.

38. Комар Ірина Валеріївна. Опікунська діяльність релігійних організацій Української греко-католицької церкви у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.05 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 275 с.

39. Копелянская С. Ликвидация беспризорности и безнадзорности детей раннего возраста. *Вопросы материнства и младенчества*. 1936. №3. С. 11–15

40. Короленко В. Г. Дети подземелья: повести, рассказы и очерки. Москва : Дет. лит., 2012. 332 с.

41. Короленко В. Г. Слепой музыкант. *Однотомные издания*. Москва : Советская Россия, 1991. 256 с.

42. Корсун А. М. Рассуждение об основании опеки и попечительства вообще и в особенности по российским узаконениям. *Написанное*

кандидатом Александром Корсуном для получения степени магистра по части российского правоведения. Харьков : Университ. типогр., 1825. 40 с.

43. Кравченко О. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.) – URL : http:korolenko.kharkov.comvirtual_vistavkidobrosinnistendex2.html

44. Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. 2012. Вип. 3.33. С. 89–96.

45. Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2012. Вип.44. С. 50–54.

46. Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2003. 19 с.

47. Кравченко О.В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип.38. С. 64–72

48. Кравченко О.В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Історія України. Українознавство* : *історичні та філософські науки»*, 2013. Вип.17. С. 61–67.

49. Луговий О. Визначне жіноцтво України. *Історичні життєписи* Київ: Дніпро, 1994. 335 с.

50. Максимов Е. Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. СПб., 1894. 173 с.

51. Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. СПб., 1905. 285 с.

52. Максимов Е.Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения. СПб., 1903. 39 с.

53. Максимов Е.Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. СПб., 1901. 140 с.

54. Малинин А.А. Призрение душевнобольных Ярославским губернским земством. Ярославль, 1902. 12 с.

55. Мальцев А.Ф. Материалы к истории призрения душевнобольных в южной России. *Обозрение психиатрии, неврологии и экспериментальной психологии*, 1903. N 1. С. 1–10.

56. Мальцев А.Ф. О децентрализации психиатрической помощи вообще и Полтавской губернии, в частности. *Обозрение психиатрии, неврологии и экспериментальной психологии.* 1906. N 2. С. 81–101.

57. Мальцев А.Ф. О работе душевнобольных Полтавской губернской земской психиатрической лечебницы с 1 августа 1886 по 1 августа 1887 г. *Краткий отчет к Всероссийской сельскохозяйственной выставке в г. Харькове по поводу выставленных изделий лечебницы*: Полтава, 1887. 21 с.

58. Мальцев А.Ф. Об уничтожении платы за лечение и призрение душевнобольных. *Труды 5–го съезда земских врачей и представителей уездных земств Полтавской губернии 5–14 октября 1903 года*. Полтава, 1904. С. 239–244.

59. Маро (М.И.Левитина). Марксистский метод в применении к изучению и воспитанию беспризорного. *Вестник просвещения.* 1924. № 9. С. 140–153

60. Марчук М.В. Діяльність опікунсько–виховних закладів Буковини у контексті суспільної опіки дітей з особливими потребами (кінець XIX – перша третина XX ст.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2014. № 4 (287) С. 11–19.

61. Маштакова В.О. Розвиток соціального виховання на Слобожанщині (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис ... канд. пед. Наук. Луганськ, 2011. 20 с.

62. Медынский Е. История педагогики. Том 1. Москва, 1926. 336 с.

63. Мейер Д. И. Русское гражданское право. СПб., 1868. 722 с.

64. Моісеєва Т.М. Земська реформа та соціальна діяльність земств. *Інтелігенція і влада.* 2004. Вип. 3. С. 36–47

65. Моложавый С. Беспризорный, как объект изучения (Из доклада на съезде СПОН). *Народное просвещение*. 1925. №12. С. 97–102.

66. Мушинский К.А. Устройство общественного призрения в России. СПб, 1861–1862. 86 с.

67. Накаєва Сацита Асолтаївна. Жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. Наук. Одеса, 2008. 16 с.

68. Одоевский В.Ф. О первоначальном воспитании и обучении детей. *Студопедия* – URL : http:studopedia.ru1_28897_v–f–odoevskiy–o–pervonachalnom–vospitanii–i–obuchenii–detey–pervie–detskie–priyuti–v–rossii.html

69. Описи Київського намісництва 70–80–х років XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1989. 392 с.

70. Плугатор Ірина Богданівна. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990 рр.) : дис... канд. пед. наук. Івано–Франківськ, 2007. 275 с.

71. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 2 : Права семейственные, наследственные и завещательные. СПб., 1896. 676 с.

72. Поляруш Світлана Іванівна. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : дис... канд. іст. Наук. Київ, 1996. 209 с.

73. Попечительство о домах трудолюбия и работных домах. *Трудовая помощь*. Санкт–Петербург, 1898. №№ 5–8.

74. Прыжов И.Г. Нищие на святой Руси: материалы для истории общественного и народного быта в России. Москва., 1862. 139 с.

75. Рафикова Гульнара Эрнстовна. Развитие государственного и общественного призрения детей–сирот в XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... кандидата исторических наук. Татарстан, – Казань, 2013. 27 с.

76. Рібцун Ю. В. Спеціальна освіта дітей–сиріт за рубежем. *Вісник Ужгород. нац. ун–ту*. Ужгород, 2005. № 9. С.84–85.

77. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі Олександр Іванович Рігельман. Київ, 1994. 767 с.

78. Савочка Антон Миколайович. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2012. 20 с.

79. Сборник сведений о благотворительности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в С.–Петербурге и Москве. СПб., 1899. 1217 с.

80. Сведения по статистике народного образования. Статистический временник Российской империи. Глава II. Санкт–Петербург, 1866. 117 с.

81. Смирнова Е.М. Развитие практики призрения детей в России в XIX веке на основе анализа данных социальной статистики : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт–Петербург, 2012. 22 с.

82. Соколов А. Ф. Замечания Действительного члена Киевского Юридического Общества Ал. Ф. Соколова на проект об опеках и попечительствах, составленный редакционной комиссией : Приложение к протоколам Киевского Юридического Общества за 1892 г. 54 с.

83. Старцева М. Читайте журналы позапрошлого века : О журнале «Детская помощь» (1885–1894. *Нескучный сад: Православный журнал о делах милосердия.* 2002. №1 (2). URL : http://vstrecha.glasnet.ru/nc/0102/78/78.htm

84. Стог А. Д. О общественном призрении в России. Свод законов приказов общественного призрения : СПб., 1818. Ч–2. б.с.

85. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Дополнение к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1827. Ч. 3. 266 с.

86. Стог А.Д. О общественном призрении в России. О начале устроения и распространении в России общественного призрения. О нынешнем состоянии онаго под ведомством приказов общественного призрения и изданные о сем предмете законы до учреждения губерний. СПб., 1818. Ч.1. 140 с.

87. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Продолжение дополнения к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1831. Ч. 4. 1132 с.

88. Толстой Л.Н. Повести и рассказы. Собрание сочинений в 22 томах. Т.14. Москва, 1983. 509 с.

89. Троцина К. Е. Историческое развитие судоустройства в России от времен Великого Князя Иоанна III до наших дней. Рассуждение Студента Лицея Князя Безбородко Константина. Київ, 1847. 353 с.

90. Ушинський К. Д. Три елементи школи. Вибрані педагогічні твори. Київ : Радянська школа, 1983. С. 23–42.

91. Фенн Д.М. Живчик : Рассказ для детей с 4 акварелями и 20 рисунками. Санкт–Петербург, 1910. 278 с.

92. Фролов Г.И. Развитие и устройство общественного призрения в Империи. *Журнал Министерства внутренних дел*, 1844. Кн.3. С. 407–447.

93. Фролов И.Г. Частные благотворительные заведения и общества в Империи. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1845. №10. С. 3–42.

94. Ханыков Я.В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России. *ЖМВД*, 1851. Кн.10. С. 60–109.

95. Ханыков Я.В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России. *ЖМВД*, 1851. Кн.11. С. 212–266

96. Харук Т.Я. Становлення закладів для дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на різних етапах розвитку суспільства в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету.* 2011. № 3. С. 189–192.

97. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть : дис ... канд. іст. наук. Харків, 2006 235 с.

98. Хотемова Л.В. Система социального призрения детей на Европейском Севере России (последняя четверть XVIII – начало XX века) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н. Сыктывкар, 2004. 19 с.

99. Христианович А. Пенитенциарный Международный Конгресс. *Тюремный вестник*. 1901. № 3. С. 151–167.

100. Черняк М. М. Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического виспитания подростающего поколения (1917–1923 гг.) : дис. … канд. истор. наук. Москва, 1970. 190 с.

101. Чех с.М. Мероприятия коммунистической партии и советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917–1925 гг. : дис. … кандидата пед. наук. Київ, 1953. 269 с.

102. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коих оное наместничество составлено. Київ, 1851. XIV, 136 с.

103. Щеглова А. С. Становление основных теоретико–методологических и организационных направлений общественного призрения в Российской Империи на рубеже XIX – XX веков : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н. Москва, 2005. 25 с.

104. Яковенко Г.Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917)**:** автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2006. 21 с.

105. Янченко Т.В. Соціально–педагогічна підтримка дітей, позбавлених батьківського піклування (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*. 2004. № 3. С. 172–175.

106. РГИА. Ф. 1405 Оп. 542 Д. 482. Л. 50.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

В основі будь-якого дослідницького процесу лежать певні концепції, ідеї, теорії, методологічні принципи, підходи, а також комплекс застосовуваних методів і методик. Підґрунтя для наукового розв'язання проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) склали принципи історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, всебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ. Зважаючи на те, що наукові підходи не лише задають параметри авторського бачення, розуміння та інтерпретації явищ, фактів і подій в історії педагогіки, але й виступають науково обґрунтованими аксіоматичними канонами цілісного аналізу й розуміння її об'єкту – історико-педагогічного процесу в тих чи інших аспектах його взаємозв'язку з загальнолюдською історією, історією суспільства і держави, сприяють авторському погляду на логіку й етапи його розвитку, регламентують відбір і тлумачення фактологічного матеріалу, закладають аксіологічні параметри оцінки досліджуваних історико-педагогічних явищ, для сутнісного та змістового осмислення досліджуваної проблеми, спиралися на такі наукові підходи, як системний, синергетичний, культурологічний, хронологічний, історіографічний, наративний, аксіологічний.

Отже, висвітлення теоретико-методологічних засад має особливе значення й свідчить про методологічну компетентність дослідження, про вміння дотримуватися певних правил наукового пізнання й застосовувати їх в процесі вирішення професійних завдань.

2.1. Наукові підходи до аналізу проблеми дослідження

Сучасний стан історико-педагогічної науки дозволив розширити науково-дослідний арсенал завдяки розгляду міждисциплінарних, наукових підходів з проблеми дослідження: системного, синергетичного, історіографічного, культурологічного, хронологічного, феноменологічного, наративного, аксіологічного.

Використання системного підходу до історико-педагогічного дослідження вважається досить важливим з тієї точки зору, що вся історія становлення вітчизняної та зарубіжної підтримки дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився без батьківської турботи або потребував медико-реабілітаційної допомоги в закладах суспільної опіки, протягом усього періоду її розвитку, розуміється як елемент системи вищого державно-управлінського порядку. У контексті даного підходу соціально-педагогічна система досліджується як складно-організована, на яку впливають безліч факторів: політичний, економічний, релігійний, демографічний, національний тощо.

Розглядаючи саме поняття – «системний підхід», можна визначити, що він тлумачиться досить неоднозначно. Так, наприклад, В. Андрущенко стверджує, що «системний підхід – це спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, що вимагає розгляду частин у нерозривній єдності з цілим» [327, с. 536]. Як зазначає С. Гончаренко «системний підхід» – це послідовність процедур для створення складно-організованого об’єкта як системи, а також спосіб опису, пояснення, прогнозування поведінки таких об’єктів; дослідження складно-організованих об’єктів як комплексу взаємопов’язаних підсистем, поєднаних загальною ціллю, що розкриває інтегративні властивості об’єкта як системи, а також зовнішні й внутрішні зв’язки; цілісне бачення складноорганізованих об’єктів дослідження [117, с. 3].

Аналізуючи системний підхід як напрям методології наукового пізнання С. Гринченко аргументує, що в його основу покладено розгляд об'єктів дослідження як систем, що він передбачає розкриття цілісності об'єкта дослідження, виявлення розмаїття зв'язків у ньому та зведення цього розмаїття до певної цілісної картини. Сюди ж, на думку науковця, входить сукупність методів і засобів, що дають змогу досліджувати властивості, структуру й функції об'єкта дослідження як системи зі складними взаємодіями й взаємозв'язками; принцип, який становить сукупність методів і засобів певної логічної системи, що повинна забезпечити глобальну ціль функціонування об'єкта як системи [117, с. 5].

Отже, у контексті нашого дослідження, системний підхід сприяв цілісному вивченню проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні наприкінці XVIII – початку XX століття, дозволив визначити систему (державну, церковну, приватну) управління цими закладами, а також виявити ряд питань стосовно систематичної допомоги дітям-сиротам, безпритульним, тим, хто залишився без батьківської опіки, неповнолітнім злочинцям та ін., через організацію певних закладів суспільної опіки (притулки, виховні та сирітські будинки, виправно-виховні установи тощо).

На відміну від системного підходу, синергетичний розглядає процес наукового дослідження як складну саморозвиваючу систему. Одним із засновників синергетики вважається Г. Хакен, який увів це поняття у праці «Що загального виявляється при дослідженні систем всілякого роду, природних і соціальних?». Так, синергетика, на його думку, – це «спільний ефект взаємодії великої кількості підсистем, який спричиняє утворення стійких структур і самоорганізації в складних системах» [327, с. 130]. Зазначимо, що педагог осмислював та розкривав цю ідею й у праці «Синергетика», де порівнював одночасне існування в історичній реальності багатьох форм допомоги, їх взаємодію, взаємовплив та зробив висновок, що

результатом цієї взаємодії є виникнення нових способів соціальної підтримки [589].

Такої ж думки дотримувались Хайнц фон Ферте («Системи, що самоорганізуються…») та І. Пригожин у теорії дисциплінарних структур, акцентуючи увагу на те, що порядок виникає через поміхи й хаос. Отже, синергетика – галузь наукових знань, яка вивчає процеси самоорганізації та впорядкування у різних відкритих системах.

З іншого боку, І. Предборська розглядає синергетику та синергетичний підхід як модель саморозвитку людини в світі, що «швидко змінюється й саморозвивається»; по-друге, виходить на найважливішу світоглядну проблему – «пошук людиною свого місця в ньому» [561, с. 23]. Саме з точки зору синергетики, людина, на думку дослідниці, постає як самодостатня особистість, яка перебудовує себе у напрямку гармонізації відносин у системі «Людина – Всесвіт». Виходячи з цього ствердження, можна зрозуміти, що людині не можна нав’язувати шляхи розвитку, оскільки вона сама обирає свій шлях. Отже, синергетика – концепція про еволюцію складних систем та їх самоорганізацію.

Основними принципами синергетичного підходу, згідно досліджень О. Карпенко [214], є самоорганізація, відкритість, нелінійність та стійкість (не-стійкість). У статті «Синергетичний підхід до управління документними комунікаціями…» дослідниця запевняє, що теоретичне обґрунтування цього процесу можливо за умови лише теорії самоорганізації, яку використовують для дослідження відкритих систем [214, с. 51].

Таким чином, синергетичний підхід представляє собою сучасну теорію самоорганізації, з новим світобаченням, яка пов’язана з дослідженням феноменів самоорганізації, нелінійності, неврівноваженості, вивченням процесів становлення.

Зазначимо, що в історико-педагогічному аспекті системний та синергетичний підходи ґрунтовно розглянуті у статті «Системний та синергетичний підходи у моделюванні сучасного педагогічного процесу»

автором А. Фокшек. Детальний аналіз цієї статті дав можливість зробити висновок, що системний підхід сприяє структуруванню педагогічного процесу, допомагає виокремити в ньому складові компоненти й виявити систему уявлень про педагогічний процес на основі однієї або декількох наукових парадигм. У той же час синергетичний підхід розглядає педагогічний процес через якість новизни як у структурі, так і змісті, й обумовлений колективною взаємодією суб'єктів навчально-виховного процесу [562, с. 219].

Завдяки синергетичному підходу нам вдалося уможливити розгляд предмета дослідження відповідно до внутрішніх законів і загальних тенденцій розвитку українського суспільства протягом багатьох століть. Він сприяв виявленню загальних тенденцій розвитку досліджуваного феномена з позиції суспільно-політичних, ідеологічних, соціально-педагогічних детермінант. Окрім цього, завдяки синергетичному підходу вдалося осмислити одночасне існування в історичній реальності багатьох форм допомоги дітям-сиротам, безпритульним, підкидькам, калікам, неповнолітнім злочинцям та іншим (надання освітньо-виховних, медико-реабілітаційних та профілактичних послуг; працевлаштування та сприяння матеріальному забезпеченню через надання житла, одягу, їжі, необхідних інструментів, іграшок тощо), виявити їх взаємодію, взаємовплив і зробити висновок, що результатом цієї взаємодії є виникнення нових способів соціальної підтримки дітей та молоді (створення системи охорони здоров'я, влаштування медико-реабілітаційних установ та оздоровчих колоній тощо).

Історіографічний підхід є вивченням історії, історико-педагогічної науки, тривалого процесу нагромадження історико-педагогічних знань тощо. «Немає кращої можливості розкрити зміст, стан та нагальні проблеми, а заодно й визначитися з перспективою будь-якої науки», наголошував В. Вернадський, «крім як розглядати її в процесі розвитку, тобто історично» [85, с. 71].

У статті А. Тимченко «Основні принципи, методи та етапи технології історико-педагогічного дослідження» також підкреслено, що історико-педагогічна наука, як й інші галузі історичного знання, не може розвиватись без всебічного засвоєння того, що вже було зроблено, тобто без вивчення своєї власної історії [529, с. 39].

Проблему історіографії як науки та історіографічний підхід зокрема, виокремив доктор історичних наук, професор історичного факультету Харківського національного університету імені В. Каразіна С. Посохов у статті «Основи історіографії» [399]. Так, на думку професора, історіографічний підхід може будуватися на вивченні різних образів історіографії: «наукознавчого», «літературознавчого», «культурологічного» тощо. Він дозволяє визначити спільні риси та відмінності історичної науки від інших наук, побачити в роботі науковця творчий процес, усвідомити зв'язок історичної науки та історичної свідомості. При цьому С. Посохов запевняє, що історіографічний підхід є лише одним із можливих, що дозволяє вирішувати певні дослідницькі завдання.

Як на наш погляд, досить логічно та структуровано історіографічний підхід саме до історико-педагогічних досліджень розкрив український історик, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ю. Горбань у статті «Науково-методичні підходи до написання дисертаційної роботи [120]. Так, автор запевняє, що історіографічний підхід дозволяє: 1) виокремити й охарактеризувати відповідні етапи історіографічного осмислення проблеми; 2) визначити головні аспекти обраної теми з історико-педагогічного дослідження; 3) знайти належне відображення того, на які історичні напрацювання можна спиратися, які проблеми, близькі до теми дисертації, порушувалися, але не знайшли належного розв’язання, отже потребують відповідних уточнень, доповнень, з використанням при цьому невідомих раніше фактів, які проблеми щодо предмета дослідження (чи дотичні до нього) взагалі обійдені увагою попередніх дослідників, а відтак потребують

відповідного опрацювання, що має знайти відображення у постановці мети та завдань дисертаційного дослідження [120, с. 4–5].

Завдяки цим чинникам, історіографічний підхід має бути зорієнтованим на принципи об'єктивності, де історичним фактам хоч і надається пріоритет, проте не їх оцінка. Продовжуючи цю думку, Ю. Горбань зазначає, що, звісно, будь-який автор має право на свої думки та особисті симпатії, головне, «щоб при цьому не перекручувалися факти чи не підганялися під упереджені висновки». Не менш універсальним, на думку педагога, є й принцип історизму, який потрібує «послідовного дотримування конкретно-історичного підходу до аналізу зародження і розвитку тих процесів і явищ, які є визначальною канвою дисертаційного дослідження». Причому, на думку Ю. Горбаня, досліджуючи, наприклад, життя і діяльність конкретної особистості, «потрібно враховувати умови, в яких жив і творив той чи інший історичний діяч, як вони (умови) впливали на формування його світоглядних позицій, творчості» тощо [120, с. 5].

Таким чином, спираючись на історіографічний підхід, нам вдалось розкрити стан розробленості проблеми та умови організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду, ознайомитися з історіографічними джерелами та проаналізувати джерельну базу, вмотивовано обґрунтувати доцільність вибору теми дисертаційного дослідження, визначити його мету та завдання і, звичайно ж, новизну отриманих результатів.

Методологічною основою нашого дослідження є культурологічний підхід, який уможливлює виявлення залежності розвитку соціально-педагогічного виховання та історико-педагогічної науки взагалі від рівня та потреб розвитку культури певного соціуму, регіону, людства. Культурологічний підхід в історико-педагогічних науках став використовуватись відносно недавно, лише з другої половини XX століття.

У словнику культурологічний підхід визначається як «конкретно-наукова методологія пізнання та перетворення педагогічної реальності,

основою якої є аксіологія. Культурологічний підхід сприяє баченню освіти через призму поняття культури, тобто розуміння її як культурного процесу, котрий відбувається у культуровідповідному середовищі, всі компоненти якого наповнені людськими смислами і слугують людині, яка вільно проявляє свою індивідуальність, здатність до культурного саморозвитку і самовизначення у світі культурних цінностей» [260].

За іншим визначенням, культурологічний підхід – це «напрям у педагогічній практиці, в основі якого лежить принцип культуровідповідності освіти, котрий жодним чином не суперечить науковому змісту освіти, а доповнює його та збагачує» [40, с. 172]. Вказується, що такий підхід забезпечує справжню гуманізацію та гуманітаризацію освіти.

Аналізуючи культурологічний підхід в контексті з іншими науковими підходами, можна визначити, що він активно застосовується фахівцями різних галузей (філософів, соціологів, культурологів, педагогів тощо).

Сутність культурологічного підходу, за дослідженнями соціолога В. Гура полягає в тому, що «у центрі уваги повинна опинитися людина як суб'єкт культури, а навчальне середовище повинне розбудовуватися передусім як культурне середовище». Відповідно до цього дослідник дає наступне визначення культурологічному підходу – «це таке бачення людини крізь призму понять культури, яке дозволяє розглядати людину як вільну, активну індивідуальність, здатну до самодетермінації в горизонті особистості в результаті спілкування з іншими особистостями, культурами, як в межах сьогоднішнього життєвого світу особистості (Малий час культури), так і в інших епохах (Великий час культури)» [134, с. 11].

Тобто, виходячи з цього тлумачення, культурологічний підхід дозволяє розглядати людину як вільну особу, котра через буття у культурі самовизначається як особистість.

Діяльність культурологів спрямована на вдосконалення культурологічного підходу як сукупності методів дослідження різних сфер соціокультурної дійсності. Наприклад, культурологічний підхід, за

дослідженнями Є. Фортунатової, сприяє роботі з художніми текстами, котрі репрезентують культуру мови, що вивчається [579].

Культурологічний підхід з точки зору психолого-педагогічних досліджень «дозволяє досліднику, педагогу працювати над створенням культурного середовища, в якому відбувається процес навчання та виховання, діагностикою культурних установок особистості і т. ін.» – вказував М. Бастун у статті «Культурологічний підхід в освіті та його психолого-педагогічне забезпечення» [40, с. 172].

Досить ґрунтовно, як на нашу думку, значення культурологічного підходу з позиції становлення та розвитку соціальної педагогіки як науки розкриті у дослідженні Л. Штефан. Так, автором визначається, що культурологічний підхід є одним із сучасних підходів, який спрямований на виховання особистості шляхом засвоєння людиною як уже існуючих у суспільстві цінностей культури, так і створення нових [656, с. 5]. Конкретизуючи це ствердження, Л. Штефан вказує, що «цей підхід вимагає від соціального педагога й соціального працівника спеціальних знань про внутрішні процеси духовного світу людини, про закономірності соціокультурного побуту особистості» [656, с. 17].

Значення культурологічного підходу для історико-педагогічних досліджень ґрунтується, як відомо, на тісному зв'язку і взаємодії культури та освіти. За дослідженнями І. Шкабари, ці обставини дають можливість проводити аналіз сфери освіти й педагогіки через призму системо-утворюючих культурологічних понять, до яких відноситься культура, культурні зразки, норми і цінності, для позначення яких сьогодні частіше вживається термін «культурно-історична парадигма» [647, с. 41]. Окрім цього, педагог стверджує, що прийняття культурологічного підходу в якості одного з основоположних дає можливість розглядати історію освіти з позиції історичних періодів, культурно-історичних подій, дозволяє уточнити і саме поняття парадигми освіти, представити її як ідейну ціннісно-смислову

основу, що визначає мету і зміст освіти, відносини учасників освітнього процесу, а також засоби передачі змісту [647, с. 42].

Досить близьким до нашого дослідження є погляди А. Погодіної стосовно розгляду культурологічного підходу з позиції аналізу засобів розвитку організаційної культури навчального закладу [384]. На думку дослідниці, сформована організаційна культура закладу передбачає формування спільного простору, включаючи цінності, норми, поведінкові моделі, які є одними з найважливіших засад реалізації культурологічного підходу в освіті.

Таким чином, культурологічний підхід дозволив нам сприймати цінності й саму діяльність закладів суспільної опіки як важливий компонент реалізації завдань навчання, виховання, розвитку, соціалізації дітей та молоді через призму морального, духовного буття, накопиченого культурного й соціального досвіду народу тощо. Завдяки культурологічному аналізу соціально-педагогічного виховання ми зосереджуємо увагу на місці людини в ціннісних орієнтаціях культури українського суспільства, на ідеальному образі людини, яка, попри політичні, економічні й соціальні труднощі, знаходила можливість для опікування дітьми-сиротами, безпритульними, тими, хто залишився без батьківського піклування або став на шлях злочинності.

Культурологічний підхід сприяв можливості розглянути й витоки самої ідеї становлення системи суспільної опіки для дітей та молоді через площину історико-культурних подій, що були притаманні стародавньому періоду, античній цивілізації; проаналізувати першу культурнозначущу рефлексію держави, церкви та приватних доброчинців на виховання дітей-сиріт, влаштування бездомних, роздавання милостині та ін. в епоху київського князівства; дослідити причини зниження цієї ідеї в культурі Середньовіччя та протягом XVII-початку XVIII віків; з’ясувати ті чинники, що зумовили усвідомлення необхідності впровадження рішучих дій стосовно вирішення питання допомоги дітям-сиротам, безпритульним, підкинутим, дітям з

певними фізичними чи психологічними вадами, через організацію закладів суспільної опіки наприкінці XVIII, їх розвитком протягом усього XIX та вдосконаленням на початку XX століття.

Як відомо, згідно хронологічного підходу, можна дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Цей підхід особливо часто використовується у гуманітарних науках, таких, як педагогіка, соціологія, психологія, при вивченні етапів розвитку та формування тих або інших галузей науки, розвитку тих чи інших явищ.

Таким чином, головною ознакою хронологічного підходу є: вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення й розвитку об’єкта дослідження від моменту виникнення до часу вивчення проблеми науковцем, що значно збагачує наукове дослідження, підвищує рівень достовірності його результатів, вказує на компетентність та об’єктивність дослідника (М. Букач, Н. Клименюк, Т. Попова та ін.) [356, с. 113]; він дає змогу простежити й обґрунтувати послідовність та взаємозв'язок соціально-історичних та культурно-освітніх процесів (Н. Богданець-Білоскаленко) [60, с. 243]; має стійку інтелектуальну традицію в Україні, бо передбачає широкий хронологічний фон вивчення історії педагогіки (О. Сухомлинська) [522, с.42]. У той же час, О. Сухомлинська досить застережливо ставиться до використання цього «ортодоксального» підходу, особливо під час підготовки майбутнього вчителя. Так, у статті «Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми», педагог зауважує, що такий підхід (хронологічний) в сучасних умовах «не є конструктивним і продуктивним особливо з огляду на той факт, що історія педагогіки з кожним роком втрачає свої позиції в структурі підготовки майбутнього вчителя».

Для пояснення цього явища педагог-практик зауважує, що «втиснення широкого хронологічного контексту розвитку педагогічної думки та

висвітлення педагогічних персоналій в малий обсяг курсу історії педагогіки призводить лише до переліку тих чи інших подій та фактів, скоромовки за відсутності достатнього масиву інформації». Виходячи з цього, О. Сухомлинська констатує, що «сутність історико-педагогічного матеріалу вихолощується, нейтралізується, уодноманітнюється». Отже, «історія педагогіки за такого підходу в більшості випадків не викликає цікавості у студентів» [522, с. 42].

З нашої точки зору, хронологічний підхід уможливив розгляд предмета дослідження в динаміці, сприяв обґрунтуванню етапів і провідних тенденцій організації діяльності закладів суспільної опіки в Україні впродовж 1775-1917 рр.; дозволив виокремити динаміку змін у системі державної, приватної, громадської та церковної опіки протягом століть завдяки аналізу хронологічних подій, суспільних процесів, соціально-політичних, економічних та культурологічних явищ; дав змогу розкрити специфіку регіонального розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні у широких хронологічних межах.

Наступний науковий підхід, на який слід звернути увагу, – це феноменологічний. Як відомо, феноменологія розглядає конкретний досвід і намагається описати його (по можливості) з мінімальними спотвореннями або тлумаченнями. Основним принципом феноменологічного підходу, на нашу думку, є «безпередумовність», тобто відмова від переконань і передумов, що не були повністю досліджені.

З філософської точки зору феноменологія розглядається як напрям філософських досліджень й у буквальному сенсі означає вчення про феномени. Засновником феноменології вважається Едмунд Гуссерль (1859-1938). Його послідовники, представники західної філософської школи (Брентано, Хайдеггер, Мерло-Понті та ін.), розуміють феноменологію як нову науку про свідомість, новий початок філософії, перехід від ірраціоналізму до можливості рефлексивного дослідження розмаїтості людського досвіду [217].

З точки зору психології, феноменологічний підхід є різновидом описових, якісних досліджень [368, с. 7], де важливий не об'єктивний стан речей, а те, що людина при цьому відчуває, бачить і думає; головне при феноменологічному підході не поведінка, а що стоїть за переживаннями, планами та намірами. «Коли психологи говорять про суб'єктивність індивідуального сприйняття, вони переходять до феноменологічної парадигми» – вважав М. Козлов [230.].

Сенс феноменологічного (індивідуалістичного) підходу з точки зору соціології близький до психології: пояснюючи поведінку людей, їх взаємозв'язки або соціальні інститути, суспільний лад, у першу чергу, соціологи звертаються до мотивів діяльності людей, виходячи з власних знань про це [498, с. 37]. Особливої уваги заслуговує розгляд феноменологічного підходу з точки зору педагогів. Так, за дослідженнями О. Сухомлинської, феноменологічний підхід розкриває значення суб’єктивного досвіду як основного вимірника сутності людської особистості [521, с. 14].

Феноменологічний підхід дещо пов’язаний з наративним. В основі наративного підходу лежить етика співпраці і погляд на людину як на експерта власного життя. Наративний підхід допомагає людині знайти або створити заново свої «бажані історії» і почати діяти по-новому. Спираючись на наративний підхід, ми намагались відмовитися від будь-яких ідеалізацій, догматизму, упередженості, тобто заангажованого навіть власною свідомістю опису історичної дійсності щодо проблеми організації закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні наприкінці XVIII - початку XX століття, а також під час аналізу теоретико-практичних, наукових і публіцистичних текстів тощо.

З точки зору нашого дослідження особливо значимим є й аксіологічний підхід, який сприяв вивченню цінностей (від грец. Axios) та розумінню сутності понять (logos - слово, поняття). Відомо, що вчення про цінності є філософською теорією про загальнозначущі принципи, які визначають

спрямованість людської діяльності, мотивацію людських вчинків. Зазначимо, що аксіологічний підхід органічно притаманний і гуманістичній педагогіці, оскільки людина розглядається в ній як найвища цінність суспільства. У зв'язку з цим аксіологія, яка є більш загальною по відношенню до гуманістичної проблематики, може розглядатися як основа нової філософії освіти і відповідно методології сучасної педагогіки. Ідея гуманізації освіти, що є наслідком застосування аксіологічного підходу в педагогіці, має широке філософсько-антропологічне і соціально-політичне значення, оскільки від цього залежить стратегія громадського руху, яка може або гальмувати розвиток людини, цивілізації, або сприяти йому.

Аксіологічна складова особистості у світогляді людини спирається на когнітивні й емоційні компоненти, що регулюють потреби і мотивацію. На думку В. Сластьоніна, «ця система включає цінності, що пов'язані з затвердженням особистістю своєї ролі в соціальному середовищі та професійній діяльності, цінності, які задовольняють потреби в спілкуванні, цінності, що орієнтують на саморозвиток творчої індивідуальності, цінності, які дозволяють здійснити самореалізацію, задовольнити прагматичні потреби» [483, с. 138].

Для нашого дослідження аксіологічний підхід допоміг визначити пріоритетні цінності суспільства та їх уплив на характер організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду, схарактеризувати сутнісно-змістовну значущість об’єкту та корисність предмета дослідження.

Підводячи підсумки сказаному, можна стверджувати, що в сучасному історико-педагогічному дослідженні різні науково-методологічні підходи найчастіше враховуються в сукупності, а саме: системний, синергетичний, історіографічний, культурологічний, хронологічний, феноменологічний, наративний, аксіологічний. Виходячи з цього, сподіваємося, що представлені нами науково-методологічні підходи логічно відображають цілісність історико-педагогічного дослідження процесу організації діяльності закладів

суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття); сприяють отриманню більш значущих результатів, які вносять вклад не тільки в історію педагогіки, але й у сучасну педагогічну теорію і практику.

2.2. Термінологічне поле дослідження

Термінологічне поле, за лінгвістичними дослідженнями О. Крижко, – це «штучно окреслена і спеціально збережена від сторонніх проникнень галузь існування терміну, усередині якої він знаходиться з усіма ознаками, що його характеризують та відрізняють від звичайних слів» [257, с. 65]. Продовжуючи цю думку, автор доводить, що термінологічне поле – «це склад, список, своєрідна номенклатура термінів, що утворюють термінологічну систему, яка віддзеркалює поняття певної науки». У свою чергу, ці поняття характеризуються певною кількістю ознак, що пов'язано з формулюванням відповідних дефініцій, за допомогою яких акумулюються і передаються накопичені людством знання [257, с. 66].

Виходячи з цього, звернемо увагу на сутність деяких термінологічних аспектів, пов’язаних з розумінням як лексичної дефініції понять, слів, явищ чи феноменів, так і переосмисленням змістовної складової тієї термінології, що з плином часу або втрачає свою актуальність, концептуальність, системність, однозначність, або зовсім забувається чи проходить детермінологізацію, тобто спрощення тих понять, розуміння яких у минулому значно відрізнялося від сучасності.

Так, у рамках нашого історико-педагогічного дослідження найбільш повне визначення самого поняття «заклади опіки» зустрічається в дослідженнях О. Красюкової, яка зазначає, що це «освітні установи, в яких утримуються (навчаються, виховуються) діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків; установи соціальної допомоги населенню (дитячі будинки-інтернати для дітей-інвалідів з розумовою відсталістю та фізичними

вадами, соціально-реабілітаційні центри допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків, соціальні притулки); установи системи охорони здоров'я (будинки дитини)» [252, с. 125]. Тобто, це заклади колективного утримання, виховання та соціалізації дітей-сиріт та дітей, батьки яких були позбавлені батьківських прав, де заходи щодо їхнього соціального захисту гарантуються, забезпечуються та охороняються державою.

Погоджуючись з цим ствердженням, хочемо дати визначення саме державним закладам суспільної опіки, оскільки у жодних офіційних документах (законах, положеннях, указах) й наукових працях (статті, дисертації) нам не вдалося знайти розуміння цього терміну.

Отже, «державні заклади суспільної опіки» – це, за нашим ствердженням, освітньо-виховні та реабілітаційні установи (центри), виховні колонії для неповнолітніх, а також пункти (дитячі притулки) тимчасового (до 3-х місяців) перебування осіб, в яких утримуються (навчаються, виховуються, проходять реабілітаційний курс лікування) діти-сироти та діти, які залишилися без батьківського піклування (безпритульні, підкинуті, залишені), що функціонують за рахунок держави та безпосередньо належать до сфери управління різних міністерств:

- дитячі будинки та загальноосвітні, санаторні й спеціальні школи-інтернати (МОН України, див. додаток Е);
- будинки дитини загального та спеціалізованого призначення (МОЗ України, див. додаток Д);
- дитячі будинки-інтернати, притулки та центри соціально-психологічної реабілітації дітей (МСП України, див. додаток Г);
- виховні колонії для неповнолітніх (МЮ України, див. додаток Ж).

Зазначимо, що згідно дореволюційних енциклопедичних даних, наприкінці XVIII – початку XX століття заклади суспільної опіки розумілись під термінологією «Дома призрения», які з російської мови можна

перекласти як «Дома опіки» чи «Будинки піклування». Ця назва давалась переважно таким благодійним закладам, які мали характер богадільні.

Проте, автор енциклопедичної статті про «Дом призрения» з ініціалами Д. Я. [147] пояснював, що такі заклади існували й як самостійні установи. Передусім, як і богадільні, вони були становими та всестановими, а, з іншого боку, їх «богадільний» характер також не завжди був витриманий, бо в такі будинки приймалися як своєкоштні люди похилого віку, каліки, немічні, так і діти. Звідси, автор зауважував, що будинки піклування сиротами повинні бути повністю віднесені до сирітських будинків; будинки опіки виключно малолітніх бідних – до дитячих притулків; будинки піклування про душевнохворих дітей – до дитячих божевільних будинків.

Розглядаючи термінологічне поняття «опіка» та «піклування, слід зазначити, що сьогодні, згідно з чинним законодавством України, зокрема статті 55 Цивільного кодексу України, «опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки» [618].

У спільному наказі Державного комітету України у справах сім’ї та молоді, Міністерства охорони здоров’я України, Міністерства освіти України, Міністерства праці та соціальної політики України «Про затвердження Правил опіки та піклування» [421] зазначено, що «опіка (піклування) є особливою формою державної турботи про неповнолітніх дітей, що залишились без піклування батьків, та повнолітніх осіб, які потребують допомоги щодо забезпечення їх прав та інтересів» [421]. Згідно цих правил існує дуже потужна система захисту дитини, де опіка та піклування відбувається у тому випадку, якщо: «батьки померли чи невідомі; визнані в судовому порядку безвісно відсутніми або померлими; позбавлені судом батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини і передачу її під опіку незалежно від того, позбавлені вони батьківських прав

чи ні, оскільки перебування з ними небезпечне для життя дитини; визнані у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними (психічно хворі, розумово відсталі або перебувають на тривалому стаціонарному лікуванні в лікувально-профілактичному закладі чи на державному утриманні в будинках-інтернатах); якщо понад шість місяців не можуть займатись вихованням своїх дітей (засуджені до позбавлення волі на тривалий час за скоєння злочину, за станом здоров'я (інваліди I та II групи) тощо); якщо понад шість місяців не проживають разом з дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги та турботи; підкинули (залишили) дитину і це підтверджено відповідними актами, складеними органами внутрішніх справ; відмовились від дітей в установленому законом порядку; виїхали на постійне місце проживання або на постійне місце роботи за кордон чи перебувають у довготривалому відрядженні; перебувають під слідством» [421].

Аналіз чинного законодавства України, зокрема Цивільного та Сімейного кодексу, дав змогу виявити, що поняття опіки та піклування розмежовується через особливе поєднання складних елементів або через особливий критерій. Таким особливим поєднанням складних елементів є стан (фізичний або психологічний) повнолітньої фізичної особи та прийняте з урахуванням стану повнолітньої особи рішення уповноваженого державою органу (суду), що набрало законної сили. У випадку, коли йдеться про встановлення опіки або піклування над дитиною, таким особливим критерієм є вік дитини.

Виходячи з цього, опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років (ЦК України, стаття 31), а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ЦК України, стаття 32) [482].

Звертаючись до історії походження поняття «опіка» й «піклування», слід зазначити, що майже до кінця XVIII століття ці слова використовувались як тотожні й у своєму розумінні не розрізнялися. Так, у ранньофеодальному

праві особливу увагу привертає вживання терміну «старійшина» у значенні «опікун», на якого покладалися функції виховання й утримання осиротілих дітей. У східнослов'янській історії, як зазначає Л. Мілов, у значенні опікуна фігурує лише термін «приставник» [314, с. 127]. Дослідниця історії допомоги дітям-сиротам А. Нечаєва завіряє, що за часи Володимира І зустрічаємо також більш широкий термін «суспільна опіка» (рос. «общественное призрение»), що включав допомогу сиротам [328, с. 6]. За давньо-руським законодавством, того, кому «віддавали на руки» осиротілу дитину, називали печальником, а сам термін «опіка», за твердженням Н. Ніжник, був запозичений уже з литовського права [329, с. 71].

З цього приводу, сучасний автор історико-правового дослідження розвитку інституту опіки і піклування в Україні, доктор історичних наук Н. Я. Рудий заперечував стосовно литовського походження терміну «опіка», оскільки, на його думку, «в Литовсько-Руській державі перевага віддавалася руському праву як більш досконалому і сучасному». Про це свідчить і той факт, що за основу укладання Литовських статутів була взята Руська Правда [456, с. 36].

Відзначимо, що протягом багатьох століть спостерігалась відсутність розмежування понять опіки і піклування, бо все зводилось виключно до опіки. Під опікою розуміли «встановлення сторонньої влади над сім'єю, якщо в ній залишаються малолітні члени», замінюючи тим самим владу одного або двох батьків [90, с. 468–469]. Фактично всі функції виховання дитини, догляду за «неповносправною» людиною, майном, його примноженням і збереженням тощо виконувала одна людина – опікун.

Також, як зазначає Н. Крестовська, літописні відомості не дають підстав для розмежування у давньоруському праві понять усиновлення та передачі під опіку. В традиційному суспільстві вони були практично тотожними, виступаючи як єдиний за своєю природою інститут влаштування дитини-сироти [254, с. 77].

Безпосередньо, розмежування опіки та піклування бере свій початок лише від Катеринінського Статуту про губернії (1775 р.), де на законодавчому рівні були прописані інструкції щодо опіки неповнолітніх дітей-сиріт дворянського походження [554, с. 62–78] та положення про сирітський суд з його повноваженнями й інструкціями [554, с. 113–128]. Слід пояснити, що опіка над сиротами селянського походження була офіційно закріплена постановою 1797 року, а опіка над особами церковно-духовної приналежності – лише у 1817 році.

Остаточне розмежування понять «опіка» й «піклування» сталося завдяки доповненню до вищезазначеного Статуту (22 грудня 1785 року, ст 3 за №16300), де сказано, що «опіка може бути закінчена в 14-річному віці опікуваного, який може просити про призначення собі піклувальника; повноліття і вступ в управління маєтком віднесені до 17 років, але з обмеженням права продажу і застави нерухомого майна без згоди піклувальника до досягнення 21 року, коли влада піклувальника закінчується» [90, с. 470–471]. Отже, з 14 до17 років неповнолітній сам міг розпоряджатися своїм маєтком, але лише за згодою піклувальника; в період 17-21 року кожен мав право розпоряджатися своїм спадком самостійно, окрім відчуження нерухомого майна.

Отже, порівнюючи законодавчі документи стосовно опіки та піклування у минулому та в умовах сьогодення, можна побачити, що суттєвої різниці між розумінням саме поняття опіки немає, тобто, опіка як здійснювалась, так і здійснюється над дітьми до 14 років. Проте стосовно піклування – існують певні відмінності. Передусім, у минулому була запроваджена чітка вікова диференціація, де прописувались всі повноваження та юридичні можливості як піклувальника, так й опікуваного протягом 14-17 та 17-21 роком життя, де остаточне входження у свої права (якщо не було інших фізичних чи розумових відхилень) дитина могла здійснити лише після досягнення 21 року. Сьогодні згідно державного законодавства дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування

тощо (якщо не існує якихось фізичних чи розумових відхилень та інших заперечень), остаточно вступає у свої права вже з 18 років.

Розглядаючи форми щодо влаштування дітей-сиріт, слід зауважити, що, крім таких форм турботи про дітей-сиріт як опіка та піклування, на вітчизняному просторі існувало ще дві законодавчо затверджені форми – «патронат» для тих, «хто зійшов з моральної стежки життя, але не втратив силу волі до повернення» [211, с. 90], та «патронаж» – «улаштування безпритульних дітей, хворих та інших осіб, які потребують дбайливого домашнього догляду, до приватної сім'ї» [538, с. 38].

Таким чином, протягом усього XIX століття «патронат» розуміли, як сукупність заходів матеріальної підтримки і допомоги морально знехтуваним особам (особи, які звільнилися з місць позбавлення волі й т.д.) з метою забезпечення їм переходу до чесного трудового життя. Дещо іншим був патронат як інститут церковного права, що «передбачав надання певної сукупності прав і обов'язків особі, яка перебувала на церковній посаді, особливо, коли мова йшла про заміщення» [538, с. 38].

Як бачимо, таке розуміння патронату далеке від сучасного значення цього слова, бо, як сказано у 252 статті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми», патронат над дитиною – це «тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин» [413].

Приблизно так само трактується патронат у Сімейному праві, де сказано, що патронат – це «альтернативна форма влаштування дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання» [481, с 188].

На відміну від усиновлення та опіки, при патронаті дитина не набуває родинних прав і обов'язків по відношенню до патронатного вихователя, але

зберігає всі пільги та виплати, що належать їй як дитині, оскільки вона залишилася без піклування батьків, у тому числі: щомісячну виплату на утримання, право позаконкурсного вступу до навчального закладу, закріплення житла, а при його відсутності – отримання житла після досягнення повноліття. Після припинення патронату всі правовідносини між дитиною і патронатним вихователем припиняються. На відміну від простої опіки, патронатний вихователь надає свої послуги по вихованню дитини за матеріально-грошову винагороду.

За дослідженнями Л. Кальченко історії суспільної практики подолання й попередження проблеми соціального сирітства на українських землях (початок XVII – середина XIX століття), патронат розумівся дещо по іншому, оскільки застосовувався з метою надання допомоги безпритульним дітям, хворим, а також дітям, що скоїли злочин. При цьому відповідальність за надання такої допомоги покладали на сільські родини та міські громади. Однією з головних цілей патронату було надання дітям, позбавленим батьківської турботи, можливості для набуття професійних навичок. Він включав турботу про здоров'я дитини, початкову освіту й розвиток її здібностей до праці як джерела самозабезпечення в майбутньому житті [211, с. 91].

Передача ж дитини з притулку до сім'ї «на виховання та вирощування» мала назву «патронаж». Згідно досліджень Л. Кальченко, як правило, у сім'ї передавали дітей молодшого віку. Сім'я, що взяла дитину на виховання, мала певні обов'язки перед притулком та громадою. Так, сім'я повинна була забезпечити можливість повноцінного розвитку вихованця, дати початкову освіту та прищепити трудові навички. Як визнано автором статті, у ті часи ці умови не завжди виконувались, адже брали на виховання дітей переважно бідні сім'ї з метою отримання фінансової винагороди та безкоштовного працівника. Продовжуючи цю думку, Л. Кальченко доводить, що родині, яка виховувала дитину з притулку, виплачували відповідно до закону певну суму грошей, розмір якої залежав від віку дитини. Максимальну суму отримували

ті сім’ї, що брали маленьких дітей, які ще не були здатні допомагати в домашній роботі. Поступово, коли діти дорослішали (12 – 14 років), виплати скорочували або припиняли зовсім. У ролі контролера виступав лікар або інший медичний працівник, до функцій якого входив медичний нагляд за виконанням вихователями своїх обов’язків. За дотриманням інших норм, зокрема правових, ніхто не стежив, тому часто дітей використовували як безкоштовну робочу силу. Після досягнення 17-річного віку хлопчики іноді йшли до «казенних селян», отримували пай землі. Дівчатам, якщо вони до цього віку були незаміжніми, видавали спеціальні «вільні» свідоцтва [211, с. 91].

Зазначимо, що сьогодні, на нашу думку, тлумачення слова «патронаж» є дещо суперечливим та неоднозначним. Передусім, в українській юридичній енциклопедії це поняття тлумачиться як «різновид піклування», а в медицині – «система організованого обслуговування громадян у домашніх умовах» [663, с. 460]. Проте, термін «патронаж» в інших законодавчих документах розуміється ще інакше. Так, наприклад, «соціальний патронаж», відповідно до статті 1 (пункт 3) Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», «патронаж» трактується як «допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію» [434]. Водночас у «Положенні про порядок реалізації програм та проведення заходів з питань дітей, молоді, жінок та сім'ї» (пункт 4.4.2) вказується на те, що «програми соціального патронажу спрямовані на здійснення соціальної опіки та супроводу соціально незахищених верств населення з метою подолання життєвих труднощів, збереження або підвищення їх соціального статусу» [419]. Отже термін «соціальний патронаж» вживається у різних тлумаченнях, які у широкому значенні можна розуміти як надання допомоги соціально незахищеним

верствам населення та у вузькому – для осіб, які відбували покарання у місцях позбавлення волі.

Слід зауважити, що сьогодні існують різні форми патронажу, які є дуже близькими за своєю сутністю до соціального. Наприклад, у Законі України «Про соціальні послуги», поряд з іншими соціально-побутовими послугами, як-то, забезпечення продуктами харчування, транспортними послугами, засобами малої механізації, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо, названо і соціально-побутовий патронаж [433]. Існує й таке поняття як «медичний патронаж» – повсякденна допомога за місцем проживання (вдома), яка надається інвалідам, дітям-інвалідам з важкими формами інвалідності, які згідно з медичним висновком потребують постійного стороннього догляду, хворим на онкологічні захворювання та ін. Окрім цього, широкого розповсюдження набув патронаж для дітей, що тільки народилися (до 1-2 місяця), та у поствакцинальний період тощо.

Можна додати, що сьогодні з’являється й такий вид патронажу, як «медико-соціальний» – новий вид мультидисциплінарної професійної діяльності медичного, психолого-педагогічного і соціально-правового характеру, спрямований на відновлення, збереження і зміцнення здоров'я [431], [430].

Аналіз законодавчих документів, зокрема Закону України «Про освіту» [427] та нового проекту Закону України «Про освіту» [428], свідчить, що існує так званий «соціально-педагогічний патронаж». Так, у 22 статті Закону «Про освіту» зазначено, що «соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії навчальних закладів, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам, особам, які їх замінюють. У новому проекті Закону України «Про освіту» також є схожі положення стосовно патронажу, зокрема у статті №3 визначено, що «соціально-педагогічний патронаж забезпечує консультативну та іншу допомогу батькам (законним представникам) з метою забезпечення права особи на освіту. Соціально-

педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами, які за своїм статусом належать до педагогічних працівників».

Досить цікаві висновки з точки зору сучасного розуміння визначення «патронату» та «патронажу» зроблені дослідницею Н. Давиденко у статті «Терміни опіка, патронаж та патронат у сучасних словниках юридичної термінології», яка зазначає, що у сучасному визначенні термінів «патронат» і «патронаж» існують деякі неточності та непорозуміння. Насамперед, «якщо відмінність між ними все ж існує, то в жодному з довідникових українських видань з юриспруденції та державного управління про це чітко не сказано, а оскільки відмінність у вживанні зазначених термінів жодним чином не регламентована, то вочевидь це питання потребує вирішення, тобто уточнення сфери і систематизації застосування» [138, с. 105].

Як на нашу думку, можна взяти за основу ту термінологію, яка на законодавчому рівні була певним чином визначена у XIX столітті. У порівнянні значення цих термінів (минулого з сучасністю), незрозуміло, чому раніше визначені слова «патронат» та «патронаж» сьогодні змінили свої початкові функції та розуміються повністю навиворіт. Доведемо. Якщо конкретизувати та порівняти ці тлумачення, то, виходячи з аналізу історико-педагогічних праць, довідкових енциклопедій та ін., можна визначити, що наприкінці XVIII – початку XX століття, під «патронатом» (якщо не брати до уваги церковне розуміння) вважалась допомога асоціальним, морально занедбаним людям (дітям, молоді), безпритульним, хворим, тим, що скоїли злочин, але вирішили стати на шлях до виправлення, через різні методи заохочення, включаючи матеріально-грошову, лікарсько-реабілітаційну, морально-виховну, освітньо-трудову допомогу. Нагадаємо, що сьогодні у статті 1 (пункт 3) Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», сказано, що «соціальний патронаж» (не патронат!) – це «допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів,

зокрема надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію» [434]. Отже, у сучасному тлумаченні повністю змінено сутнісне розуміння історичного слова «патронат» на «патронаж».

З іншого боку, якщо раніше під «патронажем» розумілась передача дитини (як правило дитини-сироти, безпритульної, підкинутої) на вигодовування та виховання до сім'ї (як правило сільської) без обов'язкового права на усиновлення, за грошову винагороду від держави та з метою додаткової «робочої сили» для сім'ї, то сьогодні це дуже нагадує розуміння слова «патронат», особливо якщо звернутись до Сімейного права. Нагадаємо, патронат у Сімейному праві розуміється як «альтернативна форма влаштування дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання» [481, с. 188].

Виходячи з цього, можна цілком погодитись з думкою Н. Давиденко, яка наполягає на регламентуванні, вирішенні та уточненні сфери і систематизації застосування слів «патронат» та «патронаж», їх правильного тлумачення та розуміння.

Наше історико-педагогічне дослідження також безпосередньо пов'язано з висвітленням наступних термінологічних понять: «дитина-сирота», «незаконнонароджені», «підкинуті», «безпритульні» та «бездоглядні» тощо, отже, слід звернути на це особливу увагу. Передусім, у повсякденній мові та у теоретичних дослідженнях широко використовуються два поняття: сирота (сирітство) та соціальна сирота (соціальне сирітство). Діти-сироти – це діти віком до 18 років, які втратили батьків унаслідок їх смерті. Соціальна сирота – це дитина, яка має біологічних батьків, але вони з якихось причин не займаються вихованням дитини. В цьому випадку турботу про дітей бере на себе суспільство і держава.

Зазначимо, що у сучасному законодавстві України наведені терміни вживаються в такому значенні: «дитина-сирота – це дитина, в якої померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування – це ті діти,

які залишилися без піклування батьків у зв'язку з: позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебування під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов’язків з причин, які неможливо з’ясувати у зв’язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти» [416].

Виходячи з аналізу історико-педагогічних праць, історичних законодавчих документів, даних енциклопедичних словників досліджуваного періоду та інших джерел, само розуміння слова «сирітство», протягом багатьох століть є незмінним й означає те, що людина (дитина), не досягнувши повноліття, залишилася без одного чи обох батьків (відповідно напів – або повна сирота). Етимологія же слова «сирота» має спільнослов'янське значення, яке утворене від прикметника ««сиръ» зі значенням «безрідний, одинокий, бідний, осиротілий» [169, с. 243]. За ствердженнями Т. Харук, дослідниці історії становлення закладів для дітей-сиріт, «соціальне сирітство з'явилося тоді, коли дітей почали виховувати батьки», при цьому педагог додає, що «влада батьків над дітьми була визнана в нас ще з часів язичництва» [592, с. 189]. Отже, це також підкреслює думку стосовно незмінності даного поняття протягом багатьох віків.

Продовжуючи визначати термінологічне поле нашого дослідження, бажано розкрити ще таке поняття як «незаконнонароджені» або тотожне з цим – «позашлюбні» діти. Так, якщо сьогодні у сучасному громадянському суспільстві та правових державах це поняття (незаконнонароджена дитина) втратило свою юридичну силу й існує тільки як побутове, то в історичному

аспекті на це зверталась велика увага, оскільки результат «позашлюбного кохання» не тільки засуджувався соціумом, але й суворо заперечувався на державно-правовому рівні, а «незаконнонароджені» діти були значно обмежені у своїх правах та протягом усього свого життя мали значні проблеми, пов'язані з сімейними, життєво-соціальними та спадковими питаннями.

Отже, згідно історичних відомостей, незаконнонародженими дітьми вважались: а) діти, народжені від осіб, які не перебували між собою у законному шлюбі; б) діти, що народилися у результаті адюльтеру (від франц. перелюбство, сімейна зрада) [71]; в) народжені після смерті чоловіка матері або після розірвання шлюбу шляхом розлучення, коли з дня смерті передбачуваного батька або з моменту розірвання шлюбу до дня народження немовляти пройшло більше 300 днів [110].

Щоб уникнути суперечності та неоднозначності у розумінні визначень «незаконнонароджена» та «позашлюбна» дитина зазначимо, що позашлюбна дитина (народжена поза шлюбом) приймалась за незаконнонароджену, але не завжди незаконнонароджена дитина вважалась позашлюбною. Пояснимо. До незаконнонароджених зараховували й тих дітей, які були народжені, нібито, у законному шлюбі, але за вироком суду цей шлюб був визнаний недійсним за різними підставами: від того, що вдруге одружений чоловік не мав свідоцтва про минуле розлучення, отже вважався двічі одруженим; чоловік мав іншу законну дружину та приховував цей факт перед новою дружиною; існували які-небудь інші причини, що перешкоджали шлюбу, наприклад, випадкове виявлення близьких родинних зв'язків одружених або свідоме приховування та порушення якихось сімейних законів тощо.

Гессен І. (1865-1943), вітчизняний юрист, публіцист, автор енциклопедичних даних з питань юриспруденції XIX століття, у статті «Узаконення дітей» (1907 р.) яскраво висловив ті юридичні обставини, які негативно позначалися на долі незаконнонароджених (позашлюбних) дітей. Передусім, вказувалося, що «клеймо на дітей незаконного народження, на

сором нашому вітчизняному суспільству, вважається більш ганебним для самого незаконнонародженого, ніж для тих, хто його народив, особливо для батька». А з іншого боку, хоч й існувала думка про те, що «карати невинних дітей за гріх батьків закон не має права», все ж таки «прагнення зберегти святість шлюбу і значення законної сімейної спорідненості, спонукає законодавців погіршувати юридичний стан незаконнонароджених та позашлюбних дітей». І це коливання, на думку автора, триває вже цілі століття, незважаючи на те, що «ніякі покарання за позашлюбне співжиття та погіршення долі позашлюбних дітей не здатні підняти моральний рівень нашого суспільства» [110].

Аналіз законодавчих документів, історико-юридичних постанов і енциклопедичних даних досліджуваного періоду дав можливість з'ясувати, що, насправді, протягом усього XIX століття існувала досить жорстка законодавча база, яка регламентувала юридично-правові положення про опіку, піклування та усиновлення незаконнонароджених дітей. Перш за все, малочислені спроби полегшити долю незаконнонароджених дітей шляхом дозволу на їх усиновлення та надання прав дітям, народженим поза шлюбом, були зроблені наприкінці XVIII століття й то, «за Найвищим зволенням» [164, с. 14]. У 1827 році держава все ж таки припинила розгляд таких справ, у змісті яких містилось прохання на отримання дозволу щодо узаконення дітей, народжених до шлюбу [164, с. 20], а ще через два роки (2 січня 1829 р.) стало взагалі неможливим не тільки узаконювати, але й усиновлювати незаконнонароджених та позашлюбних дітей за жодних обставин [182, с. 111].

З іншого боку, Міністерство внутрішніх справ остаточно вирішувало долю незаконнонароджених та позашлюбних дітей, надаючи Приказам суспільної опіки певних розпоряджень – чи приймати таких дітей під державну опіку [747, арк. 42], чи забороняти [748, арк. 13].

Наступними постановами від 18 липня 1858 та 6 грудня 1860 року були затверджені нові «Правила про прийняття та розгляд клопотань щодо

узаконення дітей», сутність яких зводилася до часткової можливості усиновлення та визнання дитини законнонародженою, якщо: а) було прохання батька й то «за особливими, гідними поваги обставинами»; б) за умов, що батьки незаконнонародженої дитини вирішили вперше у своєму житті вступити до законного шлюбу. Тобто, якщо раніше хтось з батьків вже був одружений і навіть мав офіційне розлучення, узаконити дитину було неможливо. Для цього був один шлях: спочатку шлюб, потім дитина. На додаток до цих правил додавався порядок нерозповсюдження інформації про узаконення дітей, але з урахуванням та зберіганням усіх подібних випадків у сенаті для необхідного обліку. З іншої сторони, причиною нерозповсюдження інформації була мета – не робити, за сучасною лексикою, з цього процесу реклами, оскільки у всіх інших випадках, «заперечуваний» закон від 2 січня 1829 роки не скасовувався [110].

12 березня 1891 року було ухвалено Закон «Про узаконення і усиновлення», який, знов таки, вносив лише часткові виправлення до чинного на той момент законодавства. По-перше, він стосувався тільки християнського населення, а по-друге, – допускав тільки усиновлення за допомогою подальшого шлюбу батьків, якщо до моменту зачаття байстрюка жоден з них не перебував у шлюбному зв'язку. Як сказано в енциклопедично-дослідницькій статті І. Гессена «Узаконення дітей», цей документ дав можливість змінити на краще деякий стан справ, тому що не мав зворотної сили. Тобто усиновлення або раніше визнане рішення про законність народження залишалося назавжди, хоча і були деякі непорозуміння між законодавчою та виконавчою владою. Наприклад, викликав подив той факт, що народження дитини фіктивно переносилося до дня вінчання батьків, незважаючи на те, що такій дитині до цього моменту вже було декілька років. Причина одна – така дитина повинна вважатися законнонародженою, щоб отримувати всі права [110].

Лише на початку XX століття (3 червня 1902 р.) були прийняті деякі державні рішення стосовно покращення справ тих дітей, які належали до

категорії незаконнонароджених. Насамперед, у Зводі законів Російської Імперії зазначено, що діти від шлюбу, визнаного недійсним, набували своїх прав на підставі «законних дітей» (стаття 131, п.1 розділу «Про дітей від шлюбів недійсних»). Отже, завдяки цьому рішенню, термін «незаконнонародженість» почав поступово втрачати свою актуальність та юридичну силу.

Можна додати, що проблема незаконнонародженості розглядалась спеціальною VIII комісією «Пироговського» з'їзду з питань опіки підкинутих дітей. Передусім, рішенням цієї комісії було запропоновано внести навіть зміни до цивільного законодавства й назву «незаконнонароджені діти» замінити на «позашлюбні», що й було зроблено [339, с. 139–140]. Окрім цього, Святішим Синодом були дані роз'яснення, що позашлюбних дітей, народжених після видання Закону 1902 року, необхідно було записувати на ім'я матерів, але зовсім без додавання слів «незаконнонароджений» чи «позашлюбний», як це робилося раніше. Також, розуміючи моральну сторону проблеми, єпархіальне начальство благословляло клопотати про виключення цих слів навіть із минулих метричних актів [341, с. 112].

Аналіз дореволюційного Зводу законодавчих документів, зокрема статті 132 закону «Про дітей позашлюбних» (пункт 4 та 5) показав, що батько позашлюбної дитини був зобов'язаний нести матеріальні витрати на її утримання до повноліття або до заміжжя позашлюбної дочки. Допомога могла бути припинена, якщо дитина отримала освіту, професію, отже, була здатна сама себе прогодувати. Тобто, цей пункт уже остаточно узаконював виплату аліментів навіть позашлюбним дітям [332, с. 14].

Взагалі, пункт стосовно аліментів у державному законодавстві та у громадський думці був неоднозначним протягом усього XIX століття. По-перше, всі розуміли те, що дати незакононародженій дитині прізвище та по-батькові буває вкрай важко, бо «цей факт виявляється вкрай загадковим», отже «встановлювати презумпцію для випадків незаконного народження несправедливо, бо тоді будь-якій людині можна легко приписати чужу

дитину». По-друге, вважалось, що право на аліменти заохочує жінок до розпусти і збільшує число незаконних народжень. По-третє, як показувала практика, при відсутності аліментів, батьки виявляли більш міцні моральні зв'язки з незаконними дітьми, тоді як при наявності аліментів – обмежувались лише їх сплатою. І, наостаннє, сам процес пошуку батька заохочував лжесвідчення, міг компрометувати поважних людей, озлобляти обидві сторони конфлікту, які були здатні самі вирішити проблему, наприклад, через офіційний шлюб.

З іншого боку, як запевняв М. Брун (1860-1916) – вітчизняний юрист, фахівець у галузі міжнародного приватного права, «наше законодавство, як би там не було, зобов'язувало батька надавати допомогу на утримання та виховання своєї «незаконної дитяти», але воно було засновано не на тому, що він його батько за природою, а на тому, що цей чоловік скоїв злочин, який називається «протизаконним співжиттям», і цей обов'язок встановлювався тільки через кримінальний суд і, що найважливіше, – «після звинувачення обох батьків у злочині» [71].

Таким чином, реальне положення юридичних та правових справ незаконнонароджених та позашлюбних дітей наприкінці XVIII – початку XX століття було доволі складним. Якщо конкретизувати деякі історичні дані та факти, то можна цілком припустити, що доля таких дітей була вкрай принизливою. Підтвердженням цього є те, що такі діти довгий час не мали права вимагати для себе якусь матеріальну допомогу від батька, тільки від матері, бо тільки з нею була визнана родинна спорідненість. Родинні зв’язки з близькими родичами матері вкрай заперечувалися. Але і тут слід зазначити, що не завжди позашлюбні діти мали певні рівнозначні родинні відносини з матір’ю, якщо у неї були інші законні діти. Якщо батькові вдавалося на законних правах усиновити таку дитину, то його родичі не мали ніякого відношення до такої дитині. Усиновитель міг передати своє прізвище дитині, але дворянські прізвища передавались лише з найвищого дозволу, а для передачі свого прізвища дівчині потрібна була ще згода всіх «неспадкових»

родичів. Все це було пов'язано зі спадковими справами, точніше, з неможливістю «байстрюка» претендувати на родові майнові статки, на пенсію або виплати за службу усиновителя: він мав право лише бути спадковим почесним громадянином, якщо таким володів дворянин-усиновитель. При цьому усиновитель, як і батько, отримував після усиновленої дитини у випадку смерті останньої, за умови що у нього не було прямих нащадків, право довічного користування всім його набутим майном.

До речі, батьки мали можливість розірвати свої родинні стосунки навіть зі своїми законними дітьми та лишити їх усіх прав. Цьому є офіційне підтвердження. Так, у 167 статті Закону «Про владу батьківську в особистих відносинах» (рос. «О власти родительской в личных отношениях») [331, с. 18] зокрема сказано, що в Чернігівській та Полтавській губерніях батьки мають право відмовитися від своїх дітей у судовому порядку якщо: 1) діти, «забувши страх Божий», відважилися підняти на батьків руку або штовхнули їх у гніві; 2) коли вони зі злості, а не для державної користі, свідчили проти батьків у справах кримінальних; 3) коли донька вдалася до розпусного життя; 4) якщо діти прагнуть насильно забрати батьківське майно; 5) коли дитина відмовила престарілим батькам у необхідному догляді; 7) якщо діти, користуючись батьківським майном, не надали їм допомоги в тяжких обставинах та інше.

Слід сказати, що в досліджуваний нами період, особливо протягом XIX століття, велась чітка статистика тих дітей, що мали статус незаконнонароджених. Цьому є підтвердження в рамках історичної енциклопедичної статті В. Покровського під назвою «Незаконні народження» (рос. «Незаконные рождения»), де висвітлені всі статистично-порівняльні дані щодо цієї категорії дітей, їх кількості за декілька років, причому не тільки на вітчизняному просторі, але й у порівнянні з західними країнами (Німеччина, Данія, Франція, Шотландія, Сербія, Голландія та багато інших), а також з такими як Північноамериканські Сполучені Штати, Австралія, Японія, Чилі, Уругвай, Бразилія, Аргентина, Парагвай. Заслуговує на увагу й

те, що дані про незаконнонароджених дітей висвітлені з різних ракурсів та позицій. Наприклад, за кількістю неодружених жінок та вдів віком від 16 до 50 років, причому вказано, яка дитина народилася у такої жінки – перша, друга чи п'ята; у відсотковому коефіцієнті на 10 тисяч жителів; за відсотковими даними на сто (або 10 тис.) всіх народжених дітей; за статистичними показниками між містами та селами; за релігійними позиціями (у православних, католиків, протестантів, євреїв чи у магометанського населення) тощо.

Слід зауважити, що досить конкретно та змістовно була надана інформація щодо ситуації в Російській імперії, причому не лише загальні відомості, але й по всіх губерніях зокрема. З точки зору нашого дослідження, можна висвітлити ті дані, що стосуються українських губерній. Так, за порівняльно-статистичними даними В. Покровського, протягом трьох років (з 1890 по 1892 р.) на 100 дітей припадало незаконнонароджених: Київська (3,19%), Полтавська (2,4), Чернігівська (2,07), Харківська (1,84), Волинська (1,74), Катеринославська (1,69) області. Якщо взяти середньостатистичні дані по містах і селах, то в 50-ти губерніях Російської імперії на 100 народжених дітей доводилося 11 позашлюбних у містах та 1,8% в сільській місцевості. Більше всього незаконнонароджених припадало на Санкт-Петербург – 28 дітей зі ста всіх народжених та на Москву – майже 40 незаконнонароджених. Усього, по всій російській імперії, куди входила й частина українських земель, на рік народжувалось, у середньому, 111 тисяч незаконних та позашлюбних дітей [385].

Отже, протягом усього досліджуваного нами періоду (кінець XVIII – початок XX століття) до незаконнонароджених та позашлюбних дітей держава ставилась досить негативно, хоча, з виправдувальної точки зору, таким чином намагалась вплинути на суспільство шляхом прищеплення поняття моральності та святості сімейних стосунків.

Наступна термінологічна категорія пов'язана з визначенням поняття «безпритульні» та «бездоглядні» діти, яких у науковій літературі та засобах

масової інформації називають дітьми вулиці, часто змішуючи ці поняття та вживаючи їх як синоніми.

Згідно Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (стаття 2 «Визначення термінів») [429] «бездомність» розглядається як «соціальне становище людини, що зумовлене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання». Бездомна особа – «це особа, яка перебуває у соціальному становищі бездомності». До бездомних осіб належать безпритульні та ті, які мають притулок. Безпритульна особа – «повнолітня особа, яка проживає на вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, на горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непризначених та непридатних для проживання, у тому числі жилих приміщеннях, що перебувають в аварійному стані». Безпритульні діти – «діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання» [429].

Дослідниця теорії і практики соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей А. Медвідь у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук [309], вказує, що «українські бездомні» – особи різної статі, віку, стану здоров’я, інтелектуального рівня, освіти, кваліфікації, життєвого досвіду та з різними причинами втрати житла [309, с. 14]. Окрім цього, автор наголошує, що людина зі статусом «бездомний» відрізняється від безпритульної лише тим, що користується послугами спеціальних притулків, у той час як безпритульні в прямому сенсі перебувають без даху над головою [309, с. 21]. Що стосується дитячої категорії «бездоглядні» та «безпритульні», то, на думку А. Медвідь, треба додати деякі зміни до Закону України «Про охорону дитинства» (ст. 1) та Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (ст. 2) та акцентувати на тому, що діти, покинуті батьками, скоріше належать до категорії «бездоглядні діти», ніж безпритульні, у той час як «безпритульні діти» – це діти, які не мають можливості фактично проживати (перебувати) в

житловому приміщенні, на яке вони мають право, або ті, які за власним бажанням залишили дитячий заклад, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання, що зумовлює їх проживання на вулиці, в парках, підвалах, об’єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непридатних та непризначених для проживання приміщеннях, що перебувають в аварійному стані [309, с. 27].

Як на нашу думку, можна погодитись з таким доповненням та поясненням, але не слід забувати, що всі безпритульні діти і є бездоглядними. З іншого боку, сучасна соціологічна наука вже містить багато інформації щодо класифікації та розуміння сутності поняття бездоглядні та безпритульні діти. Передусім, у соціально-педагогічній енциклопедії (за ред. проф. І. Звєрєвої) бездоглядних дітей радять класифікувати за наявності двох ознак: 1) якщо дитина певний час живе на вулиці, незалежно від того, благополучна її сім'я чи ні, має вона сім'ю чи є вихованцем закладу інтернатного типу; 2) якщо сім'я дитини асоціальна (соціально неблагополучна), незалежно від того, чи живе дитина вдома, чи на вулиці [500, с. 36].

Продовжуючи цю тему, соціологи відносять до «дітей вулиці», окрім бездоглядних і безпритульних, тих, хто: а) не мають батьків і живуть на вулиці (діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, покинуті діти, діти-втікачі з державних установ); б) мають батьків, але пішли з дому (чи їх звідти вигнали), постійно живуть на вулиці у зв'язку з повною втратою сімейних відносин; в) має батьків, але періодично живе то вдома, то на вулиці або лише увесь день чи ніч (зв'язки з сім'єю напружені) [500, с. 36–37].

До категорії «бездоглядні діти» входять поняття «діти, які бродяжать», та ті, «що жебракують» [309, с. 28]. Зазначимо, що ці поняття (дитяче жебрацтво та бродяжництво), як і взагалі «діти вулиці», у нашому законодавстві нормативно не закріплені, хоча мають довготривалу історію свого існування й обумовлені соціально-економічними та політичними умовами, культурними нормами, відсутністю розвинутої системи допомоги.

У словнику української мови слово «жебрак» означає бідну людину, яка живе з милостині [487, с. 517]. Інший дореволюційний довідник під «суржиковою» назвою «Словарь української мови» (за редакцією Б. Грінченка) дає визначення жебраку одним словом – «Нищій» [485, с. 477]. З сучасної етнокультурної точки зору жебрак розуміється як старець, який ходить на жебри, тобто на збирання милостині (звідси ходити на жебри – просити милостиню) [173, с. 217]. Що стосується бродяжництва, то воно трактується як стан, спосіб життя бродяги. Звідси, «бродяга» – бездомна людина, що не має постійного місця проживання, сталого заняття, роботи [488, с. 238]. Отже, бродяжництво розуміється як стан людини, що живе в бідності, займається мандруванням з місця на місце, бо не має житла, постійної роботи або іншого законного джерела доходу (коштів для існування).

Причинами виникнення дитячого жебрацтва та бродяжництва є відсутність належної сімейної або державної опіки та піклування, пов'язаної з соціально-економічними проблемами держави. З іншого боку, війни, революції, голод, стихійні лиха, епідемії, безробіття та інші потрясіння також тягнуть за собою виникнення цих соціальних явищ, що неминуче призводить до порушення дітьми правових і моральних норм.

Звертаючись до аналізу історичних даних, можна зазначити, що на різних етапах розвитку суспільства до дитячого жебракування та бродяжництва громадське, суспільне та державне ставлення було досить неоднозначним. Якщо на ранніх порах, починаючи з доби київського князівства, до цієї проблеми ставилися досить співчутливо, «співзвучно християнським традиціям милосердя» [280, с. 232], то з кожною наступною епохою виникали засудженість, нетерпимість (церковні статути XIV-XVI ст.), навіть застосовувались досить жорсткі карні засоби боротьби з цим соціальним явищем (державні постанови XVII-XVIII ст.), які переважали над пошуком і вирішенням самої проблеми його виникнення.

Незважаючи на неодноразові спроби секуляризувати цей процес, тобто позбавити церкву права регулювати суспільні процеси на користь «світської» держави, особливо в питаннях опіки та піклування [560, с. 560]), проблема жебракування та бродяжництва залишалась актуальною протягом усього досліджуваного нами періоду, хоча певні позитивні зрушення були здійснені завдяки державній політиці та громадській, благодійній підтримці, коли протягом усього XIX століття набули поширення притулки та інші заклади суспільної опіки, зокрема, для поліпшення долі саме цієї категорії населення.

Таким чином, питання дитячої безпритульності та пов'язані з цим всі інші проблеми (жебракування, розвиток дитячої злочинності) завжди були в полі зору громадськості, релігійних інституцій та держави, хоча форми і методи боротьби з цим соціальним явищем або надання допомоги дійсно нужденним не завжди виправдовували своє призначення, бо остаточно подолати цей процес завжди заважали соціально-економічні та політичні умови розвитку нашої державності.

Зазначимо, що значна частина нашого дослідження розкриває значення діяльності спеціалізованих закладів суспільної опіки (підрозділ 3.1.2), де, окрім установ для глухонімих та сліпих дітей, значну кількість становили будинки для душевнохворих. Звідси, дещо дивним, на наш погляд, виглядає визначення тогочасної термінології, коли автори, доктори медицини, психіатри, розповідаючи про людей, що втратили розум з часом, або тих, що його не мали від народження, додатково, у дужках, пояснювали – перші ідіоти, а другі – кретини. З іншого боку, ці слова дуже часто зустрічалися й у дореволюційній педагогічній літературі, архівних документах, особливо при розгляді діяльності справ загальноосвітніх шкіл, училищ, притулків тощо, зокрема при аналізі наданих характеристик на вихованців. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне надати цьому пояснення.

Передусім, ці тотожні слова «ідіот» (від давньо-грец. ἰδιωτεία – окрема безграмотна та неосвічена особа) і «кретин» (від фр. Cretín – ідіот, нерозумний) цілком відкрито й законно вживалися протягом всього XIX

століття в медицині, особливо в психіатрії. Як зазначено на сторінках дореволюційного словника Ф. Брокгауза та І. Єфрона [193]: «на даний час слово це (ідіот) звичайно вживається для означення людини недоумкуватої, що страждає ідіотизмом». З цього приводу вітчизняний лікар-психіатр П. Розенбах (1858–1918) у своїй статті «Ідіотизм у психіатрії» [453] підкреслював, що ідіотизм означає стан глибокої слабкості інтелекту або повної його відсутності. Розвивається він у тих суб'єктів, духовне життя яких ще не встигло перейти за первісну, дитячу стадію. Іншими словами, ідіотизм можна розглядати як психічну слабкість, обумовлену затримкою розвитку розумових здібностей у початковому періоді: при самому народженні або в перші роки дитинства. На думку автора, існують поступові переходи між ідіотами і нормальними дітьми через різні ступені тупоумства (imbecillitas). При природженому тупоумстві також є затримка розвитку розумових здібностей, але вони настільки незначні, що такі діти за своїм зовнішнім виглядом і поведінкою мало чим відрізняються від нормальних, і, шляхом доцільного виховання, їх духовний розвиток все-таки здатний до деякого прогресу; «сприйнятливість їх слабка, розумова діяльність їх відбувається мляво й знаходиться в якомусь обмеженому колі, але у цих дітей є самосвідомість і вони до певної міри можуть розвинутись до самостійних особистостей». Нічого подібного не буває при тих станах, які підводяться під категорію «ідіотизм» [453].

Надаючи певні пояснення, П. Розенбах стверджував, що під назвою «кретини» треба розуміти своєрідну й характерну зовнішню особливість цілої групи ідіотів, у яких ідіотизм ускладнений ураженням кісток і розвитком зобу. Підкреслювалось, що такі діти дуже малі на зріст, мають скривлені кінцівки, велику голову неправильної форми, потовщену шкіру на голові та обличчі, випнуті губи, з яких часто витікає слина, а на короткій і товстій шиї – великий зоб. Причинами розвитку ідіотизму, за дослідженнями лікара-психіатра, може бути випадковість, коли дитина, наприклад, отримала пошкодження голови під час акту пологів або перенесене в ранньому

дитинстві інфекційне захворювання. Іншою причиною називалась спадкова схильність батьків до нервових і душевних захворювань, похилий вік або фізична слабкість батьків, пияцтво, особливо зачаття в нетверезому вигляді, моральні потрясіння матері під час вагітності і тому подібне, що несприятливо позначається на розвитку плоду. На відміну від цього, при кретинізмі, що становить ендемічне захворювання, проявляється не тільки ідіотизм, але й ураження кісток, збільшення зоба та інші органічні симптоми [453].

З сучасної точки зору ідіотизм – це люди, страждаючі на олігофренію, що в тяжкій формі характеризується майже повною відсутністю мови та розумового мислення, а кретинізм ототожнюється з однією з форм вродженого гіпотиреозу, ендокринного захворювання, що характеризується не лише вираженим зниженням розумового, але й затримкою фізичного розвитку.

Розглядаючи та аналізуючи юридично-правові документи досліджуваного періоду, вдалось з’ясувати, що на вітчизняному просторі протягом усього XIX століття існувало досить мало законодавчих документів стосовно долі душевнохворих. Проте, нам вдалось знайти деякі державні розпорядження, що регулювали процес надання допомоги саме цій категорії людей. Передусім, вищий нагляд за опікою та піклуванням душевних хворих належав міністру внутрішніх справ та губернаторам. Дозвіл на відкриття приватних лікарень надавало Міністерство внутрішніх справ за поданням медичного департаменту після затвердження статуту медичною радою. Контроль забезпечувався лікарським інспектором і губернатором. Про кожну прийняту до психіатричної лікарні людину негайно повідомлялося лікарському інспектору, який, у свою чергу, доповідав про це губернатору. Інших правил, що визначали побут цих лікарень, довгий час не існувало, хоча указами від 15 липня 1875 та 16 травня 1889 року сенат визнав за необхідне не відмовляти в допомозі всім нужденним, рівно як і відсилати спокійних душевнохворих на піклування до сільських товариств, бо опіка

про таких людей лежала виключно на обов'язках земств і міст. Залежно від різного ступеня захворюваності, вислуги та соціального становища підопічного держава виплачувала гроші (від ⅓ до повного окладу) тим, хто брав на себе відповідальність про опіку.

З іншого боку, винні у нанесенні кому-небудь психологічних ушкоджень (за рахунок тілесного покарання, сильнодіючих речовин або іншими способами), завдяки чому людина (дитина) отримувала невиліковну душевну хворобу, засуджувались до вищої міри покарання, оскільки це класифікувалось як тяжкий злочин. У разі вилікування постраждалого або при доведенні, що винний при нанесенні побоїв, катувань або мук, не мав прямого наміру зашкодити розумовим здібностям потерпілого, засудження відбувалось через позбавлення соціального титулу, правового стану та засиланням до каторжних робіт від 4 до 6 років (статті 1486, 1487, 1490 «Положення про покарання» вид. 1887 р.) [163].

Таким чином, висвітлення основних термінологічних дефініцій дозволить значно розширити діапазон розуміння понятійної сфери нашого дослідження, одночасно усуваючи можливу неоднозначність розуміння сутності змісту її теоретико-практичної частини, сприятиме поглибленому переосмисленню деяких термінологічних понять, явищ чи феноменів.

2.3. Витоки становлення і розвитку проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці

Ідея опіки й піклування зародилася ще за часів первісної культури і розвивалася на всіх щаблях цивілізації. Вона була властива всім віруванням та релігіям, знаходячи своє відображення у пануючих тогочасних світоглядах та ідеологіях.

У первісній родовій громаді система соціальної допомоги ґрунтувалась, в першу чергу, на кровній спорідненості з урахуванням традиції

взаємодопомоги та релігійних уявленнях. Проте, починаючи з VIII ст. до н. е., форми соціальної та родової підтримки нужденних втрачали свою актуальність на тлі стрімкої диференціації суспільства і процесу поділу праці між містом і селом, де міське населення втрачало зв'язок з родом і тим самим позбавлялося його піклування. Втрачали свою силу і родові органи влади (рада старійшин, вождів тощо), які раніше забезпечували допомогу всередині роду. Громадяни нерідко розорялися і переходили до розряду міської бідноти, що перетворювало їх на своєрідний «горючий матеріал» не лише для повстань і заворушень, але й для поширення злочинності. Все це викликало необхідність запровадження певних заходів, тому перед суспільством постало завдання формування нової системи допомоги, адекватної зміненим суспільним відносинам. Саме у цей період, за дослідженнями В. Шаріна («Історія розвитку соціальної роботи»), виникають невідомі родовому суспільству види допомоги: державна соціальна допомога і філантропія [636, с. 60].

Теоретичні підходи до питання суспільної опіки й значення держави щодо допомоги страждаючим можна знайти в працях античних філософів, які усвідомлювали необхідність гарантованої громадської допомоги, розглядаючи її як результат прав громадянина та обов'язку держави. Так, Платон (460-370 рр. до н. е) розглядав соціальну допомогу в контексті суспільної користі. За його поглядами, ця діяльність повинна бути прерогативою держави, а не окремого приватного служіння. У праці «Держава» філософ акцентував увагу на тому, що для успішної реалізації права опікуватись своїм народом потрібна ціла низка державних службовців, а для обрання претендента на найвідповідальнішу державну посаду – опікуна з питань виховання – слід керуватися його моральними принципами та станом його біологічного й правового батьківства [322].

На відміну від Платона, відомий давньогрецький філософ Аристотель (384-322 до н.е.) був прихильником сімейного виховання, проте у питаннях суспільної опіки дотримувався думки про державну систему допомоги

нужденним, розглядаючи порядок справедливого розподілу прав та обов'язків між сім’єю й суспільством. Вважається, що Солон (640/635-559 рр. до н. е.), афінський політик, законодавець та поет стародавньої Греції прийняв закон, згідно з яким всі громадяни, понівечені на війні, утримувалися за рахунок держави. Пізніше ці преференції були поширені на всіх нездатних до праці незаможних. Розмір допомоги призначався народними зборами, а права «пенсіонерів» визначалися радою зборів [636, с.60].

Взагалі, можна вважати, що перші державні заклади суспільної опіки з’явилися в Греції, в містах Коринті та Афінах (IV ст. до н. е). Це були громадські готелі для мандрівників та приїжджих, побудовані близько знаменитих храмів, які фінансувалися з державної скарбниці.

Слід сказати, що в історії стародавнього Риму також зустрічаються матеріали, які свідчать про допомогу соціально вразливим верствам населення, здійснювану державою. Так, народним трибуном Гаєм Гракхом був запропонований «хлібний закон» (123 р. до н. е.), який встановив права на отримання хліба: по два пуди на кожного члена сім'ї щомісяця за соціально низькими цінами. У період правління імператора Септимія (146-211 рр. до н. е.) на додачу до безкоштовного хліба видавали масло, а з часу правління Авреліана (219-275 рр. до н. е.) – м'ясо. Згодом, поряд з постійними видачами продуктів харчування, з'являлися екстраординарні (*condiaria*): видача нужденним, незаможнім людям грошей, вина, солі, одягу, закусок, театральних квитків. З кінця II століття до н.е. в Стародавньому Римі існувала й така форма державної соціальної допомоги як підтримка дітей незаможних батьків і сиріт, що отримала найменування «аліментація». В основному використовувалися сімейні форми допомоги (усиновлення, опіка), але існували й спеціальні «виховні притулки». Одну з перших таких установ було засновано при імператорі Октавіані Августі (63 р. до н. е. – 14 р. н. е.) [636, с.60].

Турбота про підкинутих дітей, незаконнонароджених, сиріт завжди була у центрі уваги всіх держав, церкви, приватних осіб. З іншого боку, ця проблема не завжди знаходила належне рішення. Наприклад, римський імператор Костянтин Великий (272-337 р. н. е), бажаючи «зашкодити батькам робитися вбивцями», оголосив, що державна скарбниця приймає на свій рахунок утримання всіх дітей, чиї батьки неспроможні це зробити, але подібна міра виявилася не під силу скарбниці, і незабаром Костянтин був змушений відмовитися від своєї програми та звернутися до приватної допомоги, відновивши попереднє правило, за яким немовля віддавалося у рабство тому, хто приймав його на виховання.

Основні риси надання допомоги нужденним були перейняті Християнською Церквою ще в Стародавній період. Так, перші згадки про розвиток справи суспільного піклування можна знайти у законах Гонорія (384-423 рр.), Феодосія (424-529 рр.) та Юстиніана (482-565 рр.), згідно яких надавалось право організовувати при церквах притулки для нужденних людей, піклуватися про їх життєвий та морально-духовний добробут [93, с.403].

Турбота про безпомічних, калік, дітей-сиріт, вдів висвітлена у багатьох канонах і правилах православної церкви. Так, зокрема у Старому Завіті, у законі, «Богом даному Моісею» (Ісход, гл.22), сказано, що «вдов і сиріт не гнобіть; якщо будете їх гнобити, і вони звернуться до Мене, Я почую їх голос, і запалає гнів Мій, і повбиваю вас мечем, і стануть жінки ваші вдовами, а діти ваші сиротами» [87]. У правилах Св. Апостолів зазначено: «Єпископу, Пресвітеру чи Диякону буде прощено, якщо візьмуть на себе мирські обов'язки піклування над позашлюбними та неповнолітніми дітьми, управління їх спадком, захист від людських образ» (6 тлумачення); «діліться Божими дарами й подавайте їх нужденним та бідним» (38 тлумачення); священик є «світло миру, сіль землі, лікар хворих, вождь сліпих, наставник заблукавших» (про рукопокладення Святительське); «допомагайте сиротам і вдовам.., моліться за страждаючих» (правила Сардійського Собору за 347 рік);

«вдови, сироти, жебраки, безпритульні можуть від церкви харчуватися й усілякі блага наслідувати» (правила єпископа Олександрійського (кінець IV – поч. Vст.); «та прихистять безпритульних у монастирях чи інших церквах» (правила Вселенського Собору за 437 рік) та інші [508, с. 2–3].

З IV століття церква на різних соборах також вступала у боротьбу з типовим на той час звичаєм підкидати дітей. З метою поліпшення й спрощення цього процесу біля церковних закладів влаштовувалися чаші, куди люди могли класти немовлят, а священики вже займалися їх подальшою долею; тоді ж стали виникати й спеціальні заклади для підкинутих дітей. Таким чином, духовенство піклувалося про бідних, хворих, безпритульних, сиріт, засновуючи для них притулки і лікарні, головним чином при монастирях. Європейська державна влада в цей початковий період справи розвитку громадського піклування глибоко не втручалася в це питання, перекладаючи всю турботу на духовенство, товариства та приватних доброчинців, разом з тим підтримувала ці благодійні починання у вигляді звільнення від державних податків на майно, що належало благодійним установам, та жорстоко засуджувала осіб, які причиняли шкоду цим закладам суспільної опіки [93, с. 403].

За наявними даними перших пам'ятників нашої писемності та законодавчих документів, приблизно за таким сценарієм складалися справи й на вітчизняному просторі у вирішенні питання суспільної опіки та піклування. Так, згідно грецьких номоканонів, князь Володимир у 996 році видав Статут, завдяки якому всі богадільні, готелі, странноприїмні будинки (*рос. Странноприимные*), переходили від мирського відомства до церковних структур та, у зв’язку з цим, всі їх судові проблеми стосовно хворих людей, калік, дітей-сиріт стали предметом опіки єпископів [276, с. 43]. Таким чином, питання опіки та піклування було зосереджено в руках духовенства не тільки фактично, але й юридично. Держава, у свою чергу, на ці цілі перераховувала церкві десяту частину всіх зібраних податків, у тому числі й з княжого маєтку, з торгівельних угод, з наявності худоби та зібраного хліба. Пізніше,

статути князя Ярослава «Про церковні суди» (1051-1054 рр.) та грамота Великого князя Василя Дмитровича (1403р.) лише підтверджували першочергове право церкви вирішувати питання суспільної опіки над «богоугодними людьми» [93, с. 404].

Незважаючи на те, що основні напрями опіки й піклування були покладені на церкву, Св. Володимир також закликав всіх мирських людей бути милосердними, небайдужими та турботливими: «Хто просить, то дай, а хто хоче позичити в тебе – не відвертайся»; «Продай добро своє та убогим роздай»; «Втішайтеся з тими, хто тішиться, і плачте з тими, хто плаче»– ось деякі тези морального змісту, які заповідав князь Володимир людству. Окрім цього, за свідченнями літописів, Володимир повелівав «усякому старцеві й убогому приходити на княжий двір, брати їжу, питво та гроші з казни». Оскільки деякі немічні й хворі не могли добратися до княжого двору, було наказано зробити вози та возити містом хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед у бочках, квас та інше, розпитуючи у людей, де знаходяться нужденні, хворі, сироти, старці, що не можуть себе прогодувати [276, с. 43].

Щодалі благочинна діяльність Київської Русі набирала все більше спрямованого й організаційного характеру. Наприклад, князь Ярослав Володимирович (Ярослав Мудрий) заснував сирітське училище, де опікувався понад 300 юнаками. Уклавши перший український збір законів «Руська правда» у 1037 році, князь Ярослав намагався на державному рівні закріпити правила опіки й піклування, зокрема питання турботи про жінку-матір, ставлячи перед державою завдання охорони материнства, що безпосередньо сприяло й запобіганню сирітства [38, с. 50–51]. Його сини, князі Ізяслав, Всеволод і Святослав Ярославовичі, також допомагали бідним і нужденним. Так, при князі Всеволоді Ярославовичу у 1091 році особливо відомим на той час своїми благодійними справами, єпископом Переяславським Єфремом були засновані перші монастирські лікарні в Переяславі. Князь Ізяслав Ярославович подарував Києво-Печерському монастирю всю гору над печерами, а Святослав Ярославович – 50 фунтів

золота. Завдяки цим подіям при Києво-Печерській лаврі в XI столітті було засновано перший притулок для розумово відсталих дітей-сиріт.

Зазначимо, що у цей історичний період активну участь у справах суспільної опіки брали не лише князі, але й усі відомі заможні громадяни, передусім, завдяки звичаю ще за життя робити внески монастирям на утримання жебраків, убогих, сиріт, а по-друге, після смерті заповідати на користь богаділень більш-менш значні суми «на помини душі». Внаслідок цього монастирі вже до XI століття значно розширили мережу лікарень, богаділень для осіб, які потребували громадського піклування.

Слід сказати, що практика допомоги нужденним наслідувалась всіма подальшими пануючими князями, які робили посильний внесок у справу опіки й піклування. Особливо значущим у цьому відношенні можна вважати заснований у середині XII століття Київським князем Миколою Давидовичем спеціальний безкоштовний лікарняний монастир. Особливо турбувався про бідних і нужденних Володимир Мономах. У своєму оригінальному творі «Повчання дітям» він теоретично висвітлив аспекти соціальної допомоги, закликав бути гуманним, чуйним до людей, поважати старших, жаліти дітей, сиріт, допомагати вдовам: «Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину» [639]. «Якщо поїдете по землях своїх, то не давайте ображати народ ні в селах, ні на полі, щоб вас потім не проклинали. Куди не підеш, де не станеш, напої та нагодуй бідняка… шануйте гостей, звідки б до вас не прийшли...» – наставляв Володимир Мономах [276, с. 44]. У подальшому, з 1505 по 1533 рік, при Великому князі Василії Івановичу, були організовані богадільні й лікарні для жебраків та для незаможних людей майже при всіх існуючих на той час монастирях [93, с. 404].

Таким чином, можна констатувати, що, незважаючи на відкриття великої кількості богаділень, лікарень для незаможних, безпритульних при Київській Русі ще не існувало державної системи опіки й піклування. Допомога князів була епізодичною, не мала чіткої системи та ґрунтувалась на

особистому бажанні правителя, тобто, вважалась не обов'язком, а правом князя. Попри це, доброчинність існувала як риса, варта наслідування. Основні її складові полягали у наданні харчування при княжому дворі, розвезенні продуктів для хворих, незаможних, калік, сиріт, взагалі, роздаванні милостині всім, хто просив, при цьому злидарство розглядались у державі як свого роду необхідність і Господнє повеління, бо здійснюючи благодійну справу, людина полегшує своє існування на шляху до вічного спасіння.

Такий погляд на злидарство сприяв розростанню професійного жебрацтва. Великі міста, монастирі та княжо-боярські двори стали центрами, які приваблювали натовпи ледарів, що знаходили тут поживу. Знов таки, держава мирилася з існуючим злидарством, дивлячись на нього як на посланий Богом хрест.

У другій половині XII ст. княжа допомога і захист поступово витіснявся монастирською і церковною опікою. За дослідженнями О. Янкович історії розвитку соціальної роботи в Україні підкреслюється, що в цей період спостерігалась деяка характерна відмінність між церквою та монастирями у наданні допомоги нужденним. До функцій монастиря, окрім релігійної й просвітницької діяльності, входили: розвиток різного роду ремесел, садівництво, городництво, надання притулку та допомоги старим людям, осиротілим, потерпілим від лиха. Що стосується церкви, то вона поступово перетворилась на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. Окрім цього, автор зазначає, що «в X–XIII ст. церковна практика допомоги бідним поширювалась не тільки через монастирі, але й через парафії. На відміну від монастирської допомоги, парафіяльна була більш відкритою. В ній зосереджувалось все общинне, громадське і церковне життя. Парафії не обмежувалися тільки наданням допомоги нужденним, вони здійснювали найрізноманітнішу підтримку бідних: від матеріальної допомоги до виховання та перевиховання» [667, с. 16-17].

Основну соціальну допомогу нужденним на селі надавали також громадські об’єднання, які несли відповідальність за всіх своїх членів, особливо за убогих, жебраків, сиріт, вдов. «Вдовині й сирітські сльози камінь лупають», – казали в народі, отже керівники таких громад мусили організовувати спеціальні притулки для нужденних, свого роду вільні хати, де односельцям допомагали харчами, а тим, хто постраждав унаслідок лиха, надавали одяг, харчі, насіння та будівельні матеріали. Окрім цього, при виборі опікуна для сиріт вирішальну роль відігравала родина, але такою ж важливою була і громадська думка. Бралися до уваги не тільки ступінь родинного зв’язку між сиротою та опікуном, а й риси характеру останнього, його вік (не менше 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було вміння опікуна вести господарство, бо від збереження і примноження спадку сиріт залежала їхня подальша доля [667, с. 17].

Специфічним різновидом громад виявилися церковні братства, які брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства. Звертаючись до історії їх розвитку, зазначимо, що завдяки їх діяльності створювалися лікарні, притулки для різної категорії нужденних людей (престарілі, хворі, каліки, діти-сироти тощо), школи та інші благочинні заклади. Так, у передмістях Львова у XIV ст. було відкрито чотири лікарні; при Київському братстві було засновано як власну школу, так і «шпиталь для людей убогих, престарілих, не лише духовних і цивільних, але й лицарських»; при Кам’янці-Подільському функціонував вірменський шпиталь, створений на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей. Найперший обов’язок кожного братчика полягав у тому, щоб «відвідати хворого, зарадити йому, повідомити братство про біду», тобто виховати в собі риси солідарності та взаємної допомоги [276, с. 45].

Таким чином, в епоху Середньовіччя питання державної, громадської опіки й піклування вирішувались безпосередньо за участю церковних організацій. Проте, аналіз нарисів історичних робіт дослідників XIX століття

дозволив з'ясувати декілька цікавих фактів стосовно запобігання злидарства та професійного жебракування в цей період. Насамперед, на сторінках дореволюційної періодичної преси [93], [94, [95], [96], [97] зауважувалось, що монастирі Середньовіччя, враховуючи церковні канони та заповіти київських князів, при наданні допомоги нужденним, хворим та убогим не вирізняли їх серед тих, які дійсно потребували допомоги, й «гулящими дармоїдами», приймаючи всіх без розбору й оселяючи їх в особливо влаштованих келіях, під наглядом своїх прикажчиків; урядова влада, зі свого боку, не втручалася до цієї справи, зокрема, з причини відсутності такої державної структури як поліцейський нагляд [93, с. 404–405].

Виходячи з цього, нерідко траплялося так, що так звані злидні, схильні до гультяйства та байдикування, цілком здорові й маючі при собі чималі власні кошти, приходили натовпами з різних місць та оселялися біля храмів або монастирів. Поступово поблизу тих та інших виникали так звані слободи, заселені виключно жебраками, які займалися цим промислом суто професійно, з метою легкого й досить прибуткового заробітку. При такому положенні справ «жебраки-промисловці» цілком благоденствували, причому багато хто з них, за вигідністю промислу, навіть підкуповували прикажчиків за надання місця проживання у богадільні. В свою чергу, більшість дійсно нужденних людей (хворі, каліки, престарілі, сироти) були позбавлені всякого піклування. Для підтвердження цих подій, М. Воскобойніков цитував уривки з оригінального документу того часу, а саме «Стоглав, Царські питання»: «въ убожествѣ гладъ и мразъ, и зной, и наготу, и всякую скорбь терпѣли, не имѣли гдѣ главы подклонити, по міру скитались, вездѣ ихъ гнушались, и въ недозорѣ умирали, и безъ покаянія и безъ причастія, никимъ не брегоми» [93, с. 405].

З іншого боку, кількість жебраків збільшувалася з числа служителів церкви та послушників монастирів, оскільки бюджет церковних організацій, незважаючи на значні вклади, не витримував великого напливу нужденних. Все це спонукало уряд звернути увагу на такий стан справи, і на Стоглавому

Соборі, що відбувся у 1551 році, було прийнято рішення щодо наступних заходів: 1) переписати по містах, слободах усіх жебраків, прокажених, немічних та інших, хто займався збором подаяння; 2) влаштувати в кожному місті чоловічі та жіночі богадільні для тих, хто потребував притулку; 3) забезпечити їх усім необхідним за рахунок приватних подаянь; 4) доручити нагляд за такими людьми «священникамъ добрымъ, да цѣловальникамъ градскимъ, людемъ добрымъ, чтобы имъ (призрѣваемымъ) насильства не было и обиды…» 5) церковним службовцям приходити до богаділень і вчити людей Закону Божому, щоб «жили в чистоті та у покаянні»; 6) за християнськими звичаями сповідувати, причащати, проводити поховання та згадувати богоугодних людей під час поминання на святих Божих службах; 7) здатних працювати забезпечити необхідним та змусити займатися рукоділлям [93, с. 405].

Стосовно жебракування ченців та черниць також були складені певні розпорядження. Передусім, передбачалося їх усіх зібрати, переписати та розіслати по монастирям, причому, відокремити здорових від хворих і перших спочатку віддати на виправлення «добрим старцям» та вже потім залучати їх до монастирських робіт; останніх – влаштувати до монастирських лікарень. Утримання немічних та хворих входило в обов'язки митрополита та єпископів за рахунок державної скарбниці у кількості, «як Государ Бог сповістить». У свою чергу, здоровим чернцям суворо заборонялося давати плату, припускаючи, що вони власноруч зможуть заробити собі на прожиток та служіння святій братії [93, с. 406].

Таким чином, аналіз цієї постанови підтверджує факт зростання професійного жебракування та, у зв’язку з цим, зростання злочинності, зловживання моральними принципами. Все це змусило державу запровадити необхідні заходи, передусім, відокремити професійних жебраків-промисловців від осіб, які дійсно мали потребу в громадському піклуванні, влаштовуючи останніх в богадільні та лікарні. З іншого боку, здатних до роботи людей змушували працювати, особливого значення надаючи

поліпшенню їх моральної складової. Крім того, нагляд за людьми, що потребували допомоги, який раніше зосереджувався в особі прикажчика, визнавався недостатнім та незадовільним, отже, опіка та піклування все більше закріплювались в руках священників спільно з градоначальниками, тобто за участю вже світської й, до того ж, виборчої влади. Утримання людей, що потребували піклування, відносилось до різних джерел фінансування: мирських за рахунок приватних благодійників, а ченців – хворих та калік – за рахунок царської скарбниці, митрополита та єпископів.

Питання суспільної опіки й піклування були нерозривно пов'язані й з розвитком українського козацтва. Вільна Запорізька республіка започаткувала самобутні філантропічні заклади опіки та систему соціальної допомоги нужденним майже по всій території України. Передусім, це поширення мережі благодійних закладів (лікарень з притулками, громадських осередків) «для всіх тих, хто не міг боротися або працювати»: при Ніжинському полку було 138 таких закладів, Чернігівському – 118, Любенському – 107, Переяславському – 52, Полтавському – 42, Миргородському – 29. В цих установах козаки застосовували своєрідні та ефективні засоби допомоги нужденним, зокрема, знаючись на таємницях народного траволікування та підтримуючи стосунки з дипломованими лікарями, козаки-лікарі (так звані характерники) надавали медичну допомогу не лише своїм товаришам, але й усім місцевим жителям, які цього потребували [276, с. 45].

По-друге, маючи досить демократичні, гуманні для свого часу звичаї, традиції та форми соціального буття, козаки завжди гостинно ставилися до дітей-сиріт, вдів, людей похилого віку, мандрівників. Цей факт підтверджується дослідженнями О. Янкович, де зазначено, що запорожці дуже суворо дотримувалися звичаю допомагати нужденним. Так, при Запорізькій державності кожен мандрівник міг жити в курені, їсти, пити, не висловлюючи вдячності за гостинність, зайти до будь-якої вільної хати

(бурдюка) та залишитися на ніч, при цьому ніхто не смів докоряти старій людині, що вона даремно їсть хліб [667, с. 18].

Безпосередньо форми опіки та піклування дітьми-сиротами за доби козацтва яскраво висвітлені в історико-правовому дослідженні Н. Рудого «Інститут опіки і піклування в Україні». Так, автор стверджує, що, зазвичай, «після татарського нападу на Україну в селах і в містах лишалися тисячі посиротілих дітей, … козаки, жаліючи таких бідолах, брали чимало хлопців із собою на Січ і віддавали в науку до курінних кабиць». Такі «діти-приймаки» (за висловом автора) допомагали кухарам, вчилися грамоті, ознайомлювалися із запорізькими звичаями, заучували від захожих кобзарів усі думи й пісні, отже, «ставали свідомими синами України та Війська Запорізького». Коли хлопцеві-сироті виповнювалося 12–14 років, він ставав джурою свого названого батька та допомагав йому чистити зброю, їздити разом із ним у походи, підносити під час бою баклагу з водою тощо. Навіть такі неважкі речі, що виконували джури, часто ставали «батькам» у великій пригоді, а сягнувши парубочих літ, діти-приймаки самі переходили в запорізькі козаки [456, с. 88].

На думку Н. Рудого, така опіка вирішувала відразу кілька важливих соціальних питань. Передусім, з наявністю великої кількості бездоглядних дітей після татарських набігів, принаймні хлопцям-сиротам козаки могли забезпечити на січі елементарні умови проживання та виховання. З іншого боку, проживання з малих літ серед козацького оточення виробляло в дітей розуміння його звичаїв та традицій, що дозволяло вирощувати надійне поповнення війська козацького [456, с. 89].

Незважаючи на те, що у Запорозькій Січі не було жінок, козаки завжди опікувалися їхньою долею. Так, за Правом-Законом Січі, удовиці козаків-героїв одержували довічну турботу села. Загалом, їхнє становище в Україні за козацької доби було досить стабільним і регулювалося нормами, закріпленими світським та церковним законодавством. Українській жінці могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни, бо вона була

рівноправною з чоловіком, мала такі ж громадянські права, особисту незалежність. Жінки були членами церковних братств, засновували школи, монастирі, богадільні, вільно вибирали собі нареченого, виховували дітей, самі розпоряджалася своїм майном, управляли ним та інше.

Серед видатних жінок-благодійників (XVI-XVII ст.) можна назвати Олену Горностаєву, що походила з родини князів Чарторийських, яка була фундатором Пересопницького монастиря та автором його оригінального статуту, заснувала шпиталь для вбогих і безсилих, а також школу для дітей. Ганна Гойська в XVI сторіччі заснувала Почаївський монастир, а Раїна Ярмолинська – Загаєцький. Раїна Могилянка Вишневецька надавала допомогу Густинському, Мгарському, Ладинському монастирям. Ганна Борзобагата-Красенська управляла скарбницею Луцької єпархії. Галшка (Єлизавета) Гулевичівна була однією із засновниць Київського братства, монастиря, а також школи при ньому (1615 рік) та інші [510].

Отже, українські жінки були об'єктом прав і зобов'язань нарівні з чоловіками. Карні норми забезпечували цілковиту охорону жінки. Вона, наприклад, навіть мала непорушне право на майно свого засудженого за зраду чоловіка. Про жодне переслідування дружини та дітей злочинця не йшлося, навпаки, державна влада брало їх під спеціальний захист, зокрема, вагітних жінок.

Накопичення певних матеріальних статків у руках козацької верхівки також спонукало їх до благодійництва. Українські князі Острозький, Вишневецький, гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа та інші, будучи вихідцями із середніх верств населення, знали запити своїх співвітчизників у низах й намагалися допомогти всім, хто знаходився у скрутній життєвій ситуації. Зокрема, гетьман Іван Мазепа побудував за свої кошти ряд величних церков та монастирів у Києві, Чернігові, Переяславі й в інших містах і селах, поставив нову будівлю Києво-Могилянської академії й щедро обдарував її маєтностями, фундував школи, бурси, шпиталі, всіма способами сприяв просвітництву й мистецтву [667, с. 18–19].

Таким чином, у діяльності Запорізької державності виразно простежуються два провідні напрями суспільної опіки, що мали місце в Україні в епоху Відродження: приватна благодійність та громадська (державна) при збереженні та заохоченні філантропічної функції церкви.

Слушно зауважити, що приєднання досить значної території України до російської імперії у середині XVIII століття викликало досить суперечливе й непослідовне ставлення, у контексті нашого дослідження до соціальних проблем. А саме: незважаючи на вже існуючу традицію ще старокиївських князів стосовно допомоги нужденним (роздавання милостині, попередження голоду тощо), представників влади й громадськість вже не задовольняли звичні форми церковно-монастирської опіки та приватної благодійності, тому вони шукали нові форми подолання жебрацтва та інших соціальних недугів, які хвилювали суспільство й уповільнювали його розвиток.

З метою підтвердження цього факту слід звернутись до дослідження М. Воскобойнікова. Згідно даних, представлених ученим, у відкритих у XVII столітті двох спеціальних монастирях (Воронезькому й Тамбовському) для людей похилого віку, калік, а також для поранених Донських козаків, військо яких у той період займало територію сучасної України (конкретно, Луганську та Донецьку області), Донське військо самостійно регулювало потреби й уклад цих монастирів. Разом з тим, одержуючи звернення послів-жалібників, воно не лише забезпечувало монастирі своїми дарами, але й зверталось до держави за різними пільгами, одержуючи матеріальну допомогу й земельні угіддя – «за службу, за кров і рани, за повне терпіння, старим, калікам і пораненим, і за постриг безвкладний» [93, с. 408].

Як свідчить аналіз історичних даних з проблеми розвитку опіки та піклування, у державних документах протягом майже всього XVII століття відсутні письмові акти стосовно предмета розвитку саме громадської опіки й піклування. Одноразово, на практиці ця справа розвивалась досить активно, про що свідчала організація досить великої кількості богоугодних закладів суспільної опіки (богадільні, притулки, лікарні тощо), а також у розширенні

й удосконаленні способів і форм надання в них допомоги нужденним (виокремимо тут, наприклад, запрошення цирульників та вчених-лікарів і аптекарів із числа іноземців) [93, с. 406].

Слід зауважити, що активізація діяльності держави і церкви у розвитку суспільної опіки та піклування, в тому числі значне збільшення та розширення мережі богоугодних закладів, мимохідь викликала збільшення кількості жебраків та інших симулянтів, які завдавали багато клопоту й шкоди жителям великих міст, де вони збиралися з різних місцевостей за щедрими подаяннями. Як зауважував М. Воскобойніков, – «ці жебраки тільки по-дворах ходили, дивилися, хто як живе та гадали – кого б обікрасти». Проте автор наводив приклади й біль жахливих дій цих жебраків: «малих дітей з вулиць крали, ламали їм руки і ноги та залишали на вулиці, щоб люди, на них позираючи, більше співчували і давали щедру милостиню» [93, с. 409].

Як свідчать історичні документи, збільшення кількості жебраків та інших симулянтів, їх патологічна поведінка у методах жебракування змусили державу прийняти конкретні заходи, а саме: на загальному церковному Соборі (1681 р.) було прийнято цілий ряд постанов. Так, передусім жебракам заборонялося бродити вулицями, просячи милостиню під вікнами жителів; по-друге, було вирішено оселяти в лікарні або богадільні колишніх військових, «які важкими ранами на державній службі понівечені», й утримувати їх там до повного одужання або до смерті; третя постанова стосувалась людей із захворюваннями на різні інфекційні хвороби, які також у багатолюдних місцях просили милостиню. З метою попередження розповсюдження інфекцій було прийнято рішення про ізоляцію цих людей.

Окрім цих постанов церковний Собор також прийняв декілька адміністративних актів, спрямованих на організацію діяльності богоугодних закладів для незаможних. Згідно цих актів, керівництво цією справою покладалося на «доброго дворянина», для якого питання опіки та піклування гармоніювали виключно з «любов'ю Божою та з великим бажанням». Було

визначено й конкретних помічників: церковного піддячого (до функцій якого належало ведення номенклатурних записів у книзі перепису жебраків, ведення журналу господарських та інших справ), двірника (для виконання всіх домашніх справ, стеження за порядком, охороною тощо), ключника, двох-трьох кухарів, аптекаря та лікаря з учнями [93, с. 409–410].

Слід зауважити на особливу цілеспрямованість усіх прийнятих постанов щодо дітей-жебраків та сиріт. Передусім, спираючись на досвід інших держав, пропонувалося організовувати для таких дітей «спеціальні двори», де б їх навчали різним наукам, «які зело у всяких випадках потрібні»: науці цифровій, «яка всякого чину людям здатна, а не тільки купецьким»; фортифікації або інженерній науці – архітектурі, живопису, геометрії, артилерії. Крім вивчення наук, для цих дітей передбачалось оволодіння такими ремеслами: часова, токарна, ковальська, кістяна справа; виготовлення будь-яких субтильних знарядь, інструментів, зброї, а також шовкових і суконних матерій, друкування мідними дошками та інше, які, вказувалось у постанові, «въ государствахъ Еуропскихъ, во многихъ нарочитыхъ городѣхъ, на особливыхъ дворѣхъ дѣлаютъ, и такихъ гулящихъ людей учатъ, и ихъ же дѣлами кормятъ съ небольшею придачею постороннею...» [93, с. 411].

Слід наголосити й на тому, що загальний церковний Собор також вирішив питання стосовно організації перших виправних закладів для неповнолітніх дітей. Це рішення передбачало їх перевиховання, оскільки вони «тільки дошкуляють своїм батькам і матерям, займаючись крадіжками й становлячись на шлях великої злочинності» [93, с. 411-412].

Отже, як бачимо, з другої половини XVII століття й державна влада, і церква започатковували досить серйозні кроки у справі опіки та виховання. Найбільш важливими були: заборона жебракам, здатним до праці, просити милостиню; заміна духовних осіб у керівництві закладами суспільної опіки на «доброго дворянина» з піддячим та іншими помічниками; організація притулків та шкіл з метою оволодіння науками й ремеслами сиріт, дітей-

жебраків. Усі ці заходи були викликані необхідністю покращення справи громадського піклування згідно досвіду європейських держав.

Дійсно, звертаючись до аналізу організації справ діяльності закладів суспільної опіки в країнах західної Європи, слід зазначити, що, наприклад, у Франції ордонансом Людовиком Святим ще у 1230 році було постановлено: всіх жебраків, здатних працювати, затримувати та випроваджувати за місто. Ордонансом Іоанном Добрим у 1251 році наказувалось всіх жебраків, які були здатні працювати, але замість цього просили милостиню, на перший раз саджати за ґрати (на 4 дні на хліб та воду), за другим разом виставляти у ганебного стовпа, на третій раз таврувати. Ордонанс Франциск I (1545 р.) наказував здатних до робіт жебраків розміщати в спеціальні робочі будинки. У 1561 році уряд постановив надавати жебракам допомогу тільки від тієї громади, з якої вони вийшли. Дуже жорстка постанова була прийнята Паризьким парламентом у 1596 році: всіх жебраків, через 24 години після оприлюднення цієї постанови, вішати без дотримання будь-яких формальностей [93, с. 412].

В Англії за статутом Генріха VII (1503-1504 рр.) здатні до роботи жебраки підлягали покаранню, а не здатні – перебувати невідлучно у межах свого місця проживання, де тільки й мали право просити милостиню. Згідно статуту Генріха VIII (1531 р.) всі судді зобов'язані були проводити розслідування щодо індивідуального становища кожного з бідних, перевіряти на здатність їх виконувати фізичну працю й після цього видавати свідоцтво на право просити милостиню у межах окремого округу. Крім цього, заборонялось давати милостиню жебракам без свідоцтва, привчаючи благодійників робити внески до спеціально організованих парафіяльних кас. Статути Едуарда VI відрізнялися особливою суворістю по відношенню до жебраків. Так, наприклад, за його статутом (1547 р.) здатні до робіт, але викриті у проханні милостині піддавалися тавруванню на грудях буквою v – *vagabond* (бродяга) та віддавалися на два роки у служіння тому, хто доносив на них мировому судді [93, с. 412–413].

У Шотландії, при правлінні Якова I (наказ від 1503 року), можна було просити милостиню тільки нездатним до роботи людям з наявними ознаками каліцтва (безногі, безрукі, сліпі та інші). При Єлизаветі, в 1601 році, був виданий закон про піклування бідних та про заснування різних благодійних закладів, який ліг в основу пізнішого англійського законодавства з громадського піклування [93, с. 413].

У Німеччині, в герцогстві Мекленбурському (розпорядженнями від 1572, 1577 років та пізнішим законом від 1698 року), були прийняті заходи стосовно виселення з міст «чужих» жебраків та забезпечення опікою виключно своїх бідних парафіян. Так само чинили й у Гессенському курфюршестві, де, за законами 1651 року і подальшими, кожна місцевість мала право й обов'язок піклуватися лише про своїх людей. У Пруссії, при курфюрсті Фрідріха III (згодом короля Фрідріха I), законом від 1693 року була заснована спеціальна комісія (з вищих духовних та світських чинів) для дослідження у Берліні справ організації установ для бідних. Ці події вплинули на відкриття в Німеччині двох великих закладів суспільної опіки під назвою «Fridrichs-Hospital» (1696 р.) та «Armen-Arbeits-und-Waisenhaus» (1679 р.), де мали виховуватися сироти, лікуватися хворі, міститися божевільні та інші люди, непридатні до самостійної праці [93, с. 413].

Таким чином, спираючись на європейський досвід, розвивалась система опіки й піклування на вітчизняному просторі, яка в період Середньовіччя зводилася, перш за все, до надання допомоги незаможнім, дітям-сиротам, безпритульним, жебракам тощо; відбору фізично здорових жебраків (переслідування, заборона жебракувати, працевлаштування та ін.) від дійсно нужденних (надання хворим і калікам медичної допомоги, притулку, захисту тощо).

Отже, на вітчизняному просторі частково перехід до державної системи захисту нужденних слід віднести до другої половини XVII-XVIII ст. Перші кроки по її створенню були зроблені за Івана IV (Грозного), проте саме в період правління Петра I утвердилися державно-адміністративні підходи до

суспільної та приватної опіки, відбувся новий розвиток державної системи у справах суспільної опіки й піклування. Передусім, перші спроби перевести справу опіки й піклування в повне розпорядження держави були зроблені Петром І ще у 1701-1706-х роках. Так, «Указом Синоду про чернецтво» передбачалося описати всі патріарші, архієрейські та монастирські майнові нерухомості (у тому числі й богадільні та лікарні) й передати їх до управління Монастирського приказу, що складався виключно з осіб цивільного відомства. «Не володіти монахам і монахиням своєю вотчиною ... не заради руйнування монастирів, тільки заради кращого виконання ченців своєї обіцянки» – вказував Петро І церковному Синоду. Однак, у 1720 році, відібрані вотчини були повернуті монастирям, оскільки прийшли в повне «занедбання та безприбутковість» [93, с. 420].

Наступні заходи стосовно справ громадського піклування були здійснені державою в 1722-1724-х роках. У цей період Петро І перетворив всі чоловічі монастирі, богадільні у військові шпиталі, ченці були переведені у розряд лазаретних доглядачів, а монахині – у прядильниць та швачок. Що стосується питань опіки й піклування безпритульних дітей, сиріт, підкинутих та інших, то указом від 31 січня 1724 року було призначено для цієї категорії (виключно для неповнолітніх осіб обох статей) декілька монастирів. Виховувати цих дітей передбачалось до 7 років й лише потім починати навчання їх грамоті та різним ремеслам. Цікаво й те, що для керівництва дівочими заняттями (пряжі, шиття, плетіння мережив) були виписані керівники з Брабандії (Нідерланди), у минулому самі сироти, які навчалися цьому ремеслу в місцевих монастирях [93, с. 421].

Отже, слід підсумувати, що Петром І було не лише започатковано секуляризацію церковної та монастирської власності (в Україні її було проведено в 1786-1788 рр.), але саме за його правління прийшла своєрідна переоцінка загальнолюдських цінностей. Статус святковості убогої людини знецінився, оскільки головною ознакою нової теорії допомоги людині стала її

здатність бути корисною суспільству. Саме через цей критерій визначаються проблеми бідності, що веде до активної боротьби з професійним жебрацтвом.

Слід сказати, що поширення великої кількості жебраків, які заповнювали своєю присутністю всі великі міста, змушувало державу запроваджувати доволі жорсткі та каральні заходи, вважаючи неможливим по-іншому вирішити цю соціальну проблему. Так, наприклад, постановою Петра I від 21 січня 1712 року всім жебракам «всякого віку» заборонялося просити милостиню; жебраків, які залишали богадільні та лікарні заради прохання милостині, пропонувалося: на 1-й раз, затримувати, карати батогами й повертати до покинутих установ, інших, хто не був прописаний у богадільнях, карати та відсилати до місць їх постійного буття під розписку поміщиків, вотчинників та інших власників, яким наказувалось суворо дивитися за своїми підданими та опікуватися їхнім життям. Затриманих у 2-й чи 3-й раз чоловіків карати на площі батогом і відправляти до каторжних робіт, малолітніх бити кийками та відправляти до суконної мануфактурної фабрики, а жінок – до шпінгаузів (прядильні майстерні). Винних за недогляд передбачалось штрафувати на 5 карбованців за кожного затриманого жебрака, при цьому, калік з явними фізичними ознаками (сліпі, безногі, безрукі тощо) передбачалось утримувати у богадільнях або влаштовувати до лікарні. Разом із тим, з метою більш швидкого викорінення жебракування указом від 25 лютого 1718 року пропонувалося штрафувати й тих, хто подавав милостиню не до богаділень, а в руки самих жебраків: на перший раз по 5 карбованців, на другий – 10. Наглядом за діяннями жебраків та людьми, які подавали милостиню, займався особливий підрозділ з числа осіб воєнного гарнізону [93, с. 415].

Водночас, переслідуючи жебраків-дармоїдів, Петро I зробив багато корисних справ для надання допомоги дійсно нужденним: видав постанову про опіку всіх калік за державний рахунок (1712 р.); встановив порядок лікування (призначення лікарів, закупівля ліків та ін.) й догляд за хворими (на 10 хворих осіб – одна здорова людина); зобов'язав Головний Магістрат

(статут від 16 січня 1721 року) влаштувати в кожному місті, за рахунок міських товариств, сирітські будинки, лікарні та будинки піклування; розподілив відомчі обов'язки стосовно опіки й піклування: захист вдів, сиріт та виховання малолітніх дітей «у цнотливій чистоті та чесних науках» входило в обов'язки поліції; адміністративні справи (надання притулку, розподіл жебраків по монастирях, лікарнях і богадільнях) відносилися до відомства Монастирського приказу; організував по всіх містах (окрім Сибірських) перепис старих, хворих, калік, жебраків та сиріт не тільки у закладах суспільної опіки, але й тих, хто не був ніде зареєстрований.

Вважаємо необхідним сказати декілька слів про організацію цього перепису. Насамперед, цікавою здається сама мета – дізнатися про загальну кількість нужденних і, у зв'язку з цим, розподілити державні витрати для надання адресної допомоги. По-друге, особливої уваги заслуговує порядок його проведення – запечатані державні листи-накази повинні були публічно відкритися по всіх містах суворо 1 жовтня 1724 року, з якого й починався перепис. За передчасне розкриття печатки накладався «жорстокий штраф». Всю зібрану інформацію необхідно було представити до Сенату протягом місяця того ж року. На підставі цього перепису передбачалося похилих, (що втратили пам’ять), інвалідів та нездатних до якихось робіт влаштовувати до богаділень; сиріт та дітей з бідних сімей, віком понад 10 років, записувати у матроси, а нижче цього віку – віддавати бажаючим під патронат і за державним зобов'язанням сплачувати за них податки [93, с. 419].

Для утримання закладів суспільної опіки була передбачена велика стаття податків: від утримання церковних доходів і зменшення розміру виплат, зазначеного для забезпечення ченців; від збільшення збору за вінчання (в два рази); від продажу церковних свічок; за рахунок відрахування з платні військових, духовних і цивільних чинів (за винятком солдатів); за рахунок конфіскації майна; від збору церковних подаянь та інше. Винних у викраденні таких цільових коштів пропонувалося карати як за святотатство.

Таким чином, за часи правління Петра І держава вперше намагалась цілком перекласти на себе відповідальність за суспільну опіку й піклування шляхом повного або часткового вилучення цієї справи з управління церкви. Умовно державне управління соціальною опікою й піклуванням за царювання Петра І можна поділити на три головні етапи: приказний (1682-1709 рр.); губернський (1710-1718 рр.); колезький (1719-1725 рр.). Отже, незважаючи на те, що багато задуманих справ вирішити не вдалось, наприклад, відкрити сирітські будинки, лікарні та притулки у всіх містах країни, процес опіки й піклування все більше ставав предметом загальнодержавного значення, зокрема, у розумінні того, що, насамперед, держава повинна вирішувати свої соціальні проблеми.

Аналіз історичних документів, періодичної дореволюційної літератури дозволив з’ясувати, що послідовники Петра І, аж до царювання Імператриці Катерини ІІ, з питань опіки й піклування керувалися прийнятими раніше постановами Петра І. Разом із тим, приймалися деякі й нові заходи, які в подальшому узагальнювалися для більш правильної організації цієї справи за часи царювання Катерини ІІ. Особливо значущими можна вважати постанови Анни Іоанівни за 1733, 1734 та 1736 роки. Перший указ від 19 травня 1733 року передбачав розширення мережі саме державних закладів суспільної опіки: до трьох, раніше створених, необхідно було додати (відкрити) ще 17 (богаділень або хат із сінями) з тією умовою, аби їх загальна кількість становила 20 на 400 осіб (по 20 у кожному). Центральній поліцеймейстерській канцелярії пропонувалося зібрати всіх жебраків, відставних солдатів та інших колишніх державних службовців, майстрових людей, доставити до Сенату на огляд, і вже з них (престарілих, хворих, які потребували опіки та піклування) обрати та направити в наявні заклади. Крім цього, до відкриття особливої структури (Магістрату) поліцеймейстерська канцелярія зобов'язана була вести списки, переглядати їх щомісяця та видавати кормові гроші кожному на руки (по 2 коп. на день), не допускаючи їх до прохання милостині.

Всіх інших жебраків, які не підлягали прийняттю до богаділень, відправляли за місцем приналежності з накладенням штрафу на відповідальних за них осіб, з покаранням найбільш винних (за колишніми петровськими указами) з тією лише різницею, що постійних (дорослих) порушників віддавали на пожиттєву роботу до фабрик; дітей – до фабричних учнів або ж до гарнізонної школи; жінок (дорослих) у служіння, малолітніх – у довічну власність тим, хто мав бажання, можливість та право [94, с. 450].

Наступні постанови Анни Іоанівни тільки посилювали заходи боротьби проти жебрацтва. Так, наприклад, указом від 11 січня 1734 року Петербурзькому гарнізону наказувалось суворо, під загрозою великого штрафу, спостерігати й не пропускати мандруючих за проханням милостині у столицю без паспортів. Інша постанова, від 7 січня 1736 року, стосувалась жебракування людей із купецького та різночинського осередку, яких також мали затримувати й записувати до роботи на мануфактури чи фабрики терміном лише до 5 років.

Через те, що такі заходи проти жебракування виявлялися недієздатними, бо число жебраків продовжувало збільшуватися повсякденно, навіть «въ самыхъ проѣзжихъ, отъ множества ихъ, иногда съ трудомъ проѣзжать возможно было», постановою від 28 серпня 1736 року зобов’язувалось усіх жебраків, які блукали без роботи, затримувати, супроводжувати до відділу поліції або іншого судового місця, оглядати на предмет та сліди раніше здійсненого тілесного покарання. Якщо хтось із затриманих ще не піддавався покаранню, його зараховували до військової служби; всіх інших, хто вже раніше мав покарання, відправляли на каторжні роботи, а одружених – на заводи в Оренбург [94, с. 451].

За часи правління принцеси Анни Брауншвейг-Люнебурської постановою від 26 червня 1741 року наказувалось не пропускати до великих міст, зокрема до Петербургу, жебраків та інших підозрілих осіб; висилати їх за місцем проживання під конвоєм, стягуючи витрати за пересилання з власників затриманих людей (по 1 коп. за версту); з числа затриманих

виявляти хворих та утримувати їх до одужання за рахунок державної каси, яка поповнювалася також завдяки штрафуванню власників. Тільки важко хворих людей, які не могли вказати на своїх господарів та місце свого проживання, передбачалось оселяти в богадільні. Крім цього, постановою наказувалось зробити, свого роду, «чистку» людей, що знаходились у закладах суспільної опіки, та виявити тих, хто мав кошти для існування чи ні; здатних до роботи або нездатних; відокремити дійсно хворих від симулянтів тощо й відправити їх для прожитку в монастирі, залишивши тільки тих, хто по своїй старості або хворобі не міг самостійно дістатися до місця призначення [94, с. 451].

У період царювання Імператриці Єлисавети заходи стосовно очищення великих міст від злидарів та жебраків тільки посилювались. Так, указом від 21 січня 1748 року вже заборонялося видавати перепустки до великих міст сліпим та калікам з наявними фізичними вадами (безногі, безрукі тощо), особливо тим, хто страждав «чіпляючими й заразними хворобами». Для тих, хто вже перебував у містах, передбачалося влаштувати чоловічі й жіночі закриті богадільні у місцях малого скупчення людей. Так, наприклад, Петербурзькому Сенату було доручено подбати про відкриття таких закладів на Василевському острові. Наказом від 28 жовтня 1759 року всі заклади суспільного піклування Петербурга були передані під найближчий та безпосередній нагляд 4-м особливим комісарам, при яких функціонували 4 писарі (по одному на 500 людей з тих двох тисяч, що знаходились у богадільнях), «дабы за богадѣленными, чтобы они по міру не ходили и исправнѣе себя содержали, лучшее смотрѣніе было» [94, с. 452].

Слід сказати, що Єлисавета Петрівна турботливо ставилась до проблеми сирітства. Так, 18 червня 1761 року керуючому Сенату було запропоновано розробити проект спеціального будинку для пристойного утримання «женъ во вдовствѣ и дочерей въ сиротствѣ, которые по бѣдности, покровительства и пропитанія не имѣютъ», заснувати його регламент і подати до апробації. На відкриття такого будинку Єлисавета Петрівна

сподівалась виділити певну суму грошей з власних доходів. У відповідь на прохання Імператриці Сенат уже 20 червня того ж року потребував від Священного Синоду віддати для такої богоугодної справи Іванівський дівочий монастир або інший, із достатньою кількістю покоїв та з кам'яною огорожею. На жаль, непередбачувана смерть Імператриці зашкодила виконанню цього заходу [94, с. 458].

Під час правління імператора Петра III були видані деякі конкретні, адресні постанови з приводу прохання милостині солдатських, матроських та інших дітей або дружин, вдів, чиї батьки, чоловіки перебували в походах або дальніх відрядженнях. Так, постановою від 26 березня 1762 року передбачалося таких осіб затримувати та працевлаштовувати на фабрики чи направляти до мануфактур-колегії й утримувати їх до тих пір, поки чоловік не повернеться з довготривалого відрядження й не захоче забрати своїх родичів додому [94, с. 452].

Пошук та аналіз історичних фактів цього періоду показав, що, майже протягом всього XVIII століття, особливе місце приділялося питанням опіки, піклування та вирішення долі колишніх військових службовців. З метою задоволення дійсних потреб суспільного піклування й полегшення участі монастирів щодо своїх обов'язків, з цих питань уряд приймав різні заходи, хоч і не завжди позитивні. Так, при Катерині I для відставних військових визначали монастирі не за бажанням чи власним вибором, а на розсуд Синоду (указ від 24 жовтня 1726 роки); Анна Іоанівна в 1731 році значно знизила плату монастирям на утримання колишніх військових чинів; Імператриця Єлизавета Петрівна на прохання церкви ще скасувала ряд цільових указів Петра I, особливо наказ про збір від подаяння й продажу церковних свічок на потреби богаділень та лікарень. Незважаючи на те, що завдяки їй із державної скарбниці виділяли значну щорічну суму (13144 руб.35 коп.) на утримання всіх, хто знаходився в закладах суспільної опіки (а це переважно були колишні військові), цього вистачало лише на півроку, з розрахунку 1 коп. щоденно кожному нужденному.

Насправді, запроваджувались і позитивні заходи. До них, на нашу думку, можна віднести перегляд контингенту осіб, які перебували під опікою у богадільнях та лікарнях; відкриття нових закладів – інвалідних будинків (іменний наказ від 4 вересня 1760 року) за прикладом європейських країн, зокрема Паризького будинку інвалідів, відкритого у 1674 році Людовиком XIV; пошук додаткових коштів на їх утримання. Іноді пошуки коштів були зовсім оригінальними: наприклад, збір коштів за переправу через мости худоби; збір від продажу худоби та привезених на ярмарок інших товарів; від організації першої державної цільової лотереї (з виграшом у 37.500 від загальної зібраної суми 550.000 карбованців); від економічно вигідних проектів (будівництво закладів опіки в тих місцях, де був більш дешевий хліб, без використання дорогих матеріалів, тобто лише з дерева, без надмірностей та внутрішніх прикрас), «только-бъ были по числу людей вмѣстительны и зимою спокойны» тощо [94, с. 457].

Таким чином, незважаючи на прийняття значної кількості державних постанов, наказів щодо опіки, піклування й запобігання жебракуванню, проблема залишалась невирішеною, зокрема, через відсутність певних розвідок щодо причин, які змушували людей вести такий спосіб життя (зокрема аналіз умов перебування їх у притулках, вияснення мотивів усвідомленої відмови від проживання в них, неврахування причин, що змушували людей втікати від своїх господарів та ставати на шлях жебракування тощо). Отже, незважаючи на досить жорсткі покаральні засоби, число незаможних та нужденних людей тільки збільшувалося, що завдавало державі багато проблем соціального характеру.

Надалі здійснити задумані заходи і, взагалі, дати більш правильну оцінку справі суспільного піклування належало Імператриці Катерині ІІ. Так, при її сходженні на престол одним із перших розпоряджень стало «Про створення особливої комісії з питань церковних маєтків» (від 29 листопада 1762 року), який встановлював порядок завідування церковним майном, включаючи притулки, богадільні, лікарні, інвалідні будинки та ін., з метою

постановки справи опіки й піклування на більш тверду основу. Створена комісія складалася з 8 осіб (3-х духовних і 5 світських) на чолі з обер-прокурором Синоду. В обов'язки цієї комісії входило: 1) визначення доходів (грошових і хлібних) по всій єпархії, в кожному монастирі, церквах; 2) заснування духовних училищ; 3) розробка питань про опіку й піклування людей престарілих, калік, хворих, дітей-сиріт, вдов, взагалі про нужденних.

Не чекаючи висновків обраної комісії щодо виконання цих доручень, постановою від 12 травня 1763 року Імператриця відновила скасовану раніше Колегію Економіки, присвоївши їй найменування «Колегія економії духовних маєтків», для управління тими церковними доходами, які відводилися для утримання богоугодних закладів. Цій Колегії, що складалася з президента, віце-президента, двох радників, двох асесорів і прокурора, було доручено фінансування всіх інвалідних будинків, нагляд за покірливістю самих інвалідів та здобуття ними державного забезпечення. Крім цього, в обов'язки Колегії входило спостереження за всіма іншими богадільними будинками, влаштованими при єпархіях, ведення їхнього фінансування, але без прямого втручання до їх внутрішнього укладу [94, с. 460].

У свою чергу «Духовна Комісія», визначивши обставини справи стосовно опіки інвалідів, калік, незаможних, вдів, сиріт та інших, що знаходилися під опікою церкви, прийшла до невтішних висновків, особливо щодо улаштування колишніх військових осіб, які не погоджувалися бути під наглядом та управлінням з боку духовенства, оскільки це, на їх погляд, не відповідало їхньому військовому чину. У зв'язку з цим, загальними зборами духовної та військової комісії були прийняті рішення, які задовольняли всіх зацікавлених осіб, а саме: 1) пропонувалось більше не посилати інвалідів на прожиток до монастирів; 2) оселяти інвалідів війни по квартирах в одному з обраних міст (31 місто) строком на 3 роки; 3) після закінчення 3-х річного терміну видавати кожному одноразову допомогу на будівництво власного будинку. Окрім цього, до переліку питань «Духовної Комісії» включались питання й про державну турботу військових вдів та їх дітей, сиріт: всім

визначалась довічна грошова допомога у залежності від соціального положення та полегшення умов, наприклад, при вступі військових дітей-сиріт до школи, училища тощо [94, с. 460-461].

Слід сказати, що в питаннях опіки й піклування всієї іншої категорії людей були також прийняті деякі зміни в законодавстві. Передусім, відкриття нових богаділень, лікарень покладалось на магістрати або ж за рахунок приватних благодійників на єдиних адміністративних підставах для всіх. Вступ до богадільні нужденних людей здійснювався за дозволом духовних консисторій. Для «найбільш нужденних» (калік, хворих, немічних), що не мали власних коштів або родичів, які могли б надати їм посильну допомогу, засновувались особливі богадільні при архієрейських будинках (для 26 єпархій – 26 богаділень) з підрозділом на розряди: 1-го класу на 50 осіб, 2-го класу на 30 та 3-го на 25, з визначенням кожній людині по 5 крб. на рік «кормових» грошей. Через те, що в богадільнях знаходилися люди похилого віку або важко хворі в лежачому стані, було прийнято рішення не видавати їм на руки гроші, оскільки вони не могли самостійно купувати й готувати собі їжу, а перераховувати їх тому закладу, де вони знаходились на піклуванні, від 12 до 15 руб. на кожного для оплати стороннього догляду за такими людьми. Крім того, для лікування важко хворих та доглядом за ними був сформований певний штат: лікар, підлікар з двома учнями, комісар та писар (іноді по 2 комісара й 2 писаря) [94, с. 464].

Цим подіям передував указ Катерини II від 26 лютого 1764 року, завдяки якому всі архієрейські, монастирські та церковні вотчини були передані у завідування та управління Колегії Економіки, на яку покладався обов'язок здійснювати витрати на справу громадського піклування як на утримання богаділень й опікування в них людей, так і на платню службовцям, які це здійснювали.

Беручи до уваги той факт, що в числі жебраків знаходилося багато симулянтів, здорових і здатних до робіт, Імператриця, указом від 12 серпня 1775 року розпорядилась влаштувати робітничі будинки під управлінням

поліції, де за свою працю чоловіки та жінки могли заробити собі кошти для прожитку [94, с. 466].

Таким чином, протягом багатьох століть, починаючи майже з первісної культури, питання суспільної опіки знаходились під пильною увагою громад, церковних інституцій, держави та приватних осіб. Як показує аналіз становлення й розвитку вітчизняної української державності, навіть, знаходячись у складі Російської імперії, управління справою суспільної опіки не було зосереджено в одних руках, вона постійно переходила від держави до церкви й навпаки. На нашу думку, це було пов’язано, насамперед, з економічними проблемами: коли у держави з’являлась фінансова можливість перейняти на себе обов’язки про піклування нужденних, вона відбирала це право у церкви, іноді зі всім церковним майном (накази Петра І від 31 січня 1701 року, 28 травня 1706 року та 1722-1724-ті роки; постанова Єлисавети Петрівни від 28 жовтня 1759 року; постанови Катерини ІІ від 29 листопада 1762 року та 26 лютого 1764 року); коли ж виникали економічні проблеми, духовенство знову було змушено займатися цією проблемою (статут князя Володимира за 996 рік; статути князя Ярослава «Про церковні суди» за 1051-1054 рр.; наказ Петра І від 16 жовтня 1720 року; постанова Єлизавети Петрівни від 4 лютого 1747 року).

По-друге, перекласти на державу питання суспільної опіки, повне або часткове, залежало від бажання керуючих представників влади та громадських об’єднань. Так, історія розвитку держави містить чимало таких прикладів: *київські князі* (Св. Володимир, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах та інші) не тільки допомагали духовенству вирішувати питання суспільної опіки, виділяючи на це десяту частину всіх державних доходів, але й займалися приватним благодійництвом: відкривали богадільні, лікарні, школи, роздавали милостиню всім, хто цього потребував; *церковні братства* брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства (створювали лікарні, притулки для різної категорії нужденних людей, школи та інші богоугодні заклади);

українські козацькі отамани та гетьмани (Острозький, Вишневецький, Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа та інші) відкривали за власний рахунок самобутні філантропічні заклади опіки (водночас і лікарні, притулки й громадські осередки) та, взагалі, сприяли розвитку системи соціальної допомоги нужденним майже по всій території України; *інші державні правителі* (Петро І, Анна Іоанівна, Анна Брауншвейг-Люнебурська, Єлисавета Петрівна, Петро ІІІ, Катерина І, Катерина ІІ) намагались вирішити проблему суспільної опіки шляхом розширення мережі спеціальних закладів, виділяючи для відкриття богаділень, лікарень, інвалідних та сирітських будинків значні кошти з власної кишені.

З іншого боку, аналіз історичних документів (постанов, наказів, розпоряджень) дозволяє простежити зміни в менталітеті керуючих представників влади стосовно розуміння проблеми суспільної опіки. Так, якщо в період раннього християнства та за часи правління Київської Русі нужденна людина, що стала на шлях жебракування, мала статус святенності, отже, допомагати їй вважалось за честь, тим самим вшановуючи й виконуючи закони Божі, то, починаючи вже з XIV століття, на перший план виносились інші критерії: людина, незважаючи на своє соціальне положення та економічні труднощі, повинна була приносити користь суспільству. Саме з цих позицій починають розглядати проблеми бідності, активізується боротьба з професійним жебрацтвом та інше. В подальшому історичному розвитку держави розуміння сутності суспільної опіки тільки поширювалось – надання допомоги дійсно нужденним (працевлаштування, лікування, навчання й виховання, надання притулку), запобігання злочинності та професійному жебракуванню шляхом застосування доволі жорстких засобів покарання, запровадження державної системи підтримки інвалідів, вдів та дітей-сиріт тощо.

Отже, аналіз історико-педагогічних реалій дав можливість для висновку, що індивідуальні форми підтримки дітей-сиріт, безпритульних, калік, душевнохворих, малозабезпечених, людей похилого віку та ін.

виникли ще в первісній родовій громаді, проте на державному рівні ідея суспільної опіки й громадського піклування зароджується в античності, поширюється за доби раннього християнства й має тенденцію до розвитку у світовій педагогічній думці впродовж цілих століть.

Висновки до розділу 2

У другому розділі – *«Теоретико-методологічні засади організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття)»* – розкрито наукові підходи до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні у період кінця XVIII – початку XX століття; з'ясовано суть базових понять дослідження; охарактеризовано витоки становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці.

1. Підґрунтя для наукового розв'язання проблеми склали принципи історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, всебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ. Окрім цього, такі наукові підходи, як системний, синергетичний, культурологічний, хронологічний, історіографічний, наративний, аксіологічний дозволили обґрунтувати доцільність вибору теми дослідження; проаналізувати джерельну базу, окреслити динаміку змін у системі державної, приватної, громадської та церковної опіки дітей та молоді завдяки аналізу соціально-політичних, економічних та соціокультурних процесів, виявити особливості організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях Російської імперії в широких хронологічних межах; обґрунтувати зміст і напрями комплексної допомоги дітям-сиротам, безпритульним, тим, хто залишився без батьківської опіки, неповнолітнім злочинцям та ін. через організацію різних типів закладів суспільної опіки.

2. У процесі наукової розробки проблеми з'ясовано суть базових понять дослідження: «опіка», «піклування», «суспільна опіка», «заклади

суспільної опіки дітей та молоді», «опікунська діяльність», «патронат», «патронаж», «благодійність», «сирітські будинки», «дитячі притулки», «богадільні», «незаконнонароджені», «позашлюбні», «підкидьки» тощо. Установлено, що в умовах сьогодення лексичне значення окремих понять змінилося («патронат», «патронаж»), деякі втратили свою актуальність («незаконнонароджені», «позашлюбні») або пройшли детермінологізацію, тобто спрощення чи удосконалення їх змістової складової («діти-сироти», «безпритульні», «заклади опіки»), інші мають схожість у визначенні, оскільки зберегли свою сутнісну характеристику («опіка», як особлива форма державної турботи про неповнолітніх дітей, що залишились без піклування батьків віком до 14 років і «піклування» – турбота про неповнолітніх … після 14 років), окрім такого уточнення – на сьогодні піклування здійснюється до 18 років, а в аналізований період до 21. Установлено, що в досліджуваний період поняття «суспільна опіка» трактувалося як культурна форма благодійності, де суб'єктом виступала громада чи земська одиниця, організована в товариство (Енциклопедичний словник Ф. Брокгауза і І. Ефрона); більш цивілізована форма благодійності з боку державних установ, громадських організацій, приватних осіб; система організації допомоги нужденним у навчанні, вихованні, медичному обслуговуванні, прожитку, забезпеченні житлом, одягом, роботою, здійсненні соціального дисциплінування (Є. Максимов). Відповідно заклади суспільної опіки дітей та молоді розглядали як самостійні благодійні установи, що мали характер богадільні, були становими та всестановими, до яких приймали «як своєкоштних людей похилого віку, калік, немічних», так і дітей. Сьогодні, відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», закладами суспільної опіки дітей та молоді вважаються освітньо-виховні та реабілітаційні установи (центри), виховні колонії для неповнолітніх, а також пункти (дитячі притулки) тимчасового (до 3-х місяців) перебування осіб, в яких утримуються (навчаються, виховуються, проходять реабілітацію) діти-сироти (безпритульні, підкинуті,

залишені), та ті, батьки яких були позбавлені батьківських прав. Поняття «патронат» у межах визначеного періоду вживалося на позначення «сукупності заходів матеріальної підтримки і допомоги морально знехтуваним особам з метою забезпечення їм переходу до чесного трудового життя», або, як «заступництво осіб, звільнених із в'язниць, з метою моральної та матеріальної підтримки..., допомоги у пошуку заробітку». У сучасному трактуванні (Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання…»), це поняття характеризує «патронаж» – допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на соціальну адаптацію неповнолітніх злочинців. Патронат визначається як «альтернативна форма влаштування дитини, котра є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання». Попри це, схоже змістове наповнення у досліджуваний період мав термін «патронаж» – передача дитини (як правило дитини-сироти, безпритульної, підкинутої) на вигодовування та виховання до сім'ї без обов'язкового права на усиновлення, за грошову винагороду від держави. Водночас, «незаконнонароджені» чи «позашлюбні» діти у чинних нормативно-правових документах не визначені й вживаються лише на побутовому рівні. Проте у досліджуваний період вони були широко вживаними й законодавчо унормованими – діти, народжені від осіб, які не перебували між собою у законному шлюбі; діти, що народилися у результаті адюльтеру (від франц. перелюбство, сімейна зрада); народжені після смерті чоловіка або після розірвання шлюбу (більш ніж 300 днів від події); народжені, нібито у законному шлюбі, але за вироком суду цей шлюб був визнаний недійсним.

3. З'ясовано, що витоки становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці мають давнє коріння. Так, у первісній родовій громаді система соціальної допомоги дітям ґрунтувалась, в першу чергу, на кровній спорідненості. Підходи до

організації суспільної опіки дітей та молоді з урахуванням державної підтримки знайшли обґрунтування в працях античних філософів (Платон, Аристотель), де наголошувалось на необхідності допомоги нужденним, зокрема дітям-сиротам, немічним, калікам. У законах Гонорія (384-423 рр.), Феодосія (424-529 рр.) та Юстиніана (482-565 рр.) особлива увага акцентувалась на необхідності організації «для нужденних людей, зокрема дітей, при церквах притулків та умов піклування про їхній життєвий та морально-духовний стан». У стародавньому Римі набула поширення така форма державної соціальної допомоги, як «аліментація» – підтримка дітей незаможних батьків і сиріт. В епоху Середньовіччя опіка та піклування перебували в юрисдикції церкви, яка організовувала спеціальні нічліжні приміщення, брала на себе турботу про дітей-сиріт, безпритульних, жебраків. Перші спроби улаштувати заклади суспільної опіки дітей та молоді за державні кошти (притулки, богадільні, лікарні, робітничі будинки) були здійснені на теренах Європи в XVII столітті. Утім, їх основне призначення вбачалось у боротьбі з жебраками, симулянтами тощо. Натомість нові типи закладів опіки та піклування (безкоштовні школи, робітничі класи з нічліжними приміщеннями), що з'являлись на початку XVIII століття у Франції, Англії, Німеччині, призначались переважно для безпритульних дітей, дітей-сиріт, дітей незаможних батьків, де навчали грамоті, основам ремісничих професій тощо.

В українських землях питання опіки та піклування молодого покоління були нерозривно пов'язані з добою Київського князівства, коли в державі відбувався поступовий розвиток мережі закладів суспільної опіки (лікарні, притулки, богадільні), як правило, при монастирях, з метою улаштування не лише престарілих, незаможних, інвалідів, але й дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився без батьківської опіки. Подальший розвиток діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях відбувався за участі *церковних організацій* (роздавання милостині, грошей, їжі, одягу; улаштування дітей-сиріт, безпритульних, калік, хворих до притулків,

шпиталів, странноприїмних будинків, богаділень, сирітських установ; вжиття заходів щодо їх працевлаштування, безкоштовного лікування, навчання й виховання); підтримки *українського козацтва* (відкриття філантропічних закладів опіки – лікарень з притулками, громадських осередків для дітей-сиріт, вдів та тих, «хто не міг боротися або працювати»; *приватних благодійників* (князі Острозький, Вишневецький; гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа та ін.), які стали фундаторами шкіл, училищ (бурс), шпиталів для бідних, зокрема для дітей-сиріт.

Підпорядкування частини українських земель Російській імперії (сер. XVII ст.) спричинило послаблення ролі офіційної влади до соціальних проблем, обмеженість приватної благодійності, занепад усталених форм церковно-монастирської опіки, непослідовність у вирішенні питань надання допомоги нужденним, а відтак збільшення кількості жебраків, безпритульних, зокрема серед дітей-сиріт. Поштовхом до започаткування мережі державних закладів суспільної опіки для дітей та молоді, що вирізнялись структурою, відомчою підпорядкованістю, функціональним призначенням, складом вихованців послугувало створення Приказів суспільної опіки та піклування (1775).

Список використаних джерел

1. Бадора С. Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі) : автореф. дис... д-ра пед. наук. Київ, 2001. 46 с.

2. Баранівський В.Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства // Науковий вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія «Філософія». Х.: ХНПУ, 2014. Вип. 43. С. 39–52.

3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому : Жінки в громадському житті України 1884-1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.

4. Бреусенко О.А. Динаміка ціннісно-смислової сфери особистості в умовах екзистенціальної кризи 2000 р.: Автореф. дис. канд. психол. наук, спец. 19.00.01. Київ. 2000. 20 с.

5. Вербловский Г. Л. Новейший проект устава об опеках и попечительствах. *Юридический вестник.* Москва, 1892. Т.XII. кн.1. С. 84–106.

6. Виховні колонії. Науково практичні-коментарі різних законодавчих актів України. *Радник. Український юридичний портал*. URL : http:radnuk.infokomentarkruminal-vukon311-glava34768--19--.html

7. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Киев, 1915. 699 с.

8. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России. *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №10. С. 402–423.

9. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №11. С. 450–469.

10. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №12. С. 525–540.

11. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1894. №3. С. 120–142.

12. Герье В. Призрение общественное. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall08383065.shtml

13. Голубочка І. Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні.
URL : https:drive.google.comfiled0B6PAZKh2GK62eTgxcEo1c3A2Njgview

Гончарова Н.О. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках «Вестника благотворительности». URL : http:www.stattionline.org.uahistori11421239-blagodijna-diyalnist-dvoryanstva- pivdennoї-ukraïni-na-storinkax-vestnika-blagotvoritelnosti.html

14. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ, 2002. 223 с.

15. Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю : Постанова Кабінету міністрів України № 978 від 14.12.2016. Київ: Урядовий портал (єдиний веб-портал органів виконавської влади України). URL : http:www.kmu.gov.uacontrolukcardnpd?docid=249614486

16. Дуплий Е. В. Становление и развитие приказов общественного призрения в России (1775 - 1864 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.наук. Москва, 2004. 24 с.

17. Душевные болезни. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03838176.shtml

18. Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства Просвещения РСФСР, 1960. 396 с.

19. Етимологічний словник української мови : У 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1983. Т.5. 704 с.

20. Задорожній О.В Генеза міжнародної правосуб'єктності України : монографія., Київ . нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, 2014. 687 с.

21. Иванович А. Большие поражения и малые реформы. Не губите любовь к отечеству. *Современная благотворительность.* Одесса: Тип. «Русской реч»", 1907. 11с.

22. Кавелин К. Д. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Москва, 1844. 186 с.

23. Карась А.Ф. Філософія: предмет та історія : підручник. Львів: ЛНУ. 1994. 62 с.

24. Касьян В.І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів : навч. посіб. 5-е вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2008. 348 с.

25. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII ВВР, додаток до № 50, ст. 375.

26. Краснов В.В. Из истории нижегородской благотворительности : богадельня имени Н.Ф. Ходалева в Нижнем Новгороде. *Электронное периодическое издание «Открытый текст».* URL : http:opentextnn.ruspacenndom?id=4599

27. Краткий исторический очерк учебных заведений Ведомства Путей Сообщения. СПб.: Типография Министерства Путей Сообщения, 1900. 80 с.

28. Крижанівський О.П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : в 3-х кн. Кн. 3 : кінець XVI – сер. XIX ст. Київ : Либідь, 1994. 336 с.

29. Культура України XVIII–XIX століття. *Історія України. Інтернет-сайт видавництва «Плеяди».* URL : http:osvita.uavnzreportshistory4719

30. Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукова думка.* Київ. 2003. 150 с.

31. Люблинский П. И. Родительская власть и публичная опека над детьми. *Вестник права и нотариата*. 1911, № 40. С. 1210–1241.

32. Маштакова В.О. Розвиток соціального виховання на Слобожанщині (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис ... канд. пед. Наук. Луганськ, 2011. 20 с.

33. Мещеряков, В. П. Зинченко. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. URL: https://www.litmir.me/br/?b=118634&p=1 (дата звернення: 04.04.2010).

34. Мушинский К.А. Устройство общественного призрения в России. СПб, 1861–1862. 86 с.

35. Нарадько А.В. Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина XIX –початок XX століть). Полтава, 2016. 180 с.

36. Нечаева А. Н. Охрана детей–сирот в России (История и современность) Москва, 1994. 176 с.

О власти родительской в личных отношениях. Свод законов Российской Империи. Издание в 16–ти томах. Т. X URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100013&pg=18

37. О замещении сирот в сиротский дом. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 117–129.

38. О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь.* 1913. № 7. С.127–153.

39. Об уничтожении сословий и гражданских чинов: Декрет ВЦИК, СНК от 10 (23) ноября 1917 года. *Газета Временного Рабочего и Крестьянского правительства.* 1917. 12 ноября.

40. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному. СПб., 1877. 503 с.

41. Отчёт Черниговской губернской земской управы по общественному призрению за 1869–70 г. Отдел V. По общественному призрению. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 9. С. 141–214.

42. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 2 : Права семейственные, наследственные и завещательные. СПб., 1896. 676 с.

43. Попечительство о домах трудолюбия и работных домах. *Трудовая помощь*. Санкт–Петербург, 1898. №№ 5–8.

44. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26.01.2016 № 936-VIII. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР) URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshow936-19

45. Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю України : Закон України від / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, N 28, ст.204.

46. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 01.01.2017. № 2342-15. Київ: Верховна Рада України. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow2342-15

47. Про затвердження Положення про порядок реалізації програм та проведення заходів з питань дітей, молоді, жінок та сім'ї. Наказ, Положення від 01.11.2000 № 2111, поточна редакція від 12.04.2016. Київ: *Верховна рада України*. URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshowz0153–01

48. Про затвердження Типового положення про будинок дитини. Наказ Міністерства охорони здоров'я України за N 123 від 18.05.98 із змінами, внесеними згідно з Наказом N 69 (z0408–06) від 15.02.2006 та редакцією від 21.04.2006. Київ: *Верховна рада України*. URL : http:zakon0.rada.gov.ualawsshowz0372–98

49. Про освіту : Закон України від 23 травня 1991 року № 1060-XII. Київ: Відомості Верховної Ради УРСР, 20.08.1991. №34. С. 451

50. Про освіту. Проект Закону від 04.04.2016 р. N 3491–д. Київ: *Законодательство Украины.*
URL : http:search.ligazakon.ual_doc2.nsflink1JH2OZ7LA.html

51. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 02.06.2005 № 2623-IV (документ 2623-15, чинний, поточна редакція від 09.12.2015). Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, N26. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow2623-15

52. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні. Наказ Міністерства Охорони Здоров'я України від 31.10.2000 №276 Київ: *Офіційний вісник України*. 2000. №47. 127 с.

53. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України від 09.12.2015 №2-3 Київ : Верховна рада України. Офіційний веб-портал. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow2961-15

54. Про соціальні послуги: Закон України від 21.02.2016 N 45, ст.358. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003. URL : http:zakon0.rada.gov.ualawsshow966-15

55. Рождественская Н. Ю. Нищенство и борьба с ним в России в конце XIX–начале XX столетия. *Ярославский педагогический вестник.* 2003. № 1 (34). С. 1–7.

56. Рудаков В. Детские приюты. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т.1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03535119.shtml

57. Сиротские дома. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т.1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494095.shtml

58. Сімейне право України : підручник . Київ, 2004. 200 с.

59. Словник української мови : в 11 томах. Київ, 1970. Том 1 (А–В). 799 с.

60. Словник української мови : в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970–1980. Т.2. С.517.

61. Соколов А. Р. Благотворительность семьи Романовых. XIX - начало XX в. Повседневная жизнь Российского императорского двора. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2015. 604 с.

62. Социально–педагогическая поддержка детей–сирот в истории URL : http:studbooks.net711381sotsiologiyanormativno_pravovaya_baza_sotsialno_pedagogicheskoy_podderzhki_detey_sirot_istorii_rossii

63. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Дополнение к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1827. Ч. 3. 266 с.

64. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Продолжение дополнения к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1831. Ч. 4. 1132 с.

65. Супрун М.О. Державна опіка над дітьми–сиротами з особливими потребами (кінець XIX – початок XX ст.). *Юридична психологія та педагогіка*. Київ, 2009. №02. С. 40–47.

66. Сухомлинська О. В. Історико–педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. Київ, 2003. 68 с.

67. Теодорович М.Ф. Дети–преступники и суды для них. *Популярные этюды*. Варшава, 1914. 212 с.

68. Туманова А. С. Благотворительные объединения : организационно–правовые основания и содержание деятельности. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX вв. Москва, 2011. С. 265–315.

69. Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных. Свод законов Российской Империи. Издание в 16 томах. Т. XIII
URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1

70. Фенн Д.М. Живчик : Рассказ для детей с 4 акварелями и 20 рисунками. Санкт–Петербург, 1910. 278 с.

71. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983. 840 с.

72. Філософські абриси сучасної освіти : монографія /авт. кол. І.Предборська, Г.Вишенська, В.Гайденко, Г.Гамрецька та ін. Суми, 2006. 226 с.

73. Фомін В.В. Організація діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття. *Українська освіта і наука в XXI столітті : погляд молоді.* Харків : ХНПУ, 2016. С. 67–70.

74. Фруменкова Т.Г. Петербургский Воспитательный дом в 1797 году *Вестник Герценовского университета*. Санкт–Петербург, 2007. С.18–22.

75. Ханыков Я.В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России. *ЖМВД*, 1851. Кн.11. С. 212–266

76. Церковно–приходская школа для глухонемых детей в с.Максимовичах, Киевской губернии. *Вестник благотворительности*. 1899. № 1. С. 93–95.

77. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917). Київ : Інститут історії України НАН України. 2002. 174 с.

78. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коих оное наместничество составлено. Київ, 1851. XIV, 136 с.

79. Шишова Н. В. Борьба советского государства за преодоление детской беспризорности в 1920–1936 гг. : автореф. дис... канд. ист. наук. Ростов–на–Дону, 1982. 24 с.

80. Школа и педагогическая мысль в России XVIII века. *Педагогические взгляды и деятельность И.И. Бецкого*. URL : http:maxbooks.rupedogog1map.htm

81. Щеглова А. С. Становление основных теоретико–методологических и организационных направлений общественного

призрения в Российской Империи на рубеже XIX – XX веков : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н. Москва, 2005. 25 с.

82. Яковенко Г.Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917)**:** автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2006. 21 с.

83. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1603. Л. 202.

84. РГИА. Ф.1287. Оп. 12. Д.442. Л. 42.

РОЗДІЛ 3. ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

На сьогодні, згідно Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», до закладів суспільної опіки належать: *будинки дитини* (діти-сироти та діти від народження до трирічного віку, позбавлені батьківського піклування); *дитячі будинки* та *загальноосвітні школи-інтернати* (діти-сироти та діти дошкільного та шкільного віку, позбавлені батьківського піклування); *спеціалізовані школи-інтернати* (обдаровані діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування); *спеціальні загальноосвітні школи-інтернати* (діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку); *загальноосвітні санаторні школи-інтернати* (діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які потребують тривалого лікування); *притулки* (для тимчасового перебування дітей перед вирішенням соціальними службами питання їх подальшого місцевлаштування); *кризові медико-реабілітаційні* та *психологічні центри* (для дітей, що зазнали жорстокості в соціумі); *дитячі містечки* (для улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за принципом родинності й на умовах, максимально наближених до сімейних форм), *виховні колонії* (для виправлення і перевиховання неповнолітніх осіб, віком від 14 до 18 років, що були засуджені та позбавлені волі на певний строк) [416] [258].

Окрім цього, згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми», вводиться нова форма опіки й піклування – «*сім'я патронатних вихователів*» для тимчасового улаштування дітей-сиріт та

дітей, позбавлених батьківського піклування, безпритульних та інших (до усиновлення або до визначення певного закладу суспільної опіки). У зв'язку з цим, Президентом України, від 26 січня 2016 року, (постанова № 936-VIII) було запропоновано здійснити заходи щодо запровадження протягом 2016-2018 років патронату над дитиною в рамках такого експерименту та, на основі цього, здійснити скорочення мережі притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, шкіл-інтернатів та інше [412].

Слід сказати, що 252 стаття Закону України «Про внесення змін… щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми», дає пояснення стосовно сім'ї патронатного вихователя – «це сім'я, в якій за згоди всіх її членів повнолітня особа, яка пройшла спеціальний курс підготовки, виконує обов'язки патронатного вихователя на професійній основі». Під патронатом над дитиною розуміється «тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. Патронатний вихователь – це особа, яка за участю членів сім'ї надає послуги з догляду, виховання та реабілітації дитини у своїй сім'ї. До сім'ї патронатного вихователя можуть бути одночасно влаштовані тільки діти, які є між собою рідними братами та сестрами, або діти, які виховувалися в одній сім'ї». Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя встановлюється органом опіки та піклування і не може перевищувати трьох місяців, проте, за деякими обставинами, зазначений термін може бути продовжено, але не більше, ніж до шести місяців [412].

Як на нашу думку, такі зміни є дещо суперечливими, бо в законодавчих документах немає чіткого пояснення тому, де, як і хто буде проводити спеціальний курс підготовки майбутнього «патронатного вихователя» та здійснювати його психолого-педагогічне, медико-реабілітаційне, соціологічне та інше навчання, і чи варто, у зв'язку з цим, запроваджувати курс на скорочення мережі закладів суспільної опіки?

Слід зауважити, що, як показав аналіз історії розвитку українських губерній у складі Російської імперії з кінця XVIII до початку XX століття, заклади суспільної опіки завжди мали тенденцію до розширення власної мережі. Аналіз наукової і довідкової літератури дав можливість виділити їх типи, які існували протягом XVIII – початку XX віків на українських землях у складі Російської імперії: странноприїмні будинки, богадільні, будинки працелюбності, сирітські виховні заклади, притулки (виховні, виправні), спеціалізовані будинки (для глухонімих, сліпих, психічно та фізично хворих) та інші.

Наголосимо, що з самого початку існування інституту опіки влада відчувала необхідність широкомасштабного реформування її законодавчої бази на основі принципу «неврахованості соціального стану». Так, до другої половини XIX століття вже налічувалося близько десятка різних проектів реформ стосовно опіки дітей та молоді. Серед них слід виділити указ «Про заснування Приказів суспільної опіки» (1875), завдяки яким всі справи опіки й піклування були покладені на державу, «Проект положення про незабезпечених» (1829), що сприяло поширенню створення й організації діяльності виховних будинків і дитячих притулків; «Положення про дитячі притулки», згідно якого з 1839 року працювали ці установи; «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864), яке дало можливість новим органам самоврядування перейняти на себе частину повноважень у справі опіки дітей та молоді та інші.

Слід пояснити, що під опікунську категорію підпадали діти-сироти, діти, які з певних причин залишились без батьківського піклування (тяжка хвороба, арешт, від'їзд), діти-інваліди, безпритульні, позашлюбні та підкинуті тощо. Кожен з типів закладів опіки мав свої особливості не тільки в організації, але й у змісті виховної та освітньої роботи з дітьми. Наприклад, сирітські виховні будинки були призначені виключно для дітей-сиріт, які не мали родичів. У таких установах переважав закритий режим життя, де діти перебували цілодобово до досягнення ними шістнадцятирічного віку. Для

дітей, які не мали батьків, але перебували під опікою родичів чи інших осіб, призначалися «Дитячі притулки»; земські (або міські) притулки були призначені для опіки всіх інших категорій дітей [442]. Окрім цього, в досліджуваний період широкого розповсюдження набули странноприїмні будинки, богадільні, робітничі та трудові заклади, в яких так чи інакше надавалась допомога не лише людям старшого віку, але й дітям та молоді.

Спробуємо розглянути ці заклади більш детальніше, з метою виявлення їх типів, функцій та характеру організації діяльності в змісті вирішення питання суспільної опіки й піклування дітей та молоді.

3.1. Класифікація закладів суспільної опіки дітей та молоді за функціональною приналежністю

За функціональною приналежністю заклади суспільної опіки дітей та молоді можна розглядати як ті, що належали до загального типу та спеціалізованого.

До загальних належали: странноприїмні будинки (заклади для опіки різновікової категорії бідних мандрівників, у тому числі дітей, що поєднували в собі богадільню з лікарнею-притулком), богадільні (богоугодні заклади для опіки й піклування незаможних осіб, виключаючи різновікову категорію дітей-сиріт, безпритульних), робітничі будинки та будинки працьовитості (пенітенціарні та благодійні установи з нічліжним приміщенням, що були спрямовані для надання заробітку, «перевиховання працею»), дитячі притулки (виховні, виправні), виховні дома, сирітські будинки та ін.

До спеціалізованих закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду були віднесені: училища для глухонімих, сліпих; лікарні для калік, душевнохворих (згодом освітньо-виховні центри), де застосовували різноманітні методики лікування, навчання й виховання,

здійснювали заходи щодо трудотерапії з метою реабілітації та соціалізації такої категорії дітей.

3.1.1. Загальні заклади суспільної опіки

Так, першим у нашому переліку йде странноприїмний будинок (*рус. странноприимный*). В літературі ця назва закладу позначається як застаріла і є синонімом до слова «богадільня» для безпритульних, жебраків, калік, хворих. Проте, у дореволюційному енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона (1890-1907 рр.) дається більш точне пояснення – це власне будинок для опіки бідних мандрівників, що знаходилися в дорозі, але частіше такими будинками називали звичайні богоугодні заклади, що поєднували в собі богадільню з лікарнею-притулком для всіх нужденних та незаможних людей [511].

Перші згадки про відкриття цього типу закладу суспільної опіки зустрічаються у період раннього християнства, але особливого поширення вони набули за часів правління київських князів. Починаючи з XVI століття, в українських братствах цей тип закладу частіше називався «шпиталь» (від лат. *hospitalis* – гостинний). За часів козацького руху мережа «богаділень-шпиталів» тільки розширювалась за необхідністю надання медичних послуг інвалідам, пораненим та колишнім військовим.

Незважаючи на застарілу назву, словосполучення «странноприїмні» продовжувало вживатися у народному побуті ще багато століть. Наприклад, так називав граф М. Шереметєв свій заклад-лікарню, що був відкритий 10 червня 1810 року, а сьогодні відомий під назвою «Інститут невідкладної допомоги імені Скліфосовського»; странноприїмний будинок Таранова-Білозьорова був одним з перших капітальних будівель Сімферополя (1826 р.) і мав статус безкоштовної медичної установи, сьогодні це Сімферопольський медичний коледж імені Д. Ульянова; при Борисоглібському монастирі існував странноприїмний будинок (1825 р.) для прийому хворих

мандрівників-богомольців, сьогодні це діючий музей історії цього монастиря та інші.

Богадільня – богоугодний заклад для опіки й піклування незаможних осіб. У словнику української мови «богадільня» позначається як благодійна установа, притулок для інвалідів, убогих, непрацездатних людей похилого віку [486, с. 208]. У дореволюційному енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона «богадільня» визначається також як «богоугодний заклад для піклування осіб, які з різних причин стали нездатними до праці, як то: люди похилого віку, немічні та каліки», але з деякими поясненнями. Передусім, автори енциклопедії вказували, що для тимчасово хворих та душевно-хворих існували інші заклади (спеціальні установи), тому не потрібно їх називати богадільнями, як і ті заклади, які збирали з людей деяку плату за опіку й піклування, бо «подібного роду установи є швидше будинками дешевих або безкоштовних квартир, ніж богадільнями», а «суттєвою ознакою богадільні є повне утримання осіб, які в ній проживають», тобто, надання притулку (місце-ліжко), їжі, підтримка морально-духовного стану людини за рахунок держави, громадських товариств, приватних благодійників, церковних інституцій тощо [58].

Як і всі богоугодні заклади, богадільні з'явилися разом з християнством, і спочатку влаштовувалися при церквах та монастирях. Так, вже церковний статут (996 р.) князя Володимира згадує про них, коли надає церкві право займатися опікою й піклуванням. Якщо спочатку богадільні поділялися на чоловічі та жіночі, то з часом стали розрізнятися ще й на групи, за приналежністю до класового розшарування. До першої групи належали люди простих осередків: а) всіх віросповідань; б) окремо православного віросповідання; в) особи інших віросповідань. До другої групи належали привілейовані особи, представники духовенства, купці, міщани, ремісники й військові чини.

У Зводі законів Російської Імперії містяться накази, постанови, що дають можливість виявити деякі факти стосовно організації богаділень в

досліджуваний нами історичний період. Передусім, згідно державних розпоряджень (від 7 листопада 1775 року (стаття 387) та поправок від 1 січня 1864 року (статті 1, 2, 73, 85) й 12 червня 1890 року (597 положення, стаття 2) всі богадільні поділялися на чоловічі та жіночі. Відкривалися вони за необхідністю в тих місцях, де цього потребували люди. Особливий нагляд за цими установами належав приказам суспільної опіки, згодом земствам: збереження в богадільнях належних умов, що «відрізняються моральністю та доброчинністю», попереджуючи «навіженість у суспільстві спокус»; контроль за доходами та витратами з тим, щоб до людей доходило все, що держава на них витрачає [546, с. 100].

Заслуговує на увагу контингент осіб, яких приймали до богаділень. Це, в першу чергу, немічні, каліки, люди похилого віку всіх станів, які не мали засобів для прожитку; бродяги, визнані нездатними слідувати у заслання, серед яких і люди старше 60-ти років та неповнолітні діти обох статей, що знаходились при жебраках і були молодше 17-ти років; люди з числа різночинців, які не належали до жодних товариств та не мали родичів, які б погодилися їх утримувати; люди, які «впали» у бідність внаслідок нещасних обставин, сирітства, стану здоров'я [546, с. 101]. Окрім цього, «Звід законів» містив багато приміток стосовно прийому до богаділень осіб, які відбували покарання, але по старості або каліцтву стали нездатними до праці, отже вимагали суспільної опіки (Кримінальний Статут від 1892, стаття 972); осіб, нездатних до продовження військової служби та членів їхньої родини (Статут про військову повинність, від 1 січня 1874 року) та інші [546, с. 102].

Виходячи з аналізу «Положення про богадільні» (від 8 травня 1828 року), стали відомі деякі подробиці в організації діяльності богаділень на той час. Передусім, всі богадільні повинні були містити два відділення (чоловічі та жіночі), котрі б не мали між собою жодного сполучення. Прийом до богадільні мав проводитися лише за паспортами, окрім осіб, які самі могли заробити собі на прожиток. При прийомі вивчалися обставини, що

змусили людину звернутись за допомогою, наявність чи відсутність родичів, які мали можливість взяти на себе утримання підопічних [546, с. 139].

Статут богадільні наказував «жити в тверезості, тиші та миролюбності». Заборонялася купівля й вживання різних «міцних» напоїв, використання азартних ігор та розважальних заходів. За порушення статуту передбачалося покарання, виходячи з віку або стану здоров'я, яке передбачало утримання на хлібі та воді. Перебуваючи на всьому готовому й отримуючи від держави всі необхідні послуги, включаючи безкоштовне лікування, ніхто без відома доглядача, не повинен був відлучатися із закладу. Виняток установлювався лише для осіб, які добре себе зарекомендували, але й то у свята, з дозволу доглядача та під його відповідальність або завдяки дорученню тієї людини, до якої прямував підопічний. Обов'язковою умовою була розписка, що під час тимчасового відлучення людина не буде звертатися до прохання милостині, пияцтва чи піддаватися іншим непристойним учинкам та повернеться назад до богадільні у призначений час. Порушники цієї частини статуту з богадільні більше не випускалися до кінця життя. При цьому відкривалися ворота о 7-ій годині ранку і закривалися о 21-й вечора. З 10-00 до 14-00 було дозволено відвідування богадільні родичами, друзями, знайомими. Ніхто з відвідувачів не мав права залишатися на ніч, приносити з собою спиртні напої, купувати у «богадільних людей» хліб, сухарі, одяг та інші речі [546, с. 140].

Незважаючи на деякі суворі заборони, всім людям, що перебували під опікою богадільні, дозволялося займатися ручною працею, яка б не завдавала занепокоєння: шиття суконь, білизни і взуття, в'язання панчох, шнурків та рибальських сіток; прядіння вовни, пеньки і льону, ткання тасьми; виготовлення щіток і малярських п'ятірень, конопляних та інших простирадл і підстилок для витирання ніг, дитячих іграшок з паперу і дерева. Державні управління, маючи необхідність для своїх закладів купити ті чи інші види товарів, могли звернутися до богадільні і, за договірною ціною, зробити у людей покупку.

Пізніше, 26 травня 1835 року, до Статуту про богадільні були внесені деякі поправки. Насамперед, службовий персонал, приставлений до богаділень, повинен був надавати тимчасову допомогу не лише своїм підопічним, але й усім місцевим людям, особливо хворим, до їх повного одужання (стаття 59, 60). Окружні ватажки дворянства були зобов'язані рівномірно докладати зусиль щодо примноження капіталів на утримання богаділень, завдяки добровільним внескам, з метою надання кращої допомоги нужденним (стаття 71) [546, с. 149].

Незважаючи на зусилля держави поліпшити умови перебування людей у богадільнях, протягом багатьох століть (з дня їх заснування) ситуація, яка складалася у цих закладах суспільної опіки, бажала бути кращою, й основна причина такого занепаду полягала, на нашу думку, у великій кількості нужденних, нестачі фінансування, браку професійного обслуговування, небажанні надавати соціальні послуги (притулок, їжу, лікування) всім нужденним категоріям, наявності антисанітарних умов та інше. Звідси, з’явився народний вислів – «розвести богадільню», проте, незважаючи на жахливість умов проживання, багато людей мріяло потрапити до богадільні, зокрема на зимовий період, ніж жити просто під небом.

Ситуація значно покращилася завдяки передачі богаділень до управління земств (1864 р) та міських рад (1870 г.), які, перш за все, стали піклуватися про утримання у богадільнях тільки безпомічних та нужденних, виселяючи здорових, маючих власне житло та здатних до самообслуговування, а деяким, особливо Подільській, Нижегородській та Харківській раді земств, дозволили не брати до богаділень (до цього це було в обов'язковому порядку) ще й жебраків та не маючих пристанища інших людей на безкоштовне тимчасове утримання [746, арк. 202]. У той же час земства стали піклуватися й про дітей-сиріт, які знаходилися у стінах богадільні, про розширення комплекту надання послуг (відкриття курсів підготовки фахівців для цієї галузі опіки), про створення окремих приміщень саме для дітей-сиріт [740, арк. 18], про проектування нових архітектурних

типів богаділень з дитячими кімнатами (за прикладом Новгородської (1901 р.)), з наявністю санвузлів, умивальників, кухні, буфету, їдальні, кімнати для відпочинку, присадибної ділянки, льодовика та лазні тощо [251].

У рамках нашого дослідження спробуємо виявити різницю між странноприїмними будинками та богадільнями, оскільки у сучасній літературі ці поняття є тотожними. Передусім, у дореволюційних енциклопедіях [58] [511] ці заклади мають різні визначення, отже, у досліджуваний нами період зустрічаються такі назви у самостійному їх розумінні. По-друге, з нашої точки зору, окрім самої назви, суттєва різниця між цими закладами полягала у функціях надання допомоги нужденним. Якщо на початку створення цих типів закладів опіки функції надання допомоги особливо не різнились, то вже, починаючи з XVI століття, странноприїмні будинки все більше переходили до розряду шпиталів, з метою більш швидкого повернення до соціуму хворих людей, а богадільні вирішували свої соціальні питання – надання постійного притулку для безпритульних, старих та інвалідів, в деяких випадках неповнолітнім дітям, сиротам, де люди отримували дах над головою, харчування та необхідну допомогу в цілому.

Нагадаємо, що в Україні, зокрема в період розвитку громадських об'єднань (братств) та козацького руху (Запорізької Січі), більш народною назвою був «шпиталь», а сама назва «богадільня» поширилася за часів входження українських земель до складу Російської імперії. Отже, згідно з деякими джерелами, богадільня – це не зовсім прихисток для безпритульних, а щось середнє між будинком престарілих та сучасним хоспісом. Нескладно припустити, що в порівнянні зі странноприїмними будинками в богадільнях люди в основному доживали свої останні дні.

Наступним типовим закладом суспільної опіки вважався *«робітничий (робочий) будинок»*. Як правило, існували такі заклади двох типів – пенітенціарні (за рахунок держави) та благодійні (за рахунок приватних внесків), але обидва типи спрямовувались на ізоляцію, примус або

стимуляцію до праці людей, дрібних злочинців і жебраків. Якщо на початку свого становлення робітничі будинки створювалися виключно для примусового працевлаштування, то пізніше, завдяки благодійній діяльності, з'явилась нова форма: надання роботи, їжі та притулку всім нужденним за вільними умовами проживання й добровільної участі у праці. Пенітенціарні робітничі будинки часто поєднувалися з в'язницями, а добровільні – з богадільнями, притулками, освітніми та просвітницькими установами.

Перші згадки про відкриття вітчизняних робітничих закладів примусового типу з'являються в період правління Петра I в регламенті головного магістрату (1721 р.), де передбачалось заснувати в державі «гамівні будинки» для «утримання в постійній роботі людей непотрібного життя» [489]. Проте, в повній мірі досвід відкриття робітничих будинків стався лише наприкінці XVIII століття завдяки старанням Катерини II. Заборонивши в 1762 році жебракування, держава зі свого боку запропонувала людям такі робітничі заклади в якості засобу для виживання, причому не лише примусові, але й так звані добровільні.

Аналіз законодавчих постанов Російської Імперії досліджуваного нами періоду дав змогу виявити деякі особливості організації робітничих установ. Передусім, згідно державних законів, від 7 листопада 1775 року (стаття 390), 12 жовтня 1832 року, 4 червня 1853 року та 9 червня 1887 року, ці заклади засновувались з метою допомогти неімущим «прогодувати себе власною працею». Всі чоловічі робітничі будинки повинні були розташовуватися окремо від жіночих. Для попередження порушень в управлінні цими закладами та у зв'язку із зловживанням службовим становищем з боку керівництва були внесені деякі законодавчі поправки до цих законів. Так, наказувалось, що при управлінні робочими будинками суворо стежити, щоб надана робота відповідала зазначеним цілям закладу, відповідала запитам місцевості, а оплата здійснювалась у вигляді надання їжі, притулку для проживання, одягу (ст. 73, 85 від 1 січня 1864 року та ст. 2, п. VII від 12 червня 1890 року) або грошима (ст. 390 від 7 листопада 1775). У робітничі

будинки приймалися: а) люди обох статей, «абсолютно убогі, котрі хочуть працювати і самі добровільно туди приходять»; б) ті, що не мали притулку та надсилалися на час (або назавжди) за розпорядженням місцевого начальства; в) за розпорядженням місцевої поліції – жебраки, гулящі та всі інші, хто був помічений у проханні милостині, але «самостійно прогодуватися працею може» (7 листопада 1775; 20 квітня 1781).

Штат співробітників визначався «пристойними наглядачами з людей сумлінних та порядних, у достатній кількості». Як і в усіх інших закладах, в робітничих будинках зберігалися правила «ґречності» (доброї, моральної поведінки) та попередження всякому зловживанню й спокусі [546, с. 102].

Найбільш цікавим, з точки зору нашого дослідження, вважається факт відкриття спеціальних робітничих будинків, виключно для підлітків і, взагалі, молодих людей. Так, указом, від 12 серпня 1775 року Катерина II зобов'язала московського обер-поліцмейстера Архарова створити робітничий будинок виключно для примусового працевлаштування «молодих лінивців» [607]. Спочатку до цього закладу примусово направляли тільки неповнолітніх жебраків, однак, указом Сенату від 3 квітня 1781 року коло осіб, які прямували в ці робітничі будинки, було розширено: за крадіжку, злодійство-грабіж, крадіжку-шахрайство (на суму, що не перевищувала 20 карбованців). Пізніше, Сенатською постановою від 31 січня 1783 було наказано відкрити такі робітничі будинки по всіх губерніях і направляти туди «викритих у крадіжці, грабежі та шахрайстві», тобто молодь, яка стала на «слизький шлях» [106, с. 249].

На відміну від робітничого (робочого) будинку існував й інший тип закладу – «будинок працьовитості». Незважаючи на схожість форм організації діяльності з попереднім закладом, будинок працьовитості переслідував особливу, виховну мету: привчити п'яниць і розбещених людей до тверезості та дисципліни, долучити їх до морально-духовних цінностей шляхом надання оплачуваної роботи, їжі та (іноді) житла.

У дореволюційній словниковій енциклопедії Ф. Брокгауза та І. Єфрона надано чітке визначення першому такому закладу: так на початку XIX століття називалися лише жіночі трудові й у той же час навчальні заклади II розряду, в яких на повному утриманні жили, працювали та навчалися бідні безпритульні «вільні дівиці» [149]. У 1847 році такі типи закладів були перейменовані в Єлизаветинські училища. З аналізу матеріалів цієї ж словникової енциклопедії стало відомо, що для чоловіків такі заклади стали відкриватися лише у другій половині XIX століття й завдяки пропагандистським поглядам барона Буксгевдена: при соборі Св. Андрія в Кронштадті в 1882 році; Санкт-Петербурзі в 1885 та 1889 роках; при лютеранській церкві Св. Марії в 1886 році тощо.

Окрім будинків працьовитості для дорослих, існувала і форма спеціалізованих (дитячих) установ подібного профілю, часто званих «дитячими притулками працьовитості» або «нічліжно-робітничими будинками» для безпритульних дітей і підлітків чоловічої статі, що виконували роль тимчасового притулку та надавали можливість «заробити гроші посильною працею» [732, арк. 1зв]. Особливість їх була в тому, що там, крім виконання замовлень, робили акцент на навчанні підлітків певному виду ремесла з метою подальшого їх працевлаштування й, взагалі, соціалізації дитини в соціумі. Отже, будинки працьовитості виконували багато соціальних функцій у справі суспільної опіки та піклування, наприклад, крім самого нічліжного приміщення, функціонувала початкова школа для бідних дітей, майстерні для навчання дітей певному виду ремесл (пошив картузів, переплетіння рогожок для стільців, плетіння кошиків, кравецькій, шпалерній і столярній майстерності та інше) [149].

Якщо странноприїмні будинки, богадільні, трудові та робітничі будинки належали до загальних закладів суспільної опіки, де переважно надавалась допомога людям старшого покоління, не виключаючи звісно допомогу й дітям (лікування, трудове, моральне виховання, запобігання злочинності та жебракуванню тощо), то дитячі притулки (виховні, виправні),

сирітські будинки (сиротинці), спеціальні колонії (трудові, оздоровчі) та спеціалізовані училища (для глухонімих, сліпих, розумово відсталих) належали суто до дитячих закладів суспільної опіки й піклування.

Як показав аналіз, найбільш відомими серед них були *Дитячі притулки* – будинки для опіки, піклування й виховання дітей. Згідно їх функцій дитячі притулки були постійними (з цілодобовим перебуванням в них дітей); денними (з перебуванням дітей протягом дня); змішаними (з постійним проживанням лише частини дітей, а інша частина, проживаючи лише вдень, решту часу проводили в родичів або опікунів). Цікавим вважаємо завдання освітньої роботи, яка включала отримання освіти, надання певних знань та навичок в оволодінні ремеслам, а також релігійно-моральне виховання дітей.

Відкриття першого закладу такого типу у 1837 році пов'язано з ініціативою І. Черткова. Він був відкритий при Демидівському будинку піклування трудящих, що підлягав відомству Імператриці Марії, під назвою «Дитячі кімнати». Головною функцією «Дитячих кімнат» була опіка й піклування дітей, чиї батьки були працівниками Будинку трудящих [46, с. 249]. Проте з метою вдосконалення й розширення мережі закладів опіки вже в 1838 році державою було засновано «Комітет головного опікування дитячими притулками», на який було покладено головний нагляд за усіма притулками відомства Імператриці Марії й вироблення положення про дитячі притулки, яке було прийняте 27 січня 1839 року. Внаслідок активних дій вказаного Комітету під керівництвом В. Одоєвського були відкриті притулки більш, ніж в 27 губерніях, серед них вісім в Україні: Київській (1840 р.), Полтавській, Таврійській, Харківській, Чернігівській, Подільській, Волинській, Катеринославській – у 1841 році.

Зауважимо тут, що метою організації таких дитячих установ в перші роки було надання дітям тимчасового притулку й елементарної освіти, яка включала в себе вивчення Закону Божого, читання, письмо, рахунок, навчання ремеслам, рукоділлю. Правда, деякі дитячі притулки навчали співу, малюванню й гімнастиці. У ці заклади могли бути прийняті діти обох статей

й усіх соціальних прошарків від 3 й до 10 років (у деяких випадках до 14) безкоштовно. Стаття доходів включала в себе грошові збори від благодійників, виручку від проведення щорічних благодійних лотерей, а також – матеріальну допомогу від виховного будинку.

Слід підкреслити, що поступово в організації діяльності дитячих притулків пройшли перетворення. Так, наприклад, починаючи з 1847 року при притулках виокремились сирітські відділення для бездомних дітей (пансіонерів); з 1866 року батьків змусили оплачувати перебування своїх дітей (10 коп. щомісячно); у 1869 р. нагляд за дитячими притулками перейшов до канцелярії IV-го відділення головного управління Його Імператорської Величності. Нарешті у 1891 році було прийнято нове положення про дитячі притулки, яке включало в себе питання не лише піклування дітей незаможних батьків (денне або тижневе), але й опікування (постійне) круглими сиротами, напівсиротами, безпритульними немовлятами обох статей. Крім того, передбачалось відкриття ремісничих класів та професійних училищ. Деякі зміни відбулись і в процесі навчання: згідно утвердження Міністерства народної освіти стосовно положення про народні училища хоровий спів та фізичні вправи вважалися обов’язковими для всіх притулків.

Статистичні дані свідчать про постійне зростання в губерніях дитячих притулків: 17 – у 1844 році, 51 – у 1854 році, 62 – у 1864 р., 74 –у 1874 р., 85 – 1884 р., 94 – у 1892 р. Згідно звіту за 1892 рік у притулках відомства Імператриці Марії налічувалось 6682 особи (серед них 1483 хлопчики й 5199 дівчаток). Вказувалось також про 3681 дитину, що знаходились на постійній основі (категорія діти-сироти) [455].

Слід також зазначити, що до відомства Імператриці Марії Федорівни, входили не лише дитячі притулки, але майже п’ятсот інших закладів суспільної опіки, серед них сиротинці для немовлят, спеціалізовані медико-реабілітаційні заклади (училища) для глухонімих і сліпих, богадільні,

притулки для вдів, виховні жіночі будинки (інститут шляхетних дівчат, Маріїнські школи) та чоловічі училища, гімназії тощо.

Як свідчить аналіз історико-педагогічних матеріалів, серед дитячих притулків існували такі, які відносились до Міністерства Внутрішніх справ. Вони започатковувались різними організаціями: приходськими опікунствами, братствами, православними й релігійними організаціями, громадськими товариствами та приватними особами. У характеристиці притулків приходських опікунських православних організацій і братств слід виокремити той факт, що їх відкриття при церквах (з1864 року) було обумовлено постійним складом дітей, які знаходились там цілу добу, а також опікуванням дітей, які приходили до церкви разом з батьками. Матеріальне забезпечення вказаних закладів включало членські внески, одноразові пожертвування, круговий збір та відсоток капіталовкладень (5%). Діти тут оволодівали ремеслами й рукоділлям, вони також одержували взуття, одяг та навчальні посібники. Проте з 1881 року у приходських притулках стали навчати дітей згідно програми церковно-приходських шкіл. Як засвідчив звіт за 1892 рік у Санкт-Петербурзі було відкрито 28 таких притулків, а в Москві – 25 [455].

Стосовно притулків інших релігійних організацій, іноземних товариств та об’єднань – перші з них з’явились у 1856 році. Діти повністю утримувались за рахунок організаторів, навчання йшло згідно програми всіх дитячих притулків. Статистичні дані вказують на те, що в 1892 році «іноземних» дитячих притулків у Санкт-Петербурзі було відкрито – 19, де налічувалось близько 1400 дітей, а в Москві у 1889 році – 5 притулків [455].

Слід також наголосити, що дитячі заклади опіки, які відносились до вітчизняних громадських товариств та приватних осіб, незважаючи на підпорядкування Міністерства внутрішніх справ, працювали за типом притулків відомства Імператриці Марії з уточненням того, що в них була значно збільшена навчально-виховна програма, а конкретно – вважалось обов’язковим заняття музикою, танцями, живописом тощо. Щодо кількості

таких притулків: у 1889 році в Санкт-Петербурзі їх було 41, у Москві – 18, в губерніях на 1892 рік – 5. Цікаво й те, що деякі з них мали становий характер (були призначені для дітей купців, міщан та ін.) [455].

Третій розряд дитячих притулків представляли ті, які були підпорядковані Імператорському Людинолюбному товариству. Їх було мало (всього 4 В Санкт-Петербурзі та декілька по губерніях), проте, оскільки їх опікував сам Імператор, вони могли похвалитись гарним фінансуванням, найбільш сучасною (на ті часи) матеріальною базою та кадровим складом. Їх навчально-виховна діяльність проходила також згідно притулків відомства Імператриці Марії.

Найбільш малочисленими й короткими за терміном існування стали дитячі притулки, умовно віднесені до четвертого розряду. Це дитячі притулки, підпорядковані духовному (діти-сироти церковних службовців) і військовому (діти-сироти колишніх військових) відомствам. На початок XX століття в державі існували 52 благодійні установи, які відносилися до військового міністерства [373], при цьому точної кількості дитячих закладів не вказувалось. За іншими джерелами стало відомо, що до цих притулків-шкіл поступали сироти або напівсироти з обер-офіцерських сімей у віці від 7 до 10 років для підготовки їх у кадетські корпуси. Тільки в одному з них (Санкт-Петербург) у 1900 році виховувалось 90 дітей, з яких 75% іногородніх, де значна кількість припадала на осіб, що потрапили з територіальної частини України. Діти отримували щедре 4-х разове харчування, їм викладалися Закон Божий, російська і французька мови, арифметика, краснопис, гімнастика, танці, спів, музика, стройова підготовка [220]. Серед дитячих притулків духовного відомства особливою популярністю користувався єпархіальний навчально-виховний жіночий притулок для сиріт духовенства, відкритий у Вологді (1869 р.) [46, с. 251].

У рамках нашого дослідження слід звернути увагу й на такий, особливий тип закладу суспільної опіки, як «*Виправний притулок для неповнолітніх»*. Взагалі, особливу роль в розвитку системи опіки

неповнолітніх злочинців зіграв Вальтер Веннінг, член Лондонської ради з поліпшення тюремного порядку. Саме за його рекомендацією в 1819 році на вітчизняному просторі з'явилось Товариство піклування про в'язниці (найбільша благодійно-тюремна організація), яка займалася, у тому числі, поліпшенням умов для дітей арештантів та малолітніх злочинців шляхом створення спеціальних приміщень, притулків з метою «усунення безневинних і незіпсованих дітей від згубного впливу арештантів» [586].

Вважаємо необхідним пояснити, що до ухваленого закону «Про покарання кримінальне та виправне» (15 січня 1866 року) [556] всі неповнолітні злочинці та навіть невинні діти, чиї батьки були засуджені, направлялися до в'язниць і перебували там до закінчення терміну покарання (свого чи батьків). Лише з ухваленням цього закону було встановлено: направляти неповнолітніх злочинців та дітей заарештованих батьків не до в'язниці, а до закладів примусового виховання – виправних притулків, які в дійсності представляли собою землеробські, ремісничі колонії, притулки зі школами садівництва, городництва, бджільництва та хмелярства тощо.

З правової точки зору виправні притулки зобов'язані своєю появою Судовим статутам, які стали затверджуватися на території країни з 1864 року. За законом «Про створення спеціальних притулків» (1886 р.) [565] ці установи мали відкриватися й фінансуватися державою, земствами, громадськими організаціями, духовенством. Поряд із цим, у громадській думці спостерігалась жвава дискусія щодо самої назви закладу, коли до слова «виправні» передбачалось додавати чи зовсім заміняти на «виховні». Звідси багато притулків (у звітах) називали себе (незаконно) подвійною назвою – виправно-виховні. Таке рішення керувалось, як правило, моральним аспектом, зокрема, позбавляло особистісного клейма при працевлаштуванні випускників цих закладів до різних підприємств. Таке положення тривало аж до 1909 року, оскільки держава до цього часу не мала чіткої думки щодо призначення виправних закладів, тобто що є первісним – виправлення чи виховання, ґрунтуючись на різних підходах до організації превентивної

діяльності. Зрештою, пріоритетним напрямом роботи установ для малолітніх злочинців офіційно було визнано виховання.

Розроблений особливою комісією (Д. Дриль, М. Казарін, В. Кузьмін-Караваєв, А. Ліхачов, А. Тимофєєв) під наглядом обер-прокурора кримінального касаційного департаменту В. Случевського «Зразковий статут про виправні притулки» регламентував прийом до виправного закладу неповнолітніх осіб, що належали до чотирьох категорій: 1) ті, що визнавалися судами винними в скоєнні злочину; 2) «діти вулиці» (бродяги, безпритульні, жебраки), всі ті, хто став на шлях до злочинності, направлялися адміністративними розпорядженнями; 3) неповнолітні, яких суд вважав необхідним тимчасового затримати, хоч вони лише перебували під слідством; 4) сімейні конфліктні діти, де батьки вважали за необхідне перевиховати їх у притулку [342, с. 283].

Приймали дітей віком від 10 до 17 років (інколи до 18). При цьому вказувався мінімальний термін утримання, але керівництво притулку користувалося правом зменшенням для дітей терміну виправлення на третину через умовне звільнення. Кінцева виправно-виховна мета передбачала «сприяти морально-соціальному вихованню і виправленню неповнолітніх обох статей», дбати «про поліпшення долі тих неповнолітніх, які знаходилися в умовах, що можуть пагубно вплинути на їх моральний, психологічний і фізичний стан» [586].

Притулки незалежно від типу власності (приватні, державні, громадські) знаходилися під наглядом Комітетів та Правлінь, які відповідно до своїх обов’язків називалися «Спостережувальні Комітети», що мали розпорядчі: набір штатних співробітників, складання кошторису на функціонування закладу, створення інструкцій внутрішнього розпорядку і тому подібне. На посаду вихователя могли претендувати кандидати з педагогічною освітою, стажем роботи. Через випробувальний термін приймалися кандидати без стажу. Підкреслимо, що не дозволялося поєднання посади вихователя та майстра-ремісника з метою « «усуненням

зіткнень між вимогами педагогічними та вимогами до набуття основ трудової майстерності» [342, с. 281].

Колегіальна рада виконувала нагляд за притулком і мала право звільнити чи призначити директора, вчителів, вихователів, лікаря, законовчителя (при погодженні з єпархіальним відомством), це майже весь штат виправного притулку, окрім помічників – «дядьків-наглядачів», кухарів тощо [342, с. 279-290], [576, с. 67-68].

Перелік адміністративних вимог та навчально-виховних аспектів статуту привертає увагу. Перш за все, при кожному притулку повинна була знаходитись вільна земельна ділянка, навіть якщо сільськогосподарчі роботи були відсутні, з метою створення городу, саду, чи нових будівель, приміщень для відпочинку, повсякдення, прогулянок, ігор [342, с. 282].

З програмою народних училищ узгоджувався навчально-виховний процес, де був обов'язковим розподіл часу між шкільними та ремісничими заняттями , польовими роботами [342, с. 285]. Для згуртування вихованці були розділені на відділення (сім'ї), що мали свого вихователя та окреме господарське угіддя. Згідно режиму в притулку передбачалося навчання в школі, читання, заняття гімнастикою, спів, ігри, робота в майстернях – взуттєвій, кравецькій, столярній, слюсарній та інших. За значущістю вимог до вихованців була їхня поведінка, потім навчання в школі й робота в майстерні [565, с. 88], [576, с. 68].

Статути майже всіх існуючих виправно-виховних закладів досліджуваного періоду затверджувались на основі загальних положень цього «Зразкового статуту». Щорічні звіти цих виправних притулків є тому свідченням. Такий звіт, зазвичай складався з двох розділів: 1) звіту правління (комітету, ради) – в основному про фінансові, благодійні, законопослушні справи та 2) звіту директора (наглядача) – про педагогічне та побутове становище в житті закладу [565, с. 88].

У веденні Міністерства (по головному тюремному управлінню) знаходились усі виправні притулки, але підлягали, але підлягали

обов'язковій регулярній ревізії ще трьох міністерств: народної освіти (контроль за наданням обов'язкових освітньо-виховних послуг), землеробства і державного майна (відкриття ремісничих майстерень й землеробських курсів; при відкритті спеціальних шкіл або училищ ще й складання особливої комісії для прийому випускних іспитів), юстиції (нагляд за виконанням судових рішень по перевихованню дітей у стінах закладу, контроль за колишніми випускниками), куди всі піклувальні ради повинні були своєчасно надсилати звіти про свою діяльність в окремий період [565, с. 87].

Закон «Про покарання» був затверджений у 1866 році, але перші виправні притулки для неповнолітніх були організовані з запізненням через десятиріччя. Всього 7 їх налічувалося в 1876 році, та вже на початок XX століття – 52, з них 47 призначалися для хлопчиків, а 5 – для дівчаток. Майже 90% подібних закладів (виправні притулки, землеробські колонії) для перевиховання й соціалізації неповнолітніх були започатковані та відкриті завдяки приватним благодійникам та громадським організаціям [586].

Зазначимо, що незважаючи на існування розгалуженої системи підвідомчої взаємодії (відомство Імператриці Марії, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство Юстиції, Імператорське Людинолюбне товариство, церковні й військові відомства та ін.), чинні в досліджуваний період притулки користувалися вибраними адміністративними положеннями, які були прописані в документі «Про дитячі притулки» (1839 та 1881 року). Міністерством народної освіти та Священним Синодом були затверджені програми, за якими здійснювалася організація навчально-виховного процесу.

Отже, керуючись «Положення про притулки» найбільш прийнятним вважалось колегіально приймати та затверджувати всі рішення. Всіма членами піклувальної Ради, окружним інспектором та директором притулку за взаємною згодою, особливо з питань складання розкладу занять, розпорядку дня, фінансових витрат. Загальними при організації навчально-виховного процесу вважались такі предмети як: вивчення церковно-

слов'янської та російської мови, отримування необхідного обсягу знань з арифметики, географії та вітчизняної історії, заучування тез із Закону Божого (заповідей із старозавітної та новозавітної історії). Не заперечувалось викладати іноземні мови чи предмети естетичного циклу – музику, церковний і хоровий спів, живопис тощо при можливості та наявності спеціалістів [442].

Трудовому вихованню, яке здійснювалось з урахуванням місцевості, гендерних особливостей та соціального положення, надавали особливого значення. Навчали дітей різним видам ремесла господарсько-побутової та ручної праці, а саме – шити, прати, кроїти, вишивати, стругати, пиляти, готувати їжу, прибирати приміщення, чергувати на кухні. Діти набували навичок сільськогосподарської праці в літній період (обробка земельної ділянки, нагляд за городом, садом). Важливо те, що кожну дитину привчали до чистоти, порядку й охайності [369], [479, с. 16].

Наступна категорія закладів суспільної опіки та піклування, до якої необхідно звернутись, це *Сирітські заклади опіки* – благодійні установи (заклади) для незакононароджених дітей, сиріт, підкидьків, безпритульних, що втратили своїх батьків внаслідок їх смерті або з інших причин. До сирітських закладів суспільної опіки належали безпосередньо сирітські будинки, Виховні будинки, сирогодувальні (рос. сиропитательницы), сирітські приймальні та ін.

Слід сказати, що вже в глибокому минулому зустрічалися вказівки на те, що держава запроваджувала різні заходи для дітей-сиріт полеглих воїнів. Християнство пропонувало опікуватися сиротами, згодом турбота про покинутих дітей, як і взагалі про бідних, перейшла головним чином до монастирів. Власне сирітські будинки, в яких сиротам вже надавалися освітньо-виховні послуги, починають виникати в XVI столітті, зокрема цьому сприяла діяльність громадських, братських об'єднань. «Дидаскал має вчити й любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих,

що по вулицях ходять, поживи просять» – зазначено у Статуті Львівської братської школи (1586 р.) [274, с. 50].

Спроба створити державну систему опіки й піклування для дітей-сиріт була зроблена за правління Петра I: були виділені категорії дітей, що потребували опіки, введені превентивні заходи боротьби з соціальними пороками, відкривалися притулки для так званих «зазорних немовлят», незаконнонароджених дітей, дотримуючись таємниці їх походження, врегульовувалась приватна благодійність та інше. Нарешті, з казни виділялися кошти на утримання вихованців та оплату обслуговуючому персоналу. Проте, всі спроби якось упорядкувати виявлення дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, не принесли відчутних результатів, тому акцент робився на пошук шляхів надання допомоги нужденним матерям: на зміну «таємному прийому» прийшов «явний», коли треба було довести свою матеріальну неспроможність у вихованні дитини. Якщо матір дійсно потребувала допомоги та приносила дитину до притулку, вона її отримувала: гроші на дорогу, покупку молока, дитячий одяг тощо. Тобто їй надавалася така підтримка, яка знімала проблему влаштування її дитини до притулку. Нерідко мати приймалася до притулку разом із дитиною й працювала в ньому годувальницею. Згодом, коли матір разом зі своєю дитиною залишала притулок, вона продовжувала отримувати від нього допомогу протягом ще двох років.

Більш-менш належне піклування про дітей-сиріт на державному рівні відбулося при правлінні Імператриці Катерині II. Так, з установленням Приказів суспільної опіки (1775 р.) пропонувалося значно розширити мережу сирітських будинків для цієї категорії дітей з метою «виховання сиріт в тому віці, в якому вони ще не можуть займатися навчанням»; згодом, влаштовувати одних у навчальні заклади, інших – на фабрики, заводи чи до ремісничих майстерень, торгівельних точок, в услужіння приватним особам та інше, «котрі пристойні статтю, походженням або фізичним станом». Таким чином, сирітські будинки спочатку призначалися для тимчасового

утримання і виховання дітей-сиріт з подальшим улаштуванням їхнього життя, виходячи з соціального положення, статі та стану здоров'я.

Слід зауважити, що не всі Прикази суспільної опіки відразу виконали цей припис. Так, на 1857 рік, у веденні Приказів знаходилось всього 21 сирітський будинок. Серед них відомими вважалися Новгородський, Бєлгородський, будинок піклування сиріт нижчих поштових службовців у Петербурзі, а також Миколаївський сирітський інститут з Олександрійським сирітським будинком. В Україні популярністю користувались навчально-виховні дитячі будинки в Сімферополі та Одесі [751, арк. 10-14], [369, с. 249].

Аналіз Зводу законів Російської Імперії показав, що до прийняття «Положення про сирітські будинки» (31 січня 1836 року) вони функціонували дещо стихійно [546, с. 99]. Це підкреслено й у дореволюційному енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона [480]. Згідно цього положення, сирітські будинки набули конкретних функцій. Стало відомо, що приймалися до цих закладів сироти обох статей виключно у віці від 7 до 11 років, один раз на рік (у липні місяці) або дещо пізніше. В екстрених випадках приймалися діти й в інший час. Обов'язковий медичний огляд визначав, чи буде дитина прийнята до сирітського будинку, чи ні. У прийомі могли відмовити, якщо дитина мала невиліковну хворобу або була фізично чи розумово відсталою. У таких випадках її відправляли до іншого, спеціалізованого закладу або лікарні. З іншого боку, дітей-сиріт, які мали, за свідченням лікаря, виліковні хвороби, безперешкодно допускали до прийому в сирітський будинок [546, с. 129].

Детальний аналіз «Положення про сирітські будинки» дав можливість розкрити весь процес організації діяльності та структуру функціонування таких закладів – від прийому дітей-сиріт, їх перебування у закладі та подальше навчання або працевлаштування. Так, передусім, протягом року в обов'язки міського голови входив збір всіх відомостей (через ремісників, міщан, поліції або особистісно) стосовно дітей-сиріт, які потребували державної опіки. До 1 липня поточного року необхідно було подати до

виконавчих комітетів (прикази, земства) або до відомств (громадські, церковні, військові, медичні та інші) такі дані: яка нерухомість або майно належить дитині та внаслідок чого вона стала сиротою; чи може сирота бути усиновленою кимось із родичів; яким промислом або ремеслом займалися батьки та в якій кількості; точне соціальне походження дитини, її фізичний і розумовий стан; наявність або відсутність щеплень (від віспи); наявність метрики (довідки про хрещення або показань свідків кількох порядних та благонадійних осіб) для визначення віку дитини. На підставі отриманих відомостей державні управління, відомства видавали постанову про прийом дітей у сирітський будинок чи до іншої установи.

Слід зауважити, що в «Положенні про сирітський будинок» строго прописувався диференційований підхід до кожної дитини. Так, у разі недостатньої кількості місць у першу чергу повинні були прийматися ті сироти, які через бідність чи інші обставини заслуговували особливої уваги і, разом із тим, поваги. Про вжиті таким чином заходи управління або відомство видавало розпорядження доглядачеві сирітським будинком про прийом та улаштування певної кількості сиріт у його заклад (між 15 липня та 1 серпня), а міському голові – відповідного листа про виконання його розпорядження [546, с. 129–130].

Контингент дітей складався з нащадків місцевих купців, міщан, цехових та всіх інших станів, які залишилися після батьків у складному положенні, отже, вимагали піклування, а також дітей чиновників і канцелярських службовців, які, перебуваючи у бідності, не мали засобів для влаштування своїх дітей до інших навчально-виховних закладів. У сирітські будинки приймалися й пансіонери обох статей та всіх станів, але вже на платній основі (за проханням приватних осіб, товариств, до яких належали їхні батьки, або за рахунок родичів, благодійників та інших) та за умов наявності зручних й облаштованих для цього приміщень. Опіка над сиротами духовного сану визначалася іншими, особливими правилами, виданими по церковному відомству [546, с. 99].

Навчальні предмети поділялися на два класи. У першому (підготовчому) класі вивчалася азбука до того моменту, доки дитина не починала більш-менш правильно читати й писати, щоб перейти до другого класу. Зауважимо, що в годинах це ніяк не позначалося, тобто, скільки необхідно було дитині часу для вивчення азбуки, стільки й надавалося, але з одним застереженням: щоб до випуску із сирітського будинку дитина завершала увесь курс навчання у другому класі. Одночасно у школі могли навчатися діти обох статей, але сиділи по різні боки класу – дівчатка праворуч, хлопчики ліворуч від учителя. Для тих дітей, які достроково закінчували навчальний курс парафіяльного училища, створювався тимчасовий клас для вивчення предметів із розряду нижчих повітових або міських училищ. Обов'язковим для навчанням хлопчиків (у вільний час) вважався церковний спів по нотах, для дівчаток – рукоділля [546, с. 131].

Окремий розділ у «Положенні про сирітські будинки» приділявся порядку та нагляду за моральною поведінкою і фізичним станом дітей-сиріт. Передусім, під час всього розпорядку дня вчителі, наглядачі (наглядачки) повинні були використовувати всі необхідні заходи на «освіту дитячої моральності», шляхом навіювання дітям любові до порядку, злагідності, смиренності, спираючись на педагогічну заповідь про те, що «корінь доброї моральності зароджується в юних літах, розвивається протягом життя й служить на користь суспільству». Окрім цього, всі доглядачі сирітських будинків повинні були спостерігати за фізичним здоров'ям сиріт, звертати безперервну увагу на вчинки та поведінку дітей, вникати в усі тонкощі розвитку дитячого організму [546, с. 132].

Особливе місце у виховному процесі відводилося привчанню дітей до самостійності й взаємодопомоги. Так, більш старші вихованці повинні були допомагати молодшим встати, умитися, зачесатися, одягтися, заправити ліжко, підготуватися до сніданку, зібрати необхідні речі до уроків тощо. Роль вихователів у цьому процесі зводилася лише до спостереження та надання допомоги там, де дитячих сил виявлялося недостатньо, наприклад, у

виконанні «чорної» роботи або у полагодженні зіпсованого одягу та інше [546, с. 132].

Подальшу долю дітей-сиріт здійснювали або колективно, після досягнення ними дванадцятирічного віку, або, в особистісному випадку, індивідуально в любому віці. Загальний розподіл здійснювався один раз на рік, виходячи, знов таки, із соціального походження, статі, враховуючи здібності та спираючись на певні нахили дітей. Приватний розподіл здійснювався, передусім, за згодою самого підопічного, у будь-який час, виходячи із бажання родичів або благодійників взяти до себе на виховання дитину-сироту та інше.

Загальний розподіл здійснювалося на підставі випускних іспитів, зібраних відомостей та характеристик. З урахуванням цих відомостей та з метою «надання дітям суттєвої користі» визначалося, кого з дітей направляти до державних, а кого – до приватних навчально-виховних закладів. При цьому дітям «благородного звання» не пропонували ті заклади, які призначались для дітей-сиріт інших соціальних станів.

Сироти-хлопчики з дітей купецького, міщанського та інших станів мали право розподілитися до місцевих гімназій пансіонерами, у фельдшерські школи, школи садівництва, шовківництва, виноробства та землеробства; до благодійників і купців, фабрикантів, заводчиків, художників, ремісників; до різних майстерень або до друкарні тощо. Проте, правом бути пансіонером гімназії мали скористатися лише ті сироти, які відзначалися значними успіхами у науках та відрізнялися доброзвичайністю [546, с. 133–134].

Дівчатка-сироти з купецьких, міщанських, цехових та інших станів розподілялися до жіночих виховних закладів (інститути, училища) для навчання повивальному мистецтву; до благодійників, майстрів та майстринь. Ті дівчатка, які не увійшли до числа пансіонерок або вихованок у будь-які заклади, розподілялися до кравчинь, чоботарок або до інших майстрів чи майстринь для навчання рукоділлю [546, с. 135].

Заслуговує на увагу той факт, що всі діти, від випуску до зарахування в інші навчальні заклади, продовжували знаходитися під наглядом сирітського будинку, а подальше їх навчання та улаштування здійснювалося повністю за рахунок держави або родичів, благодійників, товариств та інше. Крім цього, кожному випускнику сирітського будинку видавалася одноразова грошова допомога (від 1/3 до річної суми, відведеної на утримання однієї дитини в закладі) на покупку одягу, книг або інших речей.

Незалежно від посадових осіб, яких визначали за штатами сирітських будинків, ці заклади мали право користуватися послугами почесних піклувальників (положення від 3 грудня 1836 року; 1 січня 1864; 16 червня 1870; 12 червня 1890; 11 червня 1892). Міський голова та почесний попечитель мали можливість відкрито вносити пропозиції щодо поліпшення організації діяльності у сирітських будинках. Благодійники, які зробили на користь цих установ значні грошові дотації, мали право брати участь у нарадах стосовно влаштування подальшої долі сиріт [546, с. 99].

Слід додати, що в примітці до цього «Положення про сирітські будинки» вказувалось, що Міністерство Внутрішніх Справ у разі потреби має право доповнювати, змінювати та вносити свої пропозиції й затверджувати нові правила щодо функціонування сирітських будинків, відповідно до можливостей кожної губернії, місцевих особливостей; дозволяти чи заперечувати відкриття додаткових приміщень при сирітському будинку; визначати число дітей, які потребували піклування; призначати штат і, взагалі, все, аж до господарської частини [546, с. 99]. Цим пояснювалось, на нашу думку, те, що всі сирітські будинки знаходились у відомстві Міністерства Внутрішніх Справ, незважаючи на їх підпорядкування виконавчим службам (Прикази суспільної опіки, земства), церковному Синоду, громадським товариствам чи приватним особам. До сирітських будинків приймалися лише вільні соціальні верстви населення.

Особливе місце в контексті історичного аналізу організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді, зокрема в питаннях надання

допомоги осиротілим дітям, займали *Виховні будинки* – благодійні, закриті навчально-виховні установи для сиріт, підкинутих, незакононароджених, безпритульних дітей.

У період царювання Михайла Романова ці будинки перебували під патронатом патріаршого приказу, а під час правління Петра I притулки для незаконнонароджених або так званих «зазорних» немовлят повинні були відкриватися і контролюватися державою. Хоча точних відомостей про результати діяльності Виховних будинків Петровського періоду до нас не дійшло, відомо тільки, що при послідовниках Петра I вони стали закриватися один за другим [100].

Більш правильні рішення, з точки зору турботи й опіки дітей-сиріт, незаконнонароджених та підкинутих немовлят, були прийняті Катериною II. Так, ще до створення такої державної структури як «Прикази суспільної опіки», 10 січня 1763 був затверджений «генеральний план Імператорського Виховного будинку в Москві», складений відомим І. І. Бецьким. 21 квітня 1764 року відбулося його відкриття, яке супроводжувалося особливим торжеством, а 15 березня 1770 року І. Бецькому було дозволено відкрити Виховний будинок у Петербурзі спочатку у вигляді московського відділення [99].

Незважаючи на те, що на утримання виховних будинків державних коштів не виділялося, вони довгий час функціонували завдяки «добровільним подаянням» благодійників, різним джерелам доходів, зокрема заснованої позичкової скарбниці, які згодом досягли величезних цифр і дали можливість поставити справу піклування на широку ногу. Це дало можливість відкрити ще кілька таких закладів у губерніях як філії Московського та Петербурзького Виховного дому.

Засновані Виховні будинки отримували значення самостійного відомства, мали у своїй власності юрисдикцію, були звільнені від митного збору при укладанні контрактів, могли купувати і продавати села, будинки, землі, заводити фабрики, заводи, майстерні, не питаючи на це дозволу,

влаштовувати лотереї та отримувати четверту частину доходів від театральних вистав, громадських балів і всякого роду ігор на гроші.

Особливо важливі привілеї надавалися вихованцям цих виховних будинків, а саме: 1) всі вихованці (та їх нащадки) назавжди залишалися вільними й у жодному разі не могли стати кріпацькими панщанами; якщо випускник виховного будинку одружувався на кріпачці, то дружина його також автоматично становилася вільною, а якщо вихованка виходила заміж за кріпака, то вона особисто завжди залишалася вільною, а її чоловік ні; 2) всі вихованці та вихованки мали право купувати собі будинки, лавки, фабрики й заводи, вступати в купецтво, займатися якимось промислом і цілком розпоряджатися своїм майном [99].

Ці дуже важливі привілеї надавалися з особливою метою: «створити з цих безрідних та бездомних дітей людей нового типу, так званого третього чину чи звання». Встановивши таємний прийом дітей без усіляких посвідчень, Виховні будинки прямо наголошували, що відкриваються не тільки для незаконнонароджених, але й для цілком законних дітей, чиї батьки за бідністю були не змозі продовжувати їх утримання. Завдяки такій пропозиції кількість дітей у Виховних будинках почала значно зростати, оскільки їх везли із усіх провінцій. У той же час виникли труднощі у нестачі годувальниць та місць у грудних відділеннях, що вкупі призвело до великої смертності з боку немовлят [46, с. 249].

Аналіз таблиць із статистичними даними, представлених в енциклопедичних матеріалах Ф. Брокгауза та І. Єфрона, підтверджують факт існування великої смертності у Виховних будинках тогочасності. Тільки в одному Московському виховному будинку, в перший рік його відкриття (1764), було прийнято 523 дитини, а залишилося в живих тільки 99; у 1765 році прийнято дітей 793, а померло 597; у 1766 році прийнято дітей 742, померло 494; у 1767 році прийнято дітей 1089, померло 1073. З роками ситуація не поліпшувалась, а в деяких інших містах та провінціях тільки погіршувалась. Наприклад, у звіті Астраханського Виховного будинку

зазначалось, що з прийнятих у 1815 році 538 немовлят до 1816-го року не залишилося в живих жодної дитини. В цілому, загальна статистика показувала, що до 20-річного віку з 100 дітей доживали всього 10 – 13 [99].

Всі ці події спонукали уряд до прийняття певних заходів. По-перше, вже протягом трьох років від відкриття першого Виховного будинку, в 1767 році була введена передача дітей на виховання в селянські сім'ї за плату. Імператриця Марія Федорівна у 1805 році запропонувала розширити ці заходи, зокрема, надавати адресну допомогу матерям для вигодовування своїх дітей на дому, а всіх інших сирот віддавати на патронат у найближчі села. Для вирішення цього питання Опікунська рада заснувала округ по Московській та Санкт-Петербурзькій дорозі для влаштування дітей по селах, безпосередньо були визначенні конкретні поселення, розроблена модель розподілу дітей по сім’ях та, у зв’язку з цим, розмір грошової допомоги тощо [714].

Оскільки цих пропозицій виявилося недостатньо, були запроваджені більш суворі заходи: на підставі повеління Імператриці Марії Федорівни від 31 жовтня 1808 року «організація даних будинків по губерніях знову не дозволялась» у зв'язку з «крайньою незручністю їх існування», а постанова уряду від 3 липня 1828 року остаточно забороняла відкриття та подальше улаштування Виховних будинків по всій території Російської Імперії. У тих місцях, де ці будинки вже існували, вільний прийом немовлят припинявся, окрім виняткових випадків, коли підкидьків невідомого походження приносила поліція. Міністерство Внутрішніх Справ, дотримуючись цього закону, категорично відмовлялося визнавати за Приказами суспільної опіки, а у подальшому й за земствами, право утримувати заклади, що мають характер виховних будинків [99], [546, с.99].

Таким чином, законом від 1828 року було знищено одну з основних засад Виховних будинків, а саме, початок їх децентралізації, започаткованої Петром Великим та підтвердженої Катериною ІІ. Проте потреба змушувала на місцях відкривати пристанища для підкинутих та безпритульних дітей на

кошти переважно приватної благодійності. Так, у Харкові, з 1844 року існував виховний притулок для малолітніх сиріт, який з 1874 року очолила княгиня О. Крапоткіна. На утримання цього виховного закладу губернське земство видавало 25000 крб. щорічно, а міська управа – 3000 крб. Метою закладу було вигодовування та початкове виховання сиріт й покинутих дітей віком від декількох місяців до 10 років, яких потім обов'язково влаштовували до навчання або в прийомні сім'ї. Протягом 1887 року в стінах цього закладу перебувало 1085 дітей, в селах приблизно стільки же – 1074, причому смертність, у порівнянні з іншими подібними закладами, не перевищувала 18 відсотків [242].

Деякі заходи в поліпшенні організації Виховних будинків були зроблені завдяки прийнятим правилам «Про прийом дітей у Виховні будинки і про повернення прийнятих дітей» від 18 грудня 1890 року. На підставі цих правил, діти приймалися на піклування і тимчасове годування до одного року: 1) незаконнонароджені немовлята, які втратили матерів; 2) незаконнонароджені немовлята таких матерів, які через бідність або острах розкриття таємниці народження не могли утримувати дитину при собі; 3) підкидьки, які брались на виховання виключно через поліцію.

При прийомі незаконнонароджених немовлят була потрібна метрична виписка про народження і довідка про хрещення (нехрещені діти підлягали хрещенню при прийомі та виховувалися у православній вірі). У свою чергу, від тієї особи, яка принесла немовля, вимагалось посвідчення на вид проживання, тобто паспорт. При необхідності збереження таємниці допускалося прийняття дитини без усіляких документів, окрім, знов таки, посвідчення від священника або осіб, які перебували на чолі рад і комітетів благодійних товариств, що мали статути, а також від директорів рододопоміжних закладів Відомства установ Імператриці Марії Федорівни.

Дещо дивним, для нашого розуміння, виглядало правило «підкидання» позашлюбної дитини. У такому випадку люди повинні були знати, що разом із дитиною треба було додати запечатаний конверт з однією метричною

випискою або довідкою від священика, при цьому, для «забезпечення майбутності немовляти» ще й вкласти до конверта не менше 10 карбованців.

Виходячи з цього, можна констатувати, що основний акцент Виховні будинки робили на виховання та утримання саме таких немовлят, проте існувала примітка щодо тимчасового (від народження до 1 року) влаштування й законнонароджених дітей. До законних дітей належали ті немовлята, чиї матері померли під час пологів або тієї хвороби, яка перешкоджала годуванню дитини та у разі відсутності коштів у батька для пошуку іншої годувальниці. При влаштуванні таких дітей потрібна була довідка від урядових та громадських установ, від приватних пологових притулків або від повитух із зазначенням причини неспроможності надати дитині певну опіку.

Слід сказати, що з практичної точки зору добре зарекомендував себе прийом материнського вигодовування дитини на дому чи при Виховному будинку з видачою матері грошової допомоги. Так, наприклад, з 6 липня 1882 до 1 січня 1891 року при всіх філіях Петербурзького Виховного будинку вигодовуванням своїх же дітей у грудних відділеннях закладу займалося 5885 матерів, з них померло всього 408 дітей, що становило 6,9% смертності. За загальними правилами зміцнілі діти-сироти віддавалися на виховання до найближчих сільських місцевостей, де вони залишалися в родинах селян за встановлену плату до 15 років, а після виповнення 21 року ставали вільними [99].

Заслуговує на увагу масштаб діяльності Виховних будинків. Перш за все, при Санкт-Петербурзькому округі мережа філій Виховних будинків містила 100 шкіл; окрім цього, при самому будинку були засновані вчительська семінарія та жіноче училище, що надавали підготовку дітям-сиротам до спеціальності лікарів, сільських учителів, повитух, нянь, телеграфістів, об'їздчиків та шкіперів для торгового флоту. За 117 років існування Петербурзького Виховного будинку, починаючи з дня його заснування та станом на 1 січня 1881 року, опіку отримала 33501 дитина-

сирота, при цьому, скільки дітей не дожили до 20-ти річного віку залишається таємницею, бо під час сільського патронату не завжди слідкували за долею дітей.

При Московському окрузі Виховний будинок містив 42 школи й 9 училищ (фельдшерське, землеробське та інші). Кращі учні сільських шкіл зараховувались до різних навчальних закладів або ж у свої. У грудних відділеннях Московського Виховного будинку станом на 1 січня 1891 року знаходилось 1049 дітей-сиріт, з яких всього 12 законнонароджених [99].

У підсумку зазначимо, що початковий проект відкриття Виховного будинку, складений І. Бецьким та підписаний Катериною ІІ, містив важливий аспект гуманного ставлення до дітей, де заборонялися тілесні покарання, зверталася увага на фізичне виховання, підтримка бадьорого, життєрадісного настрою. В якості основних методів виховання рекомендувалися ігри, забави з урахуванням вікових особливостей дітей, вихователям ставилося в обов'язок враховувати індивідуальні схильності вихованців. Проте у більшості виховних будинків, створених за прикладом Московського та Петербурзького, панували казармовий режим, убогість і казнокрадство. В результаті Виховні будинки, в першу чергу, були вимушені шукати шляхи спасіння грудних дітей-немовлят, а в останню – думати про їх виховання. Фактично аж до ХХ століття державна політика й ставлення до нижчих соціальних прошарувань населення та їх дітей-сиріт, була спрямована на створення й забезпечення умов їх проживання та виховання у прийомних сім'ях, приватних притулках, під опікою громадських благодійників та церковних інстанцій.

Розглядаючи типологізацію закладів суспільної опіки в кінці XVIII – початку ХХ століття, слід охарактеризувати й такий його тип, як *Сирогодувальні* (від рос. Сиропитательницы). Зазначимо, що в українському лексиконі такого слова немає, а для перекладу «сиропитательницы» або «сиропитательный дом» переважно використовується слово «сиротинці» (сиротинець), яким у загальному значенні позначаються всі заклади

суспільної опіки, що призначені для дітей сиріт. У досліджуваний нами період цією синонімічною назвою також характеризувалися деякі дитячі установи, що були призначені для опіки й піклування. Проте, на нашу думку, замість повселюдного слова «сиротинці», треба конкретному закладу під назвою «Сиропитательный дом» дати точну українську назву – «С*ирогодувальний будинок»,* який протягом досліджуваного нами періоду функціонував як окремий, самостійний тип установи, призначений для опіки та піклування «дітей бідних батьків, переважно сиріт». З цього приводу, у дореволюційному енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона зазначено, що *Сирогодувальні* (рус. сиропитательницы) – це особливі заклади для опіки «сірих та убогих» дітей, які поєднують у собі щось середнє між сирітським будинком, виховним будинком та пологовим притулком. Організовувались такі заклади під наглядом місцевих Приказів суспільної опіки, згодом земствами на основі особливих статутів «Про управління закладами суспільної опіки» та керувалися спеціальним положенням про ці будинки (рос. «Положение о Доме Сиропитательном») [148].

Аналіз державних наказів, положень і розпоряджень щодо діяльності Приказів суспільної опіки дав можливість виявити конкретні обов'язки цієї структури з управління «богоугодними та людинолюбними закладами», де Сирогодувальні будинки (Сиропитательные дома) знаходилися в особливій, окремій категорії. Так, у 303-й та 337-й статті «Про управління закладами суспільної опіки» (від 26 травня 1835 року) вказувалося, що губернський Приказ при управлінні таким закладом керується особливим статутом, на підставі якого має право:

1) приймати до цих закладів лише позашлюбних дітей та круглих сиріт (тобто тих, які не мали ні батьків, ні родичів) та «всесвітньо намагатися, щоб вони не залишалися у невідомості»;

2) наймати для виховання цих дітей порядних доглядальниць, які б поєднували у собі якості працьовитості, знання рукоділля й домоводства; спостерігати, щоб няньки мали почуття доброти і дбайливості при вихованні

дітей; перевіряти фізичне та психологічне здоров'я годувальниць; контролювати наявність у обслуговуючого персоналу свідоцтва про освіту, схвальної характеристики від благодійних товариств або місцевих адміністрацій;

3) надавати допомогу не тільки штатним вихованцям, а й тим позашлюбним дітям та повним сиротам, які перебували поза стінами закладу, віддані на виховання стороннім людям за помірну, помісячну плату;

4) забезпечувати належну освіту вихованцям обох статей; сприяти влаштуванню їх подальшої долі та протегувати їм до досягнення певного віку – «хлопчикам до сімнадцяти років, а дівчаткам до заміжжя» [546, с. 105].

У Зводі законів Російської Імперії представлено повне «Положення про богоугодні і людинолюбні заклади в області війська Донського», де окремим розділом виділено «Положення про будинок Сирогодувальний» (рос. «Положение о доме Сиропитательном»). На підставі цього положення можна виділити загальні риси організації цих закладів, що були властиві всім установам подібного типу, які існували на території України.

Перш за все, в цьому положенні підтверджувалося, що заклади подібного типу надають комплексні послуги: 1) прийом позашлюбних, підкидьків та бідних дітей-сиріт, які «залишилися в дійсному сирітстві» та «... повсякчас вільно» на підставі правил про прийом немовлят до Імператорського Санкт-Петербурзького та Московського виховних будинків, з одним застереженням, що Рада має право зменшувати розмір встановлених зазначеними правилами грошових внесків при прийомі дітей до Сирогодувального будинку (статті 1, 5, 6, 9, 10 з прим.); 2) допомога при народженні дитини: наявність спеціальних відділень (пологових палат) з обслуговуючим персоналом (повитуха, годувальниці, няньки та інші службовці), де вагітним жінкам надавалася допомога зі збереженням таємниці народження, «якщо того вимагалося», та видачею (після пологів) грошової допомоги (статті 2, 13, 14); 3) надання освітніх послуг (початкове навчання за програмою церковно-парафіяльних училищ) з подальшим

працевлаштуванням вихованців у ремісничі майстерні (статті 23, 28, 29, 30, 31) [546, с. 145].

Слід зазначити, що кожному Сирогодувальному будинку видавалися від Приказів суспільної опіки дві «шнурові» книги для запису прийнятих дітей: одна – для позашлюбних або підкидьків, інша – для бідних сиріт, куди записувалися прізвище, ім'я, по-батькові, вік та соціальне походження. Окрім цього, обов’язковим для заповнення вважався запис про особу того, хто робив огляд дитини та приймав її до будинку [546, с. 146].

На кожне прийняте немовля надягався мідний хрест і той номер, під яким дитина була записана у книзі. Ці номери не знімалися з дітей до їх повноліття або до виходу з під відомства Приказу (після 17 років). Якщо дитину віддавали на тимчасове вигодовування годувальницям поза стінами закладу (від народження до року), то, крім усього іншого, цій дитині чіпляли на шию ще й шнурок із закріпленою свинцевою печаткою на доказ приналежності її до певного Сирогодувального будинку. У свою чергу, доглядачка була зобов'язана довідуватися про стан таких дітей, відданих годувальницям, і один раз на місяць перевіряти наявність та цілісність цього номеру і печатки на кожній дитині (відвідуючи годувальниць самостійно, або, на вимогу, дитину приносили до Сирогодувального будинку опікуни) [546, с. 146].

Дотримуючись текстових вказівок статуту «Про управління богоугодними і людинолюбними закладами», Прикази суспільної опіки дійсно опікувалися дітьми (чоловічої статі) до 17 років: одним надавали можливість продовжити навчання у школах, училищах, гімназіях, інших – визначали учнями ремісників або віддавали на піклування приватним особам, які бажали і мали можливість взяти дитину на своє повне забезпечення за винагороду або за рахунок дитячої праці. Після сімнадцятирічного віку дитині надавався вибір – продовжувати працювати у того хазяїна, до якого вона була прикріплена, або ж укласти договір з іншим роботодавцем. Після 19-ти річного віку кожен вихованець Сирогодувального будинку був вільний

у виборі власного роду заняття і зарахування до міського або сільського соціального стану [546, с. 147].

Таким чином, розглядаючи діяльність цих закладів, можна підсумувати, що: 1) загальним для всіх «класичних» Сирогодувальних будинків був процес прийому позашлюбних дітей, підкидьків, який відрізнявся від інших подібних закладів тим, що від людини, яка приносила дитину, не вимагалось наявності документа, що підтверджував її прописку; 2) поліція не мала права проводити розслідування (у порівнянні з іншими подібними закладами) про те, де людина знайшла дитину, кому вона належить, і тому подібне, якщо на це не було дано згоду останнього, але обов'язковою залишалась записка про те, хрещена дитина чи ні; 3) при відсутності відомостей про хрещення цей обряд проводився у самому закладі (через священика найближчої церкви), робився запис у метричній книзі, надавалося ім'я, по зовнішності (чистота, охайність) або одягу (дорогий, дешевий), у якому перебувала дитина, намагались визначити її соціальне походження; 4) заклад забезпечував надання освітніх послуг, сприяння працевлаштуванню, контроль за влаштуванням подальшої долі вихованців тощо [546, с. 145–146].

Аналіз діяльності закладів суспільної опіки досліджуваного нами періоду дозволив виділити й такий різновид сирітських установ як «*сирітські приймальні*». У дореволюційній літературі з цього приводу надається досить замало інформації, проте нам вдалося знайти цьому типу пояснення при аналізі діяльності притулків для годувальниць (спеціальні приміщення для найму жінок-годувальниць), які організовувались громадськими установами або приватними особами для вигодовування немовлят. Так, з'ясувалось, що таким притулкам було дозволено, окрім тимчасового годування немовлят, додатково приймати на довготривале виховання грудних дітей-сиріт.

У дореволюційному енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона з цього приводу дещо зазначено, а саме: згідно закону (на жаль не вказано якого) такі притулки мали особливі приміщення для виховання

дітей-сиріт і для працівників-годувальниць з таким розрахунком, щоб на кожну дитину доводилися 2 куб. сажні повітря, а на годувальницю – 3. Всі працівники та діти-сироти мали пройти обов'язковий медичний огляд. Окрім цього, притулок повинен був мати кімнату для ізолювання хворих дітей та, взагалі, відповідати всім гігієнічним вимогам. Дітей-сиріт, хворих на сифіліс, категорично заборонялось приносити до цих закладів, щоб не зашкодити годувальницям, їх рекомендувалось відразу направляти до інших спеціальних закладів опіки або лікарень, де їх годували тільки стерилізованим молоком. Усі притулки для годувальниць із сирітськими відділеннями (приміщеннями для дітей-сиріт) підлягали суворому лікарсько-поліцейському контролю і могли відкриватися тільки за дозволом медичної влади [411].

Таким чином, можна констатувати, що «сирітські приймальні» – це тимчасові приміщення (притулки) для дітей дошкільного віку, що знаходились у відомстві Медичного департаменту (раніше медичної ради) при Міністерстві Внутрішніх Справ, які мали на меті, окрім вигодовування немовлят, ще й виховання сиріт з подальшим їх улаштуванням до інших закладів опіки чи на патронат у сім'ю.

У підсумку функціональної характеристики загальних типів закладів суспільної опіки дітей та молоді кінця XVIII – початку XX століття зазначимо, що до них належали: странноприїмні будинки (заклади для опіки різновікової категорії бідних мандрівників, у тому числі дітей, що поєднували в собі богадільню з лікарнею-притулком), богадільні (богоугодні заклади для опіки й піклування незаможних осіб, виключаючи різновікову категорію дітей-сиріт, безпритульних), робітничі будинки та будинки працьовитості (пенітенціарні та благодійні установи з нічліжним приміщенням, що були спрямовані для надання заробітку, «перевиховання працею», навчання різним ремеслам дітей (як правило з 7 до 17 років), дитячі притулки (виховні – для дітей незаможних батьків, дітей-сиріт, безпритульних (не молодших 3 років й не старших 10 (іноді до 14)); виправні

– для неповнолітніх злочинців за рішенням суду (від 10 до 17 років, іноді до 18) та тих, чиї батьки були заарештовані), виховні дома (від народження до 18 років), сирітські будинки (від 3-4-х до 12-14 років), сирогодувальні заклади (від народження до 17 років) для сиріт, підкинутих, знайдених з метою їх улаштування, навчання, виховання, працевлаштування та ін.

Функціонально-організаційними напрямами діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді загального типу у досліджуваний період можна вважати:

1. Освітньо-виховний, який сприяв розвитку розумових здібностей дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився без батьківської опіки, неповнолітніх правопорушників, дітей з інвалідністю (елементарне навчання); формування духовно-моральних якостей (вивчення закону Божого, читання книг морально-духовного змісту, участь у церковних заходах) й естетичних почуттів (екскурсії, співи, малювання, хореографія); фізичному удосконаленню (рухливі ігри, заняття гімнастикою); соціалізації (організація бесід морально-етичного змісту, колективна діяльність, сумісне виконання доручень, взаємодопомога); виробленню трудових навичок (робота в ремісничих майстернях, на присадибних ділянках, організація ручної праці) та здійсненню профорієнтації (створення промислових, комерційних, сільськогосподарських класів, курсів).

2. Соціально-реабілітаційний, що був спрямований на допомогу дітям (безпритульним, неповнолітнім злочинцям, тим, хто зазнав жорстокості в соціумі, біженці тощо) через створення належних умов перебування підопічних в закладах опіки (організація розпорядку дня, режиму харчування, дотримання гігієнічних норм) чи в умовах, наближених до сімейних (сільський патронаж).

3. Превентивно-правовий, що був орієнтований на попередження дитячої злочинності, безпритульності, жебракування та захист прав дітей-сиріт через дворянську опіку, сирітські суди; визначення виду покарання чи громадських робіт для неповнолітніх злочинців; здійснення контролю за

нормативно-правовими актами з питань прийому, улаштування дітей-сиріт, безпритульних, підкидьків, позашлюбних та незаконнонароджених дітей до закладів суспільної опіки чи на патронат до прийомної родини.

4. Матеріально-побутовий, що виявлявся у забезпеченні елементарних життєвих потреб вихованців, наданні житла, одягу, їжі, необхідних інструментів, іграшок; побудові додаткових приміщень та облаштуванні присадибної території, кімнат для проживання, навчальних кабінетів; сприянні технічному забезпеченню майстерень (надання матеріалів для виробів, конструювання); фінансовій підтримці закладів опіки (ремонт, опалення, виплата заробітної платні, стипендії найкращим вихованцям).

3.1.2. Спеціалізовані заклади суспільної опіки

Під *спеціалізованими* ми розуміємо ті заклади (училища), які були призначені для опіки та надання реабілітаційної допомоги, включаючи освітньо-виховні послуги незрячим, глухонімим та іншим недієздатним дітям.

Питання опіки й піклування про людей з певними фізичними вадами (каліки, глухонімі, сліпі) та про душевнохворих осіб завжди були в полі зору держави, церковних організацій та приватних ініціатив. Так, відомо, що за часів Київської Русі до таких людей ставилися з особливим співчуттям та добротою, створюючи при монастирях спеціальні відділення, де роздавали їжу, одяг, надавали дах над головою, прищеплювали любов до Бога та формували особистість на основі морально-духовних цінностей. Особливо відомою установою для глухонімих та сліпих дітей-сиріт вважалась Києво-Печерська Лавра, де вже в XI столітті функціонувало спеціальне приміщення (окремий будинок), що призначалося для опіки й піклування саме цією категорією дітей.

Більш значні зусилля щодо поліпшення долі дітей з психофізичними розладами були зроблені у XVII – XVIII століттях, коли світська влада,

церковні організації та приватне благодійництво, розуміючи значення такої допомоги, відкривали спеціальні притулки та шпиталі. Найбільш яскравим прикладом організації спеціалізованого закладу для сліпих можна вважати школу для підготовки кобзарів та лірників, започатковану Богданом Хмельницьким ще у 1652 році. Дослідниця історії становлення та розвитку вітчизняної тифлопедагогіки С. Федоренко у своїй докторській дисертації з цього приводу зазначає, що у таких школах навчали юнаків та незрячих людей (осліплих козаків) грі на музичних інструментах та співам, щоб прославляти подвиги козаків та поширювати цей досвід по всій Україні [557, с.12].

Як показав аналіз архівних документів, енциклопедичних даних, історичних відомостей та психолого-педагогічної літератури, більш правильного та регламентованого характеру спеціалізовані заклади суспільної опіки набули лише ближче до середини XIX століття, хоча певний досвід вже було застосовано й практично перевірено у Московському та Санкт-Петербурзькому Виховних будинках, де, окрім звичайних дітей-сиріт, виховувались діти з певними вадами зору та слуху, а також у раніше створених училищах при західних губерніях: у м. Пярну (1790 р.), Ризі (1802 р) та у Вільнюсі (1805 р).

Проте першим, єдиним, дослідницьким та спеціалізованим навчально-виховним дитячо-юнацьким закладом для глухонімих вважалось училище, що було засновано 15 грудня 1806 року у місті Павловськ за наказом Імператриці Марії Федорівни, яке згодом було перенесено до Санкт-Петербургу. Цей заклад у дійсності став спеціальною лабораторією, де працювали видатні вітчизняні (Г. Гурцов, Я. Спешнєв, І. Селезньов, П. Степанов, В. Сиповський, О. Остроградський, П. Єнько) та зарубіжні (Ж. Баптист, К. Жоффре, В. Флері) педагоги, використовувались різні методики навчання дітей, друкувались статті, рекомендації з цього приводу тощо. Серед них можна виділити такі: «Глухонімі, які розглядаються стосовно до їх стану та способів освіти, найбільш притаманним їхній

природі» (В. Флері); «Правила моральності», «Про викладання усного слова глухонімим» (Я. Спешнєв, А. Бланше); «Система навчання глухонімих з тими, хто чує та говорить, у народних школах», «Виклик у глухонімого вимови та читання по губах або положення голосових органів при вимові» (І. Селєзньов) та інші [512, с. 144]. Згодом, цей заклад став готувати вчителів та вихователів для роботи з глухонімими дітьми, що відкривалися майже по всіх губерніях, серед яких значна кількість припадала на територію тогочасної України.

У 1843 році, завдяки зусиллям князя М. Воронцова, було відкрито Одеське училище для глухонімих [678, арк. 49 зв.]. Спочатку це училище розраховувалось на дітей жіночої статі, проте у 1869 році, завдяки клопотанням графа П. Коцебу, було відкрито відділення для хлопчиків [677, арк. 20]. Аналіз архівних документів свідчить, що це училище отримувало значну грошову допомогу не лише від Відомства Імператриці Марії, адміністрації Новоросійського краю та Одеської міської управи, з доходів на відсоток з капіталів та інше, але й функціонувало за внески батьків, чиї діти перебували у стінах цього закладу [676, арк. 15 зв.]. Особливого значення для нашого дослідження заслуговує те, що з 1881 року до цього закладу почали приймати й бідних дітей, переважно сиріт за відповідним посвідченням [679, арк. 138 зв.].

Проте, як зазначає О. Кравченко у своїй статті «Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.)», проіснувавши 53 роки, це училище у 1896 році було закрито, й, незважаючи на спроби громадськості, приватних благодійників на чолі з доктором М. Погребинським та держслужбовцями Одеської думи І. Казаріновим і Б. Каяндером відкрити зразковий інститут для глухонімих з двома відділеннями (Фребелівське трирічне та восьмирічне), цього зробити не вдалось. Лише у 1904 році, на дачі Г. Маразлі, на Французькому бульварі, відбулося відкриття нового закладу всього для 7-ми хлопчиків, але на повному їх забезпеченні посібниками, одягом, білизною та

інвентарем [243, с. 90]. Тобто, цей факт підтверджує думку, що у досліджуваний період існували певні труднощі у вихованні дітей з малозабезпечених верств населення.

На Харківщині функціонувало чотири подібних заклади: платна школа для глухонімих (1868 р.), що була відкрита за клопотанням відставного сенатського регістратора А. Бахметьєва та канцеляриста О. Прозорова [686, арк. 1–1 зв.], та три училища з відділеннями – Харківське (1896 р.), згодом інтернат для 30 учнів та на 30 приходящих, з квартирами для двох вчителів (1900 р.) поблизу Пантелеймонівської церкви на Пісках, яку започаткували священник В. Вєтухов разом з А. Бахметьєвим [689, арк.48зв.], Кочетковське училище (1904 р.) з ремісничою, токарно-столярною школою (1905 р.), що знаходилось поблизу м. Чугуїв [359, с. 18–19], та третє училище для глухонімих підлітків з ремісничою школою для виготовлення виробів з лози, організоване у селищі Башкіровка (Клугинівка), Зміївського повіту (10 травня 1909 р) [688, арк. 3–4].

28 січня 1885 року було відкрито Маріїнське училище для глухонімих у Таврійській губернії завдяки менонітським братствам, де навчалися та виховувались бідні діти з певними вадами слуху, іноді зовсім безкоштовно [61, с. 201]. Проте, на початку ХХ століття (1904 р.) у Таврійській губернії (м. Євпаторія) була відкрита ще одна, платна школа-санаторій для глухонімих, куди привозили дітей з територіальної частини України на лікувальний сезон або, у деяких випадках, майже на рік [463, с. 143].

При Київській губернії, у селищі Максимовичі Радомишльського повіту, завдяки зусиллям священика М. Яворського, була відкрита церковнопарафіяльна школа для глухонімих (1897 р.), куди приймались глухонімі хлопчики та дівчата віком від 9 до 14 років усіх соціальних осередків та віросповідань [617, с. 93]. Згодом, у самому Києві була відкрита платна школа-інтернат для глухонімих дітей (1900 р.) та дитячий садок (1902 р.) завдяки пожертвуванням М.Терещенка [613, с. 170–171].

У Полтавській губернії була створена Лохвицька школа для глухонімих дітей (1901 р.), завдяки купцю 2-ї гільдії М. Варди, який, будучи сам глухонімим, закінчив Санкт-Петербурзьке училище глухонімих та пожертвував на відкриття спеціалізованого закладу три житлові будинки зі всіма присадибними спорудами, кухнею та погребом. До речі, з 10-ти його братів та сестер 8 були також глухонімими, з яких четверо закінчили той самий Санкт-Петербурзький заклад і працювали в Полтавській школі для глухонімих, були почесними членами Полтавського відділення Опікунства над глухонімими [174, с. 60].

Катеринославська губернія також мала потужний комплекс закладів для глухонімих дітей. Так, поблизу міста Олександрівськ 17 серпня 1903 року було відкрито цілий хутір: школу, гуртожиток, лікарню, ремісничі та сільськогосподарські майстерні, де виховувались діти від 7 до 12 років [25, с. 197].

Слід зазначити, що відкриття та утримання спеціалізованих закладів суспільної опіки, зокрема для глухонімих, протягом майже всього XIX століття, було важкою справою. Перш за все, на шляху організації таких установ існувало багато перешкод. Насамперед, не всі члени громадськості розуміли доцільність відкриття таких закладів, особливо тоді, коли багато «здорових» дітей не мали можливості отримати певну освіту, отже, «краще було б звернути увагу на них»; по-друге, існувала думка про те, що самі глухонімі діти, усвідомлюючи своє положення, начебто, швидко розуміють нездатність соціалізуватися в суспільстві, отже, як наголошувалось, «не треба їх додатково навантажувати різними методиками навчання», краще навчити працювати; по-третє, вважалось, що навчально-виховний процес глухонімого був дуже важким для самого вчителя, який «не бачив значних перспектив від своєї діяльності» [512, с. 144]. Однак, як бачимо, більша частина громадської думки все ж таки була позитивно налаштована на відкриття таких закладів суспільної опіки, незважаючи на труднощі, перешкоди і непорозуміння.

Згідно дореволюційного вітчизняного громадянського права опіка над глухонімими тривала до 21 року (замість 17 років). Подальша доля таких осіб вирішувалась через офіційні оглядові лікарські відділення губернського правління, де, у залежності від отриманих результатів визначали, чи людина цілком дієздатна, чи потребує певної опіки й піклування. Наприклад, у деяких західних країнах (Франція, Австрія, Німеччина) всі глухонімі відразу визначалися дієздатними й мали цілковите право користуватися своїм майном, але, у разі виникнення суперечності, потрібно було рішення опікунського суду. Окрім цього, західне законодавство заперечувало процес проведення нотаріальних актів, якщо глухоніма людина не володіла навичками письма й не вміла читати. На відміну від цього, наше (дореволюційне) вітчизняне законодавство дозволяло складати заповіти глухонімим людям, які могли висловитись лише знаками [112].

Зауважимо, що до початку XX століття всі школи та училища для глухонімих дітей функціонували дещо стихійно, дотримуючись правил і Статуту Санкт-Петербурзького училища як центральної керуючої установи при відомстві Імператриці Марії Федорівни. Лише 2 травня 1900 року Імператором було затверджено перше й останнє «Положення про піклування відомства государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих», що надало таким спеціалізованим закладам правову основу їх діяльності. Для порівняння зазначимо, що у справі опіки сліпими було також багато проблем, зокрема, не існувало такої значної кількості закладів як для глухонімих. Разом з тим, центральний керуючий орган в особі відомства «Маріїнського піклування про сліпих», а пізніше «Піклування імператриці Марії Олександрівни про сліпих» було затверджено на правовій основі у 1881році, майже на 20 років раніше, ніж «…про піклування відомства Імператриці Марії Федорівни глухонімими».

Стосовно виникнення перших спеціалізованих державних закладів для опіки сліпих дітей та молоді в Російській імперії то, як свідчать статистичні дані, архівні документи тощо, вони існували вже на початку XIX століття.

Зокрема, першим з них і найбільш відомим був Санкт-Петербурзький інститут для сліпих (1807 р.). Його фундатором став відомий французький благодійник, педагог, один із перших тифлопедагогів Валентин Гаюї.

Заклад базувався на платній основі (200 руб. на рік і 30 на необхідні першочергові речі), приймалися незрячі хлопчики та дівчатка без якихось інших фізичних чи розумових недоліків віком від 7 до 13 років. Зміст освіти включав читання, письмо, музику, співи, типографську справу та різні ремесла (плетіння кошиків, сіток, стільців тощо) за спеціальною методикою, широко розповсюдженою в західних країнах, зокрема у Франції.

Як свідчить аналіз історико-педагогічних матеріалів (зокрема енциклопедичні дані Ф. Брокгауза та І. Єфрона) початковий набір інституту для сліпих мав лише 15 учнів, оскільки активізації діяльності закладу заважала переконаність деяких співробітників інституту та громадських осіб, що «в нашій країні сліпих немає» [484].

Внаслідок цього відбулась повна реорганізація інституту для сліпих: у 1817 році Гаюї Валентин був змушений покинути керівництво цим закладом, директорський пост перейшов до М. С. Пілецького-Урбановича, а заклад – до відомства Міністерства народної освіти; через два роки (1819 р.) інститут було взято «під своє крило» Імператором й до 1918 року заклад знаходився під компетенцією Людинолюбного товариства.

Разом з тим діяльність інституту для сліпих розвивалась нерівномірно й суперечливо: з одного боку опіка імператора давала значні грошові кошти, проте, з іншого боку, – заклад поповнювався за рахунок переважно літніх сліпих людей, основним заняттям яких було лише рукоділля (плетіння матів та сіток); було значно скорочено кількість навчальних предметів; з 1824 року у вигляді «засобу приборкання поведінки неслухняних сліпих вихованців» були введені тілесні покарання; фактично було втрачено зв’язок з колишніми випускниками, «хоча деяких можна було побачити на паперті серед жебраків або у публічних домах, які працювали там таперами (музикантами)» [484], [221].

Другий інститут для сліпих та глухонімих зі статусом закритого навчально-виховного закладу з двома відділеннями (чоловіче та жіноче), з недільно-ремісничим училищем для глухонімих було відкрито в 1817 році у Варшаві. Уточнимо: Польща з 1815 року входила до складу Російської імперії (хоч мала свою автономію, закони, конституцію), тому всі освітньо-виховні заклади підпорядковувались і контролювалися Міністерством народної освіти Російської імперії.

Серед вихованців були як пансіонери, так і «приходящі» (якщо були вільні місця). Програма навчання дещо відрізнялась для глухонімих та сліпих. У відділенні глухонімих до програми входило багато предметів: Закон божий, вимова звуків і слів, письмо й читання; рахунок усний, письмовий та на дощаній рахівниці; ознайомлення з різними побутовими речами й предметами (такими як посуд, ваги, монети тощо); вивчення обов'язків та прав людини стосовно уряду та суспільства; відомості з геометрії, історії, географії, чистописання, малювання і креслення. Крім того, залежно від здібностей і нахилів глухонімі навчалися мистецтву (зокрема, ліпленню, літографії й ксилографії) та ремеслам (слюсарному, столярному, токарному, палітурній та кравецькій справі). Дівчатка навчалися, головним чином, домоведенню й жіночому рукоділлю [197].

Відділенню сліпих викладалися такі ж самі предмети з окремими винятками: геометрію було замінено правилами граматики й чистописання; малювання і креслення – музикою та співами; а при виборі ремесел керувались їх доступністю для сліпих: плетіння кошиків, мотузків та стільців [197].

Слід підсумувати, що на вітчизняному просторі тривалий термін лише вказані вище два заклади були єдиними реабілітаційно-виховними центрами для сліпих. Разом з тим, зауважимо, що у зарубіжних країнах процес навчання сліпих був на більш високому рівні: наприклад, до другої половини XIX століття Франція мала 20 установ для виховання і навчання сліпих, Англія – 23, Північно-Американські Сполучені Штати – 30, Німеччина – 33.

Як показав аналіз історико-педагогічних матеріалів, на вітчизняному ґрунті справа опіки і навчання сліпих дітей продемонструвала більш високий, позитивний рівень у другій половині XIX століття. Передусім, у 1871 році, завдяки діяльності громадськості, філантропічних товариств та приватних ініціатив було створено особливий координаційний орган – «Товариство піклування про сліпих», який значно поліпшив справу виховання й навчання сліпих дітей та їх підготовку до самостійної діяльності.

Згідно дисертаційних висновків С. Федоренко щодо питання «Становлення та розвитку вітчизняної тифлопедагогіки» з цього приводу зазначено, що саме «Товариству піклування про сліпих» належала розробка адміністративних положень, стосовно організації та діяльності училищ для сліпих по всій імперії, методичних рекомендацій тощо [557, с. 13]. До заслуг цього «Товариства» належить створення окремого «Відомства імператриці Марії Олександрівни про сліпих» (1881 р.), що, в свою чергу, викликало створення у 24 губерніях цілої мережі шкіл, училищ та інститутів, серед них шість в Україні: у Києві (1884 р), Харкові (1887 р.), Одесі (1887 р.), Чернігові (1892 р.), Полтаві (1894 р.) та Кам'янець-Подільському (1894 р.). «Товариство піклування про сліпих» підготувало своєрідний статут, який регулював відкриття та функціонування подібних навчальних закладів, під назвою «Керівництво для відкриття, утримання та ведення училищ для сліпих Маріїнського піклування для опіки сліпих дітей» (рос. «Руководство для открытия, содержания и ведения Училищ для слепых Мариинского Попечительства для призрения слепых детей») [557, с. 14].

Як свідчать дані досліджень історії розвитку справи опіки над сліпими дітьми в Україні у період з другої половини XIX – початку XX століття (зокрема О. Кравченко), всі умови, започатковані Санкт-Петербурзьким інститутом були збережені (дещо змінився лише віковий ценз: діти приймались від 7 до 11 років замість 13). Переважно сліпі діти навчалися безкоштовно, за невелику кількість дітей батьки сплачували 300 крб. на рік. Термін навчання тривав від 8 до 10 років, воно проводилось згідно

розширеної програми початкових училищ, а в залежності від здібностей сліпі учні оволодівали різними ремеслами (чоботарська й ткацька справа, музика, спів, налаштування роялів, іноді навіть навчання масажу) [244, с. 53].

Варто зауважити, що в досліджуваний період у спеціалізованих закладах суспільної опіки західного регіону України існували певні розбіжності в процесі організації навчання й виховання у порівнянні з центром. Про це свідчать дані М. В. Марчука зі статті «Діяльність опікунсько-виховних закладів Буковини у контексті суспільної опіки дітей з особливими потребами (кінець XIX – перша третина XX ст.)», які переконують, що вихованці школи-притулку поряд з такими предметами як арифметика, історія, географія, мова, релігія, природознавство, музика, співи й ручна праця, могли вивчати інтуїцію та технологію [303, с. 15]. Крім того, як зауважував дослідник, до змісту освіти сліпих (слабозорих) та глухих (глухонімих) дітей поряд із загальними предметами включались і спеціальні (розвиток пам'яті, артикуляція, каліграфія) [303, с. 16].

Згідно даних М. Марчука режим дня для вихованців був подібним для всіх регіонів України і передбачав підйом, гігієнічні процедури, одягання, прибирання, ранкову молитву. Характерною особливістю для всіх закладів був такий розподіл дня на різні види діяльності: перша половина – вивчення основних предметів; друга – заняття ручною працею та індивідуальними музичними заняттями; вечірні години присвячувались виховним бесідам, також цей час використовувався для обговорення та повторення вивченого матеріалу. Вільний час відводився дітям для самостійного читання, співу, організації дитячих ігор тощо [303, с. 16], [442].

Отже, як бачимо, функціонування спеціалізованих закладів суспільної опіки для сліпих дітей була далеко не однозначна. Її аналіз у межах досліджуваного нами періоду дає можливість для висновку: конкретна освітньо-виховна система для сліпих склалась лише наприкінці XIX століття. Про це свідчить не лише розширення мережі спеціалізованих закладів (шкіл, училищ, інститутів), але й поява нових, перейнятих з досвіду західних країн

методик та засобів вивчення загальноосвітніх предметів. Особливо важливим чинником стало створення системи профорієнтаційного навчання сліпих дітей мистецтву або конкретному ремеслу.

Розглядаючи специфіку організації спеціалізованих закладів суспільної опіки, що існували протягом XIX – початку XX століття, слід звернути увагу й на такий тип установи, як *Будинки для душевнохворих*. Турбота про душевнохворих людей, серед яких значна кількість припадала на дітей, завжди була в полі зору держави, церкви та громадськості. Так, відомо, що князь Володимир, після прийняття християнства (988 р.) «Статутом про православну церкву» вперше узаконив турботу про душевнохворих, передаючи цю справу до церковної ієрархії, вказуючи на її обов'язок турбуватися про бідних, убогих та юродивих. Починаючи з цього періоду, справа душевнохворих лежала на «монастирській психіатрії», яка тривала майже до початку XVIII століття.

Звісно, в різні роки держава вносила свої корективи щодо поліпшення справи опіки душевнохворих, слід згадати хоча б організацію українськими братствами шпиталів, де намагались поліпшити долю таких людей; законодавчі акти Олексія Михайловича, що перекладали турботу за душевнохворими на долю родичів – «у разі захворювання батьків діти повинні турбуватися про їхнє лікування й навпаки» (постанова від 1669 р.) або заборону на розпорядження своїм майном глухим, сліпим, п'яним та дурним (розпорядження від 1677 р.) [375, с. 29]; два законодавчо-юридичних документа Петра I про становище душевнохворих, викликані ухиленням багатьох дворян від служби під тим приводом, що вони, начебто, «дурні від народження, отже, нічому навчитися не можуть». Указом від 6 квітня 1722 року передбачалось усіх «дурнів» висилати до Петербурга для освідчення й розбору кожного такого випадку в сенаті: якщо справа підтверджувалась, то така людина позбавлялась власного маєтку, не мала права одружуватись та повинна була знаходитися під наглядом родичів, а іншим указом (від 6 грудня 1723 року) було визначено сам порядок та процес

такого огляду й освідчення, що проіснував, майже до XX століття, лише з деякими винятками (1815 та 1835 років), коли дозволялось проводити такий огляд вже на місцевому рівні, у губернських та портових містах [669].

Проте, повністю перекласти на державу турботу про людей з розумовими відхиленнями вдалося лише за часи правління Катерини II після створення Приказів суспільної опіки (1775 р.), що були зобов'язані відкрити спеціалізовані заклади опіки по всіх губерніях, серед яких особливого значення набув «Дім для душевнохворих». До речі, представленою інструкцією організації таких будинків (статті 260-266 Статуту Суспільної опіки) користувалися протягом всього XIX, аж до початку XX століття.

Перший дім для душевнохворих був відкритий у Санкт-Петербурзі в 1779 році. До початку XIX століття подібні заклади мали у своєму розпорядженні 13 губернських міст; до середини XIX століття (1852 р.) їх налічувалося понад 50, серед яких декілька в Україні – у Чернігові (1781 р.), Харкові (1796 р.), Одесі (1801 р.), Полтаві (1803 р.) та інших. До 1912 року в Україні функціонував 31 психіатричний заклад, які були розраховані на 8912 ліжок [374, с. 30].

Варто зауважити, що на початку своєї діяльності заклади для душевнохворих, хоч і розглядалися як лікувальні, в яких перебували не тільки дорослі, але й діти, вони не мали яскраво вираженого (спеціалізованого) характеру: «ці будинки були більше схожі на примусові установи, що слугували лише для відсторонення розумововідсталих від суспільства». Це підкреслювалось й у циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 1879 року, де, зокрема, було сказано, що ці заклади «представляють швидше місця для утримання, ніж для опіки та піклування» [669].

З інших джерел стало відомо, що, завдяки відсутності науково обґрунтованого підходу до лікування душевнохворих з порушенням психомоторного збудження, практикувались доволі жорсткі методи, серед яких широкого розповсюдження набули «кровопускання, опіки, п'явки, проносні засоби, оцет, голодування, водолікування та інші». Крім того,

застосовувались й особливі обмежувальні засоби: ремені, гальмівні сорочки, інколи кайдани [374, с. 30].

Більш-менш правильного лікувального статусу, за дослідженнями сучасного доктора медичних наук, професора В. Підкоритова, ці заклади набули ближче до XX століття, завдяки діяльності прогресивних українських психіатрів та лікарів-практиків – А. Мальцева (м. Полтава), М. Країнського (м. Харків), А. Говсєєва (м. Катеринослав), що ліквідували засоби стримування та обмежування (гальмівні сорочки, кайдани та інші), позбавились деяких методів лікування, поширюючи організацію трудових майстерень з метою впровадження посильної трудотерапії, постільний режим та сільський патронаж «спокійних» душевнохворих [374, с. 30]. Так, наприклад, головний лікар Харківської психіатричної лікарні М. Країнський, після обрання на цю посаду 3 червня 1897 року, власноручно розв'язав в один день більше 120 душевнохворих і спалив гамівні сорочки поблизу центральної клумби біля головного входу лікарні, попередньо промовивши з балкона – «закликаю до гуманності та співчуття до психічно хворих» [323].

Окрім цього, прикладом позитивного ставлення до душевнохворих, а можливо й винятком, можна вважати діяльність Харківського психіатричного будинку, більше відомого, як «Сабурова дача», що з 1812 року перейшов до державного реєстру та підпорядковувався Приказу суспільної опіки [460]. Це був заклад державного значення, який слугував базою для всіх університетських медичних клінік, отже, незважаючи на закритий тип функціонування, така відкритість для медичних працівників, студентів-практикантів мала свої позитивні результати.

З іншого боку, можна цілком підтвердити, що лише наприкінці XIX – початку XX століття справа опіки душевнохворих була значно покращена. Такий висновок дозволив зробити аналіз документів Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург). Аналізуючи архівні справи технічно-будівельного комітету МВС Російської імперії (фонд 1293), вдалось установити, що, наприклад, Вінницький заклад для душевнохворих (1897 р.)

мав найсучасніші для свого часу технології обслуговування душевнохворих людей, починаючи з облаштування індивідуальних палат (ліжко, тумба, шафа, стільці) [753, арк. 1–4], обладнання їдальні затишним інтер'єром [754, арк. 1–6], наявність швейної майстерні для людей спокійної поведінки [755, арк. 1–8], приміщення для солом'яних виробів [756, арк. 3], зали для розваг [757, арк. 1–2], надання належних умов під час вуличної прогулянки (було розбито великий парк з виходом до річки Південний Буг) [758, арк. 1] та інше.

Що стосується педагогічного аспекту навчання та виховання душевнохворих дітей, то протягом майже всього XIX століття цей пункт був поза увагою як держави, так і громадськості. З одного боку, медики доводили, що дітей з розумовими порушеннями треба, в першу чергу, лікувати [65, с. 12], а з іншого – цьому процесу перешкоджала відсутність певної методики навчання таких дітей [186, с. 266]. Проте, розуміння необхідності такої системи, де було б поєднано лікування з навчанням, змусило громадськість, в особі приватних благодійників, відкрити так звані «медико-педагогічні» заклади.

З цього приводу дослідник історії олігофренопедагогіки Х. Замський, насамперед, стверджував, що царський уряд майже протягом усього XIX століття нічого не робив для надання допомоги дітям з вадами інтелекту, а те, що робилося для цих дітей у подальшому, стосувалось лише приватної ініціативи та благодійності [186, с. 266]; по-друге, стосовно відкриття спеціалізованих медично-педагогічних закладів, вчений зазначав, що їх не можна вважати навчальними закладами для розумово відсталих дітей, бо вони, зазвичай, обслуговували різні категорії аномальних дітей (недоумкуваті, психопати, діти з порушенням поведінки), серед яких значну кількість складали дошкільники. Крім цього, такі заклади не мали своїх навчальних планів і програм, а виховна робота зводилась лише до лікувальних процедур [186, с. 314], бо, як вже зазначає В. Бондар у своїй порівняльно-аналітичній статті з розвитку освіти дітей з психофізичними

вадами в Європі та Україні, вітчизняні заклади для душевнохворих не відносились до державної системи народної освіти [65, с. 13].

Слід додати, що позиція держави була цілком передбачуваною, а саме, незаперечуваною, бо при організації медико-педагогічних установ від царського уряду не вимагали ні державних витрат, ні благодійних коштів. Очолювали медико-педагогічні установи, як правило, лікарі.

Першим таким закладом, що виник на вітчизняному просторі, став «Приватний лікувально-педагогічний заклад для страждаючих нападами, малоздібних, недоумкуватих та ідіотів», відкритий доктором Фрідріхом Пляцом у 1854 році в Ризі. Про діяльність цього закладу та організацію там навчально-виховного процесу мало відомо, крім того, що на перших порах він обслуговував лише декілька дітей, бо був на платній основі.

Надалі особливу роль у пропаганді ідей зближення педагогіки з медициною, а також основних принципів виховання та навчання розумово відсталих дітей, розробці організаційних форм допомоги цим дітям, зіграла діяльність подружжя лікарів І. та К. Маляревських. Відкривши в Петербурзі (1882 р.) свій приватний «Медично-виховний заклад доктора І. Маляревського», знов таки, на платній основі, з метою « ... надати лікарсько-виховний вплив тим дітям, що виявляють схильність до нервового чи душевного захворювання, знаходяться у морально-знехтуваному стані, мають відсталість у розумовому розвитку, щоб, у міру своїх можливостей, вони були здатними звернутися до чесного, працьовитого способу життя, або продовжити свою подальшу освіту» [186, с. 271].

Цей заклад залишив значний слід в історії вітчизняної дефектології як за організацією, так і за змістом своєї роботи, бо опікувався дітьми з різними формами аномалій – розумово відсталі, психічно хворі, епілептики, з порушенням поведінки та інші. За час свого існування кілька разів змінювалися завдання та структура цього закладу, але до кінця XIX століття створилась доволі потужна система надання допомоги дітям з психічними розладами, а накопичений досвід переймався іншими схожими установами.

Так, аналіз діяльності цієї установи дозволив встановити, що він мав лікарське, виховне та консультативне відділення. У лікарському відділенні перебували «важкі» діти з поглибленим станом розумового відхилення, де навчання проводилося за методом французького лікаря-педагога Едуарда Сегена (1812-1880), що передбачав виведення дитини з інертного стану шляхом організації зв'язку з зовнішнім світом, розвитку особистісних здібностей кожного вихованця через різні види діяльності, прищеплення кожному навичок трудового виховання [186, с. 107]. У другому, виховному відділенні, перебували діти з легкою формою розумової відсталості, та ті, що вважались неврівноваженими. Третє відділення (кабінет) було організовано на кшталт сучасних медико-педагогічних консультацій, де проводився амбулаторний прийом дітей з метою виявлення причини «захворювання», ступеню психічного розладу та надання порад, рекомендацій щодо поліпшення стану дитини.

До закладу приймались переважно діти заможних батьків не тільки з усіх регіонів держави, але й з інших зарубіжних країн, віком від 4 місяців до 21 року, проте більшість вихованців знаходились у віці від 10 до 16 років. Термін перебування коливався від кількох місяців до 5 років. В окремих випадках вихованці залишалися довічно працювати на фермі, де батьки купували для них ділянку землі. Окрім фізіологічного зміцнення організму та оздоровлення нервової системи шляхом залучення дітей до сільськогосподарської праці, проводились групові заняття з ліплення, музики, гімнастики, ручної праці, виходячи з розумового розвитку, підготовленості учнів, ступеня стомлюваності та інших особливостей.

Слід зазначити, що цей спеціалізований заклад для душевнохворих дітей мав потужну матеріально-технічну базу, яка включала 5 двоповерхових будинків із службовими будівлями, водолікарнею, лікарськими кабінетами, садом, пасікою, городом і навіть квасним заводом, де і працювали вищевказані вихованці [186, с. 272].

Аналіз історії організації спеціалізованих закладів суспільної опіки саме для «глибоко відсталих» дітей показав, що це питання було безпосередньо пов’язано з діяльністю К. Грачової (1866-1934), якій і належить створення перших у державі установ для такої категорії дітей, видання перших методичних розробок, посібників, настанов, програм організації навчально-виховного процесу та методик підготовки персоналу щодо роботи з глибоко відсталими дітьми. З цього приводу дослідник історії олігофренопедагогіки Х. Замський також зазначає, що всі її праці й сьогодні не втратили своєї значущості та слугують основою для організації навчально-виховного процесу таких дітей у наші дні [186, с. 300].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних матеріалів, протягом майже всього XIX століття таких закладів для глибоко відсталих дітей та епілептиків просто не існувало. До такого висновку, як свідчать автобіографічні матеріали К. Грачової, вона прийшла після того, як намагалася протягом декількох років вилікувати свого молодшого брата Миколу, хворого на «істеро-епілепсію» (епілепсія без органічних порушень нервової системи), що діагностував вищезазначений доктор І. Маляревський. Після того, як лікування не увінчалося будь-яким успіхом, К. К. Грачова переконалася, що у державі немає установ для епілептиків. Про відсутність спеціалізованих опікунських установ для душевнохворих дітей свідчать і спогади К. Грачової від 24 серпня 1894 року, коли на її очах п'яна мати штовхнула свою дев'ятирічну доньку Таню і розбила їй голову об чавун, через що дівчинка стала «зовсім дурною». Після смерті цієї матері у відділенні алкоголіків Обухівської лікарні К. Грачова безрезультатно намагалася влаштувати дівчинку до різних лікарень, через благодійні товариства, проте ні «Людинолюбне товариство», ні «Товариство піклування про бідних і хворих дітей» не мали таких притулків, що могли надати хоч якусь допомогу глибоко відсталим дітям. Відмовили й у таких медичних установах, як лікарні Миколи Чудотворця, Св. Пантелеймона, «Цесаревича», бо туди не брали малолітніх. Із усіх установ, що могли надати допомогу,

виявився «Притулок Еммануїла», але й тут чекала відмова, бо за вердиктом начальниці цього притулку «якби вона, нещасна дівчинка, була лютеранкою, ми, можливо, надали б допомогу, а вакансій для православних немає». Такий стан справ дозволив К. Грачовій, передусім, констатувати, що подібних закладів для глибоко відсталих дітей ще не існує, а з іншого боку, саме цей висновок і привів її до необхідності самостійно зайнятися справою опіки саме «недоумкуватих дітей» [186, с. 300–301].

Так, завдяки старанням К. Грачової, вже через два роки після описаного вище випадку (4 грудня 1894 року), було відкрито перший притулок для дітей з глибоким розумовим відставанням. Особливої уваги заслуговує той факт, що до роботи в цьому притулку були залучені відомі лікарі, психіатри та педагоги, серед яких В. Бєхтєрєв, О. Лазурський, В. Осипов, О. Остроградський. Окрім цього, особливого заступництва цьому притулку надавав архімандрит Ігнатій-Малишев.

У зв'язку з тим, що жодна з методик, яка існувала на той момент, не підходила для навчання таких вихованців, К. Грачова, за допомогою та вказівками О. Остроградського, створила власну методику навчання розумово відсталих дітей, результативність якої була доведена під час відкритого іспиту (травень 1898 р.) у присутності кількох міських учителів та гостей, де вихованці, хоч і показали елементарні знання та навички у галузі письма, читання і рахунку в межах першого десятка, але це був перший успіх, що доводив можливість навчати глибоко відсталих дітей [186, с. 303].

Школа мала I, II і III класи, де проходили навчання діти у віці від 9 до 12 років. У навчальний план входили: Закон Божий, письмо, читання, арифметика, відомості про рослинознавство, природознавство, спів, малювання, ремісниче навчання. Особливе місце відводилося трудовому вихованню та навчанню, що передусім включало придбання навичок роботи в домі, на подвір'ї, в городі; після навчання ручній праці (вирізування з паперу, плетіння, в'язання) діти пробували свої сили в майстернях (палітурній, столярній, взуттєвій або швейній). Окрім цього, особлива увага

приділялася моральному вихованню, бо вважалось, що воно «пробуджує у дітей почуття гідності, віру в те, що вони можуть бути корисні людям і своїй родині». Кращим засобом привчання дитини до праці вважалося матеріальне заохочення, похвала за кожне зусилля вихованців та залучення уваги дитини до позитивних прикладів. Це підтверджують і письмові спогади К. Грачової про те, яку незвичайну радість і гордість відчували вихованці, коли віддавали свої перші зароблені гроші своїм бідним матерям [186, с. 305].

Слід додати, що заслуги К. Грачової не зводилися тільки до навчання та виховання глибоко відсталих дітей. Так, їй належить відкриття курсів для сестер-нянь (послушниць монастирів), які повинні були працювати з дітьми-ідіотами та епілептиками (1900р.), перший випуск яких відбувся у червні 1902 року. Це дозволило відкрити подібні заклади й в інших містах країни, передусім у Росії. Крім цього, в 1903 році при притулку К. Грачової відкрилася амбулаторія для безкоштовного лікування нервовохворих дітей, а також – перший в історії центр виховання сліпоглухонімих дітей, які опинилися серед вихованців притулку для душевнохворих.

Детальний аналіз діяльності К. Грачової дозволив дізнатися, що у зв'язку з відсутністю на вітчизняному просторі спеціальних методик навчання дітей із глибоким розумовим відставанням, а також у зв'язку з розширенням мережі подібних закладів вона була змушена вивчати досвід зарубіжних країн. Ознайомившись детально з роботою дитячих спеціалізованих закладів для розумово-відсталих у Швеції, Франції та Німеччині, К. Грачова випускає ряд книг і рекомендацій, які склали основу навчання й виховання таких дітей.

Серед найбільш відомих праць особливе місце займає книга «Бесіди з сестрами-нянями про виховання і розвиток дітей-ідіотів та епілептиків» (1902), «Керівництво заняттями з відсталими дітьми та ідіотами» (1907), «Притулки-школи для дітей-ідіотів та епілептиків у Швеції, Франції та Німеччині» (1909) тощо, де даються поради з усіх майданчиків роботи з недоумкуватими, починаючи від того, як вчити дітей одягатися, умиватися,

організовувати дитячі чергування до виявлення тонкого стану душі, здоров'я та настрою кожної дитини. Крім цього, виходячи з того чи іншого стану дитячої відсталості, рекомендувалось основним прийомом ознайомлення дітей із навколишніми предметами або навчання розвитку мови, читання, письма, рахунку, гімнастики, ручної праці, малювання, співу, обирати ігровий характер [186, с. 309].

Розглядаючи педагогічно-виховний аспект діяльності спеціалізованих закладів для душевнохворих дітей, слід звернути увагу й на Лікарсько-педагогічний інститут Сікорських, що був започаткований у Києві 1904 року. Ідея створення такого закладу для душевнохворих дітей була виказана І. Сікорським ще в 1882 році на IV міжнародному конгресі гігієністів у Женеві, проте практичне здійснення цього задуму стало справою його дочок – Ольги та Олени Сікорських. Готуючись до відкриття інституту, вони виїхали на стажування до Парижу, де вивчали певний досвід роботи з розумово відсталими дітьми за системою Бурневіля. Цією системою вони й стали керуватися у своїй лікарсько-педагогічній роботі.

Відкритий Сікорськими інститут ставив мету сприяти правильному фізичному, розумовому і моральному розвитку «відсталих, недорозвинених і нервових дітей». Приймалися до цієї установи діти від 3 до 16 років [186, с. 315], хоча з інших джерел випливає, що вік становив від 4 до 19 років [343, с. 9]. Перебування вихованців могло бути як тривалим, так і дуже коротким: від 6 тижнів до 6 місяців, якщо їх поміщали тільки для медико-педагогічного обстеження. У будь-якому випадку й історико-педагогічні дослідження щодо діяльності цього інституту свідчать, що сюди не брались глибоко відсталі діти, чиї перспективи розвитку були обмеженими.

Про те, що до психіатричної установи Сікорських приймалися діти тільки з легкими формами олігофренії, свідчить і той факт, що в програмі навчання вихованців були французька та німецька мови. За формою навчання діти ділилися на старшу, середню і молодшу групи. У кожній було по 3-4

вихованці. У молодшій групі в основному проводили заняття з психічної ортопедії за традиційною системою із застосуванням різних приладів, у середній – навчали грамоті, письму, рахунку, в старшій – велося навчання за програмою перших класів гімназії. У міру виконання програми дітей переводили з однієї групи в іншу.

На перших порах свого існування цей заклад обслуговував дітей амбулаторно, але потім Сікорські відмовилися від такої форми допомоги, оскільки вона себе не виправдала. Що стосується постійного перебування дітей, то Сікорські керувалися такими принципами: створення в установі сімейної обстановки, ласкаве та уважне ставлення до вихованців, чіткий розпорядок дня, режим харчування, створення зразкових гігієнічних умов, облік індивідуальних особливостей дитини, трудове виховання [186, с. 314].

Слід сказати, що на початку XX століття набула поширення така форма допомоги дітям з певними психологічними розладами як відкриття «допоміжних» класів при звичайних загальноосвітніх закладах, де разом з «нормальними» дітьми повинні були навчатись та виховуватись розумово відсталі. Перший такий клас був відкритий у Москві (1909 р.), згодом там же відкрився перший дитячий садок для розумово відсталих та клас домоведення для дітей з глибоким розумовим відставанням. Зазначимо, що вже у 1916 році при 20 загальноосвітніх школах Москви, було відкрито 51 допоміжний клас. Перший допоміжний клас в Україні було відкрито у Харкові (1911 р.), причому на 1916 рік їх налічувалося вже одинадцять.

Окрім допоміжних класів, стали відкриватися і перші допоміжні школи. Так, найбільш відомими серед українських закладів подібного типу вважалися Харківська, Київська та Катеринославська школи допоміжного типу, що відкрились майже одночасно у 1911 та 1913 році. На нашу думку, їх діяльність носила досить суперечливий характер, бо вони залежали лише від «доброї волі міських управ», прямо не підпорядковувались Міністерству народної освіти та підлягали великому сумніву з боку тієї ж громадськості,

що «всілякими засобами гальмувала саму ідею загального обов'язкового навчання глухих, сліпих і розумово відсталих» [65, с. 25].

Видатний вітчизняний лікар, педагог, дефектолог В. Кащенко (1870-1943) підтримував позицію щодо необхідності започаткування цілісної системи допоміжних шкіл та доцільності створення системи спеціального навчання. Проте, порівнюючи успішність навчання дітей з вадами інтелекту за кордоном та висвітлюючи діяльність спеціалізованих шкіл Швеції та Угорщини, В. Кащенко був незадоволений постановою справи на вітчизняному просторі. Передусім, він зауважував, що діти з певними психічними розладами повинні навчатися та виховуватись окремо, у спеціалізованих закладах. По-друге, його вкрай не задовольняло те, що при Пушкінському міському училищі (Харків) на 1911 рік перебувало більше тисячі вихованців, а допоміжні класи складалися з 31 учня, де поряд з просто «відсталими у навчанні» знаходилися дійсно ті діти, що мали певні вади розумового порушення інтелекту. «Це є ігнорування принципів індивідуального і диференційованого навчання учнів цього класу, особливо в умовах того, що заклад призначений для дітей з нормальним психологічним розвитком» – вважав лікар-педагог [520, с. 42].

Ці зауваження підкреслювались практичними діями, які випробовував В. Кащенко у своїй, спеціально відкритій «школі-санаторії для дефективних та аномальних дітей» (Москва, 1908 р.). Під терміном «дефективний» лікар розумів лише нестачу фізичного чи психологічного розвитку, отже, школа обслуговувала «відсталих» у навчанні, нервових, «важких» у виховному відношенні (ледачих, збудливих, млявих, істеричних). Слід сказати, що до цієї школи-санаторію не бралися ідіоти, глибоко відсталі та епілептики, бо вони, на думку В. Кащенка, повинні були знаходитись у більш спеціалізовано-медичних закладах. Приймалися діти у віці від 4 до 16 років, але одночасно заклад міг обслуговувати лише 22 вихованця.

З метою більш повного й конкретного індивідуального та диференційованого підходу всі вихованці ділилася на три групи, тобто така

сім’я складалася не більше, ніж з 7 осіб, які були під наглядом окремого вихователя. Такі діти разом жили, харчувалися та окремо від усіх гралися. Проте при навчанні діти ділилися ще на більш дрібні підгрупи з урахуванням індивідуальних особливостей кожного. Таким чином, школа-санаторій В. Кащенка стала не тільки однією із перших спеціальних установ для аномальних дітей, але й першим науково-методичним та експериментально-дослідницьким центром з питань навчання і виховання дітей, що мали різні порушення центральної нервової системи [186, с. 317–318].

Таким чином, слід констатувати, що протягом досліджуваного нами періоду (кінець XVIII – початок XX століття) справа опіки душевнохворих осіб протікала досить нерівномірно. Суттєвим показником можна вважати заходи, що були спрямовані на позбавлення богаділень питання опіки душевнохворих людей. Так, якщо на початку своєї діяльності це були лише медичні установи, що утримували людей з психічними розладами окремо від суспільства, не надаючи певної медико-реабілітаційної допомоги, то вже з середини XIX століття держава намагалась поліпшити цю справу шляхом створення великої кількості подібних закладів, йшов активний пошук спеціальних методів лікування та інше.

Особливо значних успіхів було досягнуто наприкінці XIX – початку XX століття, коли прогресивна громадськість, приватні благодійники (переважно з числа лікарів та педагогів) знаходили нові форми та методи опікування людьми, страждаючими на психічні розлади, постало питання навчання та виховання дітей з певними душевними вадами, створювалась система медико-педагогічного обслуговування. Однак, якщо держава зі свого боку і виділяла значні суми на ремонт приміщень, розширення корпусів, відкриття нових лікувально-профілактичних відділень та лікарень для душевнохворих осіб, про що свідчить значна кількість архівних документів [741, арк. 65], [742, арк. 7], [743, арк. 73], [744, арк. 3], [745, арк. 31], то відкриття спеціалізованих дитячих реабілітаційно-виховних установ залишалось поза увагою. Тому приватні медично-педагогічні заклади були

розраховані лише на дітей, чиї батьки були здатні оплачувати реабілітаційно-педагогічні послуги, а бідна категорія дітей була позбавлена будь-якої допомоги.

Деяка спроба допомогти душевнохворим особам була зроблена на початку ХХ століття, зокрема, було відкрито так звані «допоміжні класи» та «допоміжні школи», проте їх організація та діяльність не знайшли позитивного відгуку серед громадськості, педагогів та лікарів-психіатрів, з іншої сторони, держава приділяла замало уваги цій справі, а ті міністерства, які повинні були бути зацікавленими, також не контролювали та особисто не втручалися у цей процес.

Отже, діяльність спеціалізованих закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду була спрямована на соціалізацію та реабілітацію дітей (соціально-реабілітаційний напрям), надання освітніх послуг з акцентом на індивідуалізацію навчально-виховного процесу (освітньо-виховний напрям), поліпшення умов перебування дітей у таких закладах на засадах родинних стосунків та сімейного затишку (матеріально-побутовий напрям), вирішення долі дітей-сиріт, дітей з особливими потребами, тих, хто залишився без батьківської опіки через унормування законодавчої правової бази (зокрема щодо усиновлення, опікунства, права на спадок), впровадження превентивних заходів щодо збереження та поліпшення здоров’я підопічних (превентивно-правовий напрямок).

У підсумку зазначимо, що контингент дітей у спеціалізованих закладах суспільної опіки дітей та молоді варіював Статут кожної такої установи, звідси віковий діапозон дітей міг значно відрізнятись, навіть для одного й того ж типу закладу. Наприклад, Олександрівська школа Катеринославської губернії для глухонімих приймала дітей від 7 до 12 років; школа для глухонімих Радомишльського повіту Київської губернії – від 9 до 14; заклад для душевнохворих дітей імені І. Маляревського – від 4 місяців до 21 року; школа для душевнохворих К. Грачової – від 9 до 12 років, а подібний заклад для душевнохворих імені Сікорських у м. Київ – від 3 до 16 років. Це

пояснюється тим, що такі заклади здебільшого належали приватним особам та громадським організаціям, які самі визначали умови та можливості надання допомоги нужденним.

3.2. Класифікація закладів суспільної опіки дітей і молоді за формою власності та сферами відомчої підпорядкованості

Сфера управління закладами суспільної опіки, яка існує сьогодні, є досить прозорою та цілком зрозумілою. Так, у сфері управління Міністерства освіти і науки України знаходяться дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. До Міністерства охорони здоров'я України належать лише будинки дитини (загального та спеціалізованого призначення). До сфери управління Міністерства соціальної політики України належать дитячі будинки-інтернати I-IV профілю, крім цього, Департамент соціальної політики координує діяльність притулків для дітей та центрів соціально-психологічної реабілітації дітей. Виховні колонії належать до Міністерства Юстиції України та знаходяться у сфері управління Державної Пенітенціарної служби (ДПтС).

Що стосується історичного аспекту такого підпорядкування, то тут виникає багато питань. Насамперед, досліджуючи поставлену проблему, встановлено, що не було чіткого розподілу визначення сфери управління тим чи іншим закладом, який міг би остаточно та на законодавчому рівні підтвердити факт такої взаємодії.

Наприклад, такий заклад, як дитячий притулок, хоч і керувався одним положенням та статутом, міг знаходитись в управлінні різних відомств, серед яких були: відомство Імператриці Марії, Людинолюбне товариство Його Імператорської величності, Міністерство поліції, Міністерство внутрішніх

справ, Міністерство народної освіти, церковні інституції, духовні та військові відомства тощо. Те ж саме стосується сирітських будинків, богаділень та інших.

Окрім цього, функціонувала досить складна міжвідомча система підпорядкування. Наприклад, різні приватні заклади суспільної опіки (притулки, сиротинці, школи для глухонімих, сліпих, заклади для душевнохворих та інші), що відкривались завдяки громадським товариствам або окремими особами, могли лише контролюватися Міністерством внутрішніх справ, Міністерством освіти чи медичною структурою (Господарський департамент) при МВС, але не утримуватися ними. З іншого боку, установи, що належали Людинолюбному товариству, а їх, на початок XX століття (1902 рік), налічувалось майже 210 закладів, серед яких 57 навчально-виховних для дітей-сиріт та дітей малозабезпечених батьків; 63 богадільні, кілька лікарень, спеціалізованих училищ для бідних дітей та дітей-сиріт, дітей з певними вадами здоров'я та інших підпорядковувались прямо Імператору, хоча основну роботу виконували 29 комітетів (навчальний, господарсько-технічний, юридичний тощо), а керуючою структурою займалось IV відділення (з 1828 року) Власної Його Імператорської Величності Канцелярії. Цей відділ Канцелярії, окрім іншого, займався питаннями благодійності, благодійними установами та жіночими навчальними закладами, що призводило до постійного суперництва з Міністерством Внутрішніх справ.

Таким чином, заклади суспільної опіки, що існували протягом досліджуваного нами періоду, можна умовно розділити на: а) державні – виховні й виправні притулки, землеробські колонії, сирітські будинки, денні сховища, нічліжні приміщення, лікарні, ясла, безкоштовні їдальні (Прикази суспільної опіки, Міністерство Внутрішніх справ, Міністерство Народної освіти та ін.); б) громадські – богадільні, робітничі будинки, дома для душевнохворих, притулки (виховні, виправні), сирітські будинки, странноприїмні дома, школи (училища) для сліпих, глухонімих (земські,

міські органи самоврядування, церковні інституції, благодійні товариства); в) приватні – виховні та сирітські будинки, дитячі притулки, спеціалізовані освітньо-виховні заклади (училища) для дітей-калік, глухонімих, сліпих, дитячі лікувальні установи для душевнохворих, богадільні, сиротинці, інститут для сліпих (окремі добродійники та члени імператорської родини – відомство імператриці Марії Федорівни, відомство імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство Його імператорської величності тощо).

Як центральний орган управління, МВС проводив сувору регламентацію, а також основний нагляд за благодійними установами: спостереження за здійсненням загального піклування згідно чинного законодавства та адміністративним приписам; участь у засіданнях органів управління громадського й суспільного піклування на місцях; здійснення контролю за функціонуванням благодійних установ; організація проведення спільної діяльності між зацікавленими суб'єктами, іншими відомствами і міністерствами, спрямованої як для надання допомоги нужденним, так і на боротьбу з такими негативними соціальними явищами як професійне жебрацтво та бродяжництво [670, с. 8–9].

Виокремлюючи діяльність МВС щодо управління закладами суспільної опіки, можна зазначити, що з дня затвердження Маніфесту Олександра I «Про заснування міністерств» (8 вересня 1802 року), основні справи державної опіки й піклування перейшли до цього міністерства та його структур управління, зокрема сирітські будинки, робітничі будинки, богадільні, лікарні тощо, та пов’язані з цим проблеми усиновлення дітей-сиріт, улаштування підкидьків, безпритульних, жебраків, лікування та інше, тим самим було здійснено вищий контроль за раніше створеними Приказами суспільної опіки.

Пройшовши декілька реорганізацій, до середини XIX століття Міністерство внутрішніх справ мало досить зрозумілу та дієву структуру, де

основними справами опіки та піклування займались три департаменти – Духовних справ, Медичний, Господарчий та Головне тюремне управління.

Департамент духовних справ, хоч і мав протягом XIX століття різні найменування (з 25 липня 1810 по 24 жовтня 1817 року – це було Головне управління духовних справ різних (іноземних) сповідань; з 24 жовтня 1817 по 15 травня 1824 року – Департамент духовних справ Міністерства духовних справ і народної освіти; з 15 травня 1824 по 2 лютого 1832 року – Головне управління духовних справ іноземних сповідань; з 6 серпня 1880 по 16 березня 1881 року – Департамент духовних справ іноземних сповідань), здійснював нагляд і контроль за діяльністю неправославних християнських конфесій та релігій, зокрема, за упорядкуванням їх дитячих притулків, богаділень, сирітських будинків тощо, впроваджуючи зовнішній нагляд над організацією там освітньо-виховної системи. Згідно статистичних даних, на 1897 рік Департамент духовних справ при МВС контролював духовне життя близько 20% населення тогочасної Російської імперії, що належали до інших релігійних інституцій [139, с. 419–420].

Медичний департамент (з 20 грудня 1834 року), а до цього Державна медична управа (рада), створена 30 грудня 1803 року при МВС, окрім питань охорони здоров’я та контролю над діяльністю госпіталів, організації професійної діяльності медичних працівників, нагляду за діяльністю аптек та їх фармацевтичним забезпеченням, видачі дозволів на право займатися медичною практикою тощо, забезпечував контроль над санітарно-гігієнічними нормами в усіх закладах суспільної опіки й піклування, особливо слідкуючи за станом здоров'я годувальниць у Виховних та сирітських будинках, сирітських приймальнях, пологових відділеннях; здійснював нагляд стосовно надання медично-реабілітаційних послуг у спеціальних установах для дітей-інвалідів, душевнохворих та інше.

Діяльність Господарського департаменту МВС (1811.07.07 – 1904.04.08), з точки зору нашого дослідження, заслуговує найбільш уважного вивчення, оскільки основна галузь управління закладами суспільної опіки

перебувала під впливом саме цієї структури МВС. Аналіз архівного фонду цього департаменту (РДІА фонд 1287) свідчить про те, що, крім усіх інших внутрішніх, державно-господарських справ, значна частина документів пов'язана саме з питаннями суспільної опіки та піклуванням, зокрема, справи про діяльність Приказів суспільної опіки; про влаштування благодійних і навчальних закладів; про пожертвування на користь Приказів і на благодійні цілі; про заснування органів опік; про будівництво та благоустрій благодійних закладів (лікарень, санаторіїв, притулків); про штат благодійних закладів та призначення лікарів, аптекарів чи іншого обслуговуючого персоналу; про пожертвування на обслуговування і благодійність; звіти, накази, статути та інше.

Четверта структура – Головне тюремне управління при МВС, організоване 27 лютого 1879 р., у справі опіки та піклування здійснювало: а) тюремний патронат (надання допомоги та заохочень в організації на місцях громадської підтримки заарештованим і звільненим з місць позбавлення волі, у тому числі неповнолітнім дітям, що знаходилися у виправно-виховних притулках, землеробських колоніях чи відбували покарання при монастирях); б) духовно-моральне перевиховання (організація в місцях позбавлення волі бібліотек, початкових шкіл, церковних служб, створення умов для дозвілля, отримання освіти, трудової спеціальності); в) міжнародну пенітенціарну діяльність (вивчення та узагальнення вітчизняного і зарубіжного пенітенціарного досвіду з метою поліпшення умов перевиховання дітей-злочинців і попередження виникнення правопорушень серед підростаючого покоління); г) нормотворча діяльність (підготовка законодавчих проектів як загальноімперського значення, так і для кожного окремого регіону країни, або навіть для конкретного місця, наприклад, розробка Статуту для виправної колонії) тощо.

Слід окремо виділити, що протягом восьми років усіма питаннями опіки та піклуванням займалося створене Міністерство поліції (25 липня 1811 року), яке було виділено з МВС. Згідно історико-дослідницьких даних

М. Алаф'єва стосовно діяльності МВД у період 1802–1819 рр., створене Міністерство поліції не зустріло підтримки ні в центрі, ні на місцях. Велике роздратування викликало надане йому право контролювати місцеві органи інших міністерств, що ставило поліцію в особливе становище, порівняно з іншими місцевими установами. Тим більше, що практична діяльність Міністерства поліції «не поліпшила роботу на місцях, а скоріше заплутала й ускладнила й так незрозумілу взаємодію місцевих органів», у тому числі і власне поліцейських. Тому, в 1819 році Міністерство поліції було скасовано, а його апарат повернувся до структури МВС [29, с. 29], окрім таких відділів як департамент мануфактур та внутрішньої торгівлі, що приєдналися до Міністерства фінансів [195, с. 227].

Взагалі, слід зазначити, що протягом усього XIX століття й до початку XX було б великою помилкою судити про керівництво справами опіки й піклування лише через управління МВС. Так чи інакше, значна кількість закладів суспільної опіки безпосередньо знаходилася під управлінням інших міністерств, що вносило багато непорозумінь у загальну картину всього освітньо-виховного процесу нашої держави. За дослідженнями М. Гончарова, який, на основі архівних джерел, ювілейних оглядів міністерств, матеріалів статистики, виявляв структуру державного управління навчальними закладами галузевих відомств і міністерств в Росії другої половини XIX – початку XX століття [118], основними причинами незрозумілої, «нерозбірної вавилонської вежі» називав: 1) обмежену сферу діяльності Міністерства народної освіти у галузі підготовки професійних і спеціальних кадрів; 2) прагнення кожного відомства для вирішення своїх галузевих завдань створювати свої професійні навчальні заклади та готувати кадри «тільки для себе»; 3) стихійність виникнення відомчих шкіл; 4) вільне або мимовільне дублювання навчальних закладів, що знаходились під юрисдикцією різних структур одного і того ж профілю, оскільки функціонал багатьох міністерств і відомств постійно перетинався; 5) відсутність взаємодії та взаємовідносин між навчальними закладами різних відомств; 6) кожне відомство оберігало

свою освітню оригінальність, обумовлюючи це політико-економічними міркуваннями.

Окрім цього, складність різноманіття навчальних закладів обумовлювалось тими обставинами, що всі вони створювалися нерідко за ініціативою дворянства, купецтва, міських товариств, які мали право визначати багато особливостей в характері організації, управлінні та діяльності закладів, створених на їх кошти [118, с. 94].

Виходячи з цього, маємо конкретизувати, що, дійсно, згідно приблизних статистичних даних на 1863 рік до сфери управління Міністерства народної освіти належало лише близько 10% усіх навчальних закладів [466, с. 58]. Приблизних у зв'язку тим, що Центральний Статистичний Комітет (при МВС) зітнувся з великими труднощами, пов'язаними з виявлення реальної кількості всіх освітньо-виховних закладів [466, с. 62–63]. Решта ж була розкидана по інших відомствах, діяльність яких (як власне і діяльність їх навчальних закладів) не узгоджувалися одного з одним взагалі.

З іншого боку, головними «суперниками» Міністерства народної освіти у сфері надання освітніх послуг були Духовне відомство в особі Святішого Синоду (духовні академії, семінарії, приходські школи, училища, притулки для підкидьків і сиріт тощо) та Відомство установ імператриці Марії Федорівни, у підпорядкуванні якого до середини XIX століття перебувала, окрім Виховних будинків, початкових, середніх, вищих і спеціальних (жіночих) навчальних закладів, ще й значна кількість інших закладів суспільної опіки (сирітські будинки, притулки тощо). Звідси, контроль за навчально-виховним процесом здійснювало те відомство, до якого належала та чи інша установа.

Окрім цього, існували ті міністерства та відомства, котрі, хоч і мали у своєму підпорядкуванні професійні навчальні заклади, де певну освіту отримували й діти-сироти, зокрема з числа більш привілейованого становища – титулованої аристократії, але істотну роль на ринку освітніх послуг не

грали. Яскравим прикладом може служити діяльність Міністерства закордонних справ. Дана структура мала у своєму розпорядженні три власних навчальних заклади: Навчальне відділення східних мов при Східно-Азіатському департаменті (1823), спеціальний клас Лазаревського інституту східних мов (1848), Східний інститут (1899) (м. Владивосток), які готували лише допоміжний персонал, кількістю до 10 фахівців на рік, бо основну освіту такі вихованці отримували, зазвичай, у домашніх умовах [118, с. 94].

При аналізі діяльності інших міністерств та відомств, що також мали в управлінні свої навчальні заклади, можна виділити Міністерство імператорського двору (рос. Министерство императорского двора и уделов) (1826), до складу якого, поряд з багатьма установами, обслуговуючими потреби двору, входив спеціально створений Департамент у галузі народної освіти (1829), основне завдання якого полягало в управлінні початковими школами для селянських дітей, так званими «приказними училищами» та ремісничими закладами (напр. Землеробським училищем для селян питомого відомства (1833)). Слід сказати й про навчання дітей «служителів» придворного відомства, для яких існували власні початкові школи, а також кілька спеціальних шкіл, які готували для потреб двору конюхів, садівників, кухарів, няньок тощо. Також вищезазначений департамент цього міністерства керував діяльністю Академії мистецтв, училищем живопису, скульптури та архітектури, театральних училищ, театральних курсів, проводив підготовку придворних співаків, регентів, учителів церковного співу, мав у своєму розпорядженні ботанічну школу, школу няньок та інші, з яких вийшло багато вихованців. На 1861 рік при цьому відомстві існувало більше двох тисяч різного типу шкіл з 32 тисячами учнів, серед яких навчалися та виховувались і ті діти, що потребували певної опіки та піклування [204, с. 107].

Інше міністерство, засноване як Міністерство державного майна (1837) та пізніше перетворене у Міністерство землеробства і державного майна (1894), мало у своєму складі Вчений комітет, який завідував, окрім

початкових шкіл в сільській місцевості, сільськогосподарськими практичними установами та навчальними закладами, здійснював керівництво з підготовки лісничих у спеціальних освітніх установах, мав на балансі гірські інститути та гірничозаводскі школи. Завдяки діяльності Вченого комітету Міністерства землеробства і державного майна виникло кілька нових типів навчальних закладів, що називалися за окремими галузями сільського господарства: училища виноробства, садівництва, молочного господарства, школи вівчарів тощо. Окрім цього, Вчений комітет цього міністерства розробляв програми, навчальні плани навіть для непідвідомчих закладів, але на базі яких відкривались сільськогосподарські школи, училища, готуючи навчальні посібники, організовуючи виставки, конференції з метою розповсюдження знань з сільського господарства тощо [118, с. 97]. Нагадаємо, що саме завдяки цьому міністерству при притулках (виховних, виправних), сирітських домах та інших благодійних закладах діти-сироти, безпритульні, діти незаможних батьків мали змогу отримати певну професійну спеціальність.

Досить потужною структурою в змісті надання професійно-технічної освіти вважалось Міністерство фінансів, яке історично займалось головним піклуванням про торгівлю і промисловість. До середини XIX століття Міністерство фінансів сконцентрувало під своїм заступництвом майже всі технічні, ремісничі, гірські, комерційні та інші види навчальних закладів. Управління всіма навчальними закладами відомства було доручено спеціально створеному Навчальному відділу (1864 р.). З метою централізації управління навчальними закладами та створення достатнього числа вітчизняних фахівців, а також для підвищення престижу таких навчальних закладів міністр фінансів С. Ю. Вітте розробив «Програму розвитку торгівлі і промисловості»(1893 р.), яка передбачала вирішення багатьох завдань, серед яких основною умовою була повна передача під контроль Міністерства фінансів усіх комерційних навчальних закладів, оскільки Міністерство

народної освіти, начебто, «приділяло замало їм уваги, здійснювало непрактичний напрямок навчальних програм» [118, с. 98].

Цінним з точки зору нашого дослідження є те, що, на підставі раніше прийнятого Міністерством фінансів «Положення про промислові училища» (1888 р.), передбачалося відкривати технічні: середні і нижчі школи; ремісничі училища: школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі школи та інші, завдяки яким багато закладів суспільної опіки змогли надати дітям-сиротам та іншим нужденним високоякісну ремісничу освіту.

Іншими відомствами, що сконцентрували під своїм управлінням значну кількість професійних навчальних закладів, були міністерства:

1) *Шляхів сполучення* (залізничні училища, загальноосвітні школи, які, крім власного відомства, підпорядковувалися Міністерству народної освіти і Священному синоду, власні притулки для дітей бідних батьків, а також повних сиріт. Органом, що здійснював управління освітніми закладами, став Навчальний комітет (1849), згодом перейменований у Вчений комітет (1870), який відповідав за «зосередження в цьому напрямку розумової освіти та спостереження за його ходом у навчальних закладах відомства» [253, с. 75]);

2) Юстиції (училище правознавства імені принца Ольденбургського, Костянтинівський межовий інститут, школа межових топографів, землемірні училища, школа тюремних наглядачок). Окрім своїх підвідомчих закладів, Міністерство юстиції здійснювало важливу функцію – контроль над перевихованням дітей, що скоїли злочин та знаходились у виправних притулках, а також над тими, «хто встав на шлях виправлення»;

3) Військове (Академії: Військово-медична, Михайлівська артилерійська, Миколаївська інженерна та генерального штабу, Військово-юридична; кадетські корпуси, військові гімназії, училища та школи різних військових відомств).

4) *Морське* (Миколаївська морська академія, Морський кадетський корпус, технічне училище, штурманське училище, військово-морський

гімназичний заклад, писарські та мінні школи, школи гвардійського екіпажу тощо) та інші.

Отже, якщо уявити, що всі ці заклади приймали до навчання дітей-сиріт, дітей незаможних батьків, тих, хто внаслідок різних причин залишилися без батьківського піклування (тяжка хвороба, від'їзд, арешт тощо), то, в рамках нашого дослідження, стає дуже важко чітко регламентувати діяльність таких установ, зокрема їх підпорядкування різним структурам. Прикладом може слугувати той випадок, коли при

Московському виховному будинку був створений Сирітський інститут, що складався з двох відділень (чоловічого і жіночого). У кожному відділенні знаходилося майже по 300 дітей-сиріт. Проте, у 1847 році вищеназване чоловіче відділення було перетворено у Кадетський Корпус та передано до управління Військовому Міністерству [467, с. 62].

З метою надання більш конкретних показників щодо кількості благодійних закладів та безпосередньої сфери їх управління представимо таблицю «Заклади суспільної опіки за відомчою підпорядкованістю» на 1907 рік (див. табл.3.2.1.), що виокремлено нами з офіційної інформації Центрального Статистичного Комітету без урахування кількості благодійних організацій та товариств [54, с. 27].

Таблиця 3.2.1.

Заклади суспільної опіки за відомчою підпорядкованістю

(інформація на 1907 рік)

№/п	**Відомства**	**Кількість закладів**		**Загальна кількість**
		у містах	*за містом*	
1.	Міністерство Внутрішніх Справ (МВС)	2547	1104	3651
2.	Відомство православного віросповідання	958	417	1275
3.	Відомство установ Імператриці Марії	407	88	495
4.	Міністерство Народної освіти	182	51	233
5.	Піклування про трудову допомогу (ПТД)	160	47	207
6.	Імператорське Людинолюбне товариство	152	21	173

7.	Міністерство юстиції	58	17	75
8	Товариство Червоного Хреста	22	2	24
9	Міністерство фінансів	14	7	21
10	Головне управління землеробства і землеустрою	2	16	18
11	Міністерство шляхів сполучення	10	5	15
12	Міністерство Імператорського Двору	11	1	12
13	Морське міністерство	3	-	3
14	Власна канцелярія Його Імператорської Величності	2	-	2
15.	*Без вказівки на відомство*	117	49	166
Всього		**6370**		

Як бачимо, основна кількість закладів суспільної опіки знаходилась під управлінням Міністерства Внутрішніх справ. Умовно на другому місці закріпилося Відомство православного віросповідання, хоча відомо, що значна кількість закладів суспільної опіки знаходилася під керівництвом інших церковних конфесій. На балансі у Міністерства народної освіти знаходилось лише 233 установи.

Виходячи з цього, спробуємо конкретизувати лише ту сферу управління закладами суспільної опіки для дітей та молоді, що наприкінці XVIII – початку XX століття безпосередньо належали до тих управлінських структур та відомств, які за своєю основною сутністю (метою та завданнями) були створені для вирішення питання опіки й піклування підростаючого покоління. Окрім цього, представимо категорію закладів суспільної опіки, основний зміст організації їх діяльності та документально-нормативну базу (законодавчі документи), яка регламентувала сферу їх управління (див. таблицю 3.2.2.)

Таблиця 3.2.2.

Підпорядкування закладів суспільної опіки для дітей та молоді за сферами відомчих управлінь

(кінець XVIII – початок XX століття)

№/п	Назва	Категорія закладів суспільної опіки	Основний зміст організації діяльності закладів суспільної опіки	Підстави, що регламентували сферу управління
1	**Прикази суспільної опіки***	Притулки, сирітські будинки, богадільні, робітничі будинки, дома для душевнохворих, лікарні, аптеки	1. Відкриття, управління та організація діяльності закладів суспільної опіки, окрім тих, що мають особливі привілеї або належать до духовних чи світських установ за дозволом «Імператорської Величності»; 2. Створення умов для надання необхідних освітньо-виховних послуг, сприяння збереженню здоров'я, розвитку морально-духовних здібностей, формування трудових навичок у осіб чоловічої та жіночої статі; 3. Забезпечення убогих, калік, безпритульних одягом, харчуванням та «дахом над головою» з метою ліквідування спокуси просити милостиню; Сприяння усиновленню та влаштуванню дітей-сиріт до сімейних форм виховання за необхідну грошову винагороду;	Законодавчий акт Катерини II (1775 рік). «Установи для управління губерніями» / Про Прикази суспільної опіки .- глава XXV; «Положення про губернські та повітові земські установи (1864 р). Глава IV, VII.
2	**Відомство Імператриці Марії**	Виховні та сирітські будинки; дитячі притулки; спеціалізовані освітньо-виховні заклади (училища) для дітей-калік, глухонімих, сліпих; дитячі лікувальні установи (лікарні, клініки, амбулаторії та	1. Відкриття нових, прийняття під своє заступництво інших благодійних установ, фінансування й організація функціонування всіх підвідомчих закладів суспільної опіки; 2. Розвиток системи освіти: жіночої, середньої, спеціальної, медичної та ін; 3. Розробка статутів, правил, інструкцій та ін. для всіх установ відомства; 4. Створення системи утримання дитячих медико-	Іменний указ Павла I (2 травня 1797 року) «Про передачу під головне начальство і заступництво імператриці Марії Федорівні московський і петербурзький Виховні будинки з усіма їх богоугодними закладами» (училища, лікарні, вдовині будинки та інші);

Продовження таблиці 3.2.2

		санаторії); богадільні; сиротинці	соціальних установ для надання допомоги нужденним, незаможнім; 5. Організація навчально-виховної діяльності дітей бідних батьків, дітей-сиріт, безпритульних, підкидьків через загальноосвітню, виховну, ремісничу підготовку хлопчиків і навчання рукоділлю, домоводству дівчаток. Здійснення патронату та контроль за сиротами, відданими до селянських сімей за плату тощо.	Укази Миколи I (від 26 жовтня 1828 за № 2379) «Про прийняття всіх колишніх закладів Відомства Імп. Марії під своє заступництво», «Про створення IV-го відділення Його Власної імператорської величності канцелярії»
3	**Імператорське Людинолюбне товариство**	Інститут для сліпих; будинки для виховання й піклування бідними дітьми; нічліжні та денні притулки; притулки для виховання круглих сиріт; притулки виключно для дівчаток-сиріт; інвалідні та сирітські будинки, лікарні, богадільні	1. Удосконалення діяльності закладів суспільної опіки (розширення мережі, визначення штату, кошторису тощо), надання безкоштовної освітньо-виховної та медико-реабілітаційної допомоги нужденним, зокрема, спостереження за навчально-виховним процесом в закладах товариства, безкоштовне відвідування незаможних осіб на дому; надання невідкладної допомоги особам, які зазнали нещасних випадків на вулицях; піклування про інвалідів у тому числі й дітьми-каліками; надання швидкої надомної допомоги хворим та безкоштовних ліків неімущим через «вільні аптеки»; 2. Допомога у вирішенні проблем, пов'язаних з юридичними питаннями (права дітей-сиріт, опікунство, організація піклування, отримання грошової допомоги та інше) 3. Вивчення загальних проблем благодійності та розгляд проектів, що мають благодійні цілі: надання різних видів допомоги нужденним; збір відомостей про бідних, сиріт, безпритульних; допомога в отриманні бідними дітьми ремісничої освіти, в тому числі й тими,	Рескрипт імператора Олександра I від 16 травня 1802 року (з доповненнями від 16 липня 1816 року) «Про створення благодійного товариства»; Нове «Положення про Людинолюбне товариство» від 12 червня 1900 року.

Продовження таблиці 3.2.2

			що знаходилися під заступництвом інших відомств. 4. Контроль над управлінням монастирських і церковних богаділень Грекороссійского віросповідання, а також тих, що організовувались та утримувались за рахунок інших іноземних релігійних організацій і духовенств.	
4	**Духовне відомство Святішого Синоду**	Богадільні, притулки (для безпритульних, підкидьків, сиріт, неповнолітніх правопорушників), лікарні	1. Відкриття, фінансування й організація функціонування всіх підвідомчих закладів суспільної опіки; 2. Визначення навчальних, виховних програм і адміністративних функцій в закладах суспільної опіки; Здійснення в монастирях і притулках перевиховання малолітніх злочинців на термін, визначений судом	Закон «Нарис правил про освіту духовних училищ і про зміст духовенства при церквах» від 26 червня 1808; «Статут Духовно-навчального управління Святішого Синоду» від 1 березня 1839 р.; «Положення про парафіяльне піклування і церковнопарафіяльні школи» (1864) «Положення про Навчальний комітет при Святому Синоді» від 14 травня 1867р.; «Правила про церковно-парафіяльні школи» від 13 червня 1884 р.; Наказ «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх, а також законоположень про їх караності» від 2 червня 1897 року

*З 1864 року земства

Отже, незважаючи на складність класифікувати діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні за відомчою підпорядкованістю, можна, все ж-таки, до основних сфер управління цими закладами віднести Прикази суспільної опіки (згодом земські та міські органи самоврядування), Відомство Імператриці Марії, Імператорське Людинолюбне товариство, Духовне відомство Святішого Синоду під загальним контролем Міністерства Внутрішніх Справ та його департаментів (Медичного, Духовного, Господарського тощо).

Висновки до розділу 3

Аналіз історико-педагогічних джерел, дореволюційних енциклопедичних даних, нормативно-правових документів та ін. дав змогу виокремити й класифікувати типи закладів суспільної опіки дітей та молоді за формою власності, відомчою підпорядкованістю та функціональною приналежністю, що набули чинності у період кінця XVIII – початку XX століття; визначити основні функціонально-організаційні напрями їх діяльності.

1. За *функціональною приналежністю*: *загальні* та *спеціалізовані*. До загальних належали: странноприїмні будинки (заклади для опіки різновікової категорії бідних мандрівників, у тому числі дітей, що поєднували в собі богадільню з лікарнею-притулком), богадільні (богоугодні заклади для опіки й піклування незаможних осіб, виключаючи різновікову категорію дітей-сиріт, безпритульних), робітничі будинки та будинки працьовитості (пенітенціарні та благодійні установи з нічліжним приміщенням, що були спрямовані для надання заробітку, «перевиховання працею», навчання різним ремеслам дітей (як правило з 7 до 17 років), дитячі притулки (виховні – для дітей незаможних батьків, дітей-сиріт, безпритульних (не молодше 3 років й не старше 10 (іноді до 14); виправні – для неповнолітніх злочинців за рішенням суду (від 10 до 17 років, іноді до

18) та тих, чиї батьки були заарештовані), виховні дома (від народження до 18 років), сирітські будинки (від 3-4-х до 12-14 років), сирогодувальні заклади (від народження до 17 років) для сиріт, підкинутих, знайдених з метою їх улаштування, навчання, виховання, працевлаштування. Спеціалізовані заклади складали: училища для глухонімих, сліпих; лікарні (згодом освітньо-виховні центри) для калік, душевнохворих, де застосовували різноманітні методики лікування, навчання й виховання, здійснювали заходи щодо трудотерапії з метою реабілітації та соціалізації такої категорії дітей.

2. За *формою власності* й *відомчою підпорядкованістю:* а) державні – виховні й виправні притулки, землеробські колонії, сирітські будинки, денні сховища, нічліжні приміщення, лікарні, ясла, безкоштовні їдальні (Прикази суспільної опіки, Міністерство Внутрішніх справ, Міністерство Народної освіти та ін.); б) громадські – богадільні, робітничі будинки, дома для душевнохворих, притулки (виховні, виправні), сирітські будинки, странноприїмні дома, школи (училища) для сліпих, глухонімих (земські, міські органи самоврядування, церковні інституції, благодійні товариства); в) приватні – виховні та сирітські будинки, дитячі притулки, спеціалізовані освітньо-виховні заклади (училища) для дітей-калік, глухонімих, сліпих, дитячі лікувальні установи для душевнохворих, богадільні, сиротинці, інститут для сліпих (окремі добродійники та члени імператорської родини – відомство імператриці Марії Федорівни, відомство імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство Його імператорської величності тощо);

3. З’ясовано, що основними функціонально-організаційними напрямами діяльності зазначених закладів упродовж досліджуваного періоду були: 1) *освітньо-виховний*, який сприяв розвитку розумових здібностей дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився без батьківської опіки, неповнолітніх правопорушників, дітей з інвалідністю (елементарне навчання); формування духовно-моральних якостей (вивчення закону

Божого, читання книг морально-духовного змісту, участь у церковних заходах) й естетичних почуттів (екскурсії, співи, малювання, хореографія); фізичному удосконаленню (рухливі ігри, заняття гімнастикою); соціалізації (організація бесід морально-етичного змісту, колективна діяльність, сумісне виконання доручень, взаємодопомога); виробленню трудових навичок (робота в ремісничих майстернях, на присадибних ділянках, організація ручної праці) та здійсненню профорієнтації (створення промислових, комерційних, сільськогосподарських класів, курсів); 2) *соціально-реабілітаційний*, що був спрямований на допомогу дітям (божевільним, інвалідам, незрячим, глухонімим) через відкриття консультативних пунктів для батьків (опікунів), створення належних умов перебування підопічних в спеціалізованих закладах опіки на засадах родинних стосунків (забезпечення індивідуального підходу до вихованців, організація розпорядку дня, режиму харчування, дотримання гігієнічних норм); запровадження спеціальних реабілітаційних методик (для глухонімих – «вивчення мімічних образів», «звуковий метод» або чисто «усне мовлення»; для сліпих – «брайлевська система»; для душевнохворих – посильна ручна праця, сільський патронаж); здійснення постійного медичного огляду вихованців в закладах опіки та в сім'ях патронатних вихователів; 3) *превентивно-правовий,* що був орієнтований на попередження дитячої злочинності, безпритульності, жебракування та захист прав дітей-сиріт через дворянську опіку, сирітські суди (справи спадковості, опікунства); визначення виду покарання чи громадських робіт для неповнолітніх злочинців; здійснення контролю за нормативно-правовими актами з питань прийому, улаштування дітей-сиріт, безпритульних, підкидьків, позашлюбних та незаконнонароджених дітей до закладів суспільної опіки чи на патронат до прийомної родини; 4) *матеріально-побутовий,* що виявлявся у забезпеченні елементарних життєвих потреб вихованців, наданні житла, одягу, їжі, необхідних інструментів, іграшок; побудові додаткових приміщень та облаштуванні присадибної території (посадка дерев, установка лав для відпочинку,

організація ігрових майданчиків), кімнат для проживання, навчальних кабінетів; сприянні технічному забезпеченню майстерень (надання матеріалів для виробів, конструювання); фінансовій підтримці закладів опіки (ремонт, опалення, виплата заробітної платні, стипендії найкращим вихованцям).

Установлено, що реалізація визначених напрямів та їх змістове наповнення варіювалося залежно від становості підопічних. Свідченням цього слугує функціонування в досліджуваний період притулків для дітей-сиріт дворянського походження, сирітських закладів для дітей священників тощо.

Список використаних джерел

1. А.М. г. Александровск А.М. *Вестник Попеч. гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых.* 1903–1904. № 12. С. 195-198.
2. Алафьев М.К. Образование и реорганизация Министерства внутренних дел (1802-1919 гг.). *Психопедагогика в правоохранительных органах*, Омск, 2003. №2 (20). С. 27-29.
3. Беловинский Л. В. Жизнь русского обывателя. На шумных улицах градских. Москва, 2012. 456 с.
4. Благотворительность в России. СПб, 1907. Т.1. С. 27 URL : http:istmat.infonode243
5. Богадельня. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall01313145.shtml
6. Богданов-Березовский М.В. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых. СПб., 1901. XII. 296 с.
7. Бондар В.І., Синьов В. М. Тенденції розвитку освіти дітей з психофізичними вадами в Європі та Україні. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / За ред. О.В.Гаврилова, В.І.Співака. Вип. IXX. В двох частинах, частина 1. Серія : соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 7-26.
8. Воспитательные дома. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall02323352.shtml
9. Воспитательный дом, детский приют Большая Медицинская Энциклопедия Главный редактор Б.В. Петровский. 3-е издание, онлайн версия. URL : http:xn--90aw5c.xn--c1avgindex.phpВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ_ДОМ_ДЕТСКИЙ_ПРИЮТ
10. Гернет М.Н. История царской тюрьмы (в 5-ти томах) Михаил Гернет. М. : Государственное Издательство Юридической Литературы, 1951. Т-1. 357 с.

11. Глухонемота в гражданском праве Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall02929191.shtml

12. Гончаров М.А. Государственное управление учебными заведениями отраслевыми ведомствами и министерствами в России второй половины XIX - начала XX века (на основе архивных источников, юбилейных обзоров министерств, материалов статистики). *Преподаватель XXI век.* Москва : МПГУ. 2016, Т.1. № 2. С. 92–109

13. Департамент духовных дел иностранных исповеданий Православная энциклопедия. *Электронная версия православной энциклопедии под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла.* 2012. Т.14, С. 419–-420. URL : http:www.pravenc.rutext171721.html (дата звернення: 21.03.2014)

14. Дом сиропитательный. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737046.shtml

15. Дом трудолюбия. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737051.shtml

16. Жизнеописания и некрологи выдающихся лиц на поприще обучения, воспитания и призрения глухонемых. *Вестник Попеч. гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых.* 1905-1906. № 1. С. 60–62.

17. Замский Х. С. История олигофренопедагогики : учебное пособие для студентов ФСО. 2 изд. Москва, 1980. 398 с.

18. Император Александр I Великий князь Николай Михайлович. Опыт исторического исследования. С.-Петербург, 1912. Т 1. 580 с.

19. Институт глухонемых и слепых. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская ТипоЛитография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т. 1-41А [1-82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall04444608.shtml

20. История Уделов за столетие их существования (1797-1897). В 3-х томах. Том 1 – Управление Уделами и удельное хозяйство. С.-Петербург : Типография Главнаго Управления Уделов, 1902. 723 с.

21. Керзум А. П. Воинское благотворительное общество белого креста. *Энциклопедия благотворительности Санкт-Петербург*. URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2853547436

22. Керзум А.П. Лейкинд О. Л. Институт слепых императорского человеколюбивого общества. *Энциклопедия благотворительности. Благотворительность в Петербурге. История. Попечение об инвалидах.* URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2830283019

23. Кравченко О. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.) – URL : http:korolenko.kharkov.comvirtual_vistavkidobrosinnistendex2.html

24. Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. 2012. Вип. 3.33. С. 89–96.

25. Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2012. Вип.44. С. 50–54.

26. Краснов В.В. Из истории нижегородской благотворительности : богадельня имени Н.Ф. Ходалева в Нижнем Новгороде. *Электронное периодическое издание «Открытый текст»*. URL : http:opentextnn.ruspacenndom?id=4599

27. Краткий исторический очерк учебных заведений Ведомства Путей Сообщения. СПб.: Типография Министерства Путей Сообщения, 1900. 80 с.

28. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України від 11.07.2003 № 1129-IV чинний; ред.від 07.04.2017. Київ: Відомості Верховної

Ради України (ВВР), 2004, № 3–4. С. 21 URL : http:zakon5.rada.gov.ualawsshow1129-15

29. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ, 2010. 296 с.

30. Марчук М.В. Діяльність опікунсько–виховних закладів Буковини у контексті суспільної опіки дітей з особливими потребами (кінець XIX – перша третина XX ст.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2014. № 4 (287) С. 11–19.

31. Н.В. Краинский (1869 – 1951) : непобеждённый воин Императорской Российской армии. *Русская народная линия*. URL : http:ruskline.ruanalitika20141126nv_krainskij_1869_1951_nepobezhdyonnyj_voin_imperatorskoj_rossijskoj_armii

32. О детях от браков недействительных Свод законов Российской Империи. Издание в 16–ти томах. Т. X URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100013&pg=14

33. Образцовый устав исправительных приютов. *Тюремный вестник*. 1895. №5. С. 279–290.

34. Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений. Москва, 2001. 272 с.

35. Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1904 год. *Южный край*. Харків, 1905. 24 с.

36. Паркулаб О. Г. Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні : автореф. дис. канд. психол. Івано–Франківськ, 2004. 19 с.

37. Парфенова О. История развития социального призрения детей–сирот в России XVIII – начала XX века. *Развитие личности*. 2004. №1. С. 216–223 URL : http:rl–online.ruarticles1–04413.html

38. Пивоваров Б. История благотворительности в России Борис Пивоваров. *Дом милосердия*. URL : http:www.dmnm.ruo–eparhialnom–dome–miloserdiya

39. Підкоритов В. С. Психіатрія в Україні – минуле, теперішнє, майбутнє. *Український вісник психоневрології*. 2007. Т. 15, вип. 1. С. 28–31.

40. Пімшина Г. В. Історико–педагогічний аналіз соціальної адаптації дітей–сиріт з розумовою відсталістю. *Педагогічні науки.* Луганськ, 2009. №17 (180) – Ч 2. С. 26–34.

41. Приюты для кормилиц. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall08383292.shtml

42. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26.01.2016 № 936-VIII. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР) URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshow936-19

43. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від від 13.01.2005 № 2342-IV. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005. N6. URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshow2342-15

44. Развитие общественного дошкольного воспитания в Крыму во второй половине XIX – начале XX века URL : http:studopedia.ru1_85302_prosushchestvoval–priyut–im–amalii–maksimilianovni–adlerberg–do–grazhdanskoy–voyni—goda.html

45. Рудаков В. Детские приюты. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т.1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03535119.shtml

46. Сабурова дача. Інформаційна інтернет–сторінка Харківських новин, історичних матеріалів (Mykharkov.info). URL : https://mykharkov.info/catalog/saburova-dacha.html

47. Сафонова Е.А. О школе–санатории в г. Евпатории. *Вестник Попеч. Гос–ни имп. Марии Федоровны о глухонемых.* 1910–1911. № 5–6. С.142–148.

48. Сведения по статистике народного образования Статистический временник Российской империи. Глава II. Санкт–Петербург, 1866. 117 с.

49. Свердлов А.З. Курс лекций по социальной работе : В 2 ч. Ч. I : (Отечественный опыт). СПб., 2001. 136 с.

50. Сиренко Ю.В. Развитие системы призрения и воспитания детей–сирот Уфимской губернии XIX – начала XX веков : автореф. дисс… канд. пед. наук. Оренбург, 2008. 23 с.

51. Сиротские дома. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т.1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494095.shtml

52. Слепота. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494702.shtml

53. Смирительный дом. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494945.shtml

54. Странноприимный дом. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737048.shtml

55. Стремецька В. О. Організація навчання сліпих та глухонімих дітей у XIX – на початку XX століття. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.* 2009. Т.11. Вип. 99. С.143–147.

56. Супрун М.О. Державна опіка над дітьми–сиротами з особливими потребами (кінець XIX – початок XX ст.). *Юридична психологія та педагогіка*. Київ, 2009. №02. С. 40–47.

57. Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных. Свод законов Российской Империи. Издание в 16 томах. Т. XIII

URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1

58. Федоренко С. В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки : автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2012. 39 с.

59. Фомін В.В. Організація діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття. *Українська освіта і наука в XXI столітті : погляд молоді.* Харків : ХНПУ, 2016. С. 67–70.

60. Фролова И.В. Исправительные учреждения и воспитательные приюты для детей во второй половине XIX нач. XX вв. (на материалах новгородской и псковской губерний). *Электронный научный журнал Universum: общественные науки. выпуск номер 6 (16).* URL : http:ores.surujournalsuniversum–obschestvennyie–nauki2015–nomer–6–16a203327

61. Храпоничева Е. Дома трудолюбия. Из истории создания в XIX веке работных домов и домов призрения. *Московский журнал*. 1999. №9. URL : http:krotov.infohistory19561999hrap.html

62. Хроника. К десятилетию попечительства о глухонемых. *Вестник Попеч. гос–ни имп. Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 169–171.

63. Яновский А. Душевнобольные. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03838175.shtml

64. Янченко И. Л. Взаимодействие Министерства внутренних дел Российской империи с государственными учреждениями и общественными организациями по вопросам общественного призрения : историко–правовой аспект: автореф. дис… на соиск. уч. степ. канд. юр. наук. Москва, 2012. 27 с.

65. ДАОО. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 20.

66. ДАОО. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 49зв.

67. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 138–138зв.

68. ДАХО. Ф. 3.–Оп. 232.–Спр. 170. Арк.1–1зв.
69. ДАХО. Ф. 304.–Оп. 1.–Спр. 3443. Арк. 3–4.
70. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 46. Л. 2.
71. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 138. Л. 44.
72. РГИА. Ф.1287. Оп. 16. Д.870. Л. 10–14.
73. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1309. Л. 65.
74. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1888. Л. 7.
75. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.2011. Л. 73.
76. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.2155. Л. 3.
77. РГИА. Ф.1287. Оп. 20. Д.1607. Л.–31.
78. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1603. Л. 202.
79. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1415. Л. 1–4
80. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1414. Л. 1–6.
81. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1416. Л. 1–8.
82. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1419. Л. 3.
83. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1417. Л. 1–2.
84. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 141. Л. 1.

РОЗДІЛ 4. ЕТАПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII - ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Для кращого осмислення сутності проблеми нашого дослідження вважаємо необхідним виокремити основні етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII- початок XX століття).

Етап – це окремий відрізок часу в розвитку якого-небудь історико-педагогічного явища, процесу, що характеризується спрямованістю на вирішення певних соціально-економічних, політичних, історико-педагогічних та інших завдань. «Етап можна умовно поділити на окремі тимчасові стадії, що відображають змінливу специфіку як умов, так і самого історико-педагогічного процесу або явища», – зазначає В. Храпченко [608, с.19].

З іншого боку, під етапною періодизацією розуміється «логічне розмежування досліджуваного періоду у відповідності до якісної характеристики його окремих самостійних позицій, де мають відображатися як загальні закономірності розвитку громадського життя, так і специфічні за своїм змістом» [133, с. 19]. Як визначає Н. Гупан, «періоди в історико-педагогічних дослідженнях є складниками загального процесу, який видозмінюється в часі. Під час кожного періоду, що утворює систему певного феномену, спостерігається трансформація його сутності» [133, с. 54].

Погоджуючись з цими визначеннями, можна додати, що, безсумнівно, будь-яка періодизація є приблизною і умовною з тих позицій, що не просто встановлювати точну дату, наприклад, великих історико-педагогічних процесів, що залежать від тенденцій суспільного розвитку на тому чи іншому витку історії. У сучасній історико-педагогічній науці є різні підходи до проблеми періодизації освітніх систем. Складність даної проблеми полягає в тому, що необхідно максимально точно встановити єдиний критерій, основу, чинники, здатні задовольнити потребу як в обґрунтованому розмежуванні всесвітнього історичного процесу, так і регіональних його складових. Проте,

дослідження конкретних історико-педагогічних процесів дає можливість для створення певної періодизації.

Виходячи з теми нашого дослідження, слід зазначити, що періодизація історико-педагогічного процесу організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні наприкінці XVIII- початку XX століття значною мірою відповідає тим історичним процесам, що були характерні для всієї Російської імперії, оскільки значна територія України (в адміністративному відношенні це Центральна, Південно-Східна та Східна територія України) у досліджуваний період перебувала у складі Російської імперії. Передусім, це стосується суспільно-політичних, соціально-економічних чинників розвитку держави, нормативно-правових документів, що регламентували діяльність закладів суспільної опіки. Проте деякі відмінності все ж таки існували, якщо звернути увагу на особливості освітньо-виховної системи закладів суспільної опіки з урахуванням їх регіональних меж розташування, участь товариств, релігійних і приватних ініціатив щодо організації закладів суспільної опіки дітей та молоді, роль громадської думки (вітчизняні педагоги, юристи, історики, лікарі, психіатри та ін.) на проблему опіки та піклування підростаючого покоління.

Отже, в основу критеріїв для визначення етапів нашого дослідження були покладені:

- суспільно-політичні, соціально-економічні чинники розвитку українських губерній у складі Російської імперії;
- нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді;
- погляди науково-педагогічної громадськості на проблему опіки та піклування;
- зміст і напрями діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді різних типів.

4.1. Етап законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях (1775–1801 рр.)

Події, які передували визначенню цього етапу, підкреслюють значення суспільно-політичних, соціально-економічних чинників розвитку держави, особливо їх вплив на проблему опіки й піклування дітей та молоді в Україні наприкінці XVIII століття. Насамперед, починаючи з 1654 року (Переяславська рада; Андрусівське перемир'я (1667 р.), «Вічний мир» (1687 р.)) до 80-х років XVIII століття, значна частина українських земель (Лівобережна Україна, Київ з прилеглою територією, Запоріжжя, Чернігово-Сіверщина та ін.) мала політичну та економічну автономію. Окрім цього, перемога над Туреччиною у війнах 1768–1774 та 1787–1791 рр. забезпечила Російській імперії володіння Північним Причорномор'ям, яке згодом також стало однією з частин української етнічної території та було включено до так званої Новоросії. У зв'язку з тим, що влада надавала пільги людям при поселенні на цій території, тут, окрім українців та росіян, оселялися й представники неслов'янських народів [259].

Як показав аналіз монографії О. Задорожного «Генеза міжнародної правосуб'єктності України», останні залишки української автономії були скасовані у 1775 році; козацтво, як клас, було ліквідоване; на Україну поширювались загальноімперські порядки, адміністративні закони і соціально-економічні умови, включаючи кріпосництво; територію було поділено на губернії або намісництва з адміністративними і територіальними закладами [181, с. 263].

Ці події значною мірою вплинули й на розвиток освіти в Україні. Так, якщо наприкінці XVII- початку XVIII століття освіта в Україні була досить поширеним явищем, особливо початкова її ланка, де за статистичними даними 1768 року на кожну школу, що знаходилась майже в кожному селі й переважно при церквах, припадало (у середньому) від 764 до 1000 учнів, то

втрата української автономії привела до занепаду й освітні установи, які були ліквідовані. Отже, на 1875 рік на одну українську школу приходилось (у середньому) 6750 осіб [259].

Про розвиненість української освітньої ланки у другій половині XVIII століття також підкреслено дослідженнями В. Маслійчука. Передусім, у межах теми реформування освіти в Чернігівському та Новгород-сіверському намісництвах (1788–1796 рр.) автор висвітлював досить цінні та рідкісні архівні матеріали Чернігівської області стосовно діяльності новгород-сіверського приказу суспільної опіки (Ф. 92, оп. 1). За приблизними підрахунками дослідника, при Чернігівському намісництві до 1786 року існувало більше 50 церковно-парафіяльних шкіл, які розташовувалися в повітових центрах. Лише в Чорнухах, заштатному містечку Лохвицького повіту, було 3 школи, а найбільша кількість (10) розташовувались у місті Ніжині [305, с. 141].

З огляду на те, що церковні організації побоювалися секуляризації (позбавлення церкви її володінь і прибутків), а також через те, що парафіяльні освітні заклади не мали офіційного характеру, місцеве населення дуже неохоче ділилося інформацією з «незнайомими» інспекторами стосовно діяльності таких шкіл. Отже, за висновком В. Маслійчука, парафіяльних освітніх закладів, де навчалися й діти-сироти, могло бути і більше, оскільки відомо, що тільки в Новгород-Сіверському намісництві у м. Прилуки на 1765 рік функціонувало 6 подібних установи [305, с. 141].

Зазначимо, що у цих школах навчалися всі бажаючі, у тому числі й діти-сироти. Розуміючи необхідність навчання всіх дітей без винятку, сільські, міські громади за власні кошти засновували й утримували школи, запрошували вчителів, забезпечували кожного вихованця учнівським приладдям тощо. Навіть у тій місцевості, де населення було розкидане по хуторах, навчали так звані «мандрівні дяки» [259].

Окрім поширення на території України загальноімперських порядків та адміністративних законів, які торкалися освітніх питань, також значний

вплив на вирішення питання опіки та піклування підростаючого покоління мали погляди громадських діячів, педагогів досліджуваного періоду, зокрема щодо розв'язання проблем освітньо-виховного процесу дітей-сиріт. Особливе значення у цьому контексті має новаторська творчість І. Бецького (1704–1795), який у документі «Генеральна установа про виховання юнацтва обох статей» (1764) та у праці «Коротке наставляння, вибране з кращих авторів, з деякими фізичними примітками про виховання дітей від народження до юнацтва» (1766) виклав свої погляди на всебічне виховання «ідеальних» дворян [648].

Як свідчить аналіз світогляду І. Бецького, перебуваючи довгий час за кордоном, він знаходився під впливом ідей французьких просвітників XVIII століття, зокрема, був переконаний у керівній ролі виховання у формуванні людської особистості. Під впливом цієї думки вчений прийшов до висновку: основою будь-якого зла в суспільстві є різні вади та забобони, породжені сімейним вихованням. Бачимо тут тяжіння І. Бецького до Локка («корінь усього зла й добра є виховання») в його висновку, що «освічений тільки науками» розум не веде до виховання «доброго й прямого громадянина». Звідси бачимо завдання виховання, сформульоване І. Бецьким: нова, досконала людина повинна мати такі особистісні якості: працьовитість, благопристойність, чемність, уміння керувати собою, а також знати «домобудівницьку» справу [648].

Разом з тим, за переконанням І. Бецького, сучасне йому суспільство було неспроможним вирішити вказане завдання в умовах сім'ї. Реалізацію цієї мети він вбачав шляхом створення особливих виховних училищ на засадах цілковитого інтернату з повною ізоляцією вихованців від сім'ї та суспільства, без будь-якого втручання навіть батьків, побачення яких зі своїми дітьми допускалось лише у визначені дні (тільки у самому училищі) і в присутності начальників» [52, с. 4].

Аналіз «Генеральної настанови про виховання обох статей юнацтва», дозволив зробити висновок про розроблену вченим справжню виховну

реформу в умовах кріпосного ладу в Росії. Їх сутність полягала у вихованні «спочатку нової породи або нових батьків і матерів, які б дітям ті ж самі прямі та ґрунтовні правила виховання в серце втілити могли, які одержали самі, а ті – передали своїм дітям, і так ішло б від роду до роду, в майбутні віки» [52, с. 5].

З цією метою І. Бецьким пропонувалось організація виховно-освітніх установ нового типу для дітей-дворян, куди б приймали дітей-дворян у тому віці, «коли душа дитини визначається чистою» (у 5-6 років), яких би виховували там у повній ізоляції до 18-20 років.

За переконанням І. Бецького, головним завданням вказаних училищ повинно бути моральне виховання або «виховання серця». Зміст «»виховання серця» він вбачав у вихованні, передусім поваги до інших людей, співчуття до бідних та нещасних, правдивості, чемності, благопристойності, уміння керувати собою, знання «домобудівницької» справи [648].

Бецькой І. також визначив головний засіб у «вихованні серця»: безпосередній вплив вихователя на серце вихованця, аргументуючи, що «не все те до серця доходить, що розум розуміє». Як найкращий засіб впливу на серце вихованця вчений вважав «слухові й зорові наочні приклади» поведінки вихователів, зокрема, «доброчесності, лагідності, поблажливості і любові». Вчений заперечував існування природжених вад, переконував у відкритості й незіпсованості душ дітей, стверджував, що саме в залежності від вихователів знаходиться спрямування дитячої «чистої води» – «на прекрасні луки» чи в «брудні болота» [52, с. 6–7].

Слід підкреслити, що найбільш близьким до теми нашого дослідження й найбільш цікавим саме з цієї точки зору є «Генеральний план Московського виховного будинку», розроблений І. Бецьким з метою опікування та виховання позашлюбних дітей, чиї батьки були бідними. Вказаний документ був, з одного боку, своєрідною інструкцією для прийому у виховний будинок підкинутих дітей та їх виховання, з іншого, – представляв теоретико-педагогічне обґрунтування державної системи

виховання підкидьків, в тому числі немовлят, сиріт, дітей із бідних сімей тощо.

Аналіз «Генерального плану Московського виховного будинку» [50], [51], [49], дає уявлення про його організацію, утримання та керівництво. Передусім зазначимо, що основними коштами, які йшли на утримання виховних будинків були прибутки від майстерень, аптек, мануфактур і різних підприємств міста, а також кошти добродійників. Цікавим є той факт, що виховні будинки не сплачували жодних загальноприйнятих наказових оплат, збирань, повинностей тощо.

Згідно «Генерального плану Московського виховного будинку», управління цим закладом покладалось на опікунську раду, створену з вельможних дворян, затверджену Катериною ІІ, роль якої включала щоденний «невсипучий нагляд за життям установи». Обов'язки членів опікунської ради не оплачувалися й включали в себе щотижневі збори, щоденні (почергові) чергування, відвідування занять разом з дітьми та інше.

Слід сказати, що Катерина ІІ також призначала головного попечителя виховного будинку, який виконував роль посередника між імператрицею та опікунською радою (більш, ніж тридцять років ця посада належала І. Бецькому). Проте, як регламентувалось «Генеральним планом», конкретним керівником Московського виховного будинку призначався головний доглядач, який повинен був жити при виховному будинку й бути відповідальним за його функціонування одночасно перед опікунською радою й попечителем. Крім того, як наголошувалось у «Головному плані», ставлення головного доглядача до всіх працівників виховного будинку повинно нагадувати ставлення до «своїх друзів, а не підлеглих», слід кожному «неупереджено віддавати належну шану» за його працю тощо, загалом у виховному будинку повинні «царювати спокій, згода й тиша».

Аналіз «Генерального плану» дозволяє зробити висновок, що дітей приймали до виховного будинку відкрито, протягом 2-3- років вони були під

наглядом годувальниць та няньок, держава повністю забезпечувала їм їжу, одяг та виховання.

Починаючи з 7-и до 11-и років вихованці обох статей починали відвідувати школу (одну годину на день), де їх навчали читати й писати, давали «перші основи віри». Разом з тим вони мали можливість засвоїти певні трудові навички: хлопчики навчались «в'язати панчохи, ковпаки, сітки», ознайомлювались з різноманітними садовими роботами; дівчатка ж набували вміння «прядіння та в'язання», «виготовлення стрічок і тасьм», «плетіння мережива» та в інших видах рукоділля [50].

Другий етап навчання (з 11-ти до 14-ти років) передбачав також перебування в школі одну годину та вивчення арифметики, письма й катехізису православної віри. Набагато активізувалось у цей період трудове виховання дітей: хлопчики, зважаючи на «силу свою і стан», «прядиво, льон, шерсть чистять, чухрають і підготовляють», дівчатка ж виготовляють з цього пряжу, «тчуть шовкові та інші стрічки, полотна та інші речі» [51]. Крім того, хлопчики в цьому віці ознайомлюються з дворовими й огородніми роботами. Як бачимо, мова тут іде вже про справжню підготовку дітей до життя.

Кінцевим моментом навчання вихованців (між 14-ю й 18-ю роками) обох статей була їх підготовка «до оволодіння різними майстерностями» [49].

Отже, згідно програми «Генерального плану» вихованці Московського виховного будинку повинні були одержати початкову освіту та професійну підготовку.

Підсумовуючи вище означене, слід додати, що державна система освіти й виховання покинутих дітей виключала розвиток особливих обдарувань юнаків, при виявленні яких їх мали навчати «малюванню, читанню іноземних книг, писанню» тощо, а потім слід направляти на навчання до Московського університету або в Академію мистецтв. З цією метою вихователь повинен був конкретизувати індивідуальні особливості, виявити бажання кожного вихованця й відповідно віднести його до однієї з трьох груп: перша – юнаки здібні до наук та мистецтв; друга – ті, що мають

нахил до ремесла й рукоділля; третя – здатні виконувати найпростіші види праці.

Як свідчить історико-педагогічні матеріали, зокрема, звіти, Московський виховний будинок почав функціонувати з 1764 року, а у 1770 р. було відкрито його відділення у Петербурзі, яке згодом перетворилось у Санкт-Петербурзький виховний будинок. У цей період були відкриті виховні установи такого типу в інших містах (Осташково – 1775 р., Каргополь і Тула – 1778 р., Архангельськ – 1779 р., Смоленськ – 1780 р). Зазначимо тут, що відкриття виховних будинків у Москві та Санкт-Петербурзі привело до ліквідування деяких сирітських закладів в Україні, в тому числі у Києві, в зв'язку з тим, що всі незаконнонароджені немовлята й підкинуті діти направлялись до «двох столиць».

Аналіз історико-педагогічної документації за часи активної діяльності І. Бецького дає можливість для висновку, що у практиці роботи виховних будинків його педагогічні ідеї та гуманні наміри не мали особливого успіху. Передусім гальмувало досягнення позитивних наслідків у реалізації ідей І. Бецького відсутність старанних, досвідчених вихователів. Спроби вирішити цю проблему за рахунок запрошення вчительських кадрів із-за кордону суперечили переконанням вченого, що вихователі повинні бути росіянами, людьми «доброзвичайними», «доброчесними», «гідними бути прикладом», здатними випромінювати любов і ласку стосовно заборони фізичних покарань і залякувань дітей: «…назавжди ввести в цей дім непорушний закон і суворо стверджувати – ніколи й нізащо не бити дітей» [52, с. 24]. Як свідчить аналіз звіту І. Бецького про діяльність Московського виховного будинку за 1775 рік, він визнав, що «жодне з освітньо-виховних завдань тут не вирішувалось через крайню некомпетентність і користолюбство вихователів і майстрів», їх суто чиновницького підходу до розуміння виховних завдань, відсутності «єдиного бажання й старанності» в діяльності опікунської ради тощо [648].

Разом з тим, дослідники педагогічних ідей XVIII століття в оцінці педагогічної діяльності І. Бецького як попечителя Московського виховного будинку високо ставлять його особистісне прагнення до реалізації власних ідей виховання покинутих дітей. До здійснених успіхів відносили: вивчення латинської мови найбільш здібними вихованцями Московського виховного будинку як однієї з форм їх підготовки до подальшого оволодіння знаннями до аптекарської справи; навчання малюванню найбільш здібних до цього вихованців виховного будинку з подальшим їх направленням до спеціального училища для хлопчиків різних станів при Академії мистецтв, відкритого І. Бецьким; вивчення іноземних мов та інших наук у різних стінах виховного будинку як запорука вступу до Московського університету. Крім того, значна кількість вихованців Московського виховного будинку стали землеробами, ремісниками, дівчатка працювали няньками й годувальницями [266, с. 190].

Загалом теорія виховання малолітніх дітей, розроблена І. Бецьким, згідно свого часу була історично прогресивною й стала значним внеском у вітчизняну педагогіку XVIII ст. Цінним та оригінальним у цьому внеску було те, що кожен навчальний заклад, згідно педагогічних доробків І. Бецького, мав свій статут, де було загальним: заборона тілесних покарань і залякування дітей; індивідуальний підхід в оцінці здібностей і нахилів кожного вихованця, орієнтація усієї педагогічної діяльності на вирішення завдань розвитку неповторної особистості учня. Зокрема реформа виховання та освіти І. Бецького відіграла значну роль для розвитку в країні справи опікування та виховання дітей.

Ідея виховання добрих, патріотичних громадян, щасливих і корисних батьківщині, була центральною у виховній програмі М. Новікова (1744–1818). Він уважав, що люди всіх соціальних станів при правильному вихованні будуть успішно виконувати свої обов'язки, будуть працьовитими, дбайливими господарями. Тому виховання юнацтва – «необхідна і найперша справа як правителя країни, так і кожного з батьків» [648]. Цю педагогічну

позицію М. Новіков виклав у трактаті «Про виховання та настанови дітям» (1783), де піддавав справедливій критиці сучасну йому систему дворянського виховання: домашнє виховання (ввірене часто далеким від педагогіки людям); виховання і навчання за кордоном (де молоді люди віддавалися більше веселощам, дозвільній поведінці, ніж наукам); виховання у закритих станових закладах (яке було відірване від реального життя, отже, воно не відповідало вирішальній меті виховання) [648].

Слід зауважити, що коли І. Бецькой втілював свої педагогічні ідеї щодо виховання малолітніх дітей силою державної влади, то М. Новіков поширював свої ідеї, спираючись на громадські сили. Він першим у вітчизняній літературі показав сумну долю дітей кріпаків; бездоглядність малюків, яких батьки залишали під час їхньої роботи на поміщика без будь-якого нагляду та догляду; яскраво змалював психологію селянських дітей.

Він був справжнім просвітником. Об’єднавши навколо себе передових громадянських діячів, спрямував їхню енергію на просвіту й педагогічну роботу: улаштовував друкарні, книжкові склади, бібліотеки, видавав журнали й друкував свої педагогічні статті. Прибутки з деяких видань він використовував на утримання відкритих ним двох педагогічних шкіл. Як і Бецькой І., Новіков М. був справжнім проповідником гуманності і людяності, саме в цьому він вбачав найважливішу мету виховання.

У контексті нашого дослідження на увагу заслуговує і діяльність Ф. Янковича, який вперше адаптував «Керівництво вчителям першого і другого класу» (1783 р.) [459] відомого сілезько-австрійського педагога І. Фельбігера під вітчизняні умови освіти. Перш за все, «Керівництво» сприяло роз’ясненню методики проведення класно-урочної системи, яка до цього часу вітчизняними вчителями не практикувалася. «Керівництво» вважалося офіційною, тобто обов'язковою методикою до виконання у всіх педагогічних (дидактичних) процесах, включаючи й освітньо-виховні заклади для дітей-сиріт. Воно складалося з 4-х частин.

Перша частина розглядала: а) загальну методику роботи з класом (вчителі зобов'язані були займатися з усіма учнями у класі, а не вчити кожного поодинці); б) вибір методів викладання (передбачалося виконувати серію вправ з поступовим нарощуванням труднощів для зростання самостійності учнів у їх виконанні; «зображення через початкові літери», коли вчитель читав уголос текст підручника, а діти, по черзі, потім хором повторювали його; чи, наприклад, вчитель писав на дошці початкові літери кожної фрази, а учні повторювали фразу напам’ять); в) здійснювати різні методичні прийоми (постановка питання, опитування тощо).

Друга частина містила окремі методики викладання в народному училищі різних предметів; третя – характеризувала особистість учителя та його професійні якості, при цьому рекомендувався індивідуальний підхід; у четвертій частині мова йшла про організацію всієї шкільної діяльності й шкільного порядку, де вказувалось, що ставлення учителя до дітей повинно гуртуватись на гуманних педагогічних засадах; будь-які тілесні покарання заборонялись; встановлювалась така послідовність заходів впливу: «умовляння, застереження, загрози, позбавляння приємного» тощо [305, с. 144].

Слід зазначити, що в Україні така «обов’язкова методика» не знайшла наприкінці XVIII століття значної підтримки серед населення. З цього приводу В. Маслійчук визначав – «спроба обмежити вплив дяків (парафіяльних шкіл) з 1793 до 1805 року була невдалою» з тих позицій, що: «люди не звикли до нового методу навчання»; «навчати дітей за старим букварем чи «часовником» багатьом здавалось легшим», ніж за тими книгами, що були видані для народних училищ; спроби завести іспит для дяків-учителів, а також увести до навчання у світських училищах читання Псалтиря, «щоб учні могли читати те в церкві на радість батькам» – не увінчалось успіхом [305, с. 145–146]. Попри це, світська освіта все більше розповсюджувалась на сирітські заклади, оскільки програма навчання дітей сиріт «копіювалася» з виховних будинків Москви та Санкт-Петербургу.

Визначення першого етапу законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й започаткування державного контролю за діяльністю закладів суспільної опіки дітей та молоді на українських землях (1775–1801 рр.) безпосередньо пов'язано з діяльністю Імператриці Катерини ІІ, особливо з реформуванням установ для управління губерній (7 листопада, 1775 р.) та, у зв'язку з цим, створенням державних виконавчих органів «Приказів суспільної опіки», які вважалися самостійними, незалежними від губернських інстанцій і безпосередньо підпорядковувались Верховній владі та сенату (до 1802 року).

На Прикази покладався обов’язок: улаштування й організація «на міцних підставах» та згідно із «загальними правилами» народних шкіл, сирітських будинків, лікарень, будинків для невиліковних хворих, богаділень, будинків для божевільних, робітних та гамівних установ. При цьому законодавчий документ «Установи для управління губерній Російської імперії» [554] дозволяв засновувати подібні заклади приватним особам або громадським товариствам з тією лише умовою, щоб освітня (виховна, медико-реабілітаційна) діяльність відповідала запропонованим правилам і була контрольована Приказами суспільної опіки (§385 «Про особливості настанов») [554, с. 170], [94, с. 466]. Крім того, всі бажаючі (приватні особи, меценати, громади) могли взяти на себе право утримувати вже створений заклад з вищезгаданого списку [554, с. 170–171], окрім тих, які не підпорядковувались Приказам суспільної опіки. Наприклад, ті, що користувалися особливими привілеями або ж мали жалувані грамоти чи перебували під особливим управлінням духовних, світських осіб, або які мали особисте доручення (наказовий дозвіл) від Її Імператорської Величності [554, с. 154–155].

Слід зауважити, що Приказам суспільної опіки надавалась можливість самостійно вирішувати питання організації місцевих благодійних установ, залучати до управління місцеве населення, забезпечувати їх більш-менш достатніми коштами. Основний управлінський штат кожного Приказу

складався на основі принципу колегіальності: губернатор як головуючий та по два засідателя від трьох різних станових прошарків суспільства (дворяни, купці-міщани, духовенство). Кожному Приказу було відпущено 15000 карб. водночас із правом віддавати ці гроші під заставу маєтків. Завдяки цьому Прикази отримали можливість розвивати свої кредитні операції, що, врешті-решт, сприяло розвитку капіталу, який за 50 років виріс до 25 млн.

В Україні Прикази суспільної опіки першими відкрились у 1781 році в Київській, Харківській і Чернігівській губерніях. Ще через три роки (1784) – в Катеринославській губернії. Згодом Прикази відкриваються у Волинській і Подільській губерніях (1796), а також у Полтавській, Херсонській (1802) та Таврійській губерніях (1803) [103, с. 142].

Зазначимо, що законодавчий документ 1775 року («Установи для управління губерній всеросійської Імперії») пропагував дійсно основний принцип суспільної опіки – милосердя, оскільки сільські та міські громади (парафії) повинні були турбуватися про всіх своїх бідних (надавати їжу, одяг), не допускаючи жебракування, а на поліцейську владу покладався контроль за виконанням цього закону. На практиці, це правило отримало «юридичну силу» лише з 1797 року за № 18082 «Про казенні маєтки та обов'язки Приказів», коли турбота про малозабезпечених була перенесена з селищ на ті волості, що містили не менше 3000 ревізьких душ. Обов'язкове піклування бідними з боку громад було підтверджено законами 1801 року [109].

Зупиняючись більш детально на цих подіях, підкреслимо, що під час недовгого (п'ятирічного) царювання Павла I (з 6 (17) листопада 1796 року до 11 (23) березня 1801 року) Прикази суспільної опіки втратили свій колегіальний характер. Було закрито багато губернських установ (городові магістрати, правління, ратгаузи); справа опіки та піклування перейшла до губернаторів та губернських ватажків дворянства; всі капітали приказів (зокрема Московського і Санкт-Петербурзького) були передані опікунській раді (наказ від 2 квітня 1799 року); Камеральному департаменту

пропонувалося відати госпіталями, богадільнями та іншими богоугодними закладами, що раніше знаходились під патронатом приказів (наказ від 17 січня 1799 року) [95, с. 526].

Із урядових розпоряджень цього періоду, що дотичні до теми нашого дослідження, звертають на себе увагу лише ті постанови, які передбачали відкривати по дві богадільні (для чоловіків та жінок) в кожному волосному правлінні та утримувати їх за рахунок подаяння, що збиралися при церквах у недільні та святкові дні, «а при недостатності цього – додавати необхідне від селища» (накази від 5 квітня §201 та від 7 серпня §21, 1797 року) [95, с. 527]. Отже, аналіз чинних документів дозволяє констатувати, що управління закладами суспільної опіки, зокрема богадільнями, в останні роки XVIII століття знову покладалось на плечі церкви та органів місцевого самоврядування.

Згідно статті 385 постанови «Про утримання та виховання сиріт обох статей» Приказам суспільної опіки пропонувалося «буде де зручно» відкривати будинки для опіки й піклування сиротами чоловічої та жіночої статі [554, с. 158]. У цьому ж документі приписувалося, «якщо подібний заклад витрачає більше коштів, ніж зібрано від подаяння», або ж «у разі нестачі грошей для утримання штату» (вихователів, наставників, обслуговуючого персоналу) та з метою «поширення добра для великої кількості потребуючих допомоги», – віддавати сиріт на виховання добрим та порядним людям за помірну плату з зобов’язанням «повсякчас мати можливість подати їх (дітей) Приказам суспільної опіки». Крім цього, в чинному документі були викладені інструкції щодо розподілу сиріт: дітей від батьків-ремісників віддавати для навчання ремеслу, «торгових» для навчання торгу, а всіх інших розподіляти на власний (колегіальний) розсуд з метою їх обов'язкового навчання або прогодування, виходячи зі статі, роду та стану дитини [554, с. 159].

З метою виконання цих постанов указом Президента Малоросійської колегії Петра Рум’янцева від 1778 року було встановлено контроль над

поширеними в Україні шпиталями (притулками для сиріт і жебраків тощо). Найголовнішим нововведенням було те, що під час прийому осіб до богаділень стали всіх реєструвати й видавати білет за підписом місцевого протопопа. Спираючись на дослідження В. Маслійчука стосовно проблеми дитячої та підліткової праці у XVIII столітті, слід зауважити, що створення сиротинців та встановлення державної опіки мало б сприяти обмеженню використання дитячої та підліткової праці в Україні. Проте, за дослідженнями науковця, ті діти, що знаходились при шпиталях, богадільнях та сирітських закладах, були змушені наймативися до заможних хазяїв чи селитися у них на інших умовах [304, с. 95].

У першій детальній інструкції губернатору Слобідської Української губернії (1765–1775), згодом генерал-губернатору Харківського намісництва (1780–1783) Є. Щербініну, що діяла одразу після скасування слобідських козацьких полків у 1765 році, шостий пункт було присвячено малолітнім дітям та сиротам. Особливість цього документа в тому, що «українських» сиріт дозволялося брати місцевим жителям і тримати їх у себе до двадцяти років, а «якщо хто майстерності навчить», то й до тридцяти [304, с. 96].

З цього приводу слід сказати, що з прийняттям таких заходів значно зростала кількість так званих «соціальних сиріт» чи дітей, що покинули родину задля навчання у ремісників чи заробітку, або з числа тих дітей, яких примусово забирали на службу за борги. Це явище було доволі поширеним. Так, наприклад, у 90-і роки XVIII ст. Новгород-Сіверським верхнім земським судом розглядалася справа колезького асесора Лихошерстова з Коропа, який вимагав за позичені колись міщанкою Савицькою у нього гроші віддати її сина йому на службу [770, арк. 1–2.].

Наслідком губернської реформи (1775 р.) в намісницьких центрах мало стати спорудження таких закладів суспільної опіки, як робітничі будинки, підпорядковані Приказам суспільної опіки для надання допомоги не лише незаможнім людям, але й дітям, що включало мету «перевиховання працею». Проте на практиці досить швидко робітничі будинки перетворилися на

заклади «дисциплінування соціуму» і стали місцем утримання злочинців, де і малолітні правопорушники мали були відпрацьовувати завдану державі (приватним особам) шкоду.

З аналізу архівних документів [764], [765] стало відомо, що наприкінці XVIII століття не всі Прикази суспільної опіки намагались виконати доручення з організації таких робітничих будинків. Характерними рисами цього процесу стала затримка зі створенням цих установ у «підімперських» українських губерніях, зокрема через розкрадання коштів [765, арк. 1–4]. Так, з Чернігівської намісницької управи 1782 р. вийшов указ про залучення неповнолітніх «злочинців та шахраїв» до ремонту та обладнання робітничих будинків, але повітові управи рапортували, що таких закладів ще немає, отже відправляти злочинців, відповідно, нікуди, а з «колодниками» будуть поводитися згідно з «височайшою» інструкцією 1782 р. [764, арк. 1а].

З іншого боку, існує інформація про довге «затягування» будівництва робітничих будинків в інших українських губерніях. Наприклад, у Харкові такий заклад будувався близько шести років і став функціонувати лише з 1787 р. Аналіз архівних документів, що містяться у фонді № 56 (матеріали Харківського совісного суду) Державного архіву Харківської області, дає змогу простежити появу таких робітничих будинків у Харківському намісництві. Передусім, слід зазначити, що ці інституції, вочевидь, вважалися більш важчою карою, аніж одноразове тілесне покарання. Так, дорослі брати Крамаренки, Омелян та Григорій, за крадіжку пшениці у «котельв'янського обивателя» у 1787 р. були відправлені до робітничого будинку, щоб відробити там вартість пшениці та відсотки (14 карбованців), водночас їхній молодший брат Кузьма (за рішенням совісного суду) мав бути покараний лише на місці злочину, тобто висічений «різками» [698, арк. 1;7]. Інший документ (1792 р.) висвітлює справу трьох крадіїв зі слободи Велика Данилівка під Харковом, Макара Панасенка, Максима Манзуренка та Якова Морозенка, яких, окрім покарання на місці злочину через висікання, направили до харківського робітничого будинку [697, арк. 13].

Аналіз архівних документів засвідчив, що не лише у Харкові існував робітничий будинок, але й у його передмісті. Так, Михайло Чичай за підпал будинку (Тимофія Січкаря) був відправлений до Охтирського робітничого будинку (1791 р.) на два місяці, а опісля відданий опікуну, щоб «той мав за ним непослаблений догляд» [696, арк. 5зв].

Навчання «майстерству» було, напевно, досить важливою практикою у цьому контексті, бо коли в Калузькому намісництві 1779 р. спіймали без паперів «малоросійського» тринадцятилітнього сироту Івана Богданова, його вирішили відправити до Слобідсько-Української губернії з метою віддати у навчання якомусь ремеслу [763, арк. 2].

Як на наш погляд, доручаючи Приказам справу суспільної опіки, уряд ставив для них дійсно необхідні, проте досить складні й практично нездійсненні завдання. Наприклад: а) не допускати жебрацтва; б) всім убогим, калікам та безпритульним надати дах над головою, одяг та їжу (§387 – «Установи для управління губерній») [554, с. 161]; в) відкрити лікарні та шпиталі (поблизу кожного міста, біля річки, на височині) з покращеним плануванням (не тісні та не низькі, з окремими індивідуальними палатами, з можливістю відкриття вікон для провітрювання тощо) (§386) [554, с. 159]; г) для опіки душевнохворих наймати людей міцних за помірну плату (§389) [554, с. 164]; д) дозволити гамівним установам приймати людей також за заявою родичів або поміщиків на основі їх повного утримання за власний рахунок останніх тощо.

Слід зазначити, що для виконання всіх цих положень були передбачені певні інструкції. Наприклад, для викорінення жебрацтва серед дітей та підлітків передбачалося надавати їм допомогу через працевлаштування, навчання різним ремеслам та інше [94, с. 467], щоб вони (молодь) «не звикали до ледарства життя» [554, с. 162]; всіх убогих, калік та безпритульних («які прожитку не мають») відправляти до богадільні, де вони могли отримати ту саму «соціальну допомогу» (одяг, дах над головою, їжу);

стежити, щоб навіть невиліковно хворі люди (діти), що перебували у лікарні, отримували належну турботу та піклування [554, с. 164].

Крім Приказів суспільної опіки в кожній губернії запроваджувалась дворянська опіка для піклування дітьми-сиротами купецького, міщанського та ремісницького станів. Також ці установи займалися організацією допомоги сім'ям, що втратили годувальника й залишалися без засобів до існування, вирішенням питань, пов'язаних з успадкуванням майна тощо. Саме оформлення чи переоформлення дворянського опікунства наприкінці XVIII століття виявлялося тривалою справою, особливо у тих випадках, коли опікун помирав, бо це викликало чергові труднощі [771, арк. 3].

Центральний державний історичний архів України (м. Київ) містить чимало документів стосовно діяльності сирітських судів. Наприклад, справа щодо опіки над дітьми новгород-сіверського міщанина Мартина Генкеля, де вказувалось на розграбування майнової спадщини дітей-сиріт, на те, що опікун (Журба) «за дітьми не дивиться й судам не кориться». Рішення сирітського суду мало на увазі описати все майно й взяти під опіку дітей до повноліття [772, арк. 1; 2; 5]. Інша справа розглядає долю дитини-сироти Андрія Дублянського, «бо дядько по чоловіку Степан Дублянський не виконує правил опіки й не віддає дитині належних дворів із підданими» [773, арк. 1; 4].

Що стосується долі дітей-сиріт із незаможних верств, то ці справи зазвичай залишались сирітськими судами не розглянутими або ж вирішувались не на користь останніх. Прикладом може слугувати справа Чернігівського совісного суду за 1784 рік про знущання над неповнолітнім «хлопцем», який працював на чернігівського землеміра Леонтія Лутавінова. Так, десятилітній син хазяїна Олексій Лутавінов та його приятель дванадцятилітній Олександр Тесленко, що навчався землемірній справі у Лутавінова-старшого, забили канчуками чотирнадцятилітнього Терентія, бо той буцімто часто втікав від відробітку. Суд виявив свою класову сутність: оскільки свідками знущань були «прості мужики», а вбивцями вважалися

дворяни, то свідчення простолюдинів не було взято до уваги, хоча й була лікарська експертиза. У результаті цього підлітків-злочинців направили до гамівного будинку лише на півроку [774, арк. 1; 10; 23; 68; 71].

Проте, існували поодинокі випадки, коли суд виявляв турботу про дітей-сиріт незаможних громадян й виносив досить об'єктивні рішення. Наприклад, через ненавмисне вбивство своєї дружини житель українського села Смолевичі (Суразький повіт, Новгород-Сіверське намісництво) Артем Більченко був «засуджений» (справа від 1 липня 1789 року) лише до церковного покаяння у зв'язку з хорошими рекомендаціями місцевих жителів та з урахуванням того, «щоб не залишити сиротами 8 дітей» [775, арк. 1; 5; 34 і зв].

Розглядаючи участь товариств, релігійних і приватних ініціатив в організації діяльності закладів суспільної опіки, слід відмітити, що наприкінці XVIII століття у суспільному житті країни відбувалися значні події, пов'язані зі зміною форм (видів) організації доброчинної діяльності: приходська благодійність змінювалась казенною. На думку Д. Багалія і Д. Міллера, це завдало «величезної й непоправної шкоди парафії» у зв'язку з тим, що «приход починав втрачати значення релігійної громади й поступово перетворювався на звичайний церковно-адміністративний округ» [35, с. 901].

Поява нового виду благодійності була також зумовлена сучасними, як на той час, поглядами царських осіб на виховання дітей-сиріт, підкинутих, безпритульних тощо. Так, захопившись ідеями західних філософів-гуманістів, розвиваючи концепцію освіченого абсолютизму, Катерина II намагалася втілити в життя нову, гуманну форму виховання дітей, виховати уніфікований тип громадянина, що відповідатиме нагальним потребам швидкого розвитку держави, а один із засобів реалізації своїх задумів імператриця бачила в розвитку благодійності.

З точки зору особливостей розвитку мережі закладів суспільної опіки, зокрема змісту їх освітньо-виховної діяльності, слід відмітити, що програми навчання й виховання дітей у сирітських установах, виховних будинках чи в

умовах приватного (індивідуального, домашнього) середовища дещо відрізнялись між собою, виходячи з відомчої підпорядкованості церковним, громадським чи державним інституціям, професійно-спеціалізованій спрямованості (землеробські колонії, ремісничі майстерні), станової приналежності дітей-сиріт тощо.

Наприклад, у Виховних будинках, незважаючи на багаторазову зміну правил виховання і навчання, все ж таки зберігалися початкові гуманістичні ідеї епохи Просвітництва та ті положення, що були запропоновані І. Бецьким: безстановий підхід до покинутих дітей, їх широка світська освіта і прагнення до розвитку здібностей [588, с .21]. Так, на початку своєї діяльності Виховні будинки навчали дітей «пізнанню віри», читанню, письму, арифметиці, німецькій мові, географії, малюванню, різним ремеслам, рукоділлю та «хірургічній науці». Проте, починаючи з 1797 року, в освітній процес цих закладів були внесені деякі корективи. Так, імператриця Марія Федорівна запропонувала «відкинути все те, що хилиться до засліплення блиском очей», і замість цього ввела «надійні й корисні правила пізнання християнського закону та моральності», залишивши необхідні відомості з ремесла та рукоділля» [588, с. 20–21]. Окрім цього, для дітей молодшого віку передбачалось читання книжок (до 6 годин на день). Ця справа була покладена на дяків та священиків [103, с. 139].

Як показав аналіз архівних документів, вихованці Виховного будинку, що володіли «винятковою гостротою розуму», мали можливість навчатися у вищих навчальних закладах, таких, як академія Мистецтв або в Медико-хірургічній академії, а також в університетах держави [724, арк. 5–10 зв.]. Крім цього, в цей період почала складатися і петербурзька школа сурдопедагогіки, яка зробила значний внесок у справу розвитку навчання глухонімих дітей. Ці нововведення, які склалися в освітньо-виховному середовищі виховних будинків, з особливим ентузіазмом намагалися успадкувати й усі інші станові навчально-виховні заклади, які були організовані вже у наступні десятиліття.

У тих сирітських будинках, що були підвідомчі Приказам суспільної опіки, навчання проводилося, зазвичай, за програмою парафіяльних училищ або народної школи. На кінець XVIII століття вона зводилася до навчання дітей грамоті, малюванню, краснопису, арифметиці; дітей «Греко-російського сповідання» вчили ще катехізису для пізнання основ православної віри, тлумаченню десяти заповідей Божих з метою «вкорінення» моральних принципів [554, с. 157]. Розклад занять передбачав щоденне навчання, включаючи неділю і «табельні дні», але з урахуванням того, щоб не більше чотирьох годин на добу (двох до обіду і двох годин після). У середу та в суботу заняття проводилися тільки до обіду [554, с. 158].

У сирітських будинках (відділеннях при богадільнях, монастирях), що були підвідомчі церковно-духовному відомству, навчання проводилося з читання слов'янських (цивільних та церковних) писань, краснопису, граматики, короткого курсу арифметики, священної історії, катехізису, церковного співу. Крім цього, для церковнослужительських дітей-сиріт передбачалися предмети спеціального змісту – «Про посаду пресвітерів парафіяльних», «Керівництво до читання Святого Письма», «Статут церковний з практикою у церкві» та інші [540].

За дослідженнями О. Крижановського та С. Плохія, найбільше закладів суспільної опіки (притулків для убогих, сиріт і калік) у другій половині XVШ ст. існувало на Лівобережжі та Слобідській Україні. Відкривалися вони при храмах, монастирях. За неповними даними, лише на Слобожанщині (у містах, містечках, селах і слободах) їх налічувалось близько 40, причому в окремих поселеннях їх було по декілька (в Охтирці 4, в Ізюмі та Лебедині – 3) [256, с. 256–257].

Безумовно, в сирітських та виховних будинках існували деякі проблеми щодо навчання та виховання дітей. Передусім, це було пов’язано з «невизначеністю (числа) вихованців», що знаходилися у селах, оскільки на початку організації такої форми патронажу не були прописані певні правила передачі дитини до якоїсь сім’ї, окрім грошової підтримки за віковою

періодизацією. Звідси й контроль за наданням освітньо-виховних послуг був умовним. Відзначимо, що така ситуація знайшла покращення лише на середину XIX століття, коли було введено спеціальні жетони з номерами кожної дитини-сироти та реєстраційні картки, а на початок XX століття – фотографування всіх дітей без винятку [246, с 15].

По-друге, на думку законодавців цих закладів, це призводило до «необмеженості втрат» і не сприяло тому, щоб діти досягали успіхів у навчанні. До цього можна додати і велику плутанину в документах. Наприклад, 1 жовтня 1797 року Опікунська Рада дізналася, що більшість вихованців (а їх на цей період нараховувалось близько трьох тисяч осіб), хрещених у Виховному будинку (Санкт-Петербург), мають схожі імена, по батькові та прізвища – Нікітіни. Священика цього закладу викликали до Ради і зобов'язали наступного разу запрошувати на хрестини інших служителів церкви, включаючи старших вихованців, щоб підопічні отримували різні прізвища та по-батькові [588, с. 19].

Попри всього, вихованці й вихованки з сирітських та Виховних будинків мали можливість продовжувати навчання у перших землеробських училищах та школах, які мали статус середніх навчальних закладів. Перший такий заклад з трирічним строком навчання з'явився наприкінці XVIII століття й наказом від 30 квітня 1797 року був улаштований біля м. Павлівськ. Окрім сиріт, до закладу приймали дітей з духовних семінарій, учнів і учениць з кріпаків та вільних людей. На особливу увагу заслуговує той факт, що система зарахування до цього закладу містила певні положення: кожного року пріоритет надавався дітям з якоїсь окремої губернії, не виключаючи й українських [494].

Проте, як зазначають дослідники історії розвитку професійної освіти на рубежі XVIII – початку XIX століття К. В. Карцева та В. М. Кудрявцев, становлення саме професійної «сільськогосподарської» освіти наприкінці XVIII століття відбувалося досить складно у зв’язку з тим, що не вистачало фахівців, які б навчали дітей і, по-друге, існувало кріпосне право. Тільки у

1820-х рр. з'явилися спеціальні сільськогосподарські навчальні заклади, які готували фахівців з агрономії, тваринництва, садівництва, виноробства тощо [215].

Наприкінці XVIII століття виникла ще одна форма початкової професійної освіти – перші приватні професійні ремісничі школи, які внесли значний вклад у справу професійної підготовки дітей, зокрема дітей-сиріт. На початку свого становлення це були дрібні заклади, де зазвичай навчалися кілька підлітків, яких готували до роботи на поміщицьких мануфактурах. Процес навчання у такій школі був організований доволі просто, але практично: першу половину дня діти проводили у фабричних майстернях, оволодіваючи різними професійними навичками, а другу, – у самій школі, де вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику та малювання (лінійне, тобто креслення, і візерункове). За свідченнями К. Карцевої та В. Кудрявцева, такий набір предметів був незвичайним як для свого часу, оскільки початкова освіта, зазвичай, закінчувалася вивченням церковно-слов'янської азбуки та умінням читати псалтир. Відкриття ремісничої школи повністю себе виправдало, оскільки більшість її випускників, серед яких значну кількість складали діти-сироти, оволодівали певним видом ремесла, що дозволяло їм безперешкодно працевлаштовуватись на будь-які підприємства [215].

Зазначимо, що внаслідок міської реформи 1785 р. особливу роль у профорієнтації саме дітей-сиріт (навчанні певному виду ремесла, працевлаштуванні) відігравали так звані ремісничі управи, які мали керувати цехами та міським кустарним ремеслом. З цього приводу є декілька цікавих архівних документів, що підтверджують значення ремісничих правлінь стосовно вирішення проблеми опіки дітьми-сиротами. Наприклад, підліток-сирота Семен Кириченко з Харкова за обкрадання м’ясної лавки 1796 р. був відданий до ремісничої управи з метою навчання певному виду ремесла та подальшого працевлаштування [695, арк. 9]. Під час перетину кордону з Річчю Посполитою в 1784 р. зловили безпаспортного хлопця, якого вислали

до Київського намісницького правління, а далі ремісничa управа мусила визначити, до якого ремесла підліток має нахил аби віддати його в науку [766, арк. 3].

Взагалі, справі організації професійної освіти особливу увагу приділяв Є. Канкрін (1774-1845), який підтримував відкриття спеціальних шкіл та училищ, брав участь в організації промислових виставок, читаннях публічних лекцій за новинками промисловості тощо. Згодом завдяки його зусиллям, були створені Технологічний та Землеробський інститути, Лісовий корпус, училища торгового мореплавання, шкіперські навчальні курси та інші.

Отже, на першому етапі ініціатива розвитку професійної освіти виходила не лише від держави, але й від приватних осіб і товариств, які були безпосередньо зацікавлені у зростанні якості вітчизняного виробництва. Приватні та громадські форми освіти швидше реагували на запити суспільства, були більшою мірою інноваційними, ніж державні освітні установи. Потреба у значній кількості грамотних робітників та управлінців виробництвом визначила те, що найбільше число професійних навчальних закладів у цей період відкривалися у статусі нижчих і середніх навчальних закладів, де (за договором з Виховним будинком) навчалася значна кількість дітей-сиріт. Причому, система професійної освіти, зокрема сільськогосподарської, продовжувала залишатися досить розмитою і, згідно сучасної лексики, не відповідала уявленню про основні категорії освітньої структури.

Що стосується навчання й виховання дітей-сиріт (дворянського походження) у домашніх умовах, то наприкінці XVIII- початку XIX століття ще не існувало якихось конкретних правил щодо вибору обов’язкових предметів, розпорядку дня тощо. Згідно аналізу посадових інструкцій «Про особистість неповнолітнього, його утримання та виховання» [554, с. 121–122] стало відомо, що опікун мав забезпечити належне піклування, намагатися виховати підопічного «у страхі Божому» й у пізнанні тієї віри, в якій дитина народилася, в умовах ґречності (моральності), виключаючи ті моменти, які

могли вплинути на розбещення неповнолітньої особи. Якщо дитина не виховувалась у спеціальному навчальному закладі, пропонувалося запросити для неї приватних викладачів з людей добрих і «поведінки непорочної» або ж самого вихованця доручити людям доброзичливим та відповідальним, які могли б надати йому всі необхідні знання з того промислу чи ремесла, яким спадкоємець володіє; зміст та умови навчання не повинні були зводитися до матеріального становища дитини-сироти, а бути помірними, без розкішних примх, «щоб з дитинства привчати вихованця до розміреного, порядного, працьовитого життя» [554, с. 121–122].

В аспекті дослідження проблеми привертає увагу той факт, що наприкінці XVIII століття була відкрита благодійна установи – Канцелярія імператриці Марії Федорівни (згодом Відомство імператриці Марії). Згідно розпорядження Павла I (2 травня 1797 року) імператриця Марія Федорівна прийняла під своє заступництво Московський і Санкт-Петербурзький Виховні будинки з усіма їх відділеннями. Взагалі благодійна діяльність цієї Канцелярії здійснювалася за кількома напрямами (жіноча освіта, допомога сліпим, глухонімим, престарілим, вдовам з малолітніми дітьми тощо), але найважливішим вважалося піклування та виховання дітей-сиріт. Основне джерело фінансування становили приватні пожертвування, включаючи щорічні внески монархів і членів імператорської родини. Крім того, на благодійну діяльність Відомства йшли збори з публічних веселощів [708].

На початку своєї діяльності Виховні будинки брали на утримання більше 1000 сиріт та підкинутих дітей на рік, яких везли й з українських земель. Проте, розпорядженням від 24.11.1797 року «у зв’язку з незадовільною постановкою справ та через завелике число немовлят» кількість вихованців обох статей, які знаходились у Виховних будинках, було скорочено до 500 в кожній із столиць. Інших принесених (привезених) в будинок немовлят віддавали до государевих селищ «благонадійним і добропорядним селянам» на виховання з метою «привчити вихованців до

сільського господарства» (хлопчиків залишали у селян до 17-річного віку, дівчаток – до 15 років) [588, с. 20].

З цього приводу слід пояснити, що згідно розпоряджень Марії Федорівни (наказ від 5 липня 1797 року) було затверджено нові правила відправки дітей до сільських поселень, а саме: відправляли тільки здорових немовлят, які, за висновком лікаря, не мали ніяких захворювань. Проте вже через місяць після цієї постанови певні обставини змусили імператрицю відмовитись від цього положення у зв'язку з тим, що годувальниці стали масово покидати Виховні будинки на сезон літнього врожаю; спроби відшукати годувальниць у власних володіннях також були марними з тих позицій, що вони (годувальниці) «більш розраховували працювати у поважних господарів», ніж «вигодовувати підкидьків» [588, с. 19].

Завдання поліпшення справи розвитку громадської доброчинності у питаннях допомоги дітям-сиротам, безпритульним, підкинутим, тим, хто залишився без батьківської опіки, спонукали уряд запроваджувати дієві засоби. Так, 27 грудня 1797 року Павло I затвердив новий регламент опікунської ради, згідно з яким посада опікуна перетворилася на почесну придворну службу. Раніше (при Катерині II та І.Бецькому) опікунами були дворянські особи, чином не нижче VI класу (згідно «Табеля про Ранги»), які працювали на громадських і безкоштовних засадах, але пізніше перетворилися на професійних службовців, які отримували платню. Марія Федорівна повністю змінила склад Опікунської Ради. Його члени (почесні опікуни) були представниками знаті, чиновниками найвищих рангів, що входили до найближчого оточення коронованої покровительки Виховних будинків. Імператриця вважала їх людьми «кращих якостей», що заслужили повагу і довіру, які були «покликані до подвигу не за гроші, а заради любові до батьківщини та ближнього», тому платні за свою роботу в Раді вони не отримували. У новій Опікунській Раді кожен опікун мав особливе доручення і відповідав, окрім усього іншого, за влаштування та утримання вихованців

по селах, за роботу міського виховного будинку, його відділень або про збереження загальної скарбниці [588, с. 20].

Серед видатних благодійників цього періоду можна виокремити видатного літератора І. Котляревського, який, окрім усього іншого, був опікуном полтавського будинку для виховання дітей бідних дворян, згодом попечителем «богоугодних закладів» Полтави. На цих відповідальних постах І. Котляревський зарекомендував себе як талановитий педагог і організатор освітнього процесу – «сумлінно дбав про дітей як рідний батько: щоб були не тільки нагодовані, одягнуті й доглянуті, а щоб росли освіченими й чесними, любили свій край і рідну мову». За спогадами тогочасних свідків цих подій, «у педагога (Котляревського) очі сяяли радістю, коли він розповідав про своїх вихованців, багатьох він спонукав до навчання у вищій школі» [22].

Розглядаючи погляди науково-педагогічної громадськості на проблему опіки та піклування у XVIII – XIX столітті, слід звернути увагу на те, що в цей період вважалося «добрим показником» пожертвування великих сум на потреби піклування, відкриття благодійних закладів, передачу бібліотек або наукових колекцій різним навчальним закладам, у тому числі й установам суспільної опіки. Серед меценатів цього періоду можна виділити графиню О. Р. Дашкову, яка пожертвувала Московському університету «кабінет природної історії ..., що цінувався в 50 тисяч карбованців» [68, с. 112], Д. Голіцина, який наприкінці XVШ століття «влаштував і забезпечив за рахунок своїх власних коштів велику лікарню, відому під назвою Голіцинська» та ін.

Серед українських благодійників цього періоду можна особливо виділити поручика Тишкевича, який у 1796 році побудував будинок (сиротинець) для підкинутих дітей у містечку Носівці Ніжинського повіту [600]. Відомо, що дворяни Новгород-Сіверського намісництва, зокрема Мглинського та Новомістського повітів, а також дворяни Чернігівського намісництва (Глинського, Городницького, Роменського, Зіньківського повітів) внесли значні кошти у справу освіти дітей, їх опіки та

піклування; поміщиця Марфа Кочубей подарувала малюнки та креслення до класу малювання одному з освітніх закладів для дітей-сиріт; губернатор Чернігівської області Андрій Милорадович пожертвував 200 карбованців, єпископ Йорофей та губернський дворянський маршалок Семен Максюков також по 200 карбованців на відкриття богоугодних закладів [305, с. 143]. Але такі кошти були незначними. Основний тягар фінансування все ж таки лягав на Прикази суспільної опіки.

Акцент на світську благодійність не викликав у переважної більшості міського населення дійсного стимулу брати участь у цій справі. Довгі роки менталітет людей був тісно пов'язаний з релігійною доброчинністю, отже, коли благодійність розірвала зв'язок із церквою, до благодійності довелося вже примушувати. З цих позицій, досліджуючи тему «Філософські основи розвитку приватної доброчинної діяльності в освіті України (кінець XVIII – початок XIX століття), О. Друганова вказувала, що вжиті урядом наприкінці XVIII ст. заходи в галузі благодійництва не знайшли підтримки серед широких верств населення. Цитуючи твердження Д. Багалія і Д. Міллера, автор зауважувала, що у місті Харкові казенна чи міська доброчинність «далеко не пішла» , оскільки «спасіння душі було єдиним серйозним стимулом, який спонукав до благодійності», отже, «…громадська доброчинність, пристосована не до церкви, а до міста, не будила в душі громадян тих ідей, які вона викликала, будучи зосередженою навколо церкви». Також, згідно дослідження О. Друганової, наприкінці XVIII століття ідея міського управління асоціювалась у свідомості громадян із загальноміськими господарськими справами, з платіжками й недоїмками, але не з думкою про спасіння душі. Ось чому міську благодійність доводилося впроваджувати й підтримувати примусовими заходами [160], [215].

Таким чином, з відкриттям Приказів суспільної опіки було покладено край невизначеному стану, в якому перебувала справа опіки та піклування. Це пов'язано з тим, що вперше держава повною мірою взяла на себе соціальну роль турботи про тих, хто цього дійсно потребував, звільнивши

тим самим церкву та громадянські організації від обов'язкової участі у цій справі. Крім того, такий підхід дозволив зосередити державний контроль як за коштами, що надходили на опіку та піклування, так і за безпосереднім управлінням багатьох богоугодних закладів, що належали до категорії суспільної опіки (сирітські будинки, лікарні, богадільні, будинки для божевільних, робітничі та гамівні установи тощо).

Цей етап дав поштовх для розвитку й інших схожих позицій та напрямів щодо справи опіки та піклування. Наприклад, в рамках превентивно-правового аспекту вперше було засновано сирітський суд, що вирішував проблеми купецьких та міщанських вдів і долю малолітніх дітей-сиріт цього соціального прошарку (статті закону «Про міський сирітський суд, §293-299 та §301-304); були предметно розписані обов’язки та права опікунів, яких призначали для дітей, що залишились без батьківського піклування (§300 та §305 про «Зразкове повчання опікунам») [554, с. 113] тощо.

Отже, сказане вище дозволяє дійти висновку, що законодавче оформлення системи піклування на вітчизняному просторі (1775–1801 рр.) було зумовлене суспільно-політичними, соціально-економічними чинниками розвитку держави. Особливо вплинули на проблему опіки й піклування дітей та молоді в Україні наприкінці XVIII століття ліквідація козацтва як класу, поширення загальноімперських порядків, адміністративних законів; розповсюдження нових соціально-економічних умов (формування механізмів перерозподілу доходів, секуляризація церковних маєтків на користь людей, які тимчасово чи постійно потребували особливої підтримки з боку суспільства); поширення кріпосництва, поділ території на губернії або намісництва з адміністративними і територіальними закладами, занепад (скорочення) освітніх установ, включаючи заклади суспільної опіки тощо.

Цей етап ознаменувався створенням дворівневої державної структури соціальної допомоги нужденним – Приказів суспільної опіки та місцевих органів піклування станового характеру (дворянська опіка і сирітський суд).

Окрім цього, значну роль у справі опіки та піклування відігравало духовенство, яке продовжувало турботу про дітей-сиріт, людей з інвалідністю, безпритульних та інших, організовуючи для них богадільні з лікарнями, відділення з учнівськими класами тощо.

Вагомий внесок у справу організації допомоги закладам суспільної опіки, які забезпечували турботу про дітей-сиріт, підкинутих, безпритульних та інших, надавали благодійні організації, зокрема Комітет імп. Марії Федорівни, ініціатори розвитку професійної освіти (Є. Канкрін), представники дворянського суспільства (І. Бецькой, О. Дашкова, Д. Голіцин, М. Кочубей, С. Максюков та інші). Значні заслуги належать діячам культури та освіти (І. Бецькой, І. Котляревський М. Новіков, Ф. Янкович та ін.), оскільки сприяли розвитку освітньо-виховного процесу в закладах суспільної опіки дітей та молоді на рубежі XVIII - початку XIX століття.

Водночас цей етап ознаменувався започаткуванням нових напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді – соціально-реабілітаційного (безкоштовне лікування, улаштування душевнохворих, сліпих, глухонімих до богаділень з лікарнею), превентивно-правового (контроль за безпритульністю, відкриття перших «сирітських судів для вирішення питань життєдіяльності дітей-сиріт, підкинутих, незакононароджених із середовища купців, міщан, цехових ремісників та дворян), матеріально-побутового (створення опікунських рад для внутрішнього управління закладами суспільної опіки на основі рівноправ’я трьох вільних соціальних осередків (дворян, купців, міщан), які організовували фінансову й матеріальну підтримку закладів суспільної опіки, сільських прийомних сімей).

Утім визначений етап характеризувався й низкою недоліків:

1. Виховні будинки для сиріт та підкинутих дітей не справлялися з великим напливом контингенту, до цього додавалась велика смертність дітей, що змусило керівництво змінити свою «виховну політику» і віддавати дітей на виховання до сільських родин за винагороду.

2. Робітничі будинки (в тому числі для підлітків), які спочатку створювалися для всіх малозабезпечених, безпритульних тощо з метою надання їм житла та посильної роботи для прожитку, наказом від 3 квітня 1782 року [94, с. 466] виконували роль примусових установ для осіб, які були звинувачені у крадіжці, шахрайстві та інших злочинах.

3. Лікарні, хоч і призначалися виключно для незаможних людей (дітей), оскільки були безкоштовні й розраховувалися лише на 20 або 30 ліжок, то на практиці таких закладів катастрофічно не вистачало, була їх велика переповненість. Окрім цього, якщо «інших людей та панських слуг» дозволялось приймати лише «по мірі вільного місця та за гроші» [554, с. 172], вони були в пріоритеті у керівництва лікарнею, а прийом бідних та малозабезпечених відкладався на другий план.

4.2. Етап започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи (1802-1827 рр.)

Визначений етап певним чином пов’язаний з суспільно-політичними й соціально-економічними чинниками розвитку держави. Передусім, із затвердженням Олександром І Маніфесту «Про заснування міністерств» (8 вересня 1802 року), згідно якого всі основні справи державної опіки й піклування, а також вищий нагляд і контроль за діяльністю закладів суспільної опіки перейшли до управління Міністерства Внутрішніх справ та його структур: Департамент Духовних справ здійснював нагляд і контроль за діяльністю неправославних християнських конфесій та релігій, зокрема за упорядкуванням їх дитячих притулків, богаділень, сирітських будинків тощо, впроваджуючи зовнішній нагляд над організацією там освітньо-виховної системи; Державна Медична управа (рада) забезпечувала контроль над санітарно-гігієнічними нормами в усіх закладах суспільної опіки й піклування, особливо слідкуючи за станом здоров'я годувальниць у Виховних

та сирітських будинках, сирітських приймальнях, пологових відділеннях, здійснюючи нагляд за наданням медично-реабілітаційних послуг у спеціальних установах для дітей-інвалідів, душевнохворих та інше; Господарчий Департамент здійснював безпосереднє управління всіма іншими державними закладами суспільної опіки (сирітські дома, робітничі будинки, богадільні тощо) та пов'язані з цим проблеми усиновлення дітей-сиріт, улаштування підкидьків, безпритульних, жебраків, тим самим здійснивши вищий контроль за раніше створеними Приказами суспільної опіки.

До функцій Міністерства Народної освіти входило: здійснення спостереження за навчальною частиною закладів суспільної опіки та регулювання освітньо-виховної діяльності; відкриття спеціальних приймалень (на кшталт сучасних притулків), які приймали підкинутих дітей (1808); розширення функцій опікунських рад в організації діяльності закладів суспільної опіки (розробка навчальних програм, положень, статутів, інструкцій посадовим особам; регулювання штату, структурних підрозділів, ведення рахунків, кошторисів тощо).

Зазначимо, що на цей період припали досить важкі для держави справи, пов'язані з допомогою всім нужденним, хто постраждав унаслідок Вітчизняної війни 1812 року. Враховуючи складність соціально-економічної ситуації в державі, влада намагалась якомога швидше вирішити долю постраждалих людей (біженців, погорільців, поранених, хворих, дітей, що залишились без батьківської опіки), як за рахунок власних зусиль, так і за допомогою громадських товариств, приватних ініціатив, церковних інституцій.

На особливу увагу в цьому контексті заслуговують постанови та розпорядження, які торкались питання 1) роздачі хліба всьому розореному населенню; 2) матеріальної підтримки всіх жителів спалених міст та сіл; 3) створення в кожному великому місті особливої комісії у справах «християнської місії та підтримання життя страждених; 4) встановлення при

кожному соборі, церкві, каплиці гурткових зборів на користь погорільців, хворих, убогих, дітей-сиріт; 5) надання безкоштовної медичної допомоги пораненим, покаліченим хворим; 6) улаштування всіх дітей, які залишилися в результаті військових дій, партизанської війни, мародерства, підпалів, розбійницьких нападів і вбивств без батьківської опіки тощо [467, с. 57].

З метою поліпшення ефективності роботи виконавчої влади, зокрема в справі надання допомоги на місцях нужденним (інвалідам, важкохворим, безпритульним, дітям-сиротам та ін.) була введена нова форма адміністративно-державного устрою – генерал-губернаторства. У 1820-х-1830-х рр. в Україні було створено Малоросійське генерал-губернаторство до якого входили Чернігівська, Харківська і Полтавська губернії; Новоросійсько-Бессарабське (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії і Бессарабська область); Київське (Київська, Волинська і Подільська губернії). На чолі генерал-губернаторств стояли військові генерал-губернатори. Їм підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація, поліція, але й Прикази суспільної опіки.

Значною подією цього періоду можна вважати внесені Олександром I деякі зміни до законодавчої бази щодо управління Приказів суспільної опіки. Передусім, указом від 12 лютого 1802 року були відновлені їх початкові права (відкриття, контроль та управління закладами суспільної опіки). Наступний указ від 10 березня 1802 року встановлював для губернаторів обов’язок – бути головним виконавцем усіх державних доручень щодо справи опіки та піклування. Згідно цього кожен губернатор мав два рази на рік надавати повні відомості про діяльність усіх закладів суспільної опіки, витрачання грошових капіталів на їх відкриття та утримання, кількість добровільних пожертвувань тощо.

Також були відновлені та розширені доходні статті на користь Приказів суспільної опіки, де, крім виділених грошових сум від держави, здійснювався: 1) збір грошей з судових позовів, стягнень, апеляцій (укази від 22 квітня 1804 та 24 вересня 1815 рр.); 2) відраховувався відсоток від наданих

застав (указ від 21 червня 1816 р.); 3) половина всіх штрафів за вживання та утримання питних зборів (указ від 1 січня 1818 р.); 4) дохід від продажу гральних карт (наказ від 27 травня 1819 р.); 5) збір від різних кредитних операцій, видаваних позик тощо [95, с. 527–529].

При цьому варто зазначити, що на користь деяких «українських Приказів» були надані додаткові пільги. Так, наприклад, Полтавському та Чернігівському Приказам суспільної опіки указом від 20 червня 1823 року дозволялося «забирати» грошові залишки від усіх міських доходів. Окрім цього, всі Прикази суспільної опіки, що також функціонували в Україні, звільнялися від платежу митного збору при покупці нерухомості чи при переході до них маєтків (капіталів) за заповітами і дарчими записами для улаштування богоугодних закладів (указ від 5 травня 1821 р.) [95, с. 531-532].

Цей етап ознаменувався і започаткуванням процесу профілювання закладів суспільної опіки відповідно до потреб різних категорій дітей; запровадженням профілактичних заходів проти відмови від дитини; встановленням контролю не лише за процесом виховання переданих на патронаж дітей у «государеві села», але й проведенням інспекторами нагляду за елементарним навчанням, лікуванням цих дітей тощо.

Такі вимоги привели до деяких експериментів. Так, однією з проблем опіки й піклування залишалась висока смертність дітей як вихованців у виховних будинках, так і патронажних. У документах опікунської ради Санкт-Петербурзького виховного будинку за 1802 рік прямо вказується, що селяни утримують патронажних дітей «при повному убозтві й злиденності» а кошти й речі цих дітей витрачають на свою сім'ю, а «не на користь вихованців» [499]. З метою попередження й викорінення цих явищ правління Санкт-Петербурзького виховного будинку у 1803 р. обмежило патронаж дітей, відкривши у Гатчині сільський виховний будинок на 700 сільських дітей. Відповідно до «Положення» метою ставилось: «дати дітям початки знань, навчити різним майстерням, а найбільш здібних з 10-річного віку

переводити в Санкт-Петербурзький виховний будинок для подальшої освіти» [136, с. 41].

Діти в Гатчинському сільському виховному будинку згідно віку поділялись на три групи: до першої входили хлопчики й дівчатка 2-3 років; до другої – діти 4-6 років (з ними проводилось роздільне виховання й найбільш здібних у цей час починали вчити грамоті); до третьої групи входили діти 7-9 років, які повинні були навчатися читанню, письму, рахунку, короткому катехізису. Окрім того, всі діти цього віку повинні були вчитися в'язати, працювати на городі, займатися самообслуговуванням.

Перші ж роки існування Гатчинського сільського притулку переконали, що великих успіхів у розвитку дітей не досягнуто. Між дітьми та вихователями існувала велика відчуженість: незважаючи на те, що «Інструкція» забороняла фізичні покарання, на практиці це порушувалось. В зв'язку з цим у 1807 році знову було відновлено патронаж дітей, проте було внесено деякі зміни: діти-сироти від одного року до семи передавались не в селянську родину для підготовки «людини сільського стану», а громадянам м. Гатчини. Виходили з думки, що діти-сироти одержать у них краще виховання, ніж у селі. З'явилось так зване «міське виховання».

Аналіз дореволюційної періодичної преси, зокрема такого маловідомого для педагогічних досліджень журналу, як «Тюремний вісник», показав, що протягом досліджуваного нами етапного періоду йшли активні зміни у змісті становлення та поліпшення відомчого підпорядкування, здійснення контролю за діяльністю закладів суспільної опіки, розширення їх керівничого складу і виконавчого штату. Ці події висвітлені у циклі статей автора М. Воскобойнікова «Матеріали з історії піклування про бідних і незаможних» [93], [94], [95], [96], [97].

Так, автор підтверджував, що на підставі розпорядження від 9 вересня 1801 року кожному губернатору наказувалося бути головою ради з питань суспільної опіки та громадської благодійності [95, с. 532]; з 23 лютого 1818 року у закладах суспільної опіки, зокрема в медичних та освітніх, було

запроваджено посади інспекторів; з цього ж року з'явилися й так звані штадт-фізики, які відповідали за сферу медичного обслуговування, та «головний наглядач» з усіх інших закладів, що підпорядковувались Приказам суспільної опіки [506, с. 1]. В областях і великих регіонах були введені посади маршалів і генералів у сфері благодійності, які, крім усього іншого, зобов'язані були вирішувати питання опіки дітей-сиріт, безпритульних, дітей з бідних селянських сімей, щоб «не було останнім насильства та пригнічення від тиранів і жорстокосердих людей» [95, с. 532].

Особлива увага приділялася засідателям совісного суду (суд присяжних), який вирішував питання опіки й піклування. Так, у цьому соціальному інституті, крім дворянства, купецтва, міщанства і духовенства, стали брати участь представники селянства та інших міських соціальних груп.

Варто відзначити, що, починаючи з 1802 року, міністр внутрішніх справ В. Кочубей (1768–1834) впроваджував досить сувору систему звітної документації від закладів суспільної опіки. Так, начальники Приказів мали робити постійні звіти, які безпосередньо готувалися величезним апаратом, включаючи найбільш «непомітного чиновника». У той же час міністром Кочубеєм насаджувалася політика «жорсткої регламентації в дрібницях», коли від керівників закладів суспільної опіки (лікарень, притулків, сирітських будинків та ін.) вимагалось дотримуватися суворих та незмінних «раз і назавжди» правил організації внутрішнього розпорядку певного закладу, аж до виконання технічних інструкцій (розмір та відстань між ліжками, розмір ковдри, подушки тощо) [195], [467, с. 53].

Аналіз законодавчих документів досліджуваного періоду показав, що в окремих українських губерніях, зокрема Полтавській та Чернігівській, що перебували на особливих правах, Приказам суспільної опіки було дозволено мати розширений управлінський штат. Так, окрім основного штату, ці Прикази мали додатково двох засідателів від депутатського генерального суду та одного інспектора з лікарської управи. Проте Приказ суспільної опіки

в Київській губернії було розширено тільки двома депутатами від дворянства, а Волинський – одним головним наглядачем за всіма закладами суспільної опіки.

Указом від 2 жовтня 1822 року ці відомства (Прикази Полтавської та Чернігівської губернії) вперше заснували додаткову посаду «неодмінного члена», на якого покладалося спостереження за правильністю оформлення та ведення діловодства, рахівництва і звітності [95, с. 532].

Що стосується відомчої підпорядкованості, то Прикази суспільної опіки з установою міністерств були підпорядковані (спочатку) Міністерству внутрішніх справ (укази від 8 вересня 1802 року та 31 грудня 1803 року); потім, при новому перетворенні міністерств, були віднесені до Міністерства Поліції (укази від 25 липня 1810 року та 17 серпня 1811 року); в 1819 році указом від 4 листопада Прикази суспільної опіки знову перейшли до підпорядкування Міністерству внутрішніх справ [95, с. 533].

У межах визначеного етапу на Прикази суспільної опіки покладалися ті ж самі обов'язки стосовно заснування, влаштування та утримання богоугодних закладів, що були встановлені Катериною ІІ законом від 7 листопада 1775 року. Однак, Олександр І указом від 16 вересня 1807 року зобов'язав Прикази засновувати та відкривати ще й інвалідні будинки, як окремі заклади медико-реабілітаційного характеру та особливі приймальні для незакононароджених (підкинутих) на кшталт сучасних тимчасових притулків з подальшим визначенням та влаштуванням таких дітей. Заслуговує уваги той факт, що в Україні, цим же указом, інвалідні будинки мали відкритися в обов'язковому порядку в Києві та Чернігові, де, крім дорослих, певну медичну допомогу та реабілітацію могли отримувати й діти [95, с. 533].

Характерною особливістю визначеного етапу, що розглядається нами як етап «унормування організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді…», є дійсне врегулювання їхньої діяльності, оскільки підсумковим рішенням уряду (наказ від 25 червня 1823 року) стало «Повчання для

побудови богоугодних закладів», згідно з яким всі лікарні, будинки для невиліковно хворих і божевільних, богадільні, сирітські будинки, робітничі та гамівні будинки були розділені на особливі розряди: «въ большомъ видѣ, нѣсколько въ меньшем, въ среднем и въ небольшомъ», де головною відмінною особливістю була наявність певної кількості місць-ліжок (див. табл. 4.2.1).

Таблиця 4.2.1.

Заклади суспільної опіки за розрядністю (на 1807 рік)

Заклади	**1 розряд**	**2 розряд**	**3 розряд**	**4 розряд**
	Кількість місць-ліжок			
Лікарні	120	80	40	30
Будинки для невиліковно-хворих	20	15	10	5
Будинки для душевнохворих	60	40	20	10
Богадільні	200	150	100	25
Сирітські будинки	20	20	15	10
Робітничі будинки	100	50	25	25
Гамівні заклади	40	40	20	15

Як бачимо з наведеної таблиці, найбільш великими за кількістю місць-ліжок вважалися такі заклади суспільної опіки (першої категорії) як богадільні (200), потім лікарні (120), далі робітничі будинки (100), а найменшими – сирітські будинки (20). Підкреслимо, що мінімальна кількість дітей-сиріт у сирітських будинках не перевищувала 10 осіб, що, на нашу думку, є дуже позитивним моментом. Отже, у досліджуваний нами період влада враховувала складність виховання дітей-сиріт, намагаючись мінімізувати дитячі душевні переживання, пов’язані з відсутністю родинних зв’язків, через організацію домашньої атмосфери та невелику кількість

прийому дітей, що сьогодні більше нагадує сімейні форми влаштування й виховання дітей-сиріт.

Як показав детальний аналіз зведених таблиць і додатків з матеріалів О. Стога «Про початок улаштування та розповсюдження в Росії громадського піклування» (1818 р.), на 1803 рік Прикази суспільної опіки регулювали діяльність 389 навчальних закладів, серед яких значилося 35 лікарень, 5 аптек, 1 будинок для невиліковно хворих осіб, 44 богадільні, 17 виховних будинків для сиріт, 14 для душевнохворих і 42 гамівних і робочих будинків. Іншу частину складали народні школи [507, с. 492; 469; 523]. При цьому до початку 1826 року Прикази суспільної опіки значно розширили мережу подібних закладів до 418, де протягом тільки 1825 року, за статистичними даними М. Воскобойнікова, була надана допомога 85 тисячам нужденних, серед яких значну частину становили сироти та діти підліткового віку з бідних сімей [95, с. 534].

Що стосується загальної кількості закладів суспільної опіки, розташованих безпосередньо на території українських губерній, то на початок XIX століття окрема статистика з цього питання не велась. Проте існують деякі відомості про стан та кількість деяких категорій таких установ. Так, за даними В. Когана, серед лікарняних закладів, що належали Приказам суспільної опіки, на території України у першій половині XIX століття, станом на 1802 рік, функціонувало лише 5 (у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Харківській губерніях). У 1810 році таких закладів налічувалось вже 10, а у 1819 році – 15, включаючи Полтавську та Чернігівську губернії [228, с. 13–14].

За дослідженнями Ю. Олифрієнко, на 1803 рік Приказам суспільної опіки підпорядковувались сирітські будинки у Чернігівській губернії на 40 дітей до семи років і на 25 дітей-сиріт старших семи років, а також у Полтавській губернії на 50 дітей-сиріт [349]. Відомо, що подібні заклади функціонували також у Києві, Катеринославі та Харкові.

Окрім цього, слід зазначити, що в Україні на початку XIX століття такі заклади суспільної опіки, які підпорядковувались державному відомству – Приказам суспільної опіки, мали досить непоганий рейтинг у порівнянні з іншими територіальними закладами всієї Російської імперії. Офіційно це підтверджено О. Стогом у «Зводі законів» та праці «Про початок організації та розповсюдження в Росії громадської опіки» (1817 р.), де сказано, що під час інспектування діяльності Приказів суспільної опіки Олександр I (13 грудня 1817 року) наказав головному управляючому Міністерства поліції оголосити, що «між іншим, благодійні заклади знайдені у повному порядку лише в Полтаві, Харкові та Калузі» [508, с. 107].

Незважаючи на цей позитивний момент, загальні питання опіки та піклування ще потребували вирішення та удосконалення, оскільки, крім Полтавської та Харківської губернії, богоугодні заклади суспільної опіки знаходились й у всіх інших регіонах тогочасної України. Отже, виходячи з вищенаведеного факту, діяльність закладів суспільної опіки не була там ефективною. Прикладом може бути опис діяльності Чернігівського виховного закладу для сиріт, який належить колишньому вихованцю під ініціалами В. М. Л. Передусім, автор у своїх спогадах згадував, що, потрапивши до цього закладу у 1827 році, він був вкрай здивований тим, що майже половина вихованців у віці близько 20 років переважно навчалась ще у повітовому училищі. Навчання у школах було вкрай незадовільним, бо «до випускного класу залишався зазвичай один вихованець, зрідка два, іноді жодного з 60-ти» [626]. Окрім цього, колишній вихованець з ненавистю згадував загальну атмосферу, що панувала у Чернігівському виховному закладі для сиріт, особливо через непрофесійну та аморальну поведінку наглядача Гребицького, який кожної останньої суботи місяця проводив «виховні екзекуції над дітьми» [245, с. 63–64].

Що стосується сфери освіти й виховання у закладах суспільної опіки, то тут є показовою діяльність Міністра внутрішніх справ графа Кочубея, зокрема його спроби диференціювати дітей-сиріт за природними ознаками

для виявлення творчих здібностей. Так, у 1820 році був прийнятий спеціальний указ, згідно якого сироти, які перебували під опікою Приказів у сирітських будинках та «навчалися відповідно до здібностей на користь суспільству та уряду», умовно поділялися на два розряди: до першого відносили дітей зі здібностями та схильностями до наукових занять і досліджень; до другого – тих дітей, які були обмежені у своїх розумових здібностях, отже «не обіцяли жодних успіхів у науці». Представники першого розряду отримували можливість вступити до спеціалізованих закладів, після закінчення яких мали право йти до училищ, де готували майбутніх аптекарів, у медико-хірургічну Академію або в садівники вищої кваліфікації. Представники другого класу (розряду) могли бути тільки працівниками при казенних садах, на мануфактурних підприємствах тощо [467, с. 59].

Отже, у досліджуваний нами період особливість навчально-виховної системи дітей в закладах суспільної опіки зводилась, насамперед, на отримання загальноосвітніх знань з акцентом на майбутню професійну діяльність. У той же час значну роль в освітньому процесі продовжувала відігравати церква зі своїми освітніми цілями, що зводилися до розвитку морально-духовних цінностей.

Слід зауважити, що значну роль у визначенні освітньої політики на початку XIX століття почало відігравати Міністерство народної освіти, створене у 1801 році. Зближення загальноосвітньої та професійної шкільної ланки проявилося в тому, що 1) в створених раніше професійних навчальних закладах було розширено перелік навчально-теоретичних дисциплін і збільшився термін навчання; 2) в загальноосвітню систему все частіше вводилася ремісничa підготовка, елементи професійної освіти в залежності від потреб регіону, що були пов'язані з традиціями народних промислів і культури (плетіння з лози, вишивання, розпис тощо). Згодом рішення проблем початкової професійної підготовки все більше покладалося на спеціальні (професійні) класи і додаткові курси при загальноосвітніх

навчальних закладах (повітових училищах). Створювані класи і курси були різних напрямків: промислові, комерційні, сільськогосподарські, морехідні та інші [216].

З огляду на той факт, що діти-сироти, діти з фізичними й психічними вадами (сліпі, глухонімі, душевнохворі) перебували в різних закладах суспільної опіки, отже проходили навчання не тільки в стінах свого закладу, а й у найближчих сусідніх загальноосвітніх установах (світських, духовних), то в кожному конкретному випадку умови освіти й виховання, в дійсності, мали відмінні риси. Наприклад, у Виховних будинках та їх філіях діти отримували більш привілейовану освіту з вивченням іноземних мов, різних видів мистецтв (музики, танців, живопису). До цієї категорії можна віднести і дітей-сиріт з дворянського стану, які навчалися в домашніх умовах. У той же час діти з сирітських виховних закладів, що перебували в сільській місцевості на вихованні, мали можливість отримати лише загальноосвітні знання, включаючи основи майбутньої професійної роботи (землеробство, ремісництво тощо).

Якщо звернутись до навчально-виховного процесу дітей у спеціалізованих закладах суспільної опіки (училища для глухонімих, сліпих), то тут використовувались свої особливі методики навчання й виховання, зокрема запозичені з Франції та Німеччини з акцентом на посильну професійну діяльність (плетіння кошиків, сіток, стільців та інше). При цьому, зазначимо, що у медико-реабілітаційних закладах, включаючи лікарні для душевнохворих, на початок XIX століття мова про загальну освіту взагалі не велась. Лише ближче до кінця XIX та початку XX століття такі заклади набули статусу не лише медико-реабілітаційного, але й освітнього характеру, завдяки зусиллям українських діячів А. Мальцева, М. Країнського, А. Говсєєва, що поширювали організацію трудових майстерень з метою впровадження посильної трудотерапії для людей з обмеженими фізичними й розумовими можливостями, а також завдяки діяльності К. Грачової, В. Кащенка та інших, що на практиці довели ефективність організації

навчально-виховного процесу в спеціалізованих закладах суспільної опіки для душевнохворих.

Розглядаючи етап започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді, зокрема в змісті організації освіти та виховання, неможливо уникнути питання про роль релігійних інституцій у цьому аспекті, оскільки через приходські школи та повітові училища значна кількість дітей-сиріт та дітей з малозабезпечених сімей здобували певну освіту. У зв'язку з цим приходимо до висновку, що разом з реформою народної освіти 1803–1804 рр., застосовуючи створювані нею нові шкільну та університетську структури, уряд Олександра I у 1808–1814 рр. провів і реформу духовної освіти.

На підставі підготовленого законопроекту «Передумови про перетворення духовних шкіл» (1805 р.), розробленого архієпископом А. Братановським і петербурзьким вікарієм Є. Болховітіновим, а також зібравши відомості про стан духовних училищ у всіх єпархіях, 29 листопада 1807 був заснований Комітет про вдосконалення духовних училищ на чолі з М. Сперанським, який остаточно відредагував і затвердив всі пункти цього документа.

Виданий 26 червня 1808 року Закон «Про реформу духовної школи» створював нову структуру духовних навчальних закладів, визначав навчальну, виховну та адміністративну функції духовних шкіл, а також установлював джерела їх матеріального забезпечення. Подібно до створеної у 1803-1804 роках чотирьохступеневої системи світських шкіл та університетів встановлювались 4 ступені духовно-навчальних закладів: 1) парафіяльні школи; 2) повітові училища (для початкової духовної освіти); 3) семінарії, що надавали можливість отримати середню духовну освіту, і 4) духовні академії як вищі навчальні заклади [558, с. 96].

Оскільки значна кількість дітей-сиріт та безпритульних, що перебували в богадільнях та монастирях, навчалися певним чином у приходських школах та повітових училищах, розглянемо Статути цих закладів за 1808-1814 роки.

Передусім, парафіяльні школи (з дворічним навчанням) ґрунтувалися на принципах загальної початкової освіти. До них хоча і приймалися переважно діти духовенства (у віці 6-8 років), але, як було зазначено раніше, допускався прийом і дітей з податкових станів (в основному з селян), дітей-сиріт та безпритульних. Курс навчання в цих школах складався з чистописання, засвоєння чотирьох правил арифметики і початку російської граматики, короткого церковного катехізису і нотного співу.

У програму повітових духовних училищ з чотирирічним навчанням входили: продовження російської граматики і навчання слов'янської, продовження арифметики, продовження церковного нотного співу (повсякденного і партесного – багатоголосного), початку грецької та латинської мов, початку історії та географії, особливо ж священної (виклад основних біблійних подій) і церковної історії, катехізис і Статут церковний, навчання «суміжних» мов у тих місцях, де він різнився від російського [558, с. 96–97].

Таким чином, можна припустити, що освітньо-виховний процес в закладах суспільної опіки на початку XIX століття мав розгалужену систему, яка відрізнялась між собою багатьма чинниками: 1) наявність різних типів закладів суспільної опіки, що мали свої особливості надання допомоги нужденним; 2) урахування соціального стану (діти-сироти дворянського походження, купецького, міщанського, сільського чи з духовно-церковного прошарку) та категорій дітей, що потребували опіки та піклування (підкинуті, безпритульні, душевнохворі, сліпі, глухонімі та інші); 3) урахування регіональних та місцевих особливостей (міські чи сільські умови навчання, пріоритетність ремісничої чи сільськогосподарської освіти); 4) фінансове забезпечення та потужність матеріально-технічної бази кожного закладу тощо.

Поряд із цим, профілювання закладів суспільної опіки дітей та молоді позначилось на організації їх діяльності у межах розширення змісту інших чинних напрямів: превентивно-правового (запровадження профілактичних

заходів проти відмови від дитини, розширення контингенту засідателів совісного суду (суд присяжних) із числа представників селянства та інших міських соціальних служб; матеріально-побутового (розширення доходних статей на користь Приказів суспільної опіки; уведення звітної документації, спрямованої на дотримання незмінних «раз і назавжди» правил організації внутрішнього розпорядку певного закладу, виконання технічних інструкцій тощо).

Варто відзначити, що на початок XIX століття значно активізувались доброчинність та благодійництво. Протягом 1802–1827 рр. виникли нові благодійні товариства, спрямовані на надання допомоги бідним, дітям-сиротам, підкинутим, безпритульним, інвалідам та ін. З них слід виділити філантропічне товариство, що було засноване дійсним камергером Вітовтовим й прийнятим Олександром I під своє особливе і безпосереднє імператорське заступництво указом від 16 травня 1802 року.

Згодом (16 липня 1816 року) філантропічному товариству було присвоєно найменування «Імператорське Людинолюбне товариство», яке не підпорядковувалось жодному міністерству й функціонувало як окреме самостійне відомство з громадського піклування під патронатом імператорської родини.

Це товариство мало цілком зрозумілі цілі, де, крім надання допомоги (працевлаштування, постачання матеріалів, збір готових виробів і збут їх на користь трудящих) «немічним», калікам, невиліковно хворим і, взагалі, людям «до робіт нездатним», основна робота зводилася до виховання сиріт і дітей з бідних родин [95, с. 537].

Детальний аналіз «Положення про Імператорське Людинолюбне товариство» [389, с. 160–164] показав, що для вирішення основних положень (надання допомоги людям «всякого роду» як у столицях, так і повсюдно в Імперії; опіка дітьми та молоддю з бідних родин, надання освітньо-виховних, медико-реабілітаційних послуг дітям-сиротам та ін.), дане товариство мало значний штат працівників під керівництвом Головного Попечителя та його

помічників, що призначав (звільняв) особисто Государ. Для управління всіма закладами цього товариства були засновані Рада і місцеві Комітети, де лише колегіально вирішувались загальні питання суспільної опіки, надходження грошей, плановані витрати тощо. Кожному члену Ради було надано право відвідувати стражденних, бідних, ув'язнених (за винятком державних злочинців) і місця влаштування (навчання й виховання) дітей-сиріт, вносити пропозиції щодо покращення надання допомоги нужденним, доповідати про стан діяльності підвідомчих закладів суспільної опіки, звітувати про улаштування дітей-сиріт, їх навчання й виховання тощо.

При Людинолюбному товаристві функціонували:

1) *контрольна комісія* з питань надходження й розподілу грошей на справу опіки й піклування, розгляд усіх питань, що виникали через раптові перевірки, ревізії, доноси;

2) *господарсько-технічний комітет*, який вирішував питання стосовно господарської частини всіх підвідомчих закладів суспільної опіки (найвигідніше заготовлення необхідних припасів, одягу, взуття, палива, необхідність проведення ремонту, благоустрою приміщень тощо);

3) *інспектор з навчальної частини* (нагляд за процесом навчання й виховання у закладах Людинолюбного товариства, особливо там, де навчальна частина не була підпорядкована Міністерству Народної освіти чи іншому відомству);

4) *юрисконсульт* (захист громадських прав усіх членів товариства та підопічних в судових установах, розгляд контрактів, заключних договорів тощо);

5) *канцелярія ради*, що здійснювала центральне управління Імператорським Людинолюбним товариством, вміщувала три структури – діловодство, бухгалтерію та казначейську частину й, за своєю значимістю, порядком відносних контактів прирівнювалась до департаменту Міністерств [389, с. 163–164].

Якщо Прикази суспільної опіки сприяли розвитку державних богоугодних закладів, залучаючи до цього приватних доброчинців, меценатів та благодійні товариства, то серед церковних закладів (богадільні, монастирські притулки), які належали духовенству, в даний історичний період відбувалися також значні зміни у структурі їх управління. Передусім, указом від 12 серпня 1823 року було затверджено особливе Положення, згідно з яким «височайше» наказувалось заснувати при кожній місцевій єпархіальній кафедрі «Піклування бідних духовного звання» за прикладом організації системи управління Приказів суспільної опіки з тією лише різницею, що керівний колегіальний склад повинен був обиратися з осіб «білого духовенства» або ж з ченців. Окрім цього, такій церковній громаді дозволялося мати в кожному повіті від одного до трьох співробітників (з міського та сільського духовенства) для виконання доручень по єпархії [95, с. 534–535].

Варто відзначити, що Харківське благодійне товариство, засноване у 1812 році, вважалося однією із перших, відкритих в Україні організацій, що сприяла розвитку громадської опіки та піклування в окремому регіональному центрі. Завдяки зусиллям представників дворянства, зокрема Г. та А. Квітки, ця організація під назвою «Харківське товариство благодіяння» лише за п’ять років з дня заснування надала допомогу 149 родинам, опікувалося долею 17 хлопчиків-сиріт дворянського походження, відкрила інститут шляхетних дівчат тощо [150, с. 163–164].

Таким чином, благодійні товариства та громадські організації об’єднували ресурси і спрямовували їх на найактуальніші потреби, пов’язані з опікою та піклуванням підростаючого покоління.

Крім благодійних товариств, справою суспільної опіки активно займалися приватні особи, які також ініціювали відкриття значної кількості богоугодних закладів, надавали матеріальну допомогу нужденним, сприяли поліпшенню умов перебування людей (дітей) як у стінах спеціалізованих закладів суспільної опіки (лікарні для душевнохворих, установи для сліпих,

глухонімих тощо), так і загального призначення (сиротинці, богадільні, робітничі будинки та ін.).

Серед видатних меценатів початку XIX століття слід виділити царську родину, особливо другу дочку імператриці Марії Федорівни, Катерину Павлівну, яка під час війни 1812 року організовувала госпіталі, де одержували допомогу не лише поранені воїни, але й біженці, серед яких значну кількість складали діти, що з різних причин втратили батьківську опіку.

Окрім цього, багато людей добровільно відмовлялись від зароблених грошей на користь Виховних будинків. Наприклад, в одному з архівних документів зберігся лист музиканта Гампельна до опікунської ради Санкт-Петербурзького виховного будинку (1808 року) стосовно того, що він відмовляється приймати гонорар від цього закладу, побачивши, з якими тяжкими клопотаннями зіштовхуються його працівники, роблячи неймовірно корисну справу [712, арк. 1].

Взагалі, слід відзначити, що в період царювання імператора Олександра I були видані деякі особливі постанови стосовно діяльності приватних доброчинців, засновників закладів суспільної опіки. Перш за все, указом від 1 березня 1810 року передбачалося, щоб усі приватні благодійники не лише сприяли розвитку (заснуванню, відкриттю, улаштуванню) закладів суспільної опіки, але й надавали повний звіт про діяльність такого приватного закладу. З іншого боку, Комітет міністрів, користуючись положенням «Про правила вживання пожертвувань, які поступають на улаштування закладів для піклування незаможних», від 4 жовтня 1817 року, зобов’язував начальників губерній здійснювати контроль над усіма такими приватними богоугодними установами з метою з'ясування всіх пожертвувань на їх утримування, умов перебування підопічних (інвалідів, душевнохворих, дітей-сиріт та ін.) і, в разі їх недостатнього (матеріального, медико-реабілітаційного, освітньо-виховного) становища, брати на себе (Прикази суспільної опіки) повне управління,

керівництво та матеріальне забезпечення цих установ. Слід додати, що губернаторам надавалась вказівка просити згоду засновників (чеснот, меценатів) жертвувати посильну суму в касу Імператорського Людинолюбного товариства, яке зобов'язувалось використовувати ці кошти на відкриття нових подібних закладів або на розширення вже влаштованих [95, с. 539].

З цього приводу слід зазначити, що відкрити благодійне товариство на початок XIX століття було вкрай важко, оскільки вимагалось отримати «Височайший дозвіл» та повністю забезпечити його основним капіталом. Як підкреслено у циклі дослідницьких статей Г. Ульянової «Благодійність і громадське піклування в Росії XIX – початку XX століття», унаслідок цього влаштовувати благодійні заклади було неймовірно дорого, отже було посильно тільки дуже багатим людям, які діяли із розрахунку власних можливостей. Навіть для прийняття пожертвувань, як вказує автор, слід було попередньо отримати довідку про моральні чесноти добродійника [543, с. 173].

У результаті, на нашу думку, спостерігався не тільки повільний розвиток приватної благодійності, але навіть її занепад, особливо за час реакції в другій чверті XIX століття. Виходячи з цього, деякі з виниклих при Імператорі Олександрі I приватні товариства закривалися і, як правило, вже не відновлювали свою діяльність. Винятком можна назвати Харківське благодійне товариство (1812), яке припинило своє існування в 1820-х роках, проте відновило діяльність на середину XIX століття.

Таким чином, проблема пошуку коштів на відкриття, улаштування та підтримання закладів суспільної опіки була досить актуальною на початку XIX століття, оскільки зусиллями однієї держави неможливо було вирішити всі проблеми суспільної опіки в імперії. Безумовно, кожний заклад суспільної опіки мав свої доходні статті. Наприклад, аналіз архівних документів Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург Ф. 758) дав змогу виявити деякі подробиці доходної частини функціонування Виховних

будинків та їх філій на цей історичний період – це десята частина всіх грошей, що надавалась Театральною дирекцією [708], [715]; доходи з веселощів, зокрема на користь Санкт-Петербурзького Виховного будинку [709]; гроші з бенефісів та інших видовищ [716], [718]. Окрім цього, значна кількість доходів йшла від благодійних внесків, щорічних лотерей, грошових зборів та податків, від дотацій імператорської родини тощо.

Незважаючи на те, що на початок XIX століття були прийняті досить значні урядові заходи стосовно поліпшення справи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді (збільшення їх кількості, поліпшення умов перебування в них нужденних, зростання грошових надходжень на їх утримання за рахунок держави, громадських і приватних пожертвувань тощо) кількість жебраків та безпритульних, зокрема з числа дітей, значно збільшувалася.

За аналітичними даними М. Воскобойнікова це відбувалося через несумлінне ставлення місцевого начальства та недогляд поміщиків, які повинні були особливо піклуватися про своїх підданих (дітей-сиріт, людей похилого віку, незаможних, калік тощо). Для посилення цього становища Олександр I видав указ «Про заходи щодо припинення жебрацтва» (20 липня 1809 роки), згідно з яким передбачалось впроваджувати вельми м'які заходи стосовно осіб, що були помічені за проханням милостині. Наприклад, усіх таких людей, включаючи дітей, мали затримувати й перепроваджувати до поміщиків, у волосні правління або до певних товариств чи громадських організацій, але на особливих підставах – «щоб затримані не відчували будь-якого утиску, страху та гніву». Під час з'ясування детальних відомостей про безпритульних та жебраків і пересилання їх до місця постійної прописки всі витрати на харчування, проживання та транспортні послуги лягали на Прикази суспільної опіки з подальшим стягненням і поверненням витрачених сум з винних за недогляд своїх підданих [95, с. 539].

Як показала практика, цих заходів виявилося також недостатньо, бо вже іншим указом від 23 травня 1825 року Олександр I затвердив нове

положення, де зокрема зазначалося, що штрафні санкції покладаються не тільки на поміщиків, але й на волосних голів і чиновників земської поліції, «у яких відбувається подібний безлад» [95, с. 540].

Особливо дієвими заходами 20-х років XIX століття вважалися так звані спеціальні відрядження по країні, включаючи територіально й Україну, з метою практичного вирішення питання боротьби з прохачами милостині, зменшення числа безпритульних, надання допомоги калікам, дітям-сиротам тощо. Так, протягом двох років (у 1826 та у 1827 роках) по території держави роз'їжджали флігель-ад'ютант полковник князь Долгорукий, гвардії ротмістр Голіцин і полковник Бутурлін, яким було доручено:

1) записувати всіх жебраків, що зустрічалися на їхньому шляху й передавати їх поліції для «повернення за приналежністю»;

2) покалічених людей (включаючи дітей) відсилати до цивільних губернаторів з подальшим визначенням спеціальних закладів суспільної опіки, що підпорядковувались Приказам для улаштування нужденних (інвалідні будинки, лікарні, богадільні тощо);

3) на всіх станціях призначити по одному жандарму та сотському з метою щоденного (або через день) патрулювання визначеної території для припинення і недопущення жебракування;

4) за виконанням цих доручень призначити спеціального поліцейського, який би на відстані 3-х або 4-х станцій здійснював суворий нагляд, приймав затриманих і доставляв їх за місцем припису до повітових місць [507, с. 478–480] чи селищ [509, с. 627–629].

Варто відзначити, що на зворотному шляху такі «відряджені» мали особисто переконатися у виконанні всіх цих приписів і доручень. Однак, можна припустити, що ці розпорядження не були виконані належним чином, бо указом від 24 серпня 1827 року Микола I вдруге повелівав «підтвердити про найсуворіше виконання» його раніше ухвалених приписів щодо припинення бродяжництва, жебракування та поліпшення долі покалічених та

дітей-сиріт, оскільки «за його відомостями» та «особистими донесеннями» кількість осіб з числа «жебраків анітрохи не зменшилося» [96, с. 121].

Отже, протягом 1802-1827 рр., йшла активна розробка процесу унормування діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді. Незважаючи на суспільно-політичні та економічні труднощі, пов'язані з подіями Вітчизняної війни 1812 року, цей етап сприяв створенню найбільш об'єктивної картини системи соціальної допомоги всім нужденним, з'єднанню всіх соціальних груп (військових і цивільних) під егідою благодійності, створювалась особлива система соціально-культурних інститутів для піклування «нещасно-народжених немовлят», розвитку їх професійних навичок у технічних і гуманітарних аспектах, з урахуванням природних можливостей індивідів.

Утім діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі не була позбавлена недоліків: кількість чинних закладів, як загальних, так і спеціалізованих, не була спроможна охопити увесь контингент дітей, що потребували опіки та піклування; якість надання освітньо-виховних послуг дітям у державних закладах суспільної опіки, особливо в сільській місцевості, була низькою; принципи безстановності, загальнодоступності та безкоштовності навчання не знаходили практичного втілення.

4.3. Етап реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази (1828-1863 рр.)

Наприкінці 20-х – початку 30-х років XIX століття відбувались значні політичні, соціальні та економічні перетворення, пов'язані з правлінням Миколи I, коли особливе значення приділялось бюрократичній централізації всієї сфери державного управління; піднесенню ролі дворянства, зокрема у справах вирішення питання освіти й виховання підростаючого покоління з акцентом на соціальне положення та становий прошарок суспільства;

проведення грошової реформи та пов’язані з цим девальвація карбованця, дефіцит державного бюджету, інфляція, підвищення цін на золото, срібло та інші товари, що особливо вразило соціальну сферу допомоги нужденним.

Так, наприклад, якщо напочатку XIX століття існували певні правила й положення про безстановість навчальних закладів (тобто всі діти мали можливість отримати певну освіту), безкоштовність навчання, зокрема на початкових (нижчих) ступенях, наступність навчальних програм та інше, то, починаючи з 1828 року, в шкільних статутах та особливих циркулярах були прописані інші положення, згідно яких освітній процес для учнівської молоді поділявся на три категорії, виходячи зі станового походження дітей. Це: 1) для дітей нижчого соціального прошарку були передбачені лише одноклассні приходські училища, де вивчали чотири правила арифметики, читання, закон Божий; 2) для дітей, що належали до середнього соціального прошарку (міщани, купці), передбачались 3-х-класні училища (геологія, географія, історія); 3) для дітей дворян і чиновників – семикласні гімназії (готували до вступу в університет). Що стосується кріпосних, то їм, взагалі, починаючи з 1827 року, заборонялося навчатися в гімназіях та університетах.

Цей етап став одним із найбільш напружених у плані трансформації та структуризації майже всіх початкових, середніх та вищих навчальних закладів в Україні, де певну освіту отримували й діти-сироти, діти з малозабезпечених родин, ті, що належали до виховних сирітських закладів, але знаходились на вихованні в сільській місцевості тощо.

Дореволюційний історик О. Левицький у книзі «З життя навчальних закладів Південно-західного краю в 1840-х роках» з цього приводу зазначав, що протягом 1831–1832 рр. лише в одному Південно-західному регіоні України було закрито майже 245 середніх та нижчих навчальних закладів, а останні 19 повинні були змирятися з перетворенням їх за «становим» наказом 1828 року; тоді ж був створений і окремий Київський навчальний округ із приєднанням Чернігівської губернії. Нова система освіти повинна була

ґрунтуватися на таких засадах – православ'я, самодержавство та російська народність [267, с. 2].

Події 1828 року певним чином вплинули й на діяльність закладів суспільної опіки. Зокрема, така потужна сфера надання допомоги дітям-сиротам, що функціонувала при Виховних будинках та їх філіях, підлягала також реорганізації та структуризації. Передусім, указом від 3 червня 1828 року було видане положення про скорочення кількості Виховних будинків (філій) у губерніях, згідно якого Прикази суспільної опіки зобов’язувались припиняти прийом немовлят у такі заклади. Лише у безвихідній ситуації та з поважної причини діти-сироти (підкинуті, безпритульні, знайдені поліцією на вулиці) приймалися до сирітського закладу, коли ніхто із місцевих жителів певного населеного пункту не виявляв бажання взяти дитину на виховання [546, с. 100].

Зауважимо, що, незважаючи на такі серйозні події стосовно припинення діяльності деяких закладів суспільної опіки, до цього також підштовхували ще й інші чинники. Передусім, основною причиною називалась дуже висока смертність дітей-сиріт у Виховних будинках. Щоб якось вирішити цю ситуацію, держава запроваджувала досить дієві заходи. Згідно досліджень І. Голубочки з питань історії становлення інститутів опіки в Україні з цього приводу зазначено, що найбільш ефективним засобом влаштування вихованців сирітських закладів до прийомних сімей стала відмова від впровадження податків на таких дітей до 18 років, оскільки за власних нащадків кожна сім’я повинна була сплачувати подушечний збір. Це, знов таки, підкреслює складну економічну ситуацію, що склалася в державі, але такі заходи позитивно відбилися на вирішенні проблеми «тимчасового всиновлення», оскільки були досить вигідними й сприяли тому, що більшість дітей-сиріт безперешкодно потрапили у прийомні сім’ї [116].

Стосовно складної економічної ситуації в країні у цей період підкреслюється в дослідженнях О. Дуплій щодо історії становлення й

розвитку приказів суспільної опіки. Передусім, дослідниця вказувала, що кредитна діяльність Приказів суспільної опіки поступово слабшала, особливо наприкінці 1850-х рр. у зв'язку з фінансовою кризою в країні. Постійне зростання інфляції вплинуло на те, що Прикази суспільної опіки вже не могли повною мірою фінансувати заклади суспільної опіки, де кількість людей (дітей) постійно збільшувалася. Крім цього, як підкреслює автор, Прикази могли працювати лише в умовах стабільності, але в умовах соціально-політичної кризи їх фінансова система обрушилася [161, с. 16].

У подальшому держава лише посилювала заходи щодо примусового влаштування дітей-сиріт по селах. Наприклад, у 1837 році урядовим указом зобов'язувалось усіх без винятку немовлят, принесених до Виховних будинків, притулків та інших сиротинців, відсилати до селищ «із забороною зворотного повернення до певного закладу». За доглядом дітей тут спостерігали окружні наглядачі – головним чином, лікарі. Цим же наказом передбачалось заохочувати батьків (матерів) не відмовлятися від дитини до трьох років через матеріальну винагороду, після чого будь-яка виплата припинялася [499].

Отже, такі заходи орієнтували на виховання покинутих дітей, сиріт, безпритульних виключно в селах та сприяли утриманню батьків від віддачі своєї дитини до Виховного чи іншого сирітського будинку.

Ситуація зі скороченням, закриттям, реорганізацією освітніх закладів тривала протягом усього 1828–1863 рр. Так, у 1861 році (наказом від 14 липня за № 37250; статті 1, 2 з прим.) були повністю скасовані й такі заклади як училища для канцелярських службовців, де, окрім усіх інших, виховувались і діти-сироти, діти з малозабезпечених сімей, бідних чиновників тощо.

З точки зору теми нашого дослідження доречно тут навести приклад розподілу вихованців цих закладів, зокрема дітей-сиріт та дітей з бідних родин до інших установ та структур. Передусім, передбачалось дітей з малозабезпечених сімей при влаштуванні до інших закладів забезпечити

стипендіями, навчальними посібниками, одягом та всім необхідним. Дітей-сиріт рекомендувалось віддавати на опіку родичам, піклувальникам, навіть стороннім людям, але «цілком з благонадійних осіб». У разі виникнення труднощів, пов'язаних з розподілом дітей-сиріт, Прикази суспільної опіки мали право влаштовувати таких дітей в сирітські або виховні будинки, проте лише з письмового дозволу Міністерства Внутрішніх справ та з отриманням згоди від керівників таких підлеглих навчальних або виховних закладів [546, с. 99].

Попри це, як свідчить наше дослідження, на цьому етапі було ініційовано відкриття значної кількості притулків для дітей-сиріт, безпритульних, дітей незаможних батьків тощо. Таких притулків було відкрито більш, ніж в 27 губерніях, серед яких вісім в Україні (в Київській (1840), Полтавській, Таврійській, Харківській, Чернігівській, Подільській, Волинській, Катеринославській (1841)). Крім того, ініціювалось відкриття спеціальних (профільних) закладів суспільної опіки, зокрема богаділень для незрячих (1846) тощо.

Навіть після смерті Марії Федорівни до структури відомства установ Імператриці Марії приєдналося (або було відкрито) ще 30 закладів, однак, «колишньої кипучої та живої діяльності, що надихалася безпосередньо покійною імператрицею, вже не помічалось. Вона ніби завмерла ... ». Це пояснювалося тим, що бюрократи УІМ багато займалися удосконаленням внутрішніх порядків по канцелярії, затвердженням статутів закладів, врегулюванням штатів та іншими канцелярськими заняттями і менше уваги приділяли власне справі опіки та піклуванню. Проте з 1850-х рр. спостерігався новий підйом [543, с. 175].

Слід сказати, що притулки як заклади суспільної опіки багато де в чому зобов’язані своїм виникненням та розширенням мережі аж до найбільш масового явища в державі завдяки педагогічній діяльності В. Одоєвського, який враховував гуманістичні ідеї виховання людини милосердної,

гармонійно розвиненої на засадах безстанової приналежності дітей до того чи іншого соціального прошарку.

Педагогічні погляди та діяльність педагога, письменника, філософа В. Одоєвського – одна з найяскравіших сторінок вітчизняної педагогіки. Слід наголосити, що певний час його педагогічні ідеї згідно ідеологічних нашарувань не були об'єктивно оцінені, зокрема, замовчувалася його діяльність у Комітеті піклування дитячими притулками, який він очолював; не друкувалися праці відомого педагога, присвячені морально-релігійному вихованню дітей, що не мали батьківського піклування; були забуті положення та рекомендації педагога, присвячені організації навчально-виховного процесу в закладах суспільної опіки тощо. Загалом можна підсумувати, що творча спадщина В. Одоєвського стосовно організації опіки дітей та молоді потребує ретельного дослідження.

Зауважимо, що в педагогічній діяльності В. Одоєвського в дитячих благодійних установах дослідники виокремлюють два періоди. Перший з них, згідно інформації Глазиріної О. М., дослідника проблеми організації дитячих установ у Росії, свідчив про причетність В. Одоєвського до «виховних будинків» для сиріт з метою детального пізнання ним дитячого світу, формами виховної роботи з малими дітьми тощо. Саме досвід роботи В. Одоєвського у «виховних будинках» став основою для написання ним «Дитячих книжок для недільних днів» та казок для дітей. Разом з тим, за свідченням Глазиріної О., тогочасні історико-педагогічні матеріали не вміщують конкретних відомостей, які б більш детально розкривали діяльність В.Ф. Одоєвського з «виховними будинками» [111, с. 32].

Пояснення вищевказаному знаходимо в записнику-щоденнику В. Одоєвського, в його розміркуваннях, самоаналізі. Він наголошував, що «... дещо навчився робити, але забув мистецтво розповісти про те, що робив» [525, с. 226]; «…не один мій твір бродить під ім'ям іншого» [348]; перелічував деякі свої власні розробки, наприклад, «цензурний» Статут 1828 року, «про який до мене ніхто і не думав», «Положення про дворянські

вибори», «Загальні Положення про компанії, акції, страхування життя», «над яким всі сміялися», Притулки, «в можливості яких ніхто не хотів вірити». Захищаючи свої авторські права на започаткування Товариства Відвідування бідних, Маріїнського інституту, «які були намічені й пішли в хід», написання й видання книг для дітей і народу, «про які ніхто не замислювався» [348], В. Одоєвський мав надію на зустріч «доброї людини, яка сказала би мені спасибі» [348].

Як свідчать історико-педагогічні матеріали, другий період діяльності В. Одоєвського пов'язаний з організацією та розвитком дитячих благодійних установ у 30-40-і рр. XIX століття й подальшою розробкою теорії та практики дошкільного виховання. З особистістю В. Одоєвського, який очолював Комітет піклування дитячих притулків, пов'язане вирішення багатьох питань, а саме: організація нових дитячих притулків та керівництво вже діючими; розробка проекту «Положення про дитячі притулки» й інших документів, пов'язаних з їх функціонуванням; створення методичних посібників; активізація місцевих органів з метою поліпшення діяльності притулків, вищий нагляд і контроль за ними; розробка кошторису; складання звітів про діяльність притулків.

Слід сказати, що саме в цей час В. Одоєвський познайомився з досягненнями інспектора класів Гатчинського сільського виховного будинку Є. Гугеля. Як свідчить дослідження І. Чувашева з проблеми історії дошкільного виховання в Росії [632], спостерігаючи за дітьми так званого «міського виховання», Є. Гугель помітив, що патронажні діти, які до семи років виховувались у місцевих сім'ях, повертались у виховний будинок нерозвинутими й зовсім не мали тієї підготовки до засвоєння складної програми, яку перед ними ставить школа, починаючи з першого класу. Є. Гугель прийшов до думки про необхідність організації при виховному будинку елементарної підготовчої школи з метою розумового й морального розвитку дітей та їх підготовки до навчання в елементарних класах виховного будинку.

У травні 1832 р. Є. Гугель звернувся до опікунської ради Санкт-Петербурзького виховного будинку з проектом відкриття першої школи для малолітніх дітей, які належали до Гатчинського виховного будинку. Спочатку проект не був затверджений опікунською радою, але йому дозволили відкрити таку школу у вигляді приватного досвіду за власні кошти. Таким чином у 1832 р. в м. Гатчино була відкрита школа, перший набір якої складався з 10 хлопчиків віком від 4 до 6 років.

Система роботи школи була наступна: діти, які знаходились на патронажі у городян Гатчини, приходили до школи вранці й увечері повертались додому. В школі вони одержували їжу і верхній одяг. Малюки переважно займались грою на свіжому повітрі. Зі старшими дітьми велись організовані заняття з предметів: грамота, письмо, рахунок, співи.

Велику роль надавалось бесідам, розмовам. Вихователь уважно спостерігав за дітьми, прагнув викликати у них почуття дружби, щирості у стосунках, взаємодопомоги. Тілесні покарання в школі не застосовувались. Найбільш болючим покаранням для дітей була заборона участі у грі. Постійна зайнятість дітей різними вправами та іграми фактично були прекрасною пропедевтикою будь-яких порушень дисципліни.

Гугель. Є. завжди рекомендував як учителям, так і вихователям, бути уважними до дітей, вивчати їх особливості, «зближуватись з ними», виявляти любов до них. Його колеги підкреслювали, як він уважно спостерігав за граючими дітьми. «Це була для нього педагогічна екскурсія, якою він дуже дорожив. І треба було бачити, які влучні зауваження виносив він кожного разу зі своїх спостережень» [135].

Школа, відкрита Є. Гугелем, проіснувала не довго, 10 років, проте цілком виправдала себе. Один з однодумців і соратників Є. Гугеля писав: «Діти, до того часу грубі, дикі й неохайні, швидко стали змінюватись і з радістю відвідували школу, зі сльозами повертаючись з неї до тих людей, які лише через гроші взяли їх до себе» [136, с. 74].

Позитивні результати роботи дали можливість Є. Гугелю розробити нову реформу Гатчинського виховного будинку й представити до опікунської ради «Проект про заснування при Гатчинському виховному будинку пансіонів для утримання малолітніх вихованців та школи для початкового навчання дітей». Цей проект у січні 1837 року набув чинності.

Пансіони відкривались на квартирах городян, згідно проекту, туди набирались діти у віці від 4 років, не більше 5-6 хлопчиків чи дівчаток. Діти повинні були жити в пансіонах до восьмирічного віку, а потім переходили в Гатчинський виховний будинок.

Згідно замислу Є. Гугеля пансіон повинен був замінити дітям сім'ю, держальницям пансіонів рекомендувалось бути з дітьми гуманними, співчутливими, сприяти їх моральному вихованню, виховувати у дітей почуття дружби, взаємодопомоги тощо. Доглядач школи для малолітніх дітей здійснював контроль над виховною роботою пансіонів і в разі незадовільної виховної роботи держальниць пансіонів діти відбирались.

Щоденно діти-пансіонери ходили в школу для малолітніх дітей, яка фактично об'єднувала в собі дошкільний заклад (або молодше відділення для дітей від 4 до 6 років) і перший клас елементарної школи (або старше відділення для дітей 6-8 років). Як свідчив «Проект», своєю метою школа ставила «обдумане виховання» дітей, «збудження їх душевних здібностей», «спрямування на гарне їх схильностей», «навіювання любові до занять».

Молодше відділення школи конкретного розкладу занять та предметних уроків не мало. Доглядачка-вихователька керувала такими короткими заняттями як розповідання, бесіди тощо та слідкувала за грою дітей.

Старше відділення школи для малолітніх дітей було першою сходинкою елементарного методичного навчання дітей, тому заняття йшли за розкладом. Конкретних програм з окремих навчальних предметів не було. У навчально-виховній роботі важливе місце займали навчання молитвам, бесіди на моральні теми; також проводились наочне вивчення предметів

природи, розумові вправи, читання, письмо і рахунок. У суботу повторювалось все, що було пройдено за тиждень.

Часто бесіди зі старшими дітьми проводив Є. Гугель. В. Одоєвський був неодноразово свідком таких бесід і писав: «Здавалось, з кожною дитиною він застосовував особливий прийом розмови, з кожним він говорив мовою, цілком йому зрозумілою. Як глибоко він знав усі таємні вчинки дитячого розуму, … здавалось навіть, що він володів даром, яким ще не міг похвалитись жоден педагог, даром передбачити відповідь дитини … лише висока душа могла так глибоко розуміти душу малюка». В. Одоєвський підкреслював, що «педагогіка була життям» Є. О. Гугеля настільки, що «істинно геніальні розмови з дітьми» здавались йому «цілком звичайними доступними для кожного» [346].

На чолі школи для малолітніх дітей був доглядач. До його функцій належало: здійснювати головний нагляд за внутрішнім порядком у школі; спостерігати за заняттями та іграми; слідкувати, щоб усі працівники ретельно виконували покладені на них обов'язки. Також щомісяця доглядач об'їжджав пансіони, де жили вихованці Гатчинського виховного будинку, та перевіряв умови їх утримання.

На основі цього проекту у 1837 року було відкрито дитячі пансіони та школа для малолітніх дітей у Гатчинському виховному будинку, який було в цьому ж році реорганізовано в Гатчинський сирітський інститут. Керівником закладу було призначено Є. Гугеля. На жаль, в архівних матеріалах Гатчинського сирітського інституту не збереглись документи, які б могли розкрити конкретний зміст, методику ігор та занять у школі для малолітніх дітей і спрямування усієї виховної роботи у дитячих пансіонах, де проживали вихованці Гатчинського виховного будинку. Як зауважив В. Одоєвський, «…у цьому була єдина помилка Є. Гугеля: він не прив'язав до паперу своєї заповітної таємниці й вона залишилась похованою разом з ним» [346].

Як свідчать історико-педагогічні матеріали, 27 грудня 1839 року В. Ф. Одоєвським, який спирався на зарубіжний і вітчизняний досвід, в тому

числі й на досягнення освітнього закладу для малолітніх дітей Є. Гугеля, було розроблено й утверджено урядом «Положення про дитячі притулки». Це був перший офіційний документ, присвячений питанням організації контролю уряду за діяльністю всіх суспільних установ для бездоглядних дітей. Разом з додатками вказане «Положення про дитячі притулки» фактично було педагогічним керівництвом, яке формулювало мету, завдання, зміст і напрями освітньо-виховної роботи в дитячих притулках. Так, наприклад, додаток до «Положення» під назвою «Наказ особам, безпосередньо завідувачам дитячими притулками» чітко розподіляв адміністративно-господарську діяльність у притулку.

Як показав його аналіз, у документі було викладено основні адміністративні вимоги стосовно організації роботи притулків, зокрема, до будівлі, ділянки, опалення, санітарного утримання приміщень тощо. Відомо, що в перші роки існування притулків вони, зазвичай, розташовувались у квартирах або будинках, спеціально побудованих чи пожертвуваних благодійниками. Проте в обох випадках вимоги були наступними: приміщення повинно знаходитись далеко від проїжджої дороги й розміщуватись на нижньому поверсі з метою запобігання небезпечного для дітей проходження через темні коридори та сходи. Крім того, вимагалось мати при кожному притулку двір чи невеликий сад, де можна було організувати дитячу гру на свіжому й чистому повітрі.

Також було чітко розподіллено обов’язки серед персоналу: очолював притулок піклувальник, йому належало право на призначення як директора притулку, так і всіх доглядачок та інших працівників. Слід наголосити, що умовою назвати благодійникові притулок на свою честь було заснуванням ним такого закладу не лише, ніж на 100 дітей та повне його утримання за власні кошти. Наголосимо тут, що завдяки підтримці державою філантропічного руху стосовно опіки бездоглядних дітей шляхом створення суспільних установ поширення притулків відбувалось по всій території Російської імперії, в тому числі й у межах України.

Згідно «Положення про дитячі притулки» режим дня, побудова навчальних занять повністю відповідали фізіологічним особливостям дітей. Зазвичай, робота в притулку починалась о 7.00 годині ранку з спільної молитви. Після сніданку о 9.00 розпочинались заняття, о 12 год. – діти обідали, після чого їм організовували ігри та прогулянки, а в 14 годин заняття продовжувались до 16.00. Після полуденка, з 17 до 19 годин, діти займалися рукоділлям, о 19 годині після вечерні та спільної молитви діти розходились по власних мешканнях [111, с. 39]. Загалом термін самого заняття не перевищував 30 хвилин, «щоб не втомити слабкий організм дитини» [345, с. 67].

Як свідчать історико-педагогічні матеріали, значний внесок в організацію навчально-виховного процесу в притулках належить В. Одоєвському, який, фактично, один із перших теоретично та методично обґрунтував завдання, зміст і методи навчання дітей дошкільного віку, розробивши методику елементарного навчання, довівши перевагу виховуючого навчання.

Згідно методики елементарного навчання, розробленої В. Ф. Одоєвським, організовувався навчальний процес у дитячих притулках у першій половині XIX століття. Не даючи теоретичного визначення поняттю «метод навчання», педагог змістовно схарактеризував сутність, найбільш важливі ознаки методів навчання, розкрив необхідні умови для їх ефективного використання у навчанні дітей дошкільного віку. За переконанням В. Одоєвського, розроблена ним методика елементарного навчання повинна спрямовуватись на збудження пізнавальної активності дітей, стимулювати в них розвиток думки, повністю виключати механічну роботу.

Аналіз «Положення про дитячі притулки» дає можливість для висновку про зміст навчання дітей у притулках: вивчались закон Божий, читання, письмо, арифметика, хоровий спів і рукоділля. Перші роки заняття з дітьми проводили доглядачки, пізніше до притулку запрошували вчителів співу,

арифметики, мови тощо. Звернемо увагу й на те, що саме В. Одоєвський одним з перших на вітчизняному просторі звернув увагу на необхідність виховуючого характеру навчання. Педагог стверджував, що теоретичні й практичні заняття слід поєднувати з вихованням у дітей певних умінь, навичок та дій. З метою впливу на формування у дітей цілісного світогляду В. Одоєвський виокремив такі розділи у вивченні творів: пізнання, культура, людина, праця, сім'я. Крім того, В. Одоєвський також розробив методичні й навчальні посібники, методичні рекомендації стосовно занять з читання, малювання, арифметики та інших навчальних предметів із врахування вікових та індивідуальних особливостей. Він переконливо доводив, що «…вік дитини, її спосіб життя, її статура та інші обставини – змушують інакше діяти з однією дитиною, ніж з іншою» [63, с. 147].

Особливий інтерес викликають літературно-художні твори для дітей, написані В. Одоєвським спеціально для роботи з дітьми в притулках, які активно використовувалися у навчально-виховних закладах суспільної опіки, зокрема, «Азбука для використання в дитячих притулках», «Наука до науки. Книжка дідуся Іринея», «Євангельські притчі» та інші.

Підсумовуючи внесок В. Одоєвського у площині вирішення проблеми опіки та піклування дітей та молоді в досліджуваний період, зазначимо наступне: саме йому належить розробка науково-реалістичного напряму в освіті, а також багатоаспектних методичних рекомендацій для конкретних предметів, які стали базовою основою організації навчання та виховання у дитячих притулках досліджуваного періоду. Його ідеї співзвучні цінностям гуманістичної педагогіки і є цікавими та актуальними для сучасного освітньо-виховного процесу дітей та молоді.

Для порівняння навчально-виховного процесу у дитячих притулках та, наприклад, у не менш значимих сирітських будинках, можна звернутись до «Положення про сирітські будинки» (31 січня 1836 року), що представлений у Зводі законів Російської Імперії [546, с. 99]. Аналіз цього документу показав, що до прийняття «Положення про сирітські будинки», вони

функціонували дещо стихійно. Освітньо-виховний процес дітей відбувався або в стінах самого сирітського будинку, або у навчальних закладах, що знаходилися поруч. Слід сказати, що в програмі навчання дітей-сиріт, також як і в притулках, не було виявлено якогось розподілу за соціальним станом – як хлопчики, так і дівчатка вивчали ті предмети, які були основою для парафіяльних училищ, а саме: 1) Закон Божий, короткий катехізис та священна історія 2) читання по церковним, цивільним книгам або з рукописів; 3) каліграфія; 4) початкова арифметики.

Викладання предметів здійснювалося вчителями гімназій або особами, які мали на це право. Закон Божий викладав священик. Іспити до училища проводилися публічно в присутності губернатора, губернського предводителя дворянства, міського голови, членів міської управи або Приказу суспільної опіки, директора училища, а також тих осіб, які були запрошені губернатором особисто [125, с. 29–30].

У сирітських закладах значна увага приділялася моральному вихованню дітей. Безпосередній нагляд за поведінкою сиріт у класах покладався на вчителів. Вони повинні були виховувати у дітей любов до порядку, правила злагідності, покори до начальства та інше. Вихованці сирітських будинків по закінченні гімназії мали можливість вступати до університетів.

Як бачимо, освітньо-виховний процес у цих установах був дещо схожим. Значною відмінністю у функціонуванні притулків та сирітських будинків можна назвати кількість дітей, що знаходились у стінах цих закладів. Так, у притулках могли виховуватись близько 100-150 дітей одночасно, серед яких діти з малозабезпечених сімей, що перебували денно або щотижнево, а також безпритульні та діти-сироти, які влаштовувались на постійній основі. Сирітські будинки, згідно наказу від 25 червня 1823 року про «Повчання для побудови богоугодних закладів», були розраховані на малу кількість дітей – максимум 20.

Слід зазначити, що, крім освітньо-виховного напряму, збагачувались новими константами й матеріально-побутовий, який згідно з «Положенням про дитячі притулки» (1839) було розширено адміністративними вимогами щодо розташування будівель (подалі від проїзної дороги), запровадження присадибної ділянки, освітлення приміщень; забезпечення кожного вихованця необхідними речами (посібниками, одягом); превентивно-правовий, який збагатився правилами щодо опіки дітей-сиріт, зокрема селянського походження («Про спадки» 1835), захистом прав дітей-сиріт через посилення відповідальності опікунів та піклувальників за зловживання своїм положенням («Про кримінальні покарання» 1835); запровадженням заходів щодо відмови від податків на власних дітей віком до 18 років (за умови виховання дитини-сироти). Соціально-реабілітаційний позначився пошуком найбільш дієвих методик соціалізації сліпих, глухонімих з акцентом на розвиток мистецьких здібностей (співи, малювання, ліплення, літографія, ксилографія), ознайомлення з різними життєвими речами та предметами (посудом, вагами, монетами); надаванням допомоги не лише дітям із певними вадами здоров’я з числа дітей-сиріт у стінах закладу, але й «приходящим».

Звісно, кожний схожий заклад мав свої особливості, виходячи з певних умов (матеріальні, навчально-виховні, штатні), для організації життєдіяльності підростаючого покоління. Доведемо це на прикладі аналізу декількох схожих закладів суспільної опіки під назвою «Сирогодувальний будинок» (рос. Сиропитательный дом), що отримав розповсюдження також саме в цей історичний період.

Передусім, дотримуючись загальної тенденції надання комплексної допомоги дітям-сиротам, починаючи від правил прийому, наявності документальних підтверджень особистості, довідки про хрещення і надання необхідних освітніх і медичних послуг, кожен Сирогодувальний будинок чимось завжди відрізнявся один від іншого. Наприклад, Новочеркаський Сирогодувальний будинок, заснований у 1842 році, здійснював прийом дітей

від народження і припиняв надавати допомогу після досягнення дітьми 8-ми річного віку, причому, навіть усиновлені діти до 8-ми річного віку залишалися власністю Сирогодувального будинку, який ніс за кожну дитину повну відповідальність. Діти у цьому закладі ділилися на два розряди. До першого належали грудні немовлята, до другого ті, що вже вийшли з цього віку. Після восьми років їх подальша доля залежала безпосередньо від Приказу суспільної опіки, який влаштовував дітей-сиріт до місцевих училищ (дітей всіх станів чоловічої статі), гімназії або навіть до вищих навчальних закладів (переважно сиріт, чиї батьки-чиновники загинули під час бойових дій) з наявністю спеціального притулку для дітей-сиріт [546, с. 146].

Вихованки (дівчатка-сироти) віддавалися під опіку приватним благодійникам або ж залишалися у закладі під наглядом доглядачки й навчалися грамоті, рукоділлю та, взагалі, господарству до 16-ти річного віку. Після цього дівчатка зараховувалися до числа прислужниць Сирогодувального будинку або віддавалися для служіння у відомі приватні будинки до того моменту, поки хтось не виявляв бажання взяти їх під опіку, або «не випаде їм щастя бути заміжньою». При цьому кожна вихованка при одруженні отримувала від Приказу суспільної опіки одноразову допомогу у 15 карбованців (постанова від 1 травня 1871 роки) [546, с. 147].

Слід сказати, що деякі положення Новочеркаського Сирогодувального будинку були не зовсім зрозумілими. Наприклад, те, що сироти, які мали спадкові маєтки від батьків, родичів або від інших піклувальників до цього закладу чомусь категорично не приймалися. Відповідно виникало питання, куди влаштовувались такі діти-сироти, бо у документах цей пункт не позначався. Окрім того, у дитини-сироти не було права вибору своєї подальшої долі, якщо протягом усього перебування в закладі хтось таємно про неї дбав (перераховував гроші, давав одяг, купував учнівське приладдя та інше). Така дитина після перебування у Сирогодувальному будинку розподілялася туди, куди вказував її таємний благодійник без права вибору (статті №№32, 33 статуту від 26 травня 1835 року і 3 червня 1902 року). Всі

інші, «явні» благодійники, які брали до себе на виховання дітей, зобов'язувались утримувати їх пристойно, за Законом Божим і в подальшому влаштовувати їх долю – «якщо це хлопчики, то шляхом одруження, надання роботи чи зачислення до військової служби, а якщо дівчата, то «за допомогою заміжжя» [546, с. 147].

Аналіз діяльності інших, відомих у свій час, Сирогодувальних будинків Є. Медведнікової та Т. Щеглової показав, що вони, у порівнянні з Новочеркаським Сирогодувальним будинком, були за функціями надання допомоги ближче до сирітського будинку, ніж до Виховного. Насамперед, існувало кілька відмінних рис: ці заклади призначалися винятково для дітей-сиріт жіночої статі, у статуті яких було прописано, що прийом вихованок проводиться не за віковими рамками, а на розсуд Ради і залежить від сирітства дітей або крайньої бідності батьків. Грудних дітей у такі заклади не приймали у зв'язку з відсутністю пологового відділення та недостатності у годувальницях. Приймали більш зміцнілих, від 3 років до 12, іноді старше 14 років. При цьому грамотність від дітей не вимагалась, оскільки ці заклади брали на себе питання освіти та виховання цих дітей. Випускалися дівчата лише після досягнення ними 16 років, при цьому Рада Сирогодувального будинку продовжувала опікати випускниць до визначення їх на роботу або до видачі заміж [198, с. 36–37]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що у будь-якому закладі подібного типу щодо опіки дівчат, існували цілком схожі правила.

Інший відомий притулок (Сирогодувальний будинок) купця Грібушина призначався виключно для хлопчиків від 5 до 10 років. Після досягнення 7-ми чи 8-ми річного віку діти навчалися грамоті, співу, музиці та гімнастиці. По закінченню навчання грамоті вихованці цього будинку, за прикладом Новочеркаського, віддавалися до приватних майстерень для навчання ремеслам, а здатні до навчання й бажаючі продовжити його в інших навчальних закладах на розсуд Комітету могли отримати грошову допомогу. Під час всього перебування вихованців у майстрів спостереження за ними не

припинялося, члени комітету відвідували їх та спостерігали як за їх утриманням, так і за етичною поведінкою вихованців [410].

Виокремимо у площині теми нашого дослідження роль і місце доглядача дитячого притулку. Як показав аналіз розділу «Вибір доглядачки» з базового документу «Положення про дитячі притулки», розробленого В. Одоєвським, він виклав особливі вимоги до особистості доглядачки. Вважаючи роботу доглядачки головною ланкою, спрямованою на «досягнення благодійної мети притулків, без якого всі зусилля уряду та благодійних людей будуть марні» [345, с. 61], педагог конкретизував моральні якості та професійні обов'язки доглядачки. До перших відносились: висока й чиста моральність, тихий і миролюбний характер, душевна рівновага, природне почуття любові до ближнього, здоровий інтелект; основами професійної компетенції педагог вважав передусім високу освіченість: уміння читати, писати, рахувати, мати здібності до виконання пісень (хороший слух і голос), а також володіти різними видами жіночого рукоділля.

Аналіз досліджень О. Глазиріної дає можливість для висновку про конкурентноздатність посади доглядачки. На основі архівних документів дослідниця наводить такі дані: серед 13 кандидаток для роботи в притулках Петербургу в 1841 р. лише 3 відповідали високим вимогам до особистості доглядачки [111, с. 87]. Слід також зазначити й той факт, що держава витрачала чималі кошти на оплату праці наставникам дитячих притулків за підготовку доглядачки: 600 карбованців асигнаціями як основне жалування наставника, додатково 400 карбованців за підготовку кандидатки на посаду доглядачки. Певну грошову винагороду, у розмірі половинного жалування доглядачки притулку, подібно до тримісячної стипендії, одержували кандидатки, які після успішних трьох місяців підготовки та складання іспиту прийшли випробовування й були призначені доглядачками в дитячі притулки.

Проте й праця доглядачки була нелегкою. Так, наприклад, у полі зору однієї доглядачки було не менше 100-150 осіб дітей різного віку. Згідно інструкції («Наказу») на неї покладалось багато різноманітних функцій. Серед них були обов'язковими: перевірка чистоти кімнат притулку та забезпечення їх провітрювання; огляд дитини та визначення її фізіологічного й гігієнічного стану; організація занять для дітей із врахуванням їх індивідуальних та вікових особливостей та проведення ігор з ними; контроль за роботою обслуговуючого персоналу притулку; написання щоденних звітів про минулий день з повним аналізом цілоденних подій, а також підготовка звітів для попечителів з характеристикою повсякденних справ у притулку та інше [111, с. 88–89].

Слід зазначити, що в цей період виник і новий напрям допомоги дітям з бідних родин, сиротам, безпритульним, через організацію таких закладів суспільної опіки як «Будинок Працелюбності» (рос. «Дом Трудолюбия») виключно для дівчат віком від 7 й не старше 10 років. Як відомо, для хлопчиків підліткового віку подібні заклади (Робітничі будинки) функціонували давно. Метою організації «Будинку Працелюбності» для дівчат стало «найкраща згідно можливостей освіта вихованок, за точними правилами Закону Божого, вихованості та працелюбства, щоб дати можливість прийнятим мати пізніше засоби для утримання себе працею» [96, с. 137–138].

Як правило, такий заклад розраховувався на 50 осіб; станові звання не враховувались; перевага надавалась сиротам; певних професійних знань не вимагалось. Дозволялось приймати, виховувати та навчати й пансіонерок, кількістю до 15 осіб, але на платній основі – 450 карбованців на рік. Дівчат навчали необхідним знанням з рукоділля та домашнього господарства. Особливий акцент робився на привчання вихованок доглядати за маленькими дітьми, обслуговувати тяжко хворих людей тощо. Термін перебування визначався до 20 років, якщо вихованки не були працевлаштовані раніше. За час перебування в цьому закладі дівчата виготовляли різні речі (одяг,

аксесуари), завдяки чому заробляли певні гроші, які (за вирахуванням коштовності матеріалів) виплачували при завершенні терміну навчання [96, с. 138].

Бажано звернути увагу й на такий тип установи як «нічліжні відділення для круглих сиріт», що почали повселюдно відкриватися з 1846 року, більшістю при дитячих притулках. О. Кравченко, досліджуючи історію розвитку дитячих притулків, що належали до відомства установ Імператриці Марії, з цього приводу стверджує, що така необхідність була викликана епідемією холери, внаслідок якої залишилося багато сиріт [248, с. 99].

В українських губерніях такі відділення були засновані майже по всіх великих містах, як правило при дитячих притулках: два в м. Київ – Олександрівському (1848 р.) та Марийському (1850 р.), а також у містах Одеса (1848 р.), Катеринославськ (1859 р.), Миколаїв (1860 р.), Херсон (1860 р.), Харків (1860 р.), Полтава (1861 р.) та ін.

Розглядаючи етап реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді протягом 1828-1863 рр., вважаємо за необхідне розглянути питання врахування чи неврахування станової приналежності під час освітньо-виховного процесу в закладах суспільної опіки, оскільки саме в цей період особливо голосно акцентувалась дана проблематика. З одного боку, як було визначено раніше, з 1828 року в шкільних статутах та особливих циркулярах були прописані певні положення, згідно з якими освітній процес для учнівської молоді враховував станове походження дітей. З іншого, – аналіз статутів дитячих притулків та сирітських будинків не виявив соціальної нерівності дітей-сиріт під час організації навчально-виховного процесу.

Як на нашу думку, ситуація з цього питання складалась нерівномірно, оскільки в кожному конкретному випадку треба враховувати комплекс чинників та умов:

1) існування (на законному рівні) статусу «незаконнонародженості», коли позашлюбні діти були позбавлені усіляких прав навіть з «благородних сімей»;

2) наявність чи відсутність опікунів (явних, таємних), які підтримували навчання й виховання дітей-сиріт з метою надання їм кращої освіти;

3) функціонування великої кількості приватних закладів суспільної опіки соціальної направленості, які організовувались дворянськими (купецькими, церковними та ін.) товариствами, отже до них, зазвичай, приймалися діти певного станового прошарку;

4) улаштування дітей-сиріт до прийомної сім'ї, як правило малозабезпеченої, з метою отримання «робочої сили», яка не завжди опікувалась освітою підопічного;

5) врахування регіональних та місцевих особливостей при розташуванні закладів суспільної опіки, звідси наявність певного викладацького штату, освіченості педагогів, керівників та вихователів тощо.

Виходячи з цього, можна цілком припустити, що у досліджуваний нами період все ж таки існувала соціальна нерівність серед дітей-сиріт, оскільки організація освітньо-виховного процесу в закладах суспільної опіки складалась з того, який контингент підопічних знаходився в його стінах. Наприклад, цікавим фактом, на нашу думку, є частина положення про порядок утримання та виховання дітей-сиріт у сирітських будинках. Передусім, вказувалось, що, незважаючи на соціальний та матеріальний стан, походження, всі діти-сироти перебували у рівному положенні: мали однаковий одяг, постіль та їжу. Вимагалось, «щоб їжа їх була здоровою», не допускаючи ніякої надмірності, дотримуючись правила простоти та охайності.

У той же час, майно та нерухомість дітей, на час їх перебування в стінах сирітського будинку та до повноліття (21 рік), охоронялось сирітськими судами або, по приналежності, дворянськими організаціями. Сиротам законного походження, що не мали власності, надавалося право обирати спосіб життя нарівні з вихованцями Імператорських виховних будинків та приписуватися з метою отримання допомоги до міщанських або цехових товариств, без згоди на те останніх [546, с. 130]. З іншого боку,

пропонувалося враховувати не тільки гендерні особливості, розумові здібності та інтереси, але й соціальне становище, аби майбутні випускники мали можливість пристосуватися до того стану, до якого вони належать завдяки фамільному походженню [546, с. 131]. Тобто, з одного боку, сирітський будинок забезпечував вихованців однаковими умовами проживання (одяг, постіль, їжа), з іншого, – все-таки робив акцент на соціальне положення чи походження.

Аналіз законодавчих документів показав, що на 30–40-і роки XIX століття у державі зберігалися принципи врахування станового походження в діяльності інституту опіки та піклування. Особливо це було прописано у Зводі Законів Цивільних (1835), зокрема у статті «Про Спадки». Передусім, опікою дворянських сиріт та їхнього майна займалася Дворянська Опіка та Сирітські Суди; сиріт із сімей священнослужителів – духовне начальство; вирішенням долі міщанських сиріт займався Міський Сирітський Суд; правила опіки для селян були прописані в особливих додатках до Закону про Спадки [469, с. 22–23].

Підкреслимо, що, незважаючи на такий соціальний та становий розподіл, деяким українським губерніям було дозволено приймати самостійні рішення стосовно опіки та піклування підростаючого покоління, вирішувати долю сиріт або напівсиріт не за загальноімперськими правилами. Наприклад, Чернігівська та Полтавська губернії мали можливість оперувати окремими опікунськими нормами, які відрізнялись від загальноімперських тим, що при відсутності заповіту опікуватися дітьми-сиротами дозволялось найближчим родичам (за загальноімперськими правилами лише батькові чи матері, що залишилися живими), в іншому випадку (за відсутності таких) долю дітей вирішували державні установи. Окрім цього, до 1835 року право призначати опікунів належало лише батькові (після закону 1835 року й матері), який також міг не звітувати до державних установ про ведення власної опіки. У той же час матері-опікунці обов’язково призначали спів-опікунів, згода яких була неодмінною, якщо вимагалося видати заміж дочку [456, с. 30].

Заслуговує на увагу той факт, що з метою захисту інтересів дітей-сиріт й збереження їхнього власного спадку в цей період (1845) набули чинності карні засоби (Уклад «Про кримінальні покарання») проти зловживання опікунів та піклувальників (за розтрату власного майна сироти, змушування опікуваного до вступу у шлюб чи чернецтво, спонукання чи примушування опікуваного до вчинення злочину тощо) [556, с. 673–674].

Розглядаючи напрям участі товариств, релігійних і приватних ініціатив в організації діяльності закладів суспільної опіки, можна зазначити, що протягом усього етапу (1828–1863 рр.) в більшості українських міських центрів було засновано низку філантропічних організацій загального типу. До них можна віднести «Київське товариство допомоги бідним», «Одеське жіноче благодійне товариство», «Благодійне товариство в місті Кам'янці-Подільському», «Миколаївське благодійне товариство», поновлення діяльності «Харківського благодійного товариства» та інших [150, с. 164].

Згідно досліджень О. Доніка з історії розвитку благодійності в Україні XIX століття, ці товариства мали певні напрями діяльності – виявлення та допомога малозабезпеченим, «які соромилися просити милостиню», влаштування притулків, безкоштовних їдалень, навчальних, лікувальних та різних допоміжних закладів, зокрема для улаштування дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився у скрутній ситуації (хвороба, каліцтво) тощо [150, с. 165].

Важливим фактором у справі опіки та піклування відіграло створене в 1859 році українськими просвітителями і громадськими діячами Петербурзької громади, як культурно-освітньої організації, що мала на меті популяризувати українські національні ідеї через видання книжок та журналів, проведення вечорів, навчання в недільних школах, притулках та ін., що стало прикладом для наслідування. Так, Київська громада, як і громади, що виникли по різних містах України (Чернігів, Вінниця, Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків) головним своїм завданням вважали організацію народної освіти рідною мовою (розвиток освітніх і виховних

установ, написання і видання для них підручників, організація підготовки вчителів тощо) [344].

Досліджуючи благодійну діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – початку XX століття, М. Гринчак також підкреслює, що уряд в цей період намагався запровадити певні кроки щодо послаблення бюрократичних перепон у заснуванні доброчинних організацій (визнав нові соціальні пріоритети й форми благодійної діяльності, надавав деякі пільги й переваги тим, хто брав у ній участь), оскільки така активність полегшувала тягар державних витрат на допомогу нужденним, дітям-сиротам, безпритульним, тобто тим, хто безпосередньо знаходився у закладах суспільної опіки [127].

Бажано сказати, що на початок 60-х років XIX століття дійсно значно посилювалась громадська активність у сфері доброчинності. Тільки за три роки (1861–1863) до Міністерства Внутрішніх справ надійшло більше клопотань про дозвіл на відкриття благодійних організацій і товариств (загальною кількістю 43), ніж за весь період царювання Миколи I. Виходячи з цього, право затверджувати статути відповідних товариств отримав безпосередньо Міністр Внутрішніх справ (1862), щоб уникнути довгих бюрократичних зволікань [150, с. 166]. Слід додати, що згідно із цим законом, процедура відкриття філантропічних установ дійсно спрощувалася, проте вимоги до їхнього фінансового забезпечення були досить високими.

Таким чином, незважаючи на труднощі, що були пов’язані з реорганізацією (закриттям великої кількості) освітніх установ різної категорії (початкових, середніх, вищих), а також впливу дворянства на систему освіти й виховання через принцип врахування становості (освіта для дітей нижчих, середніх та вищих прошарків суспільства; заборона приймати кріпосних до середніх та вищих навчальних закладів; заборона взагалі приймати дітей-сиріт до виховних будинків тощо), все ж таки відбувались значні й позитивні події в напрямі структуризації саме закладів суспільної опіки дітей та молоді.

Передусім, особливістю цього етапу стало оформлення як зовнішньої структури управління закладами суспільної опіки (відкриття IV відділення Імператорської канцелярії та призначення відповідального (статс-секретаря) для здійснення вищого нагляду і контролю над закладами суспільної опіки, поліпшення їх роботи через місцеві органи управління та підвідомчі опікунські ради); створення «Комітету головного опікунства дитячих притулків» (1838), в обов'язки якого входив прийом під своє заступництво всіх існуючих притулків та сприяння організації нових; законодавче оформлення як загальної моделі виховних та сирітських будинків, дитячих притулків, так і внутрішньої системи організації їх діяльності (згідно з «Положенням про сирітські будинки» (1836), «Положенням про дитячі притулки» (1839). Отже, навчання й виховання в закладах суспільної опіки дітей та молоді виходили за вузькі межі елементарного навчання й передбачали розвиток моральних, естетичних і фізичних здібностей дітей через розширення кола рукодільних, художніх майстерень, музичних гуртків тощо).

В цей період відбувалися певні позитивні зрушення в змісті методичного забезпечення навчально-виховного процесу в закладах суспільної опіки. Так, завдяки діяльності В. Одоєвського заклади суспільної опіки, зокрема дитячі притулки, отримали методичні рекомендації «Методика елементарного навчання», «Азбука для використання в дитячих притулках», літературно-художні твори повчального й освітнього характеру («Євангельські притчі», «Наука до науки. Книжка дідуся Іринея» тощо).

Окрім цього, були чітко визначені та прописані обов’язки персоналу, керівників, наставників, особистісні й професійні якості доглядачів, серед яких можна відзначити високу моральність, освіченість, тихий і миролюбний характер, здоровий інтелект і природне почуття любові до ближнього, наявність високої освіченості (знати різні методики навчання; мати хороший слух і голос для виконання пісень; володіти різними видами жіночого рукоділля тощо.) та адміністративні вимоги (розміщення, облаштування,

санітарне утримання приміщень, організація режиму дня, навчальних занять, реабілітаційних консультацій тощо).

Цей етап ознаменувався не лише започаткуванням нових установ з суспільної опіки, таких як дитячі притулки, сирогодувальні заклади, будинки працьовитості для дітей, але й розширенням мережі благодійних організацій та товариств («Київське товариство допомоги бідним», «Одеське жіноче благодійне товариство», а також схожі благодійні товариства в містах Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Харкові тощо), що значно сприяли розвитку мережі закладів суспільної опіки (дитячі притулки, сирітські будинки, безкоштовні їдальні, лікувальні установи та різні професійні школи, класи, майстерні), допомагали у вирішенні питань улаштування дітей-сиріт, працевлаштування безпритульних, надання допомоги тим, хто знаходився у скрутній життєвій ситуації через матеріальну нестачу, хворобу та ін.

Вирішальною подією цього етапу можна вважати прийняття «Статуту суспільної опіки» (1857 р.), який, за аналізом Г. Ульянової, хоч «ніяк не стикувався з принципами роботи майбутніх земських та міських органів самоврядування», оскільки принцип становості в опіці та піклуванні вже не відповідав потребам часу, проте не був скасований ще кілька десятиліть [543, с. 182].

З основних положень цього Статуту можна виділити:

1) проголошення принципу станової допомоги;

2) заходи громадського піклування були поставлені в ряд обов'язкових повинностей;

3) піклування про людей похилого віку, немічних і калік, що «не можуть працею здобувати прожиток», у яких немає родичів, або ж у яких родичі не в змозі утримувати їх;

4) опіка та піклування круглими сиротами, включаючи дітей селянського походження за рахунок поміщиків, громад, щорічних зборів тощо.

Таким чином, поряд із позитивними змінами на цьому етапі мали місце й певні труднощі в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді: скорочення кількості виховних будинків (філій) у губерніях та у зв'язку з цим припинення прийому немовлят у ці заклади; велика смертність вихованців у закладах колективного утримання дітей-сиріт; нестача окружних наглядачів, які здійснювали контроль за сільським патронатом дітей-сиріт, що призводило до використання вихованців як «робочої сили»; обмеження права на освіту дітям селян.

4.4. Етап модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг (1864-1890 рр.)

Загальні риси цього етапу виявилися в тому, що під тиском соціально-політичних та економічних перетворень у другій половині XIX століття відбувся значний перерозподіл повноважень відомств (ліквідування «Комітету головного опікунства дитячих притулків»; створення при IV відділенні Власної Його Імператорської Величності «Головного управління установами Імператриці Марії» (1860); реорганізація самого IV відділення в єдину систему «Канцелярію по установах Імператриці Марії» (1873) з розширеним кадровим штатом для управління діяльністю закладів суспільної опіки; поступове припинення діяльності «Приказів суспільної опіки» шляхом створення земських опікунських установ на підставі «земської реформи» (1864), які, незважаючи на організаційні, фінансові, правові труднощі, були більш ефективними, мобільними, здатними гнучко вирішувати проблеми опіки і піклування дітей і молоді на місцях.

В цей період основна функція нагляду за суспільною опікою залишається за Міністерством внутрішніх справ, хоча у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Отже, згідно «Положення про

губернські та повітові земські установи», що вступило в законну дію 1 січня 1864 року, створювались виборчі місцеві органи самоуправління – земства. Зазначимо, що не в усіх губерніях земства замінили Прикази. За аналітичними даними Ф. Ступака в українських губерніях земства були введені тільки у Харківській, Полтавській, Чернігівській (1865 року), Катеринославській та Херсонській (1866 році), Таврійській (1866–1868 рр.). У Київській, Подільській та Волинській губерніях було введено так зване спрощене земство, яке проіснувало до 1911 року, оскільки почало діяти нове загальне Положення про земські установи.

Земські установи спрямовували зусилля на народну освіту, медицину, ветеринарію та інше, проте особливе місце посідала опіка та піклування, на що губернські органи самоврядування витрачали значно більшу частину свого бюджету [516, с. 143–144].

Наприклад, якщо у місті Києві Приказ суспільної опіки мав у своєму розпорядженні сирітський будинок на 62 особи й кошторис на його утримання в 11,500 руб. на рік, то вже протягом перших років земської діяльності цей заклад опікувався 3 тисячами дітей, серед яких основну частину складали підкинуті та знайдені діти; цей заклад побудував притулок, проте решту дітей віддавали на виховання в селянські родини; кошторис цієї установи виріс до 75 тисяч [472, с. 21].

Відповідно до Статуту суспільної опіки, основними напрямами соціальної діяльності земських органів самоврядування стали:

1) Розвиток освіти і введення всезагального навчання (створення земських шкіл з трьохрічним і чотирьохрічним навчанням, які мали відрізнятися від міністерських та церковно-парафіяльних більш високим рівнем навчального та виховного процесу; організація безкоштовних недільних шкіл; забезпечення учнів навчальними посібниками, створення сітки культурних закладів, в тому числі бібліотек, книжкових складів, народних театрів і народних будинків).

2) Опіка бездоглядних дітей (організація різних видів патронажу, серед яких особливого значення набуло годування немовлят вдома матір'ю; віддавання немовлят на вигодовування; виховання; навчання майстерності; утримання в сім'ї школярів; віддавання в услуговування на умовах сімейної опіки; опікування за рахунок благодійних товариств; відкриття «безкоштовних колискових», «денних сховищ, дитячих ясел, ремісничих курсів; для дітей-правопорушників землеробські колонії та виправні притулки).

3) Організація медичного обслуговування (організація діяльності різних типів медично-реабілітаційних закладів, створення аптек, фельдшерських і медичних курсів).

4) Профілактика зубожіння (допомога нужденним, малозабезпеченим через оплату податків, заборгованість, виплачування пенсії земським службовцям, зокрема сільським вчителям, організація разової чи адресної допомоги, створення спеціальних фондів для ремісників, вчителів, вдів тощо).

Зазначимо, що в цей період, окрім богаділень, дитячих притулків сирітських і виховних будинків, закладами суспільної опіки визнавались також лікарні і будинки для божевільних. Проте в перший рік діяльності земств піклування про лікування хворих швидко вийшло на перший план, і земська медицина склала самостійну галузь земського господарства. За дослідженнями В. Поліщук та О. Янкович в цей період до галузі суспільної опіки стало відноситись лише піклування про неімущих, бідних і сиріт, причому опіка інвалідів та літніх осіб у богадільнях не набула важливості у земств, отже кількість таких відділень при богадільнях навіть дещо скоротилась [386].

Варто відзначити, що у напрямі участі товариств, релігійних і приватних ініціатив, які спрямовували зусилля на організацію діяльності закладів суспільної опіки, також відбувались позитивні зміни. Так, у 1869 році уряд передав Міністерству Внутрішніх Справ усі повноваження щодо

затвердження статутів громадських та приватних доброчинних закладів. Згідно цього закону була спрощена процедура відкриття філантропічних установ, проте посилена стаття щодо їх фінансового забезпечення. Передусім, дозвіл на відкриття благодійного закладу надавався лише за тих умов, якщо він мав потужну систему фінансування та був забезпечений усім необхідним для довгого існування. Розраховувати на доходи від лотерей та інші випадкові й ненадійні статті суворо заперечувалось, оскільки дуже часто на державу покладалися додаткові витрати, пов'язані з неспроможністю меценатів продовжувати почату благодійну діяльність. Незважаючи на те, що відкрити власний доброчинний проект (приватний заклад чи благодійну установу) мали змогу тільки досить заможні громадяни, все ж таки кількість благодійних організацій (товариств) поступово збільшувалась [150, с. 166].

У контексті цього положення слід окремо виділити й законодавчий акт від 14 грудня 1877 року, який дозволив присвоювати новоствореним закладам імена благодійників. Завдяки цьому значно активізувалась роль приватних ініціатив, яка визначалась десятками й сотнями тисяч рублів, що йшли безпосередньо на користь закладів суспільної опіки.

Такі організації та товариства діяли майже в кожному місті. За свідченнями Ю. Сербалюка лише 5% відомих благодійних організацій було засновано до 1861 року, решта 95% – у проміжку між 1861 – 1899 рр. В українських губерніях на цей період кількість благодійних організацій, що сприяли розвитку суспільної опіки, складали: по 12 у Київській, Таврійській, Херсонській губерніях; по 10 у Полтавській та Катеринославській; по 5 у Волинській, Харківській та Подільській губернії [475, с. 165].

Немаловажним фактом для поліпшення справи реєстрування благодійних товариств та приватних закладів суспільної опіки стало впровадження нормативного «Статуту товариств допомоги бідним» (6 червня 1897 року). Згідно цього статуту Міністерство Внутрішніх Справ надавало особисте право губернаторам підписувати дозвіл на заснування благодійних товариств. Завдяки цьому розпорядженню спостерігався найбільш швидкий

за всю історію державного управління розвиток благодійного руху. За статистичними даними Ю. Сербалюка, якщо за п’ять років (1891-1896) до оприлюднення цього документа було відкрито 825 благодійних товариств і 999 благодійних закладів, то за наступні 5 років, з 1896 по 1901 – 1659 товариств та 1509 благодійних закладів [475, с. 167].

Серед найбільш відомих на цей період благодійних товариств та організацій, що існували в Україні, можна виділити Кременчуцьке Товариство допомоги бідним (1863 р), Одеське товариство піклування безпорадними немовлятами й найбіднішими породіллями та Одеське товариство опіки над хворими (1887 р.), Товариство допомоги бідним учням та ученицям усіх навчальних закладів м. Змієва (1870 р.), Харківське товариство піклування малолітніми безпритульними сиротами (1874 р.), благодійне волинське товариство у Житомирі (1857 р.), Товариство денних притулків для дітей робітничого класу у м. Києві (1874 р.), Київське слов’янське благодійне товариство (1869 р.) та інші.

Як правило, кожна така організація мала свою мету й напрям допомоги. Наприклад, досліджуючи діяльність громадських товариств із соціокультурного забезпечення дітей в Україні кінця XIX – початку XX століття, С. Лупаренко зазначає, що, «Товариство допомоги бідним учням та ученицям навчальних закладів» (м. Зміїв) акцентувало увагу на збір коштів для допомоги бідним дітям (внесення плати за навчання; забезпечення книгами та навчальними посібниками або їх продаж за зниженою ціною; безкоштовне медичне обслуговування у лікарнях; організація їдалень, гуртожитків, дешевих квартир для сиріт та бідних учнів).

Інше «Товариство піклування про безпритульних малолітніх сиріт» безпосередньо займалось справою опіки безпритульних дітей, сиріт, підкидьків (улаштування до притулків, сиротинців, прийомних сімей; здійснення контролю за медичним та освітньо-виховним процесом) тощо [680], [278, с. 16].

Цікавий приклад ефективної організації допомоги безпритульним сиротам та покинутим дітям з боку Харківського товариства піклування малолітніми безпритульними сиротами був представлений на сторінках дореволюційної преси в рамках окремого видання автора О. Селіванова «Виховні, Сірогодувальні та сирітські будинки, притулки для підкидьків і притулки для малолітніх». Так, автор звертав увагу на те, що, не дивлячись на наявність при цьому товаристві лікаря та фельдшериці, які доволі часто відвідували дітей, відданих на виховання в сільську місцевість, вихованцям все рівно жилося погано. Єдиним засобом для боротьби з цим сумним явищем вважалось створення на місцях добровільних піклувальних організацій (громад).

На заклик товариства із задоволенням відгукнулася місцева інтелігенція з числа вчителів і вчительок, священиків і небайдужих людей, які взяли на себе турботи про дітей в їх селах. Незважаючи на те, що ці громадські організації так і не були «правильно» оформлені, їх досвід дав блискучі результати. У дітей-сиріт з'явилися захисники, які часто їх відвідували і брали участь у вирішенні всіх їхніх потреб і проблем. Результат не змусив себе довго чекати, оскільки «таких дітей стали краще годувати, менше бити, а якщо хтось із дітей хворів, таку дитину відокремлювали від здорових». Роблячи висновок, автор зауважував, що завдяки такій постановці справи 28% дітей користувалися хорошим доглядом, 68% задовільним і лише 4% поганим. У колишні часи більшість дітей користувалися лише поганими умовами [472, с. 12–13].

Взагалі слід відмітити, що в цей період значно активізувалась робота земств стосовно улаштування дітей-підкидьків, оскільки щороку їх кількість коливалась у значних широких розмірах. Це підтверджується монографічними даними, навчально-методичними посібниками та науково-педагогічними статтями російських дослідників (А. Гребенкін, К. Селютіна, А. Єлісєєв, О. Матвєєва та ін.) [306], [473], [125]. Так, кожна земська управа вирішувала долю підкинутих дітей у дверей приймальних сиротинців,

залишених біля будинків заможних громадян, знайдених поліцією. Наприклад, при Курському земстві за 22 роки (з 1867 до 1888 р.) у середньому (на рік) число таких дітей рівнялось 129; при Саратовському – 120.

Серед українських земських управлінь, що опікувались значною кількістю підкинутих дітей, заслуговує уваги Херсонське (198 дітей на рік із середнього підрахунку за 1874-1890 рр.); Симферопольське (щорічно 272 дитини за середніми підрахунками 3-х років (1887-1890 рр.). Слід сказати, що Харківська земська губернська управа передала цю справу Харківському благодійному товариству (додавши до цього значну грошову субсидію), отже ця організація повністю й займалась питанням улаштування підкидьків, а їх у середньому поступало до 370 осіб на рік [472, с. 11–12].

За дослідженнями О. Селіванова (1856–1919), вітчизняного діяча, автора багатьох науково-педагогічних та історичних нарисів стосовно організації діяльності закладів суспільної опіки в XIX столітті, сказано, що не всі земства якісно виконували свої обов’язки щодо улаштування підкинутих дітей. Насамперед, деякі губернські земства обмежувались лише виданням платні за годування та виховання підкидьків – 3-4 карбованця на місяць, забувши про медичний, освітньо-виховний контроль з боку державних інституцій. Наводячи приклади, автор акцентував увагу на тому, що в одному земстві протягом багатьох років віддавали дітей-сиріт (підкинутих) прийомній сім’ї, де була проказа. Дізнавшись про це зовсім випадково та з метою уникнення неприємностей з боку вищого керівництва, всі справи (а також необхідні гроші) з питання улаштування підкинутих дітей були передані нижчим інстанціям – повітовим органам самоврядування [472, с. 7].

Попри це, більшість земств віднеслися до справи опіки та піклування підкинутих дітей доволі серйозно, влаштовували для «невлаштованих дітей» спеціальні притулки або відділення при богадільнях чи лікарнях, організовували якісну перевірку (медичних, сан-епідемічних, морально-духовних та ін.) умов прийомної сім’ї, оскільки до цього, за словами

О. Ф. Селіванова, майже в жодному земстві не практикувався медичний контроль за прийомними сім’ями [472, с. 8].

Бажано сказати, що практика залишати підкинутих дітей безпосередньо у стінах самого притулку (без обов’язкової відправки до прийомної сім’ї) впроваджувалась багатьма земствами, проте, за дослідженнями О. Селіванова, це також дало незадовільні результати, оскільки, крім нестачі годувальниць у грудних відділеннях, виконати всі умови якісного утримання дітей з організацією навчально-виховного процесу, профорієнтаційним спрямуванням – «завдання дуже важке й потребує великих коштів». Сюди ж слід додати і висловлювання автора про те, що «у земств багато інших проблем: школи, лікарні, поліпшення умов сільськогосподарської праці тощо, отже уряд не може приділяти багато часу і коштів на підкидьків». З іншого боку, як саркастично заявляв автор, – «віддача дітей на сторону для виховання – спосіб більш легкий, простий і менш відповідальний» [472, с. 9].

У цей історичний період умови прийому дітей громадськими установами були досить однотипними: 1) їх, як правило, підкидали родичі 2) в одних місцях вони опускалися в люльку або ящик, в інших випадках їх кидали на вулиці або біля входу до притулку. Це було пов'язано зі скасуванням умов таємного прийому, отже люди просто боялися стати «відомими».

У деяких українських губерніях зберігалися умови таємного прийому, що значно покращувало стан справ з підкиданням дітей, бо вони не знаходилися довгий час на вулиці. Наприклад, при Херсонському земстві з 1889 року дітей не підкидали, а передавали особисто черговому сторожеві, який не запитував, звідки дитина взялася. У цій же губернії існували й інші винятки з правил, наприклад, прийомна сім'я могла повернути немовля назад до державної установи у будь-якій ситуації, в той же час, за загальними правилами, в інших земствах вихователь повинен був опікуватися дитиною без віддачі до 3-х років , а після 12 зараховувати її до основного складу своєї сім'ї [472, с. 10].

За дослідженнями О. Кравченко, Херсонське земство дійсно запроваджувало певні прогресивні ідеї стосовно поліпшення долі дітей-сиріт (їх улаштування, навчання та виховання, працевлаштування тощо). Наприклад, до створення земства діти у сирітському будинку перебували лише до 12-ти років включно, а з 13-ти років – змушені були залишати заклад. Ці правила були прописані на законодавчому рівні у «Положенні про сирітський будинок». Проте, з 1868 року за клопотанням Херсонського земства термін перебування сиріт у сирітських закладах був продовжений до 16-ти років. А з 1879 року земство взагалі вирішило залишати вихованців у сирітському будинку до закінчення курсу навчання, тобто й після 16-річного віку [250, с. 64].

Протягом другої половини XIX століття значно активізувалась і приватна доброчинність, особливо у сфері надання допомоги дітям-сиротам, дітям із незаможних родин та ін. Як правило, такі меценати надавали закладам суспільної опіки певну грошову й матеріальну допомогу (купівля книг, навчальних посібників та інших речей). Проте, особливістю саме цього історичного періоду можна вважати поширення такої форми соціальної допомоги дітям як іменні стипендії від представників найбільш заможних кіл дворянства та підприємців. З цього приводу автор монографічної праці «Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть) А. Нарадько підкреслює, що такі стипендії виплачувалися як одноразово, так і на постійній основі й переважно дітям-сиротам.

Наприклад, дворянин Ю. Зубкович пожертвував 5000 крб. на заснування стипендії дітям-сиротам, що навчались у Київській другій гімназії; подружжя Воронцових заснувало іменну стипендію для сиріт, що виховувались при Кременчуцькому реальному училищі капіталом 18800 крб.; дворянин А. Ляховський пожертвував 50000 крб. на заснування стипендій для бідних уродженців Волинської губернії римо-католицького віросповідання, що навчалися в Житомирській гімназії; поміщиця М. Черкас заповідала 10 тис. карб. Кам’янець-Подільській гімназії для видачі двох

стипендій дітям-сиротам; завдяки благодійній діяльності С. Голубцової та О. Пашкової було створено дві стипендії для учнів Одеського комерційного училища тощо [325, с. 92]. Найбільше пожертвування на Харківський притулок зробив граф В. Орлов-Денисов (понад 2.8 тис. крб. сріблом) [242].

Цей період ознаменувався розвитком значної кількості закладів суспільної опіки (дитячі притулки, землеробські колонії та училища, ясла, сирітські будинки, дитячі лікарні, нічні (денні) сховища, ремісничі майстерні тощо), які призначалися для дітей-сиріт, безпритульних, дітей із незаможних родин, підкидьків та ін.

Для підтвердження цих фактів висвітлимо хронологію відкриття закладів суспільної опіки для дітей та молоді у Харківській губернії. Так, протягом цього етапу у Харкові функціонували: сирітський будинок Євангелічно-лютеранського товариства (1870 р.), притулок зі школою для дівчат Харківського товариства опікування безпритульними малолітніми сиротами (1874 р.), Олександрівський притулок для хлопчиків Харківського благодійного товариства (1881 р.), виправний притулок Харківського товариства виправних притулків (1881 р.), училище для сліпих дітей Харківського відділення опікунства Імператриці Марії Олександрівни про сліпих (1887 р.), притулок для бідних дітей і сиріт при богадільні Харківського міщанського товариства (1888 р.), Харківський денний притулок «Ясла», заснований М. Фесенко (1889 р.).

Ці благодійні установи Харкова, за дослідженнями О. Кравченко, підпорядковувалися та контролювалися різними міністерствами та відомствами, такими як Відомство установ Імператриці Марії Федорівни, Опікунство про будинки працелюбності та робітничі будинки, Відомство православного сповідання та воєнного духовенства, Міністерство юстиції та Міністерство внутрішніх справ [242].

Звертаючи увагу на розвиток мережі закладів суспільної опіки, слід акцентувати увагу на появу нових типів дитячих установ, що почали масово виникати саме у другій половині XIX століття. Серед них слід виділити

дитячі ясла (сховища), виправні притулки та спеціалізовані заклади (для дітей-калік, розумово відсталих, дітей-ідіотів, епілептиків тощо). Так, у 1882 році, завдяки клопотанням великої княгині Єлизавети Мавріклевни з'явилось Товариство піклування бідними і хворими дітьми під назвою «Синій хрест», яке займалось організацією притулків з майстернями для дітей-калік та впроваджувало заходи проти жорстокого поводження з дітьми. У цей же час був створений перший притулок для калік і паралізованих дітей (1882 р.) на кошти приватної підприємниці А. Балицької [125, с. 35].

Наступний тип дитячої установи, що особливо набув поширення у другій половині XIX століття, мав назву «Ясла», який належав до сфери суспільної опіки та на відміну від дитячих притулків здійснював піклування немовлятами та дітьми дошкільного віку. Розглядаючи цей тип закладу в рамках нашого дослідження, звертаємо увагу на такий аспект як організація при яслах нічних ліжок для дітей з бідних родин для щотижневого перебування. У Харкові такий заклад було відкрито у 1889 році Марією Фесенко, дружиною тодішнього міського голови, й утримувався на її власні кошти. Віковий контингент дітей коливався від 1 до 10 років. З 1889 по 1891 рік цей заклад відвідало 29 тис. 92 дитини [131, с. 10].

Освітньо-виховний процес в цих благодійних установах здійснювався згідно певних положень та статутів, що розроблялися та затверджувалися для кожного типу закладу, проте в цей історичний період зміст навчальних предметів міг значно розширюватися завдяки стабільному матеріальному забезпеченню з боку товариств та приватних ініціатив. Наприклад, у притулках сироти навчались не лише богослов'ю, читанню, письму та елементарним правилам арифметики, але отримували знання з історії, географії, займались хоровим співом, гімнастикою тощо [125, с. 34].

Окрім розширення навчальних предметів значні зміни відбувались й у модернізації змісту роботи цих закладів. Наприклад, Харківський притулок на початок своєї діяльності (1848 р.) був розрахований лише на денне перебування бідних дітей віком від 3 до 10 років різних станів християнської

віри. Починаючи з 1860 року, при ньому відкрилося нічліжне відділення на 15 ліжок, а вже на початок 90-х років цей притулок мав власний будинок з церквою, де на повному утриманні перебувала 101 дівчинка віком від 6 до 12 років. За кожну дитину почесні члени губернського опікунства дитячих притулків виплачували цьому закладу 65 руб. Окрім цього, після закінчення терміну перебування, дітей у цьому закладі влаштовували до інших навчальних установ, на фабрики та заводи, до ремісничих майстерень, тобто турбувалися за майбутність усіх вихованців [242].

Бажано сказати, що згідно нового «Положення про землеробські училища» (1878 р.) значно розширилася й мережа таких закладів (училищ, шкіл, курсів), де певну освіту отримували й вихованці з числа сиріт. Так, «нове положення» передбачало прирівнювання землеробських (сільськогосподарських) закладів за освітніми предметами до реальних училищ з приєднанням спеціальних курсів з геодезії, рослинництва, тваринництва, «скотоврачування», сільськогосподарської економії зі рахівництвом, сільськогосподарської технології, вчення про землеробські машини та знаряддя з викладенням основ механіки, сільського будівельного мистецтва та короткого викладу законів, необхідних для хлібороба.

Як сказано в дореволюційній енциклопедії Ф. Брокгауза та І. Єфрона, майже з усіх предметів були видані, відповідно до програм, особливі підручники. Від абітурієнтів вимагалась довідка про закінчення курсу повітових, міських або двокласних сільських училищ. З іншого боку, вступники здавали іспит з тих предметів, що вивчалися у перших двох класах реальних училищ. Варто відзначити, що, закінчивши курс землеробських училищ, вихованці отримували звання «особливого почесного громадянина».

Розглядаючи етап модернізації закладів суспільної опіки, слід підкреслити, що в цей історичний період сільськогосподарські училища також підлягали значним трансформаціям та перетворенням. Наприклад, в 1868 році ці училища були перетворені у п'ятикласні; головне училище садівництва у м. Умані було перетворено в училище Землеробства і

садівництва (1869 р.); Херсонське нижче сільськогосподарське училище, засноване губернським земством в 1874 році, було перетворено в середнє за положенням 1878 року; при Харківському землеробському училищі (1885р.) було відкрито особливе відділення з дворічним курсом для підготовки вівчарів та бонітерів (сортувальників, оцінювачів). Нижчі землеробські училища стали називатися сільськогосподарськими школами. При цьому значно збільшувався і контингент учнів, «які працюють на користь сільського господарства» ..., «деякі з них стали відомими з наукової, педагогічної або практичної господарської діяльності» [494].

Бажано зазначити, що на цьому етапі значно збагатився матеріально-побутовий напрям в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді завдяки стабільній фінансовій підтримці громадських організацій та приватних ініціатив (відкриття бібліотек, книжкових складів, запровадження безкоштовного навчання, забезпечення навчальними посібниками), а також превентивно-правовий, завдяки якому посилювалась боротьба з безпритульністю, дитячим жебрацтвом, запроваджувалось примусове перевиховання неповнолітніх злочинців у виправних притулках. Завдяки діяльності таких дитячих виправних (згодом виховних) притулків багато дітей (навіть непричетних до злочину) направлялись не за батьками у тюрми, а мали можливість отримати певну загальну освіту та майбутню професію, сформувати духовно-моральні якості, встати на шлях до виправлення.

Окремим кластером виділявся соціально-реабілітаційний напрям, який характеризувався зближенням педагогіки з медициною, що виявилось в обґрунтуванні та практичній реалізації різних форм допомоги душевнохворим в умовах спеціально організованих для цього закладах суспільної опіки.

Звісно, в цей історичний період існували певні проблеми в системі опіки та піклування дітьми та молоддю, оскільки після відміни кріпацтва (1861 р.) багато селян мандрували до великих міст у пошуках кращого життя. Звідси багато дітей займалось жебрацтвом, були безпритульними, у той же

час значно поширилась проблема з підкидьками. Все це викликало у держави певну стурбованість, оскільки катастрофічно не вистачало освітніх установ для прийняття таких дітей, особливо в 60-і та 70-і роки XIX століття.

Кожна земська управа намагалась якомога швидше вирішити це питання. Наприклад, у Харкові спочатку існувало відділення для підкинутих дітей при Сабуровій дачі (жіночій богадільні), але з 1873 року Харківське губернське земство перевело цих дітей до Земського повивального училища, оскільки «багато таких немовлят помирало, частково від неуваги й поганого догляду за ними, частково від нестачі годувальниць». Лише у 1874 році, завдяки діяльності Товариства опіки безпритульними малолітніми сиротами в Харкові, яке очолювала княгиня О. Крапоткіна, вдалося значно покращити справу опіки та піклування дітьми-сиротами з числа підкидьків, бо навіть з Курської губернії сюди доставляли таких дітей [242].

Таким чином, цей етап характеризується розширенням мережі закладів суспільної опіки. Окрім богаділень, сирітських виховних будинків, дитячих притулків, закладами суспільної опіки стали визнаватись безкоштовні колискові, схованки та нічліжні відділення для дітей-сиріт і бідніших міщан, ясла-притулки, лікарні і будинки для божевільних та, у зв'язку з цим, надання соціальних послуг (фінансова адресна допомога закладам суспільної опіки та окремим нужденним, плата за лікування, діяльність з локалізації проблем соціальної патології, відкриття рукодільних шкіл для дітей-сиріт тощо).

Отже, завдяки земській реформі та широкому залученню громадськості до вирішення питань опіки (об'єднання благодійних установ у просвіти, товариства опіки соціально вразливих верств населення) пріоритетними напрямами діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі стають: боротьба з безпритульністю, дитячим жебрацтвом, захист дітей з делінквентною поведінкою та їх примусове перевиховання, збирання інформації про бідних і допомога їм, турбота про дітей-інвалідів, улаштування дітей-сиріт, підкинутих тощо.

Серед недоліків системи земської опіки можна виділити:

1) невідповідність між кількістю благодійних закладів та чисельністю всіх дітей, потребуючих опіки та піклування;

2) незадовільна якість утримання дітей у сирітських закладах (недостатня кількість годувальниць, переповнення притулків);

3) масове повернення дітей із «сільського патронату» назад до закладів суспільної опіки, оскільки виплати опікунським сім'ям припинялися (або значно знижувалися) після досягнення дитиною 2-4 років;

4) слабке забезпечення (або повна відсутність) спеціального медичного нагляду за дітьми в сім'ях годувальниць тощо.

4.5. Етап інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності (1891-1917 рр.)

Цей етап ознаменувався затвердженням нового «Положення про дитячі притулки» (1891) та у зв’язку з цим трансформацією опікунської системи в регіонах (відкриття перших сільських опікунських притулків); розробленням універсального «Зразкового статуту про громадську опіку та піклування» (1892); установленням правила здійснення контролю за діяльністю закладів, заснованих приватними особами та громадськими організаціями; активізацією пожертвувань на користь закладів суспільної опіки; створенням Міністерства Державної опіки та піклування (1917).

Водночас цей етап позначився революційними спалахами (1905), Першою світовою війною (1914), економічною кризою й розрухою, що спричинили інтенсивний розвиток регламентованих й узаконених піклувальних установ, «керованих на особливих підставах» («Імператорське Людинолюбне Товариство», «Відомство установ Імператриці Марії», «Товариство Червоного Хреста», «Всеросійське піклування про охорону материнства і дитинства», Олексіївський (1905), Романівський (1913), Тетянинський (1915) комітети) з широким спектром напрямів їх діяльності.

На цьому історичному етапі відбувались суттєві зміни в соціально-економічному житті держави, що надали нового поштовху розвитку мережі закладів суспільної опіки в Україні, сприяли посиленню ролі благодійності, сплеску соціальної творчості, пошуку нових організаційних форм і напрямів допомоги всім нужденним, зокрема підростаючому поколінню, оскільки саме ця категорія потребувала особливої уваги в змісті опіки та піклування.

Як показав аналіз нормативно-правових документів, що регламентували участь товариств, релігійних і приватних ініціатив в організації діяльності закладів суспільної опіки, то протягом 90-х років XIX століття було затверджено ряд необхідних законодавчих актів, які більш ефективно сприяли розвитку громадського руху в напрямі суспільної опіки та піклування підростаючого покоління.

Передусім, у цей період почали видаватись статути для певних груп громадських організацій. Так, у 1891 році уряд запропонував створити універсальний «Зразковий статут» для всіх закладів суспільної опіки, який би засновники благодійних закладів брали за основу свого проекту, оскільки в ньому відображались би всі аспекти, вимоги та поради від Міністра Внутрішніх Справ, Міністерства народної освіти, Міністерства юстиції, зокрема обер-прокурора тощо. Отже, спеціальним законодавчим актом, спільним для всіх благодійних організацій, став виданий у 1892 році «Статут про громадську опіку та піклування в Росії» [546, с. 81].

Детальний аналіз цього документа показав, що в ньому детально прописувались положення стосовно відомчого підпорядкування та здійснення контролю за діяльністю закладів суспільної опіки на місцях.

1. Головний контроль за справами суспільної опіки та піклування належав Міністерству Внутрішніх Справ, окрім деяких особливих губерній (Ферганської, Самаркандської, Закаспійської, Семиреченської та ін.), а також Кубанської та області війська Донського, оскільки там головним відомством вважалося Військове Міністерство.

2. Загальний місцевий нагляд за дотриманням порядку виконання всіх доручень, розпоряджень та наказів покладався на головних начальників губерній та областей, особливо на губернаторів і градоначальників.

3. Безпосереднє управління громадською опікою на місцях доручалося земським установам або (за відсутності таких) Приказам:

- встановлення, утримання та управління богоугодними громадськими закладами, такими як: сирітські та виховні будинки, лікарні й будинки для божевільних, богадільні та робітничі будинки;
- контроль за діяльністю подібних закладів, заснованих приватними особами, громадськими організаціями;
- допомога нужденним і боротьба зі жебрацтвом;
- збір пожертвувань, множення капіталу тощо.

4. Справами опіки й піклування селян займались сільські та волосні громадські управління.

Відзначимо, що інші частини цього Статуту детально розписували вирішення питань, пов'язаних зі справами: а) майна і капіталу (друге відділення); б) грошових додатків, подаяння, пожертвами, штрафами на користь суспільної опіки (відділення третє); в) про витрати на предмети суспільної опіки та піклування (відділення четверте) [546, с. 81–89].

Можна зауважити, що до поліпшення справи опіки та піклування в державі, зокрема її законодавчої бази, прикладали зусилля багато громадських діячів та управлінців державних служб. Серед них варто виокремити Є. Максимова, який, будучи начальником благодійного відділення Господарського департаменту Міністерства Внутрішніх Справ (з 1895 року), розробив проект нового закону про громадське піклування. Однак, цей закон так і не був внесений до державної ради в зв’язку з протидіями з боку К. Побєдоносцева та С. Вітте, які бажали пов’язати питання опіки та піклування не із земствами, а з церковними парафіями.

З іншого боку, були відомі й ідеї вітчизняного історика, громадського діяча, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук (1902) В. Герьє,

який переконливо доводив, що громадське (суспільне) піклування – це справа переважно суспільства та громадських установ. Виходячи з цього, право на обов'язкову опіку та піклування всіх з боку держави, на думку педагога, ніяк не можна вводити до законодавства, бо «зараз же ці законоположення виявляться мертвою буквою, не маючи можливості здійснитися у найближчому майбутньому». У якості аргументу, В. Герьє наголошував, що в жодному європейському законодавстві (на той період) опіка та піклування убогих не була проголошена обов'язком держави, оскільки цей принцип є вірним лише для соціалізму, який, «передаючи державі та державному управлінню всю землю, весь капітал та всі продуктивні сили народу, перетворюючи всякого громадянина у працівника на державу, має право вимагати, щоб держава, не лише забезпечувала всіх роботою, але і повністю піклувалася про тих, хто був до цього нездатний» [544].

Передумовою для розробки законопроекту з громадського піклування стали заходи щодо боротьби з професійним жебрацтвом. Так, у квітні 1898 року була створена особлива комісія у кількості 16 осіб з числа чиновників від Міністерства Юстиції, Фінансів, Внутрішніх Справ та представників товариства «Піклування про будинки працьовитості та робітничі будинки», які зобов'язувались визначити завдання, межі та порядок застосування певних інструкцій щодо боротьби з професійним жебрацтвом [762, арк. 4].

Членами даної комісії було зібрано велику кількість підготовчих матеріалів, що складалися з аналізу тогочасних законів про піклування бідними, звітів та відомостей від 25 губерній про стан розвитку професійного жебрацтва, його причини та умовні заходи боротьби з цим явищем, серед яких можна виділити: врахування досвіду боротьби з професійним жебрацтвом у західноєвропейських державах; залучення до примусової праці; впровадження суворого покарання тощо. Особливо цінним, на наш погляд, було рішення комісії щодо пояснення – кого потрібно вважати професійним жебраком. Отже, під професійним жебраком розумілась така

особа, яка, «маючи повну можливість за своїми фізичними якостями та станом здоров'я здобувати собі прожиток працею, постійно та у вигляді промислу займається проханням милостині під приводом бідності або якого-небудь дійсно колишнього або вигаданого нещастя» [762, арк. 25].

Завдяки зусиллям цієї комісії був розроблений проект програми боротьби з професійним жебрацтвом та згодом проект законоположень. Оскільки цей документ міг прийняти силу закону, то був більш лаконічним та доступним у розумінні й, головне, відбивав думку громадськості. Так, окрім всього іншого, законопроект передбачав здійснення покарання професійних жебраків через примусове улаштування до робітничого будинку (від 6 місяців до 1 року) або тюремне ув'язнення (від 12 днів до 1 року). За дослідженнями Н. Рождественської, покаранню не підлягали похилі, хворі, каліки, малолітні, що були вимушені встати на шлях жебракування унаслідок життєвих, несподіваних чи несприятливих обставин [452, с. 4].

Відпрацювавши вісім років, комісія з виявлення причин появи професійного жебрацтва припинила свою діяльність (27 вересня 1906 року) на прохання голови – міністра юстиції М. Муравйова з мотивацією – «повільність, яка властива колегіальному обговоренню проектів» [452, с. 5].

Незважаючи на це, завдяки цій комісії, широкій публіці було представлено дійсний стан проблеми жебрацтва та відомості про кількість нужденних людей (дітей), що потребували опіки та піклування майже по всіх губерніях, включаючи українські. Так, на основі цих документів, провідний спеціаліст з питань благодійності в державі Є. Максимов визначав, що у 34-х земських губерніях на 1896 рік існувало 3 мільйони 194 тисячі 910 осіб, які потребували допомоги через опіку та піклування, серед яких більше 2-х мільйонів непрацездатних (душевнохворі, сліпі, каліки, старі, немічні, глухонімі, сироти та підкидьки), решта потребували державної підтримки (бездомні, безземельні, переселенці) Кількість осіб, які отримували громадську допомогу, сягала понад одного мільйона триста осіб (тобто лише 59%) від усіх нужденних. Разом з тим, державна допомога, яка в більшості

випадків надавалась, не була розрахована на елементарні потреби, оскільки середня платня на одну особу коливалась у розмірі 14-15 рублів на рік. Для прикладу, обід для бідних у дешевих їдальнях коштував приблизно 5 копійок; якщо врахувати щоденні витрати на дворазове харчування (10 копійок), то на рік було потрібно 36 рублів [287, с. 60]. Додамо, що за офіційними даними на 1915 рік, число нужденних людей (разом з дітьми) складало вже більше 8 мільйонів при 170 мільйонній кількості всього населення [544, с. 31].

Для поліпшення справи опіки та піклування в державі 1897 року відбулося чергове спрощення процедури відкриття благодійних організацій, завдяки «Примірному Статуту для товариств допомоги бідним». Головною особливістю цього документа було те, що ті громадські організації, які брали його за основу, могли відкриватися лише з дозволу губернаторів і навіть градоначальників.

Досліджуючи правові відносини благодійних об'єднань кінця XIX століття, А. Туманова справедливо зауважувала, що цей акт не тільки спрощував механізм створення благодійних товариств, він ще й конкретно визначав основні види благодійної допомоги нужденним (постачання одягу, їжі, надання житла, роботи, видача грошової допомоги на лікування, улаштування до богаділень, притулків, інших навчальних закладів суспільної опіки, допомога у вихованні сиріт та ін.), а також указував на певні напрямки роботи громадської організації – відкриття з дозволу влади благодійних закладів (сирітські будинки, притулки, гуртожитки, будинки працьовитості, лікарні, амбулаторії тощо [537, с. 300].

Завдяки такому положенню справ у цей період почалась дійсна інтенсифікація (посилення процесу організації розвитку) діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні. Так, наприклад, лише в одному Харкові за 12 років (1896-1912) було створено близько 20-ти різних типів закладів суспільної опіки: Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Дмитрівській церкві (1896 р.), Притулок-ясла церковнопарафіяльного

опікунства при Архангело-Михайлівській церкві (1896 р.), Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Благовіщенській церкві (1896 р.), Притулок для арештантських дітей (1897 р.), Училище для глухонімих (1897 р.), Школа опікунства про бідних Римсько-католицького сповідання (1897 р.), Притулок «Ясла» для малолітніх дітей бідних мешканців м. Харкова (1897 р.), Притулок для вдів і сиріт Харківського єпархіального опікунства бідними духовного звання (1898 р.), Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Вознесенській церкві (1898 р.), Ольгинський дитячий притулок працелюбства (1899 р.), Притулок для дворянських сиріт (1899 р.), Дитячий притулок Харківського сільського опікунства дитячих притулків (1902 р.), Притулок захисту дітей товариства сприяння фізичному вихованню дітей і опікування ними (1902 р.), Притулок для малолітніх сиріт-дітей ремісничого товариства (1903 р.), Притулок для хлопчиків при Римсько-католицькій церкві ім. ксьондза Вагнера (1906 р.), Опікунський притулок товариства боротьби з жебрацтвом дітей (1910 р.), Виховно-виправний притулок для дівчаток Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912 р.), Виховно-виправний притулок для хлопчиків Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912 р.) [242].

Як правило, такі заклади, згідно дореволюційних даних, що були представлені в роботі «Благодійність в Росії» (1907 р.), належали до різних відомств, міністерств та управлінських організацій. Це: Відомство установ Імператриці Марії, яке на той час мало у своєму розпорядженні 308 товариств та 495 закладів суспільної опіки; організація з «Піклування про трудову допомогу» (101 товариство та 207 закладів); Імператорське Людинолюбне товариство (38 товариств та 173 закладів), Міністерство народної освіти (206 та 233) та інші [101].

Отже, як бачимо, наприкінці XIX століття, влада дійсно намагалось покращити справу опіки та піклування через спрощення процедури реєстрації громадських товариств, благодійних організацій, приватних

ініціатив, розробляючи для них певні правила, вказуючи на пріоритетні види та напрями діяльності.

Значною подією цього етапу стало те, що на його роки припала перша світова війна, яка миттєво змінила долю мільйонів людей. Найбільш незахищеними серед них опинилися діти-біженці, сироти, які залишились без батьківського піклування. Згідно досліджень О. Кравченко щодо організації опіки над дітьми-біженцями [246] з цього приводу зазначено, що опікою над ними (дітьми) переймалось багато громадських організацій, комітетів і доброчинних товариств, зокрема Олексіївський, Романівський та Тетянинський комітети, різні конфесійні та національні організації. Важливу роль в організації допомоги дітям-біженцям відіграли Всеросійський земський союз (ВЗС) та Всеросійський союз міст (ВМС) допомоги хворим і пораненим воїнам та інші [246, с. 15].

Висвітлюючи документальні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву, О. Кравченко детально розкриває процес надання допомоги «дітям біженців» (неповнолітні особи, які покидали свою малу батьківщину разом з батьками), та «дітям-біженцям» (сироти та діти, які загубили своїх родичів у процесі поспішної евакуації):

1) створення розподільчих пунктів, куди евакуювались діти з фронту для подальшого відправлення до постійних притулків земських та міських комітетів, національних і громадських організацій (Київ, Смоленськ 1915р.; Рівне, Маріуполь, Херсон 1916 р. та ін.);

2) проведення опитування та реєстрації дітей-сиріт та дітей, які відстали від своїх батьків з урахуванням майнових і родинних зв'язків для подальшого їх відновлення;

3) організація служби розшуку дітей у місцевостях поблизу лінії фронту та створення довідкового бюро;

4) покращення умов проживання дітей-сиріт у родинах, розселених по внутрішнім губерніям;

5) відкриття ясел, гуртожитків, притулків, їдалень для дітей-біженців; 6) надання медико-реабілітаційної допомоги та проведення санітарно-профілактичних заходів тощо. Окрім цього, як на нашу думку, досить правильним було рішення стосовно «не розлучення» братів і сестер, навіть якщо діти були менші, ніж 3 роки та старші за 15 років [246, с. 16].

Слід зазначити, що такі заходи дійсно сприяли покращенню справи надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним та тим біженцям, які унаслідок військових дій опинились у скрутній життєвій ситуації. Проте, згідно досліджень О. Кравченко, вони проіснували недовго, оскільки вже до осені 1916 року евакуацію дітей-біженців до тилових районів було припинено у зв'язку з «недоцільністю» організації такої роботи [246, с. 16]. Сюди можна додати й важку ситуацію, пов'язану з фінансуванням закладів суспільної опіки (притулки, ясла, гуртожитки) для біженців та дітей-сиріт протягом 1917 року, оскільки «місцева влада не поспішала фінансувати дитячі заклади»: гроші не надходили і притулки разом із дітьми ставали заручниками нової політичної ситуації [246, с. 17].

Особливістю цього етапу стало поширення ролі представників торгово-промислового капіталу, які, маючи в своєму розпорядженні значні матеріальні достатки й можливість активно впливати на суспільне життя країни, спрямовували свої зусилля на розвиток доброчинності, оскільки були зацікавлені у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Такі меценати виступали у якості почесних членів доброчинних товариств, попечителів училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, ставали фундаторами філантропічних, лікувальних, освітніх та культурних закладів [127].

Завдяки їх діяльності в Україні значно розширилася мережа дитячих притулків, майстерень, артілей тощо. Відомий на той час журнал «Піклування та благодійність в Росії» (рос. Призрение и благотворительность в России) з цього приводу друкував багато статей, висвітлюючи досвід тієї чи іншої організації стосовно допомоги (матеріальної, грошової) закладам

суспільної опіки. Наприклад, завдяки спільній діяльності таких товариств, зокрема підприємців, промисловців та фундації Великої князівни Тетяни Миколаївни, при Київському притулку були влаштовані швацькі та взуттєві майстерні, в яких діти вчилися виготовляти одяг різного типу, а для дітей підліткового віку – організовано артілі натирачів підлоги, вантажників і лісорубів [536, с. 573]. У місті Кам'янець-Подільському було відкрито постійний притулок для опіки над тими дітьми, що постраждали внаслідок військових дій. Завдяки коштам підприємців було відкрито Волинське відділення та притулок для дітей-сиріт на 100 осіб різного віку та національності, де, поряд із елементарним життєзабезпеченням, діти вивчали грамоту, письмо та рукоділля [536, с. 568].

Що стосується інтенсифікації відкриття таких богоугодних закладів, які безпосередньо функціонували в Україні й були орієнтовані на допомогу дітям та молоді, а також кількості благодійних товариств та організацій, що мали офіційний статус і сприяли розвитку цих установ, то, згідно аналізу й виокремлення статистичних даних, представлених у «Статистичному щорічнику Росії» [505], на 1915 рік їх налічувалось: 46 нічліжних будинків, 78 дитячих притулків, 7 будинків працелюбності та 105 благодійних товариств (організацій), що надавали допомогу цим дитячим закладам суспільної опіки. Більш детальна інформація наведена у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1.

Кількість закладів суспільної опіки в Україні на 1915 рік

Губернії	**Будинки працелюбності**	**Нічліжні дома**	**Дитячі притулки**	**Благодійні товариства**
Волинська	1	3	5	15
Катеринославська	1	6	7	13
Київська	1	7	11	18
Полтавська	1	2	13	14
Подільська	-	3	8	17
Таврійська	1	10	13	8
Харківська	1	3	10	4
Херсонська	1	6	6	6
Чернігівська	-	6	5	10

Як бачимо, тут представлено не всі типи закладів суспільної опіки, що функціонували в Україні – відсутні виправні притулки, сирітські будинки, виховні будинки, спеціалізовані заклади суспільної опіки (для душевнохворих, сліпих, глухонімих), богадільні тощо. Це пов'язано з тим, що вони не були відображені й за загальними даними Центрального Статистичного Комітету на 1915 рік. Проте, за статистичними даними Г. Ульянової, на початок 1901 року для дітей-сиріт, безпритульних, дітей-правопорушників, душевнохворих, сліпих, глухонімих тощо функціонувало 4754 установ (3655 у містах та 1099 по селах). У той же час значну допомогу цим закладам надавали 6268 благодійних товариств та організацій (4325 у містах та 1943 по селах) [543, с. 184]. Тобто, як бачимо, кожний заклад суспільної опіки дітей та молоді мав більше ніж одного постійного благодійника (товариство чи організацію), що надавало допомогу (зокрема фінансову) цим установам і це ще без урахування значної кількості приватних добродійників та меценатів.

Розглядаючи інтенсифікацію діяльності закладів суспільної опіки в цей період, слід звернути увагу й на такий його тип, як «Ясла» (за іншими повідомленнями – це «народні дитячі садки», «материнські школи», «денні притулки» тощо), які на 1898 рік були зареєстровані у 234 місцях, де доглядалося понад 25 тис. дітей віком від 2 тижнів до 14 років [130, с. 8].

Розташовувалися такі заклади переважно в приміщеннях народних чи церковнопарафіяльних шкіл або в приватних сільських будинках. За свідченнями О. Гужви та О. Кравченко, діти у цих закладах перебували під наглядом дільничних лікарів або фельдшерів. Управління яслами здійснювали завідувачі та наглядачки. Обслуговували заклади няньки, куховарки та пралі. Сільські ясла працювали переважно влітку (червень-серпень), оскільки саме в цей період активізувались літні польові роботи. У таких яслах діти перебували не лише вдень, але (за проханням батьків) цілодобово. З точки зору нашого дослідження ці заклади дійсно вважались опікунськими, оскільки робочий день тривав з 4 години ранку до 8-9 години

вечора [130, с. 10], отже діти на цей період не могли залишатися наодинці без турботи, їжі, виховання.

Як визначалось у дореволюційних публіцистичних хроніках, селяни середніх статків охоче відводили дітей до ясел, у той час як найбідніші родини чомусь ставилися до цього більш недовірливо, а солдатки, взагалі, скептично відносилися до таких установ, бо вважали, що у цьому випадку можуть втратити земську допомогу на дітей [675, с. 137–143].

Переважна більшість таких ясел знаходилася під управлінням Міністерства внутрішніх справ, а також підпорядковувалася Відомству установ імператриці Марії та Відомству православного сповідання. У період Першої світової війни ясла відкривалися за ініціативою Всеросійського опікунства материнства й дитинства. Завдяки цьому відомству було засновано лише у 1915 році близько 343 подібних ясел, а в 1916 році – 500 [130, с. 10].

Наприкінці XIX – початку XX століття почався інтенсивний розвиток спеціалізованих, медико-реабілітаційних закладів з освітньо-виховним напрямом роботи: як то дитячі установи для душевнохворих дітей, епілептиків, тих, хто постраждав внаслідок жорстокого поводження з ними тощо. Оскільки більш детально історія створення цих закладів представлена нами у підрозділі «Типологізація», вважаємо необхідним звернути увагу лише на такий аспект, як пошук найбільш правильних методик роботи з тими дітьми, що потребували опіки та піклування з боку медико-реабілітаційних закладів, бо саме в цей період ця справа набула особливого розгляду.

Передусім, інспектори та вчителі училищ для сліпих (О. Андріяшев, В. Гандер, Л. Жабикіна, В. Зайончевський, К. Лейко та інші), критикуючи розвиток вітчизняної тифлопедагогіки по західному зразку, вважали, що в Україні необхідно розробляти свої власні теоретико-методичні та організаційні положення стосовно освіти незрячих.

Серед них слід окремо виділити діяльність інспектора Харківського училища для сліпих (у 1894-1908 роках) К. Лейко, який вперше на

вітчизняному просторі розробив методику проведення навчальних екскурсій зі сліпими, виділив основні напрями роботи з незрячими дітьми в спеціальних освітніх установах: навчальна, розвивальна та оздоровча діяльність. Згідно досліджень С. Федоренко щодо історії становлення та розвитку вітчизняної тифлопедагогіки, з цього приводу зазначено, що К. Лейко першим виокремив і описав три психологічних типи незрячих (слуховий, дотиковий і моторний), створив класифікацію звичок людей з фізичними недоліками для більш досконалої розробки методики навчання і виховання сліпих дітей. У той же час наступний інспектор цього ж училища (у 1910-1913 роках) В.Гандер обґрунтував концепцію політехнічної освіти сліпих, вважаючи, що сліпі можуть жити і працювати нарівні зі зрячими [557, с. 15].

Яскравим прикладом висвітлення проблеми опіки та піклування підростаючого покоління з метою вирішення багатьох питань поліпшення методів надання допомоги нужденним, вважаємо участь усіх небайдужих до визначеної справи науковців, педагогів, вихователів, медиків, психологів, юристів у міжнародних конференціях, семінарах, симпозіумах. Так, аналіз матеріалів тез міжнародних конференцій з питань опіки та піклування дозволяє констатувати, що в своїх доповідях виступаючі пропонували використовувати позитивний досвід різних країн, особливо вітчизняний. Наприклад, світовий суддя з Брюсселю Кампіоні (Campioni) вважав за необхідне наслідувати досвіду деяких зразкових вітчизняних виховних притулків для неповнолітніх, де, на його думку, «найбільш вдало комбінується практичне і теоретичне навчання» (72 години теоретичного викладання та 57 годин практичного) [611, с. 163]. Лойд-Бакер (Lloyd-Baker), світовий суддя з Глочестеру, виступав за навчання дітей переважно землеробству, навіть якщо вони місцеві жителі, так як «у разі економічної кризи їм легше буде визначити місце і заробіток». У свою чергу Д. Дриль, повідомляючи про діяльність вітчизняних закладів суспільної опіки, заперечував Лойд-Бакеру і вказував на задовільну постановку навчання дітей

ремеслу, які при виході із закладу легко знаходять собі й місце і роботу, оскільки «для розвитку ремесла в усі заклади залучені підприємці та висококваліфіковані майстри». Можливо єдиним недоліком, на думку Д. Дриля, є те, що «у дітей не вистачає швидкості у виконанні деяких операцій» [611, с. 164].

В. Пржевальський, дійсний статський радник (племінник відомого мандрівника М. Пржевальського) висловлював думку про створення умов вільної праці майбутніх вихованців дитячих притулків. На його переконання, відсутність у розмаїтті ремесла позначається на виявленні у дитини здатності до того чи іншого виду діяльності, тому «треба навчити не окремим ремеслам, а взагалі, привчати дитину поводитися з інструментами» [611, с. 163]. На підтримку цього Гейман (Heymann), повідомляючи відомості щодо професійного навчання дітей в Америці, запропонував перейняти, так званий «manual training» – метод, що поступово навчає дитину апелювати з різними інструментами, а це і дозволяє визначитись у виборі майбутньої спеціальності.

Незважаючи на деякі заперечення, зокрема про подорожчання подібної системи чи вже існуючий позитивний досвід виправно-виховних закладів на території Російської Імперії, загальними зборами було прийнято резолюцію секції – «при навчанні дітей такого роду ремеслу рекомендується «manual training» або інша подібна їй система» [611, с. 164].

Взагалі, слід зазначити, що наприкінці XIX століття набули широкого розповсюдження такі заклади суспільної опіки, як виправні (виховні) притулки та землеробські колонії. Аналіз історико-педагогічної літератури [88], [106], періодичної преси [93], [94], [95], [96], [97] досліджуваного періоду дозволив окреслити специфіку роботи таких установ для неповнолітніх. Згідно «Зразкового статуту виправних притулків» до цих закладів приймалися неповнолітні (за судовими вироками та ті, що перебували під слідством, бездоглядні, «яким загрожувала небезпека впасти в пороки чи злочинність», діти, чиї батьки були заарештовані). Під терміном

«малолітні» малися на увазі діти до 18 років. Нагляд за притулком належав колегіальній раді, яка призначала чи звільняла директора, лікаря, законовчителя (за погодженням єпархіального відомства), учителів, вихователів, тобто майже весь колектив виправного притулку, окрім помічників – «дядьків-наглядачів», кухарів, тощо [342, с. 279–290].

Навчально-виховний процес узгоджувався з програмою народних училищ з обов'язковим розподілом часу між шкільними та ремісничими заняттями, польовими роботами. Вихованці були об'єднані у відділення (сім'ї), кожна зі своїм вихователем і господарськими угіддями. Режим притулку передбачав навчання в школі, заняття гімнастикою, спів, читання, ігри, роботу в майстернях – слюсарній, столярній, взуттєвій, кравецькій тощо. Першою за значущістю для вихованців була поведінка, потім навчання в школі й робота в майстерні.

Детальний аналіз діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх, який було засновано 25 травня 1881 року завдяки зусиллям колективу професорів Харківського університету та осіб судового відомства [44, с. 594], дав змогу з'ясувати, що протягом 1898-1901 рр. шкільна освіта для вихованців була організована на рівні початкових народних училищ і була спрямована на досягнення двох важливих цілей: по-перше, навчити дітей читати і писати, оскільки у більшості випадків вихованці надходили до притулку неосвіченими, по-друге, сприяти загальному розвитку особистості [290, с. 508].

Для вирішення означених завдань при Харківському притулку існувало дві школи: одна презентувала тип початкового народного училища, де навчалися столяри та чоботарі, інша – спеціальна школа садівництва і городництва, заснована за положенням «Про нижчі сільськогосподарські школи» від 1883 року. Закінчивши курс у першій школі, діти отримували свідоцтво від Харківської повітової училищної ради, яка влаштовувала випускні іспити під головуванням інспектора народних училищ або члена повітової училищної ради; а закінчивши курс у другій, спеціальній школі

садівництва і городництва, випускники отримували свідоцтво від ради цієї школи за підписами піклувальника (директора притулку) та безпосередньо керівника [290, с. 508]. Таким чином, вихованцям виправного притулку надавалася можливість отримати гідну освіту в залежності від вікових, розумових та фізичних особливостей, здібностей, іноді – за бажанням батьків.

Детальний аналіз звіту Харківського виправного притулку за 1898–1901 роки дав можливість оцінити подібність і відмінності в переліку предметів, що викладались у двох вищевказаних школах. Спільними в планах та програмах було вивчення таких предметів: Закон Божий, Священна історія, Старий і Новий завіт, богослужіння, катехізис (у зв'язку з вивченням молитов), російська мова, етимологія і синтаксис (у короткому викладі), відомості з географії та історії, арифметика, краснопис та креслення. У школі садівництва й городництва, поряд із зазначеним вище, вивчалися спеціальні предмети: природознавство, анатомія людини і тварин, елементарна зоологія і ботаніка, садівництво, городництво та хмелярство з диференціацією садівництва на плодівництво, квітникарство, дендрологію, культуру ягідних кущів та винограду. У свою чергу, як сказано у звіті, для розумового розвитку вихованців директором і вчителями проводились обов'язкові, заздалегідь заплановані, бесіди з природничих наук, гігієни, технології, фізики тощо.

Класні заняття проводилися протягом усього року: у літній період (з 1-го квітня до 1-го жовтня) по 2 години на день з перервою на сніданок; у зимовий період по 4 години, а для учнів школи садівництва – по 6-7 годин на день. Матеріально-технічна база дозволяла забезпечити вихованців усім необхідним (від ручних інструментів до верстаків), сюди включалась також наявність теплиць, оранжереї, бібліотеки зі спеціальною літературою, посібниками та інше [290, с. 509].

Зазначимо, що на 1908 рік у виховних виправних закладах суспільної опіки перебувало тільки 11% дітей, вся інша маса (приблизно 10 тисяч), як і

раніше, прямувала в тюрми та арештні будинки, які, будучи пристосовані для дорослих, не мали можливості надати дітям усієї уваги, або виділити для них необхідний педагогічний персонал і створити необхідні умови для запобігання рецидиву, тому відкриття нового притулку було справжньою подією.

Недостатня кількість виправних притулків для неповнолітніх злочинців призводила то того, що 4 з 5 і навіть більше малолітніх йшли в тюрми та арештні приміщення і тільки 1/5 містилася у виховно-виправних закладах. Так, на 1911 рік, тюрмах і арештних будинках містилося 14818 неповнолітніх у віці від 10 до 17 років. З цього числа: понад 6000 дітей перебували разом з дорослими у загальних камерах; більше ніж 13,5 тисячі дітей залишалися без навчання і роботи, «проводячи час у повній бездіяльності»; понад 500 дітей у віці від 10 до 14 років знаходилися у в'язницях за браком місць у виховно-виправних закладах. Таким чином, незважаючи на вжиті заходи, проблема улаштування малолітніх злочинців зберігалася [527, с. 27–28].

Під час детального аналізу змісту журналів «Тюремний вісник» було знайдено підтвердження того, що в питаннях опіки і піклування важлива не лише взаємодія різних відомств, але й небайдужість як з боку державних, релігійних інституцій, так і приватних ініціатив. Так, майже в кожному номері і в подробицях висвітлювалися новини організації нових притулків або реконструкція старих при виправних колоніях, тюрмах тощо. Їх відкриття в різних губерніях проходило приблизно за одним сценарієм. Наведемо приклад відкриття одного з них.

У №2 за 1894 рік яскраво представлений сценарій відкриття Тульського Баташевського виправного притулку. В першу частину дня проводилося освячення притулку, на якому були присутні благодійники притулку, директор, голова окружного суду, керуючий справами суспільства, начальник губернії, таємний радник, начальник головного тюремного управління, як колишні, так і чинні вихованці. Після закінчення молебню вимовлялися слова привітання, давалися поради щодо користі й необхідності

праці, засвоєння морально-духовних цінностей, моральних ідеалів [443, с. 99].

У цьому процесі корисним для новоприбулих вихованців було спілкування з колишніми вихованцями притулків, нині – вільнонайманих підмайстрів шефської майстерні цього ж притулку, які наголошували на корисності діяльності виховного закладу. Вихованці могли також поспілкуватися зі службовцями, задати їм запитання. Комісія та гості при огляді земельної ділянки при притулку та саду з плодовими деревами внесли пропозицію про доцільність відкриття при притулку сільськогосподарської школи 2-го розряду, де б навчались лише вихованці притулку, мотивуючи тим, що «крім прибутковості і захоплення, найкраще впливає на дітей у виховному відношенні будь-яке заняття, яке тягне за собою дітей в близьке спілкування з природою» [443, с. 99–100].

Як свідчить аналіз журналу «Тюремний вісник», тут постійно оприлюднювались обов'язкові звіти за рік усіх діючих притулків. Звіт складався з двох розділів: звіт правління або комітету ради, що включав фінансові і благодійні справи, та звіт директора або наглядача, де висвітлювалось педагогічне й побутове життя притулку. Характерним для журналу був детальний аналіз цих звітів, порівняння діяльності декількох притулків, акцент на позитивних і негативних моментах їх організаційної діяльності, що мало сприяти вирішенню проблем чи їх запобіганню в діючих притулках, а також у запланованих до відкриття.

Традиційним для журналу було також порівняння організації діяльності різних притулків (наприклад, за звітний 1908 рік порівнювались звіти Харківського виправного притулку, Херсонського виправно-виховного притулку та Курської землеробської колонії для неповнолітніх. Зразковими визнавались два звіти: Курської колонії (98 сторінок) та Харківського притулку (60 сторінок). Інформація Херсонського звіту мала збіднений зміст (всього 21 сторінка)).

Водночас автор вищевказаних порівняльних аналізів нарікав, чому в Херсонському притулку знаходилось лише 19 вихованців, коли він розрахований на 100 дітей у той час, як певної опіки у Херсонській губернії потребували 426 осіб віком від 10 до 16 років. Незрозумілим стало й надання директором цього притулку характеристики підопічним, де з 19 вихованців 15 характеризувалися як «розумово недорозвинені, причому 5 з них можна назвати близькими до стану ідіотів» [44, с. 602]. Неправдоподібним виглядало й ствердження директора, що вихованці «дуже скоро, швидко перероджуються», «апатія змінюється допитливістю і працьовитістю» - варто лише потрапити в Херсонський притулок. Виходячи з цього, автор порівняльного аналізу виявляв своє здивування перед «настільки одиничним у нашій педагогічній практиці прикладом» [44, с. 603].

Інакше автор схарактеризував звіти Курського та Харківського закладів, які він вважав «надзвичайно цікавими з широкою змістовною інформацією» [44, с. 595]. Звіт включав, передусім, детальну характеристику на кожного вихованця із зміною даних впродовж усього процесу: від зарахування до притулку й до звітного періоду; також акцентувалось на постійний зв’язок з колишніми випускниками. Як позитивний факт автор назвав відмову від «дядьків» або наглядачів з тієї причини, що це були відставні солдати, які мали «розумовий і моральний розвиток не вище того середовища, з якого вийшли і самі вихованці притулку». Схвалювалась також і практика запрошення до притулку вихователів з педагогічною освітою й заохочування кращих старших вихованців до цієї роботи під керівництво дорослих, освічених людей [44, с. 602-603].

Високо оцінювалась і педагогічна традиція організації навчально-виховного процесу, з чітким розподілом теоретичних та практичних занять, яка в порівнянні з «оригінальною Херсонською методикою» з повною «відсутністю розкладу занять, певних годин для того чи іншого предмета», значно вигравала й давала позитивні результати у вихованні підростаючих поколінь [44, с. 603].

Поряд із цим в змісті освітньо-виховного напряму відбувались значні зрушення, пов'язані із включенням в освітній процес дитячих притулків (виправних, виховних), сирітських закладів елементів військової стройової підготовки (для хлопчиків), хореографії, музичної грамоти (співи, гра на інструменті); запровадження профорієнтаційних занять із сільськогосподарської праці (вивчення основ природознавства, анатомії людини і тварин, елементарної зоології, ботаніки, садівництва, городництва, хмелярства, садівництва, плодівництва, квітникарства, дендрології, культури ягідних кущів і винограду) та ремісничої підготовки для роботи на підприємствах; організація «допоміжних класів» та «допоміжних шкіл» для дітей з обмеженими розумовими здібностями на базі загальноосвітніх установ).

Завдяки матеріально-побутовому напряму удосконалювалось технічне оснащення закладів суспільної опіки дітей та молоді станками, приладами, відкривались безкоштовні бібліотеки, облаштовувались теплиці, оранжереї з метою залучення вихованців до підприємницької діяльності. Превентивно-правовий ознаменувався запровадженням системи спонсорства при народженні немовлят з метою запобігання відмови від дитини та зменшення підкидьків; узаконенням права на усиновлення незаконнонароджених та позашлюбних; установленням аліментів на утримання дітей віком до 21 року; забороною нічної праці дітей на підприємствах, мануфактурах, зокрема для вихованців закладів суспільної опіки до 12 років; посиленням боротьби проти жебрацтва через примусове працевлаштування, надання безкоштовних або дешевих квартир дійсно нужденним; попередженням дитячої злочинності через організацію дитячих робітничих будинків та збут дитячої продукції; поліпшенням умов перебування у виправно-виховних притулках, колоніях.

Підсумовуючи етап інтенсифікації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді… (1891-1917 рр.), бажано звернути увагу на особливо значиму подію: створення у травні місяці 1917 року нового відомства – Міністерства Державної опіки та піклування (рос. Министерство

Государственного призрения). За розпорядженням Тимчасового уряду від 12 травня 1917 року вся структура і штат Людинолюбного товариства Його Імператорської Величності було включено до складу цього міністерства [196]. Така міра була обумовлена, насамперед, важким матеріальним станом основної маси населення, політичним хаосом і зростаючою у зв'язку з цим кількістю громадян, які потребували опіки та піклування.

Дане Міністерство стало центральним керівним органом, що об'єднало справу опіки та піклування в масштабах усієї країни. Згідно з «Положенням про міністерство» до функцій міністерства належало:

1. Прийняття необхідних заходів до підтримки, поліпшення і розвитку справи піклування в державі;

2. Об'єднання та узгодження діяльності органів земського і міського самоврядування, парафіяльних опік, громадських організацій, окремих товариств та приватних осіб, які безпосередньо здійснювали контроль за закладами суспільної опіки, сприяли їх розвитку на місцях;

3. Спостереження за діяльністю згаданих установ та приватних осіб;

4. Надання їм необхідної допомоги для сприяння розвитку опіки та піклування взагалі.

Якщо Людинолюбне товариство першим увійшло до складу цього міністерства, то вже до вересня 1917 року сюди були переведені (з усім майном і капіталами) Відомство установ імператриці Марії, канцелярія Верховної ради з опіки родин, члени якої були призвані на війну, а також сімей поранених і полеглих воїнів, Піклування про трудову допомогу, Рада дитячих притулків, Піклування про сліпих, Піклування про глухонімих та інші.

Для управління системою державного піклування та збереженням частини закладів та установ приватної благодійності в масштабах держави був необхідний відповідний центральний апарат міністерства, який за проектом передбачалося створити у наступному вигляді:

1. Міністр.

2. Товариші міністра.

3. Рада з державної опіки та піклування.

4. Управління у справах дитячого піклування з відділами: а) охорона материнства і дитинства; б) піклування про малолітніх дітей в середніх навчально-виховних закладах.

5. Управління у справах загального піклування з відділами: а) піклування про бідних; б) піклування про людей похилого віку; в) піклування про сліпих і глухонімих; г) піклування про фізично і психічно хворих, калік.

Варто зазначити, що структурно-функціональна модель цього міністерства була остаточно схвалена організаційною комісією у вересні 1917 року. Так, окрім вищевикладених позицій, Міністерство Державної опіки повинно було мати й інші необхідні структури, такі, як Господарське управління з фінансовими, канцелярськими, архівними, бібліотечними та видавничими відділами, а також комітети (техніко-будівельний, лікарсько-санітарний, статистичний та ін.) на чолі з товаришами міністрами [222].

Після краху самодержавства Тимчасовий уряд, незважаючи на важкий матеріальний стан та інші соціальні проблеми, все-таки не залишив дітей-сиріт віч-на-віч зі своєю проблемою, а робив спроби реформування ідеї соціальної допомоги нужденним дітям. Отже, протягом останніх років XIX століття й до осінніх (жовтневих) подій 1917 року величезне значення надавалося саме опіці та піклуванню дітей-сиріт як з боку держави, так і з боку громадських організацій, приватних осіб та церковних інституцій.

До перешкод, які стояли на заваді ефективній організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі, належали: недостатня кількість виправних притулків для неповнолітніх злочинців та тих, чиї батьки були заарештовані (1/5 перебували у дитячих виховно-виправних закладах, решта – у закладах для дорослих), що перешкоджало соціалізації таких дітей та їх перевихованню; відсутність постійного штату педагогічних працівників у закладах суспільної опіки дітей та молоді у

зв'язку зі складністю роботи та позбавленням права на державну пенсію; нівелювання спроби організації допоміжних класів для здійснення освітнього процесу душевнохворих дітей на базі загальноосвітніх закладів (1911-1913 рр.), що пояснювалося «ігноруванням принципу індивідуального і диференційованого навчання учнів з нормальним психологічним розвитком».

Висновки до розділу 4

На основі визначених критеріїв (суспільно-політичні, соціально-економічні чинники розвитку українських губерній у складі Російської імперії; нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді; погляди науково-педагогічної громадськості на проблему опіки та піклування; зміст і напрями діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді різних типів) обґрунтовано етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у визначених хронологічних межах.

1. І етап (1775–1801 рр.) – *етап законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях*. Характерними ознаками цього етапу стали реформування державної системи управління губерніями в Російській імперії й, зокрема, в українських землях (послаблення політичної автономії через скасування українських вольностей, запровадження адміністративних одиниць місцевого управління – намісництв; поширення кріпосного права, піднесення ролі дворянства); створення державного органу «Приказу суспільної опіки» (1875), що сприяв започаткуванню державної системи піклування; прийняття низки нормативно-правових документів («Про підпорядкування всіх виховних будинків Імператриці Марії Федорівні», «Наказ із виховних справ» (1797)), які заклали основи централізації управління закладами суспільної опіки (виховні дома, сирітські будинки, училища, лікарні, богадільні тощо) та

визначили освітньо-виховну роботу в них пріоритетною (обов'язкове елементарне навчання та трудове виховання) з акцентом на індивідуальні особливості вихованців.

Названі чинники призвели до зменшення ролі церкви й доброчинників у справі опіки та піклування, перенаправлення переважної кількості дітей-сиріт до виховних будинків Москви і Петербургу, зростання смертності серед цієї категорії дітей. Це зумовило: поновлення в українських губерніях окремих регіональних закладів суспільної опіки дітей та молоді – притулків-сиротинців (у Ніжині, Харкові, Києві); збереження чинних богоугодних закладів, підпорядкованих Священному Синоду й відкритих на кошти благодійників (наприклад, на Слобожанщині в другій половині XVIII століття їх нараховувалось близько 40, зокрема в Охтирці – 4, Ізюмі та Лебедині – 3, Сумах, Богодухові, Краснокутську – 2); появу нових форм опіки – «патронажу» і «патронату».

Установлено, що організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях в межах окресленого етапу сприяли прогресивні ідеї І. Бецького, викладені у працях «Генеральна установа про виховання обох статей юнацтва» (1764), «Коротке наставляння… про виховання дітей від народження до юнацтва» (1766), та Ф. Янковича («План становлення народних училищ», «Правила для учнів народних училищ» (1782)) щодо виховання малолітніх дітей, дітей-сиріт, безпритульних, підкидьків «нової породи» на кшталт виховних будинків Москви та Санкт-Петербургу. У названих працях були закладені теоретичні підвалини реалізації *освітньо-виховного* напряму організації діяльності закладів суспільної опіки, а саме: заборона тілесних покарань і залякування дітей; реалізація індивідуального підходу в оцінці здібностей і нахилів кожного вихованця; орієнтація всієї педагогічної діяльності на вирішення завдань розвитку особистості дитини; запровадження класно-урочної форми навчання.

Водночас цей етап ознаменувався започаткуванням нових напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді – *соціально-реабілітаційного* (безкоштовне лікування, улаштування душевнохворих, сліпих, глухонімих до богаділень з лікарнею), *превентивно-правового* (контроль за безпритульністю, відкриття перших «сирітських судів для вирішення питань життєдіяльності дітей-сиріт, підкинутих, незакононароджених із середовища купців, міщан, цехових ремісників та дворян), *матеріально-побутового* (створення опікунських рад для внутрішнього управління закладами суспільної опіки на основі рівноправ'я трьох вільних соціальних осередків (дворян, купців, міщан), які організовували фінансову й матеріальну підтримку закладів суспільної опіки, сільських прийомних сімей).

Утім визначений етап характеризувався й низкою недоліків, як от: повільність у розширенні мережі державних закладів опіки (сирітських будинків, лікарень, будинків для невиліковно хворих, інвалідів, душевнохворих, богаділень, робітничих будинків) з боку Приказів; скупчення великої кількості дітей-сиріт у виховних будинках «двох столиць»; наявність антисанітарії та відсутність належного медичного обслуговування, що спричиняло велику смертність серед дітей; низький професійний рівень педагогічного персоналу; прояви користолюбства, особливо із середовища іноземців.

2. II етап (1802–1827 рр.) – *етап започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи* – пов'язаний із затвердженням Олександром I Маніфесту «Про заснування міністерств» (1802), завдяки якому всі основні справи державної опіки й піклування, а також вищий нагляд і контроль за їх діяльністю перейшли до управління Міністерства Внутрішніх справ та його структур. Зважаючи на соціально-економічні чинники, зумовлені війною 1812 року, влада намагалась допомогти постраждалим (біженці, погорільці, поранені, хворі, діти, що

залишились без батьківської опіки) як за рахунок власних зусиль, так і за участі громадських товариств, приватних ініціатив та церковних інституцій (надання матеріальної та фінансової підтримки державним опікунським установам, забезпечення безкоштовної медичної допомоги, улаштування всіх дітей-сиріт та тих, що залишилися без батьківської опіки до виховних та сирітських будинків, лікарень, богаділень чи на патронат у сім'ю).

Цей етап ознаменувався й значними суспільно-політичними перетвореннями через упровадження нової форми адміністративно-державного устрою – генерал-губернаторств (Малоросійське (Чернігівська, Харківська, Полтавська губернії), Новоросійсько-Бессарабське (Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська), а також намісництв (Київське, Подільське, Волинське), покладанням на генерал-губернаторів особистої відповідальності за організацію діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді.

Установлено, що унормуванню організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі послугували конструктивні ідеї учених, громадських діячів щодо:

- правил облаштування лікарень, богаділень, сирітських будинків (О. Стог «Про початок організації та розповсюдження в Росії громадської опіки» (1817), «Про громадське піклування» (1818));
- шляхів попередження жебракування, безпритульності дітей через організацію дитячих робітничих будинків, ремісничих майстерень з метою забезпечення необхідних умов для проживання та професійного навчання (О. Корсун «Міркування про засади опіки і піклування загалом, та особливо за російськими узаконеннями» (1825));
- способів навчання сліпих у спеціалізованих закладах (В. Гаюї «Зародження, розвиток і сучасний стан освіти сліпих», «Нарис навчання сліпих» (1806));

- надання медичних послуг не тільки в лікарняних установах, але й у закладах суспільної опіки дітей та молоді загального призначення (В. Ріхтер «Слово про те, чи корисно…» (1803), «Історія медицини в Росії» (1820)).

Це сприяло запровадженню посади медичного інспектора (штадт-фізика), уведенню медичного контролю за лікуванням дітей, дотриманням гігієнічних норм у всіх чинних закладах суспільної опіки дітей та молоді, і, як наслідок, активізації *соціально-реабілітаційного* напряму, який на визначеному етапі став одним із пріоритетних у соціальній політиці держави. Якщо в українських губерніях станом на 1802 рік функціонувало лише 5 медичних установ (у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Харківській), то на 1810 рік їх налічувалось вже 10, у 1819 році – 15, включаючи Полтавську та Чернігівську губернії.

Зазначені чинники спричинили розширення мережі й інших чинних закладів суспільної опіки (сирітські будинки, богадільні, дитячі робітничі будинки), а також відкриття нових, зокрема *приймалень для незаконнонароджених* (підкинутих) з подальшим визначенням та влаштуванням таких дітей до опікунських установ чи прийомної сім'ї. Так, якщо на 1803 рік Прикази суспільної опіки регулювали у цілому діяльність 389 закладів суспільної опіки, то на 1826 рік їх загальна кількість зросла до 418. Зокрема, їм підпорядковувались сирітські будинки у Чернігівській губернії – на 40 дітей-сиріт до 7 років та на 25 старше 7 років, Полтавській – на 50 дітей-сиріт, Київській, Катеринославській та Харківській – від 10 до 40 дітей.

Характерною ознакою визначеного етапу стало й профілювання чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді з урахуванням їх розподілу на категорії: богадільні 1-ї категорії (200 осіб), лікарні (120), робітничі будинки (100), сирітські будинки (20). Максимальна кількість дітей-сиріт у сирітських будинках 4-ї категорії не мала перевищувати 10 осіб. Водночас, дітей-сиріт рекомендувалося умовно поділяти на розряди – до першого зараховувати дітей зі здібностями та схильностями до наукових занять і

досліджень; до другого – дітей, які були обмежені у своїх розумових здібностях.

Установлено, що профілювання закладів суспільної опіки дітей та молоді позначилось на організації їх діяльності у межах розширення змісту чинних напрямів: *превентивно-правового* (запровадження профілактичних заходів проти відмови від дитини, розширення контингенту засідателів совісного суду (суд присяжних) із числа представників селянства та інших міських соціальних служб; *матеріально-побутового* (розширення доходних статей на користь Приказів суспільної опіки; уведення звітної документації, спрямованої на дотримання незмінних «раз і назавжди» правил організації внутрішнього розпорядку певного закладу, виконання технічних інструкцій тощо). Суттєві зрушення відбувались й у межах *освітньо-виховного* напряму. Так, завдяки низці інструкцій Міністерства народної освіти («Попередні правила народної освіти» (1803), «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1804)) у сирітських будинках було розширено перелік навчальних предметів (каліграфія, малювання, правопис, географія, історія, арифметика, природознавство), запроваджено ремісничу підготовку, введено елементи професійної освіти із урахуванням потреб регіону (плетіння з лози, вишивання, розпис тощо). Вихованці виховних будинків та їх філій отримали можливість здобувати більш «привілейовану освіту» з вивченням іноземних мов, різних видів мистецтв (музика, танці, живопис). Водночас діти з сирітських виховних закладів, що перебували в сільській місцевості на вихованні, мали змогу отримати лише початкову освіту з елементами майбутньої професійної діяльності (землеробство, ремісництво тощо). Діти-сироти та безпритульні, що перебували у богадільнях при церквах та монастирях, навчалися переважно за програмою приходських шкіл.

Утім діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі не була позбавлена недоліків: кількість чинних закладів, як загальних, так і спеціалізованих, не була спроможна охопити увесь контингент дітей, що

потребували опіки та піклування; якість надання освітньо-виховних послуг дітям у державних закладах суспільної опіки, особливо в сільській місцевості, була низькою; принципи безстановності, загальнодоступності та безкоштовності навчання не знаходили практичного втілення.

3. III етап (1828–1863 рр.) – *етап реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази* – пов'язаний із оформленням зовнішньої структури управління закладами суспільної опіки (відкриття IV відділення Імператорської канцелярії та призначення відповідального (статс-секретаря) для здійснення вищого нагляду і контролю над закладами суспільної опіки); поліпшенням їх роботи за сприяння місцевих органів управління та підвідомчих опікунських рад; створенням «Комітету головного опікунства дитячих притулків» (1838), до обов'язків якого належав прийом під своє заступництво всіх чинних притулків та сприяння організації нових; законодавчим оформленням єдиної моделі виховних будинків і дитячих притулків, внутрішньої системи організації їх діяльності (згідно з «Положенням про дитячі притулки» (1839)).

На розбудову закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських губерніях вплинули соціально-економічні та соціально-політичні чинники, пов'язані з правлінням Миколи I: проведення грошової реформи, девальвація карбованця, дефіцит державного бюджету; піднесення ролі дворянства, зокрема у справах вирішення питання освіти й виховання підростаючого покоління з урахуванням становості. Це особливо позначилося на соціальній сфері й зумовило відкриття нових опікунських установ (дитячі притулки, сирогодувальні заклади, будинки працьовитості) для дітей-сиріт, дітей із малозабезпечених родин, безпритульних. До того ж завдяки приватній благодійності, значно розширилась мережа сирітських будинків, безкоштовних їдалень, лікувальних установ, професійних шкіл, класів, майстерень, які були орієнтовані на улаштування дітей-сиріт, профорієнтацію та працевлаштування безпритульних, надання допомоги тим,

хто перебував у скрутній життєвій ситуації через матеріальну нестачу, хворобу тощо. Ідея щодо поширення приватної благодійності, зокрема надання повної свободи приватним особам і громадським організаціям засновувати благодійні заклади, здійснювати нагляд і контроль за їх діяльністю із урахуванням досвіду західних країн (Франція, Англія) знайшла підтримку міністра народної освіти П. Ширинського-Шихматова («Загальні питання опіки..., або проект постанови про піклування бідними… (1832) й популяризацію у публікаціях Г. Фролова «Приватні благодійні заклади та громадські організації в Імперії» (1845), Я. Ханикова «Історичний нарис урядових заходів на предмет наявності громадського піклування у Росії» (1851), К. Мушинського «Організація громадської опіки в Росії» (1862).

У процесі дослідження встановлено, що розбудові закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі сприяли ідеї Є. Гугеля, висвітлені в праці «Про поліпшення початкового виховання вихованців Гатчинського Виховного будинку» (1832), щодо необхідності організації при виховних будинках елементарної підготовчої школи з метою розумового й морального розвитку дітей дошкільного віку, яка б фактично об’єднувала в собі дошкільний заклад (або молодше відділення), початковий клас елементарної школи та старше відділення. Це зумовило відкриття сирогодувальних будинків як різновиду сирітського будинку, який надавав комплексні послуги: прийом позашлюбних, підкидьків та бідних дітей-сиріт (на підставі правил Імператорського Санкт-Петербурзького та Московського виховних будинків); допомогу при народженні дитини (відкриття спеціальних пологових відділень); навчання й виховання підопічних (початкове навчання за програмою церковно-парафіяльних училищ) з подальшим працевлаштуванням вихованців у ремісничі майстерні. В українських губерніях такі заклади функціонували у Харкові (поч. 1830-х рр.), Черкасах (1848), Києві (1857). Водночас започаткуванню нового типу закладу суспільної опіки дітей та молоді – дитячого притулку, сприяли педагогічні ідеї В. Одоєвського щодо участі дворянства в різноманітних соціально-

просвітницьких проектах, зокрема при організації шкіл, училищ, закладів для сиріт, курсів та майстерень для дітей незаможних батьків, поліпшення якості їхньої освіти, збільшення кількості оригінальних наукових і художніх творів для використання в закладах суспільної опіки дітей та молоді, відкриття публічних і комерційних бібліотек тощо. Дитячі притулки було відкрито у Київській (1840), Полтавській, Таврійській, Харківській, Чернігівській, Подільській, Волинській, Катеринославській (1841) губерніях.

У процесі наукового пошуку виявлено зміни, що відбувалися в змісті окремих напрямів діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді на визначеному етапі. Так, *освітньо-виховний* напрям збагатився новими константами – навчання й виховання дітей у приватних закладах суспільної опіки (притулки, сирітські будинки, спеціалізовані училища), які відкривались з ініціативи дворянських (купецьких, церковних) товариств та організацій, зазвичай для дітей-сиріт певного станового прошарку, стали виходити за вузькі межі елементарного навчання й передбачати розвиток моральних, естетичних і фізичних здібностей дітей через розширення кола рукодільних, художніх майстерень, музичних гуртків, вивчення основ хореографії, іноземних мов тощо. Відповідно до «Статуту гімназій і училищ повітових і парафіяльних» (1828) освітній процес у дитячих притулках, сирітських будинках, богадільнях здійснювався з урахуванням станової приналежності дітей, відомчої підпорядкованості та фінансового забезпечення засновників: 1) для дітей нижчого соціального прошарку процес навчання було організовано за програмами однокласних приходських училищ; 2) для дітей середнього соціального прошарку (міщани, купці) – за програмами 3-х-класних училищ із можливістю вивчення геології, географії, історії; 3) для дітей-сиріт дворянського походження – за програмами семикласних гімназій.

Водночас, у змісті інших визначених напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді також відбувались позитивні зрушення: *матеріально-побутовий,* згідно з «Положенням про дитячі

притулки» (1839), було розширено адміністративними вимогами щодо розташування будівель (подалі від проїзної дороги), запровадження присадибної ділянки, освітлення приміщень; забезпечення кожного вихованця необхідними речами (посібниками, одягом). *Превентивно-правовий* збагатився правилами щодо опіки дітей-сиріт, зокрема селянського походження («Про спадки» 1835), захистом прав дітей-сиріт через посилення відповідальності опікунів та піклувальників за зловживання своїм положенням («Про кримінальні покарання» 1835); запровадженням заходів щодо відмови від податків на власних дітей віком до 18 років (за умови виховання дитини-сироти). *Соціально-реабілітаційний* позначився пошуком найбільш дієвих методик соціалізації сліпих, глухонімих з акцентом на розвиток мистецьких здібностей (співи, малювання, ліплення, літографія, ксилографія), ознайомлення з різними життєвими речами та предметами (посудом, вагами, монетами); надаванням допомоги не лише дітям із певними вадами здоров'я з числа дітей-сиріт у стінах закладу, але й «приходящим».

Поряд із позитивними змінами на цьому етапі мали місце й певні труднощі в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді: скорочення кількості виховних будинків (філій) у губерніях та у зв'язку з цим припинення прийому немовлят у ці заклади; велика смертність вихованців у закладах колективного утримання дітей-сиріт; нестача окружних наглядачів, які здійснювали контроль за сільським патронатом дітей-сиріт, що призводило до використання вихованців як «робочої сили»; обмеження права на освіту дітям селян.

4. IV етап (1864–1890 рр.) – *етап модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг* – характеризувався перерозподілом повноважень тих відомств, що раніше відповідали за опіку та піклування дітей і молоді (ліквідовано «Комітет головного опікунства дитячих притулків» (1864); створено «Канцелярію установ Імператриці Марії» (1873)

з розширеним кадровим штатом для управління діяльністю закладами суспільної опіки; припинено діяльність «Приказів суспільної опіки та піклування» завдяки створенню земських опікунських установ на основі «земської реформи» (1864)). Водночас, скасування кріпосного права зумовило зростання значної кількості безпритульних, жебраків, дітей-сиріт, тих, хто залишився без батьківської опіки, які потрапляли до великих міст у пошуках «кращого життя». Ця проблема знайшла віддзеркалення в наукових працях і художньо-публіцистичних творах учених, педагогів, письменників, громадських діячів (К. Ушинський «Три елементи школи», «Людина як предмет виховання» (1868); Л. Толстой «Сила дитинства», «Сироти», «Чим люди живі» (1867); В. Короленко «Сліпий музикант» (1889) тощо).

У межах визначеного етапу завдяки активізації зусиль благодійних товариств, громадських організацій, церковних інституцій відбулось розширення мережі чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді. На підставі «Положення про земські установи» (1864) перелік опікунських установ поповнили лікарні й будинки для божевільних. Відповідно до «Положення про землеробські училища» (1878) відкривались сільськогосподарські училища, школи, курси при дитячих притулках і сирітських будинках. Водночас набули поширення виправно-виховні заклади (притулки та землеробські колонії) в Одеській (1870), Київській (1876), Харківській (1881), Таврійській (1890) губерніях, які призначалися для неповнолітніх злочинців та тих, чиїх батьків було заарештовано. Завдяки діяльності відомства імператриці Марії Олександрівни (1881) було розширено мережу спеціалізованих закладів (школи, училища, інститути для сліпих), зокрема у Києві (1884 р), Харкові (1887), Одесі (1887). Для глухонімих дітей (відомство імператриці Марії Федорівни) подібні заклади було відкрито в Харківській (1868), Таврійській губерніях (1885), Києві та Полтаві (1900).

У процесі дослідження з’ясовано, що модернізація діяльності закладів суспільної опіки на цьому етапі відбувалась, насамперед, завдяки

розширенню змісту *освітньо-виховного* напряму: оновлення навчальних програм через організацію майже при всіх сирітських установах додаткових професійно-орієнтованих шкіл, курсів, які надавали можливість вихованцям отримати теоретичні знання та практичні навички з геодезії, рослинництва, тваринництва, «скотоврачування», сільськогосподарської економії з рахівництвом, сільськогосподарської технології, вчення про землеробські машини та знаряддя з викладанням основ механіки, сільського будівельного мистецтва, виходячи з регіональних особливостей (сільських/міських) розташування притулків (виправних/виховних), сирітських будинків, землеробських колоній, спеціалізованих закладів для сліпих, глухонімих.

Матеріально-побутовий напрям збагатився завдяки стабільній фінансовій підтримці громадських *організацій* (Кременчуцьке Товариство допомоги бідним (1863 р), Одеське товариство опіки над хворими (1887), Товариство допомоги бідним учням та ученицям усіх навчальних закладів м. Змієва (1870), Харківське товариство піклування малолітніми безпритульними сиротами (1874), Благодійне волинське товариство у Житомирі (1857), Товариство денних притулків для дітей робітничого класу у м. Києві (1874), Київське слов'янське благодійне товариство (1869) тощо) *та приватних ініціатив* (В. Орлов-Денисов, А. Балицька, М. Фесенко та ін.). Так, заклади суспільної опіки дітей та молоді, зокрема дитячі притулки та сирітські будинки, поповнились бібліотеками, книжковими складами; діти-сироти отримували можливість навчатися безкоштовно, користуватися книгами та навчальними посібниками.

У змісті *превентивно-правового* напряму організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді пріоритетними стали: боротьба з безпритульністю, дитячим жебрацтвом, захист дітей з делінквентною поведінкою та їх примусове перевиховання у виправних притулках, збирання інформації про асоціальні сім'ї тощо. Оскільки судова реформа (1864) базувалася на впровадженні безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу та змагальності сторін при

розгляді судової справи, дворянська опіка поступово втрачала свою особливу значимість у порівнянні з іншими становими прошарками суспільства, що позитивно позначалось на юридично-правовому захисті дітей-сиріт усіх станів та їх опікунських відносинах.

Соціально-реабілітаційний напрям характеризувався зближенням педагогіки з медициною, що виявилось в обґрунтуванні та практичній реалізації різних форм допомоги душевнохворим в умовах спеціально-організованих для цього закладах суспільної опіки (І. В. та К. Х. Маляревські, К. Грачова, І. Сікорський), виведення дитини з інертного стану шляхом організації зв'язку з зовнішнім світом, розвитку особистісних здібностей кожного вихованця через різні види діяльності, прищеплення кожному навичок трудового виховання (Е. Сеген); надання медико-педагогічних консультацій батькам з метою виявлення причини «захворювання», ступеню психічного розладу та поліпшення стану дитини; здійснення контролю та перевірки медичного, санепідемічного, морально-духовного стану підопічних земськими лікарями (В. Бєхтєрєв, О. Лазурський, О. Остроградський); широким використанням брайлівського шрифту для навчання сліпих, а також методик Г. Герценштейна Я. Спешнєва, А. Бланше, побудованих на вивченні мімічних образів, звукового чи усного мовлення та змішана.

Незважаючи на значні позитивні зрушення в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді, на цьому етапі мали місце і певні хиби: невідповідність кількості опікунських закладів чисельності дітей, які потребували опіки та піклування; незадовільна якість утримання дітей у сирітських закладах (недостатня кількість годувальниць, переповнення притулків); масове повернення дітей із «сільського патронату» до закладів суспільної опіки через зниження або припинення виплат опікунським сім'ям після досягнення дитиною 2-4-х років; скасування умов таємного прийому немовлят з числа незаконнонароджених, позашлюбних, що спричинило збільшення смертності серед підкидьків; недостатній медичний, освітньо-

виховний контроль з боку державних інституцій за якістю утримання дітей в сім'ях опікунів; надання соціально-реабілітаційних послуг переважно на платній основі (Маріїнське училище для глухонімих у Таврійській губернії (1885), платна школа-інтернат для глухонімих дітей у Харкові (1868), Києві (1900)).

5. V етап (1891–1917 рр.) – *етап інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності.* Цей етап ознаменувався: а) затвердженням нового «Положення про дитячі притулки» (1891) та у зв'язку з цим трансформацією опікунської системи в регіонах (відкриття перших сільських опікунських притулків); б) розробленням універсального «Зразкового статуту про громадську опіку та піклування» (1892); в) установленням правила здійснення контролю за діяльністю закладів, заснованих приватними особами та громадськими організаціями; г) активізацією пожертвувань на користь закладів суспільної опіки; е) створенням Міністерства Державної опіки та піклування (1917).

Водночас цей етап позначився революційними спалахами (1905), Першою світовою війною (1914), економічною кризою й розрухою, що спричинили інтенсивний розвиток регламентованих й узаконених піклувальних установ, «керованих на особливих підставах» («Імператорське Людинолюбне Товариство», «Відомство установ Імператриці Марії», «Товариство Червоного Хреста», «Всеросійське піклування про охорону материнства і дитинства», Олексіївський (1905), Романівський (1913), Тетянинський (1915) комітети) з широким спектром напрямів їх діяльності (створення розподільчих пунктів для евакуйованих дітей з подальшим відправленням до постійних притулків земських чи міських комітетів, громадських (приватних, церковних) організацій; реєстрація дітей-сиріт та дітей, які відстали від своїх батьків із урахуванням майнових і родинних зв'язків для подальшого їх відновлення; організація служби розшуку дітей у місцевостях поблизу лінії фронту та створення довідкового бюро; покращення умов проживання дітей-сиріт у родинах, розселених по

внутрішніх губерніях; відкриття ясел, гуртожитків, притулків, їдалень для дітей-біженців; надання соціально-реабілітаційної допомоги та проведення санітарно-профілактичних заходів).

У процесі дослідження встановлено, що в межах окресленого етапу велась активна дискусія щодо пошуку шляхів поліпшення діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді, законодавчого їх урегулювання. Так, Є. Максимов розробив новий (авторський) закон «Про громадське піклування» (1895), в якому передбачалося покласти цілковиту відповідальність за справу опіки й піклування на державу. К. Побєдоносцев та С. Вітте закликали церковні парафії до відновлення своїх функцій у справі опіки й піклування, зважаючи на вікові християнські традиції та морально-духовні цінності. В. Герьє ратував за посилення приватної ініціативи у цій справі, підкреслюючи, що громадське (суспільне) піклування – справа громадських установ.

Результати наукового пошуку засвідчили, що саме остання пропозиція набула найбільшого розголосу на досліджуваному етапі, завдяки спрощенню процедури реєстрування благодійних товариств та приватних організацій. Це зумовило тенденцію до інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді. Так, на 1902 рік у 9 українських губерніях функціонувало 674 різних благодійних організацій, зокрема Херсонській – 156, Київській – 89, Подільській – 36. Завдяки розвитку благодійного руху в межах окресленого етапу заклади суспільної опіки дітей та молоді різного типу відкрились у Таврійській губернії – 10; Київській – 25; Чернігівській – 13. У Слобідській Україні на цей час функціонувало близько 20-ти закладів суспільної опіки дітей та молоді різного типу: Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Дмитрівській церкві (1896), Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Благовіщенській церкві (1896), Притулок для арештантських дітей (1897), Училище для глухонімих (1897), Школа опікунства про бідних Римсько-католицького сповідання (1897), Ольгинський дитячий притулок працелюбства (1899),

Притулок для дворянських сиріт (1899), Дитячий притулок Харківського сільського опікунства дитячих притулків (1902), Притулок для малолітніх сиріт-дітей ремісничого товариства (1903), Виховно-виправний притулок для дівчаток Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912), Виховно-виправний притулок для хлопчиків Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912) тощо.

Названі чинники послугували каталізаторами поглиблення змісту усталених напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді:

- *освітньо-виховного* (включення в освітній процес дитячих притулків (виправних, виховних), сирітських закладів елементів військової стройової підготовки (для хлопчиків), хореографії, музичної грамоти (співи, гра на інструменті); запровадження профорієнтаційних занять із сільськогосподарської праці (вивчення основ природознавства, анатомії людини і тварин, елементарної зоології, ботаніки, садівництва, городництва, хмелярства, садівництва, плодівництва, квітникарства, дендрології, культури ягідних кущів і винограду) та ремісничої підготовки для роботи на підприємствах; організація «допоміжних класів» та «допоміжних шкіл» для дітей з обмеженими розумовими здібностями на базі загальноосвітніх установ);
- *матеріально-побутового (*активізація оснащення закладів суспільної опіки дітей та молоді станками, приладами; відкриття безкоштовних бібліотек, облаштування теплиць, оранжерей з метою залучення вихованців до підприємницької діяльності);
- *соціально-реабілітаційного* (розроблення й апробування методик проведення навчальних екскурсій зі сліпими (К. Лейко); організація політехнічної освіти глухонімих та слабозорих (В. Гандер); впровадження посильної трудотерапії в закладах для душевнохворих (К. Маляревський, К. Грачова, І. Сікорський, В Кащенко) через навчання підопічних вишиванню, виробленню навичок ручної праці, організацію творчих студій з малювання);

- *превентивно-правового* (запровадження системи спонсорства при народженні немовлят з метою запобігання відмови від дитини та зменшення підкидьків; узаконення права на усиновлення незаконнонароджених та позашлюбних; установлення аліментів на утримання дітей віком до 21 року; заборона нічної праці дітей на підприємствах, мануфактурах, зокрема для вихованців закладів суспільної опіки до 12 років; посилення боротьби проти жебрацтва через примусове працевлаштування, надання безкоштовних або дешевих квартир дійсно нужденним; попередження дитячої злочинності через організацію дитячих робітничих будинків та збут дитячої продукції; поліпшення умов перебування у виправно-виховних притулках, колоніях).

До перешкод, які стояли на заваді ефективній організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі, належали: недостатня кількість виправних притулків для неповнолітніх злочинців та тих, чиї батьки були заарештовані; відсутність постійного штату педагогічних працівників у закладах суспільної опіки дітей та молоді у зв’язку зі складністю роботи та позбавленням права на державну пенсію; нівелювання спроби організації допоміжних класів для здійснення освітнього процесу душевнохворих дітей на базі загальноосвітніх закладів (1911-1913 рр.), що пояснювалося «ігноруванням принципу індивідуального і диференційованого навчання учнів з нормальним психологічним розвитком».

Список використаних джерел

1. Dmitry Izbitsky. Перше видання «Енеїди» 1809 року. *Котляревський Іван Петрович.* URL: http:ikotlyarevskiy.blogspot.com2014111809.html

2. Багалей Д.И. История города Харкова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) : истор. мон. в 2-х т. (XIX-й и нач. XX-го века). Харьков, 2004. Т.2. 982 с.

3. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. №4. С. 593–611.

4. Бецкой И.И. Генеральный план Московского воспитательного для приносных младенцев дома. *Учреждение Императорского Воспитательного для приносных детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве.* СПб., 1767. Ч.3. 94 с.

5. Бецкой И.И. Генеральный план Московского воспитательного для приносных младенцев дома. *Учреждение Императорского Воспитательного для приносных детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве.* СПб., 1767. Ч.1. 56 с.

6. Бецкой И.И. Генеральный план Московского воспитательного для приносных младенцев дома. *Учреждение Императорского Воспитательного для приносных детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве.* СПб., 1767. Ч.2. 39 с.

7. Большакова В.В. В. Ф. Одоевский о вопросах психологии воспитания и обучения детей. *Психологический журнал*. 1985. №2. Т.6. С. 145-150.

8. Браницкая С. Все что отдам – твое. *Деловые люди*. 2011. №126. С. 112.

9. Виховні колонії. Науково практичні-коментарі різних законодавчих актів України. *Радник. Український юридичний портал*. URL : http:radnuk.infokomentarkruminal-vukon311-glava34768--19--.html

10. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России. *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №10. С. 402–423.

11. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №11. С. 450–469.

12. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №12. С. 525–540.

13. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1894. №3. С. 120–142.

14. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (окончание). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1894. №4. С. 167–184.

15. Гаврилина Н.А. Благотворительность и призрение в повседневной жизни российского общества в XVIII - XIX вв.: дис. … на соискание ученой степени доктора исторических наук. Курск: Курский государственный университет, 2015. 466 с.

16. Гедьо А.В. Дитяча безпритульність і бездоглядність у російській імперії в другій половині XVIII—на початку XIX ст.: аналіз законодавчих актів. *Історичні і політологічні дослідження*. № 3–4 (57–58), 2014. с.138-146

17. Гернет М.Н. История царской тюрьмы (в 5-ти томах) Михаил Гернет. М. : Государственное Издательство Юридической Литературы, 1951. Т-1. 357 с.

18. Герье В. Призрение общественное. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall08383065.shtml

19. Глазырина О.В. Педагогические основы организации В. Ф. Одоевским детских приютов в России в первой половине XIX века. Таганрог : Изд-ль А.Н. Ступин, 2013. 103 с.

20. Голубочка І. Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні.
URL : https:drive.google.comfiled0B6PAZKh2GK62eTgxcEo1c3A2Njgview

21. Государственно-правовая защита детства в России : исторические аспекты / под общ. ред. д.и.н. П.А. Меркулова : монография. Орёл, 2015. 160 с.

22. Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – початку XX ст. *Електронна стаття з сайту Refdb.ru.* URL : https:refdb.rulook2949919.html

23. Гужва О., Кравченко О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки*, 2010. №5. С. 6–12.

24. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX - на початку XX ст. : на матеріалах Херсонської губернії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. Черкаси, 2004. 18 с.

25. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ, 2002. 223 с.

26. Гура В.В. Культурологический подход как теоретико-методологическая основа гуманизации информационных технологий обучения : автореф. дис. канд пед. наук. 13.00.01. Ростов-на-Дону, 1994. 16 с.

27. Гурьев П. С. Воспоминания о Гугеле П. С. *Русский педагогический вестник*. 1859. № 3–4.

28. Гурьев П. С. Очерк истории Императорского Гатчинского сиротского института : составлен по случаю 50–летнего юбилея института. СПб., 1854. 185 с.

29. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.

30. Друганова О. М. Філософські основи розвитку приватної доброчинної діяльності в освіті України (кінець XVIII – початок XIX

століття) *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія.* 2013. Вип. 40(2). С. 221–233.

31. Дуплий Е. В. Становление и развитие приказов общественного призрения в России (1775 - 1864 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.наук. Москва, 2004. 24 с.

32. Задорожній О.В Генеза міжнародної правосуб'єктності України : монографія., Київ . нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, 2014. 687 с.

33. Император Александр I Великий князь Николай Михайлович. Опыт исторического исследования. С.-Петербург, 1912. Т 1. 580 с.

34. Императорское Человеколюбивое Общество / кол. авт. Т.Г. Егорова, О. Л. Лейкинд, Д. Я. Северюхин и др. *Электронная энциклопедия благотворительности Санкт-петербург. Фонд им. Д. С. Лихачёва.*
URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2815935782

35. Иркутский сиропитательный дом Елизаветы Медведниковой и учрежденный при нем банк за 1838-1888 гг. Иркутск, 1888. Ч.1. 235 с.

36. Карцева Е.В. Развитие Российского профессионального образования в первой половине XIX века: роль частной инициативы, сущность и содержание обучения. *Современные проблемы науки и образования*. 2013. № 1. URL : https:www.science-education.ruruarticleview?id=8174

37. Карцева Е.В. Развитие Российского профессионального образования в первой половине XIX века: роль частной инициативы, сущность и содержание обучения. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/spttp_2013_3_13

38. Керзум А.П. Министерство государственного призрения. *Электронная энциклопедия благотворительности Санкт-Петербург. Фонд им. Д. С. Лихачёва*
URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2806468425

39. Коган В.Я. Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти: дис. … канд мед. наук. Київ, 1967. 288 с.

40. Кравченко О. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.) – URL : http:korolenko.kharkov.comvirtual_vistavkidobrosinnistendex2.html

41. Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX– початку XX ст. *Ніжинська старовина : Національна академія наук України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства*, 2013. №16. С. 62–73

42. Кравченко О. Організація опіки над дітьми-біженцями : документальні джерела з фондів російського державного військово-історичного архіву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2014. Вип.3. С. 15–17.

43. Кравченко О.В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна.* 2010. № 42. С. 96–105.

44. Кравченко О.В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки»*, 2013. Вип.17. С. 61–67.

45. Крижанівський О.П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : в 3-х кн. Кн. 3 : кінець XVI – сер. XIX ст. Київ : Либідь, 1994. 336 с.

46. Культура України XVIII–XIX століття. *Історія України. Інтернет-сайт видавництва «Плеяди».* URL : http:osvita.uavnzreportshistory4719

47. Культурологический Подход. *Экономический словарь GUFO.me.* URL : http:mirslovarei.comcontent_ecokulturologicheskij-podxod-32415.html

48. Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX столетия). Москва, 1998. 583 с.

49. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-западного края в 1840-х годах. *Отдельный оттиск из журнала «Киевская Старина»*. Киев: Типо-литография Т-ва А.Гирич, 1906. 27 с.

50. Лупаренко С. Є. Діяльність громадських товариств із соціокультурного забезпечення дітей в Україні (кінець XIX ст. початок XX ст.). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія : Педагогіка та психологія.* 2015. Вип. 2. С. 14–19.

51. Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних: Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник* / ред. Д.Ф. Огнев. 1903. № 6. С. 506–517.

52. Маслійчук В. До питання про дитячу та підліткову працю на лівобережній та слобідській Україні в другій половині XVIII ст. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2–х томах. Київ : Інститут історії України НАН України. 2012. Т. 1. С. 87–98.

53. Маслійчук В. Училищна реформа в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах 1788–1796 рр. (кілька міркувань). *Сіверянський літопи*. 2016. № 3. С. 140–149.

54. Матвеева Е. С. Благотворительная деятельность Русской православной церкви в отношении несовершеннолетних в XIX – начале XX века (на примере деятельности приюта для девочек священника Георгия Коссова). *Научно–методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т.13. С. 2261–2265. URL : https:e–koncept.ru201585453.htm

55. Нарадько А.В. Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина XIX –початок XX століть). Полтава, 2016. 180 с.

56. Образцовый устав исправительных приютов. *Тюремный вестник.* 1895. №5. С. 279–290.

57. Общественно–политическая жизнь на украинских землях во второй половине XIX – начале XX века. URL : http:ukrmap.suru–uh9371.html

58. Одоевский В. Ф. Избранные педагогические сочинения. Москва, 1955. 369 с.

59. Одоевский В. Ф. Опыт о педагогических способах при первоначальном образовании детей. *Отечественные записки.* 1845. № 12

60. Одоевский, князь Владимир Федорович Большая биографическая энциклопедия. URL : http:dic.academic.rudic.nsfenc_biography94520Одоевский

61. Олифіренко Ю.І. Історичні аспекти дитячої безпритульності та бездоглядності. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету* Чернігів, 2012. №3 (60). С. 340–349

62. Поліщук В.А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Тернопіль, 2009. 256 с.

63. Положение об Императорском Человеколюбивом Обществе. Свод законов Российской Империи. Издание в 16–ти томах. Т. XIII. URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=160

64. Примаченко Ю. М. Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Література та культура Полісся*. 2007. Вип. 36. С. 110–121.

65. Приют для мальчиков купца Грибушина в Кунгуре URL : http:metragi.ruprogulki–po–permipamyatniki–arxitekturyipriyut–dlya–malchikov–kupcza–gribushina–v–kungure.html

66. Разные известия. *Тюремный вестник*. 1894. №2. С. 97–100.

67. Рождественская Н. Ю. Нищенство и борьба с ним в России в конце XIX–начале XX столетия. *Ярославский педагогический вестник.* 2003. № 1 (34). С. 1–7.

68. Рудий Н.Я. Інститут опіки і піклування в Україні : історико–правове дослідження : монографія. Львів, 2012. 216 с.

69. Руководство учителям первого и второго класса народных училищ Российской империи, изданное по высочайшему повелению царствующей имп. Екатерины Второй. СПб., 1783. 114 с.

70. Свердлов А.З. Курс лекций по социальной работе : В 2 ч. Ч. I : (Отечественный опыт). СПб., 2001. 136 с.

71. Свод законов Российской империи : в 16–ти томах / под ред. И.Д. Мордухай–Болтовского. Т. X. СПб., 1912. 385 с.

72. Селиванов А.Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних. Санкт–Петербург, 1907. 30 с.

73. Селютина Е.Н. История отечественного государства и права. 2013. 142 с.

74. Сербалюк Ю. В. Благодійні організації та їх роль в здійсненні соціальної опіки в XIX – на початку XX століття. *Збірник наук. праць Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець–Подільський, 2015. Вип. XXIV. С. 163–173.

75. Собичевский В. Земледельческие училища и школы. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall04141722.shtml

76. Социально–педагогическая поддержка детей–сирот в истории URL : http:studbooks.net711381sotsiologiyanormativno_pravovaya_baza_sotsialno_pedagogicheskoy_podderzhki_detey_sirot_istorii_rossii

77. Статистический ежегодник России 1915 год (Год двенадцатый) / Издание Центрального Статистического Комитета, Петроград, 1916. Отд. V. С. 18–19 URL : http://istmat.info/files/uploads/17163/stat_1915_goroda.pdf

78. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Дополнение к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1827. Ч. 3. 266 с.

79. Стог А.Д. О общественном призрении в России. О начале устроения и распространении в России общественного призрения. О нынешнем состоянии онаго под ведомством приказов общественного призрения и изданные о сем предмете законы до учреждения губерний. СПб., 1818. Ч.1. 140 с.

80. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Продолжение дополнения к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1831. Ч. 4. 1132 с.

81. Ступак Ф.Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 143–148.

82. Тарасов Д.Ф. Выдающийся просветитель и педагог дореформенной России В. Ф. Одоевский : дис... канд. пед. наук. Москва, 1963. 501 с.

83. Теодорович М.Ф. Дети–преступники и суды для них. *Популярные этюды*. Варшава, 1914. 212 с.

84. Трудовая помощь подросткам в г. Киеве. *Призрение и благотворительность в России.* СПб, 1916. 604 с.

85. Туманова А. С. Благотворительные объединения: организационно–правовые основания и содержание деятельности. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX вв. Москва, 2011. С. 265–315.

86. У истоков образования. Возникновение и развитие монастырской церковно–приходской школы в XVIII –начале XX веков. *Русская Православная Церковь.* URL : http:tdu.cerkov.rudorevolyucionnyj–period

87. Уложеніе о наказаніях уголовныхъ и исправительныхъ составлено профессором С.–Петербургскаго университета Н. С. Таганцевімъ. С.–Петербург, 1873. 874 с.

88. Ульянова Г.Н. Благотворительность и общественное призрение в России XIX – начала XX в. Институциональное развитие в контексте формирования гражданского общества. *Труды Института российской истории РАН*. Москва, 2000. Вып.2. С. 164–217.

89. Ульянова Г.Н. Законодательство о благотворительности в России (конец XVIII– начало XX вв.). *Отечественная история.* 2005. №6. С. 17–32.

90. Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им

подведомственных. Свод законов Российской Империи. Издание в 16 томах. Т. XIII

URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1

91. Федоренко С. В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки : автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2012. 39 с.

92. Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. Москва, 2003. 480 с.

93. Фруменкова Т.Г. Петербургский Воспитательный дом в 1797 году *Вестник Герценовского университета*. Санкт–Петербург, 2007. С.18–22.

94. Хижняков В.М. Черниговская старина (1765–1810). По архивным бумагам городской думы. Чернигов, 1900. 30 с.

95. Храпченков В.Г. Методология и методы историко–педагогического исследования. Алмаата, 1995. 45 с.

96. Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад. Отрывок из воспоминаний В.М.Л. *Киевская старина*. 1896. Т. 6. ноябрь. С. 46.

97. Чувашев И. В. Очерки по истории дошкольного воспитания в России (до Великой Октябрьской социалистической революции). Москва, 1955. 371 с.

98. Школа и педагогическая мысль в России XVIII века. *Педагогические взгляды и деятельность И.И. Бецкого*. URL : http:maxbooks.rupedogog1map.htm

99. Ясли–приюты в Харьковской губернии в 1905 – 1906 гг. *Приложение к «Врачебной хронике» Харьковской губернии*. Харків, 1907. VII. 199 с.

100. ЦДІАК України. Ф. 1710. Оп. 2 Спр. 1818. Арк. 2.

101. ЦДІАК України. Ф. 1508. Оп. 2, Спр. 92. Арк. 1 а.

102. ЦДІАК України. Ф. 193. Оп. 1, Спр. 75. Арк. 1–4.

103. ЦДІАК України. Ф. 193. Оп. 1, Спр. 2634. Арк. 3.

104. ЦДІАК України. Ф. 206. Оп.1. Спр. 2367. Арк. 1, 2.

105. ЦДІАК України. Ф. 206. Оп.1. Спр. 1178. Арк. 3.
106. ЦДІАК України. Ф. 206. Оп.1. Спр. 59. Арк. 1, 2, 5.
107. ЦДІАК України. Ф. 1510. Оп.2. Спр. 34. Арк.1, 4.
108. ЦДІАК України. Ф. 1894. Оп.1. Спр. 76. Арк. 1, 10, 23, 68, 71.
109. ЦДІАК України. Ф. 1510. Оп.2. Спр. 516. 1, 5, 34 і зв.
110. ДАХО. Ф. 56. Оп. 1. Спр.310. Арк. 1, 7.
111. ДАХО. Ф. 56. Оп. 1. Спр.671. Арк. 13.
112. ДАХО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 5 зв.
113. ДАХО. Ф. 202, Оп. 1, Спр. 95. Арк. 5.
114. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 11.
115. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 12.
116. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 36. Л. 3.
117. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 48 Л. 45-50.
118. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 55. Л. 34.
119. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 61. Л. 1-6.
120. РГИА. Ф.758. Оп.9 Д.429. Л. 5–10 об.
121. РГИА. Ф. 1405. Оп.542. Д. 1109. Л. 4об.

РОЗДІЛ 5. ПРОГНОСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ПРОГРЕСИВНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ І ЦІННІСНОГО ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ ДОСЛІДЖУВАНОГО ПЕРІОДУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Сучасна державна політика України по відношенню до найбільш незахищеної категорії людей, зокрема дітей, звернена не тільки до органів місцевого самоврядування, але й до всіх членів суспільства. Невипадково діяльність органів опіки та піклування в контексті даного питання представляється складним і неоднозначним. З одного боку, заходи щодо соціального захисту нужденних покращують імідж влади і тим самим забезпечують легітимність роботи всіх соціальних служб. З іншого, виникають випадки несумлінного ставлення органів опіки до питань контролю асоціальних сімей, тих, хто зазнав жорстокості в соціумі, неповнолітніх злочинців, соціальних сиріт, «євросиріт» (діти, чиї батьки виїхали закордон у пошуку роботи), що знижує рівень довіри до влади, а значить і до виконавчих органів та тих суспільних інститутів, що відповідають за сферу опіки та піклування підростаючого покоління.

Для вирішення низки суперечностей, що зокрема представлені у вступі дисертації, вважаємо за необхідність розкрити прогностичні тенденції розвитку та перспективи актуалізації прогресивних педагогічних ідей і ціннісного досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах.

5.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в умовах сьогодення

В умовах сьогодення діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді досить чітко регламентована на законодавчому рівні. Передусім, у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», представлено перелік основних державних установ (медичні, навчальні, виховні) [416]. Водночас «Правилами опіки та піклування [421] детально регламентовані повноваження всіх державних органів опіки щодо ефективності здійснення своєї роботи у відведених напрямах: освітньо-виховному, соціально-реабілітаційному, матеріально-побутовому, превентивно-правовому.

Міністерству освіти і науки України підпорядковуються *дитячі будинки* і *загальноосвітні школи-інтернати* для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; *загальноосвітні санаторні школи-інтернати* та с*пеціальні загальноосвітні школи-інтернати* для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Ці заклади керуються певними положеннями «Про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування») [390]; «Про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат» [392]; «Про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат)» [393].

Детальний аналіз «Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [390] показав, що головними завданнями цих закладів є: 1) надання дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, належних умов для проживання, навчання, виховання й розвитку, наближених до сімейних; 2) удосконалення медико-психолого-педагогічного напряму щодо реабілітаційно-соціальної адаптації дітей із урахуванням

фізичного стану їх здоров'я, індивідуальних особливостей психофізичного розвитку вихованців; 3) забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на отримання певної освіти, професійної орієнтації, соціальної адаптації та підготовки їх до самостійного життя та праці; 4) формування правової культури, загальнолюдських цінностей; 5) створення умов для збереження та підтримки родинних зв'язків дітей; 6) сприяння влаштуванню дітей у різні форми сімейного виховання.

Офіційна інформація Міністерства освіти і науки України стосовно загальної кількості закладів суспільної опіки та кількості дітей в них, що підпорядковується цьому відомству, міститься в таблиці 5.1.1. та додатку Е.

Таблиця 5.1.1.

Інформація про кількість дитячих будинків та шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

(додаток до листа департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України від 24.03.2017 за №2.1.–707)

№ з/п	Назва закладу	Станом на 01.01.2017 рік	
		Кількість закладів	Кількість дітей
1.	Дитячі будинки *з них:*	37	1468
	Державні	35	1403
	Приватні	2	65
2.	Школи для дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування:	11	894
	у тому числі: загальноосвітні спеціальні	 7 4	 669 225

Зазначимо, що *будинки дитини* (загального та спеціалізованого призначення), на відміну від збіжних за назвою «*дитячих будинків*», підпорядковуються управлінню Міністерства охорони здоров'я України. Аналіз «Типового положення про будинок дитини» [423] показав, що основні напрями його діяльності спрямовані на медико-соціальний захист здоров'я

дітей-сиріт (I-II групи), дітей, позбавлених батьківської турботи (водночас через хворобу, тривале відрядження, навчання), дітей з особливими потребами (затримка розумового та фізичного розвитку внаслідок несприятливих умов виховання) віком від народження до 3-х років. Водночас спеціалізовані будинки дитини призначені для медико-соціального захисту дітей-сиріт та тих, що мають певні вади фізичного та розумового розвитку (III-V груп здоров'я) віком від народження до 4-х років. Тобто діти з органічним ураженням нервової системи та порушенням психіки; з органічним ураженням центральної нервової системи, зокрема з дитячим церебральним паралічем без порушення психіки; з порушенням функції опорно-рухового апарату та іншими вадами фізичного розвитку без порушення психіки; з порушенням слуху та мови; з порушенням мови; з порушенням зору (сліпі, слабозорі); тубінфіковані, хворі на туберкульоз, ВІЛ.

Згідно п. 2 «Положення про будинок дитини» [519] ці заклади забезпечують: медико-соціальний захист дітей (з вадами фізичного та розумового розвитку) за заявою батьків; педіатричну консультацію; постійні медичні огляди вихованців (поглиблено двічі на рік); планові профілактичні та оздоровчі заходи; безкоштовне лікування та корекційну реабілітацію дітей з вадами фізичного та розумового розвитку. В змісті матеріально-побутового напряму вони забезпечують вихованців слуховими апаратами, окулярами, необхідними медикаментами та іншими речами. Завдяки освітньо-виховній спрямованості здійснюють загальний розвиток особистості (відповідно до віку) через спеціально організовані заняття та виховні (розважальні) заходи.

Вважаємо необхідним звернути увагу й на такий різновид будинку дитини, який діє при виправних колоніях, оскільки його функції дещо відрізняються від «класичного» типу подібного закладу. Передусім, згідно з «Типовим положенням про будинок дитини при виправній колонії» [507], у таких закладах перебувають і виховуються діти (віком до трьох років), народжені засудженими до позбавлення волі жінками, спільно зі своїми матерями або окремо від них. Метою діяльності будинку дитини при

виправній колонії є забезпечення реалізації права дитини на дитинство, умов, необхідних для нормальної життєдіяльності й розвитку дитини, стабільності та безперервності стосунків дитини і матері.

При виправній (жіночій) колонії будинок дитини спрямовує свою діяльність на вирішення особливих завдань, а саме: а) надати життєві умови для буття дітей як разом із засудженими матерями, так (за різних причин) й окремо у спеціально відведених для цього приміщеннях; б) створити ігрові майданчики й організувати навчальну діяльність дітей, надати можливість для вільного спілкування як у будинку дитини, так і за його межами; в) забезпечити своєчасною інформацією органи опіки та піклування стосовно дітей-сиріт і дітей, які залишилися без материнської опіки; г) слідкувати та реагувати на випадки протиправної поведінки засуджених матерів, які знаходяться з дітьми як на постійній основі, так і під час тимчасового відвідування своїх дітей; д) сприяти улаштуванню дітей (за згодою засудженої жінки-матері чи за рішенням органів опіки та піклування) до родичів або до опікунів (опікунських сімей), не виключаючи й направлення до відповідних дитячих закладів (школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні заклади, дитячі будинки тощо) після досягнення дітьми трирічного віку тощо [409].

Окрім цього, будинок дитини при виправній колонії зобов'язаний виконувати й інші функції, а саме: «а) створювати умови для вільного спілкування засуджених жінок (які не виявили бажання проживати спільно з дитиною в будинку дитини) зі своїми дітьми; б) виховувати у засуджених жінок відповідальність за свою дитину; в) організовувати для матерів, які тимчасово проживають у будинку дитини, спеціальних курсів для прищеплення навичок самостійного життя з дитиною; г) забезпечення дітей і жінок білизною, одягом, взуттям» відповідно до норм, встановлених наказом Міністерства юстиції України від 20 лютого 2012 року за № 280/5 «Про затвердження Порядку забезпечення речовим майном та норм належності речового майна для засуджених, які відбувають покарання в установах

виконання покарань та слідчих ізоляторах» [508]; д) «проведення санітарно-освітньої роботи серед матерів, які проживають спільно з дітьми: підготовка наочної інформації з питань санітарії і гігієни, сезонної профілактики захворювань, лекцій, бесід на медичні теми; є) проведення педагогічно-виховних заходів з матерями щодо вигодовування і виховання дітей залежно від їх віку; ж) надання дозволу матері на тимчасовий виїзд за межі виправної колонії на території України для влаштування своєї дитини у родичів, опікунів або в дитячих будинках тривалістю не більш як десять діб без урахування часу перебування в дорозі (не більш як три доби) та інше» [409].

Зазначимо, що засуджені матері, які проживають та виховують своїх дітей у стінах будинку дитини закритого типу зобов'язані виконувати певні розпорядження установи згідно типового положення «Про Порядок приймання до будинку дитини, перебування та вибуття з нього дітей і матерів» [409]. Так, п. 3 вищевказаного документу детально регламентує «дотримуватись правил внутрішнього розпорядку будинку дитини і виправної колонії; брати участь у програмах диференційованого виховного впливу, медико-соціальної допомоги, розвивати батьківські навички; відповідати за життя і здоров'я дитини; здійснювати догляд, годування і виховання дитини; годувати дітей їжею, що приготовлена на кухні будинку дитини; під наглядом лікаря-педіатра, вихователя проводити роботу з дітьми, яка сприяє їх розвитку; дотримуватись правил особистої гігієни; виконувати законні вимоги персоналу будинку дитини; виконувати роботи із благоустрою території будинку дитини і роботи з поліпшення культурно-побутових умов щодо перебування і виховання дітей у будинку дитини та ін.» [409].

Водночас жінкам, яким надана можливість виховувати свою дитину на постійній основі, забороняється: «без дозволу адміністрації виправної колонії самовільно залишати територію будинку дитини; палити на території будинку дитини; створювати конфліктні ситуації; годувати дитину

продуктами харчування на власний розсуд або приготовленою власноруч їжею тощо» [409].

Отже, детальний аналіз діяльності дитячого будинку при виправній колонії для жінок дає змогу констатувати, що проблема захисту дітей перебуває під пильною увагою держави. Функціональна структура такого будинку дитини передбачає організацію діяльності за освітньо-виховним, медико-оздоровчим, психолого-педагогічним, соціально-корекційним, адміністративно-господарським, матеріально-побутовим напрямами.

Згідно з офіційною інформацією, яку надало Міністерство охорони здоров'я України (див. додаток Д), сьогодні йому підпорядковується 39 будинків дитини на 3370 ліжок. Із загальної кількості будинків дитини системи охорони здоров'я 35 мають статус спеціалізованих на 3018 ліжок, решта (4 заклади) – загального призначення. Станом на 01.01.2017 року в будинках дитини системи МОЗ України перебувала 2401 дитина від народження до 3-х років, із них переважна більшість від загальної кількості вихованців (89,5%) – у спеціалізованих закладах.

До сфери управління Міністерства соціальної політики України належать *дитячі будинки-інтернати* I-IV профілю (згідно з «Типовим положенням про будинки-інтернати) [422]. Станом на 01.01.2017 рік функціонувало 49 дитячих будинків-інтернатів системи соціального захисту населення, у яких виховувалось 2129 дітей, із них 1116 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Окрім цього, Департамент соціальної політики координує діяльність *притулків для дітей* та *центрів соціально-психологічної реабілітації дітей*, які, відповідно до Закону України «Про органи і служби для дітей та спеціальні установи для дітей» [425] та їх типових положень, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 09.06.1997 № 565 та від 08.01.2004 № 87 [435], здійснюють соціальний захист дітей, надають їм комплекс соціальних послуг (соціально-психологічне діагностування; соціальна, психологічна, педагогічна реабілітація; адаптація до сімейного

оточення; соціально-медична реабілітація та оздоровлення; правове забезпечення); проводять соціально-педагогічну корекцію з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини; сприяють поверненню дітей до біологічних сімей; забезпечують відвідування дітьми загальноосвітніх або інших навчальних закладів чи організовують індивідуальне навчання з урахуванням потреб та можливостей вихованців; сприяють формуванню у дітей власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки; надають психологічну та інші види допомоги батькам дітей (або особам, які їх замінюють), спрямованої на повернення дитини до сім'ї; розробляють рекомендації з питань соціально-психологічної адаптації дитини для педагогічних та соціальних працівників і батьків тощо.

За даними державної статистики (відповідно до наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 19.11.2009 за № 4062) [424], протягом 2016 року в Україні функціонувало 10 притулків та 76 центрів, у яких отримало комплексну допомогу 9003 дитини. На кінець 2016 року у таких закладах перебувало 2589 дітей.

Таким чином, незважаючи на акцентування уваги щодо пріоритетності сімейних форм виховання (ст. 5 Сімейного кодексу України) [359], основний контингент дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів та ін., знаходиться в стінах державних закладів суспільної опіки. Як відомо, відповідно до чинної нормативно-правової бази, в основу функціонування системи закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні покладено віковий принцип. Це означає, що до досягнення повноліття дитина може перебувати у декількох установах – будинку дитини, дитячому будинку або інтернатному закладі (загальноосвітня, спеціалізована чи спеціальна школи-інтернати).

Так, першим закладом для дітей-сиріт, дітей, залишених у пологових будинках, підкинутих (знайдених), дітей, батьків яких позбавили батьківських прав за рішенням суду (визнані довгий час відсутніми, недієздатними за станом здоров'я або у зв'язку з тривалим від'їздом,

відбуванням покарання, перебуванням під вартою, в період слідства, у зв'язку з тяжкими матеріально-побутовими умовами та інше) може стати саме Будинок дитини. Нагадаємо, що віковий діапазон становить від народження до трирічного віку, а діти з вадами фізичного та психічного розвитку можуть перебувати або виховуватись у реабілітаційних групах цього закладу до чотирирічного віку. Спочатку такі діти потрапляють до карантинної групи або ізолятор, де проводяться визначені лікувально-профілактичні та виховні заходи відповідно до стану здоров'я та віку дитини. З карантинної групи (ізолятора) дитина переводиться до основної групи. Кожне наступне переміщення дитини фіксується на титульній сторінці історії розвитку дитини з відповідним текстовим обґрунтуванням.

Після завершення 3-х (4-х) річного віку дитину направляють, як правило, до дитячого будинку. Згідно з «Положенням про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [390], – це навчальний заклад, який забезпечує розвиток, виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку.

Існує три типи дитячих будинків: дошкільні – для дітей 3-7 років; шкільні – діти 7-17 років; змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку. Окрім цього, сьогодні набуває поширення так званий Дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи й бере на виховання і спільне проживання не менше п'яти дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. У будинку діти залучаються до різних видів діяльності: пізнавальної, трудової, спортивної, ігрової, побутової тощо. При кожному дитячому будинку діє опікунська рада, склад якої формується з членів місцевих (селищних) органів самоврядування, представників установ освіти, охорони здоров’я, соціального забезпечення. Склад опікунської ради та її голова затверджуються рішенням виконавчого комітету міської (селищної) ради. Одним із напрямів роботи опікунської ради є тісний контакт з

районною службою у справах дітей, відділом кримінальної міліції у справах неповнолітніх, відділами освіти та охорони здоров'я, районним центром соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді тощо [390, 398].

Різновидом шкільного дитячого будинку є загальноосвітня школа-інтернат – навчальний заклад, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування віком від 7 до 17 років. Отже, протягом перших семи років від народження дитина може змінити два заклади (будинок дитини та дитячий будинок) та потрапити до третього – школи-інтернату.

Основною різницею між дитячим будинком і школою-інтернатом, за визначеннями І. Богданович, соціолога, автора навчального підручника «Соціальна педагогіка» [62, с. 106-107], є кількість приймальних дітей – школа-інтернат може улаштувати від 350 до 450 осіб; дошкільний дитячий будинок від 25 до 250 осіб; змішаного типу – 100-400 осіб.

Спеціалізована школа-інтернат І-ІІІ ступенів – навчальний заклад з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію обдарованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат І-ІІІ ступенів – навчальний заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Загальноосвітня санаторна школа-інтернат І-ІІІ ступенів – навчальний заклад з відповідним профілем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують тривалого лікування [390].

Слід додати, що згідно ухваленої Кабінетом Міністрів України постанови про «Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю» за № 978 від 14.12.2016 [140], соціальний захист дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю відбувається у таких закладах, як б*удинки-інтернати.* Детальний аналіз діяльності будинків-інтернатів показав, що вони поділяються на певні відділення – профілі. До будинку-інтернату

І профілю (відділення) можуть бути зараховані як хлопчики, так і дівчата з легкою розумовою відсталістю та/або розладами психіки, що супроводжуються стійкими фізичними порушеннями опорно-рухового апарату, для яких самостійне пересування є значно ускладненим або неможливим. Будинки-інтернати ІІ профілю (розділені за статтю) надають допомогу вихованцям з помірною розумовою відсталістю та/або тяжкими розладами психіки, які потребують догляду, навчання та реабілітації, можуть самостійно пересуватися та себе обслуговувати. Будинки-інтернати (відділення) ІІІ профілю (також розділені за статтю) надають реабілітаційну допомогу вихованцям з тяжкою і глибокою розумовою відсталістю та/або стійкими розладами психіки, які потребують догляду, навчання та реабілітації, проте можуть самостійно пересуватися і частково себе обслуговувати. Останній тип будинку-інтернату IV профілю призначений для вихованців (як хлопчиків, так і дівчаток) з тяжкою і глибокою розумовою відсталістю та/або стійкими хронічними розладами психіки, які потребують паліативного догляду, навчання і реабілітації та для яких самостійне пересування є значно ускладненим або неможливим [532].

У рамках нашого дослідження слід звернути увагу й на такі дитячі заклади суспільної опіки, як арештні будинки та виховні колонії. Згідно зі ст.15 Кримінально-виконавчого кодексу України арештні будинки виконують покарання у виді арешту не лише повнолітніх осіб, але й неповнолітніх, яким на момент оголошення вироку виповнилося шістнадцять років і які засуджені за злочини «невеликої» тяжкості. Стаття 19 цього ж кодексу визначає виховні колонії як закриті установи, в яких окремо від дорослих відбувають покарання за вчинене злочинне діяння неповнолітні правопорушники у вигляді позбавлення волі за вироком суду з 14 до 18 років [258].

Виховні колонії організовані з метою виправлення і перевиховання неповнолітніх осіб, а також попередження або припинення вчинення вихованцями нових злочинів. Першочерговим завданням виховної колонії є

створення необхідних умов для розумового, духовного, морального, психологічного, фізичного розвитку вихованця, його реабілітації та адаптації. Виховні колонії перебувають у підпорядкуванні Міністерства Юстиції України та знаходяться у сфері управління Державної Пенітенціарної служби (ДПтС). За офіційним повідомленням Міністерства Юстиції України (див. додаток Ж), станом на 01.04.2017 рік функціонувало п’ять виховних колоній для неповнолітніх, серед яких тільки один сектор Мелітопольської виховної колонії призначений для утримання осіб жіночої статті [88]. Станом на 01.03.2017 року в зазначених установах «відбували покарання 300 неповнолітніх» [додаток Ж].

Згідно з офіційною інформацією Державної Пенітенціарної служби для дітей, які перебувають у таких установах, створені належні умови для забезпечення їхнього права на здобуття освіти та професії, організовано якісне медичне обслуговування. Так, відповідно до ст. №125, №126 Кримінально-виконавчого кодексу України ДПтС України спільно з Міністерством освіти і науки України організовано загальноосвітнє навчання неповнолітніх засуджених. Навчанням охоплено 100% неповнолітніх, засуджених у виховних колоніях. Для професійно-технічного навчання неповнолітніх функціонують професійно-технічні навчальні заклади, в яких можна здобути професійно-технічну освіту за 19 ліцензованими професіями. Окрім цього, у виховних колоніях надається можливість навчатися у вищих навчальних закладах за дистанційною (заочною) формою навчання [205].

Виходячи з того, що сьогодні опіка та піклування дітей та молоді в Україні здійснюється різними закладами суспільної опіки, які, у свою чергу, перебувають у сфері управління різних відомств (міністерств), служб та управлінь (див.табл.5.1.2), конкретизуємо зміст їх діяльності в залежності від відомчої підпорядкованості на основі аналізу сучасного законодавства України (станом на 2017 рік).

Таблиця 5.1.2

Зміст діяльності державних закладів суспільної опіки для дітей та молоді в Україні в залежності їх відомчої підпорядкованості

(станом на 2017 рік)

№ / п	Назва Мін-в та відомств	Категорія закладів суспільної опіки	Вікова категорія дітей	Основний зміст діяльності закладів суспільної опіки	Нормативна документація
1	**Міністерство освіти і науки України**	Дитячі будинки,	*дошкільна* 3-7 років; *шкільна* 7-17 років	1. Забезпечення захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на належні умови проживання, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійної орієнтації, соціальної адаптації та підготовки їх до самостійного життя та праці; 1. Відновлення і зміцнення здоров'я дітей у поєднанні із загальноосвітньою підготовкою, надання їм кваліфікованої медико-психолого-педагогічної допомоги, їх самовизначення. 2. Формування правової культури, загальнолюдських цінностей; 3. Створення умов для збереження та підтримки родинних зв'язків дітей; 4. Сприяння влаштуванню дітей у різні форми сімейного виховання.	Конституція України (1996), Конвенція ООН «Про права дитини»(1989), Закони України «Про освіту» (2017), «Про дошкільну освіту» (2017), «Про загальну середню освіту» (2017), «Про охорону дитинства»(2001), Положення Кабінету Міністрів України «Про дитячі будинки» (2012), «Про Загальноосвітні та санаторні школи-інтернати» (2003), «Про спеціальні загальноосвітні школи-інтернати» (2008), Статути закладів суспільної опіки.
		Загальноосвітні школи-інтернати;	від 6 (7) до 17 років		
		Загальноосвітні санаторні школи-інтернати;	від 6 (7) до 17 років (*у межах одного року з метою мед. реабілітації, поліпшення здоров'я тощо)*		
		Спеціальні загальноосвітні школи-інтернати	Від 4-х до 18 років;		

409

Продовження таблиці 5.1.2

2	**Міністерство охорони здоров'я України**	Будинки дитини (загального типу та спеціалізованого призначення)	від народження до 3-х (4-х) років	1) Медико-соціальне обслуговування дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків, дітей з вадами фізичного та розумового розвитку, які, за висновком лікаря, не потребують стаціонарного лікування; 2) Організація спеціалізованої медичної допомоги, зокрема здійснення корекції та реабілітації дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку; 3) Забезпечення оптимальних умов для загального розвитку дитини та її життєдіяльності шляхом організації навчально-виховного процесу, відповідно до індивідуальних особливостей вихованців	Конституція України (1996); Закон України про «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (2015), Укази Президента України (Про концепцію розвитку охорони здоров'я (2000, 2011, 2017 рр.); Постанова Кабінету Міністрів України «Про організацію центрів соціальної допомоги» (2016) та ін., Накази МОЗ України, органів та служб охорони здоров'я; Типове положення «Про будинок дитини» (1999); статути закладів.
3	**Міністерство соціальної політики України**	Дитячі будинки-інтернати I-IV профілю;	від 4 до 18 років	1. Соціальний захист дітей: надання комплексу соціальних послуг (соціально-психологічне діагностування; соціальна, психологічна, педагогічна реабілітація; адаптація до сімейного оточення; соціально-медична реабілітація та оздоровлення; правове забезпечення); 2. Соціально-педагогічна корекція з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини; 3. Сприяння поверненню дітей до біологічних сімей; 4. Забезпечення відвідування дітьми загальноосвітніх	Закон України «Про органи і служби для дітей та спеціальні установи для дітей» (2017) та їх типових положень, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 09.06.1997 № 565 та від 08.01.2004 № 87; Накази Міністерства праці та соціальної політики України від

Продовження таблиці 5.1.2

		Притулки та центри соціально-психологічної реабілітації дітей	від 3 до 18 років	або інших навчальних закладів чи надання можливості для індивідуального навчання з урахуванням потреб та можливостей вихованців; 5. Сприяння формуванню у дітей власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки; 6. Надання психологічної та іншої допомоги батькам дітей (або особам, які їх замінюють), спрямованої на повернення дитини до сім'ї.	02.04.2008 № 173 та від 12.11.2007 № 607; Статути, типові положення про будинки-інтернати (2002, 2008, 2016)
4	**Міністерство юстиції України (державна пенітенціарна служба)**	Виховні колонії та арештні будинки для неповнолітніх правопорушників	від 16 до 18 років; за особливо тяжкі злочини з 14 до 18; *(або до закінчення строку покарання не більше ніж до 22 років)*	1. Контроль за здійсненням покарання за вчинене злочинне діяння неповнолітніх правопорушників у вигляді позбавлення волі за вироком суду з 14 до 18 років; 2. Створення необхідних умов для розумового, духовного, морального, психологічного, фізичного розвитку вихованця, його реабілітації та адаптації; 3. Надання права на здобуття освіти та професії; 4. Контроль за організацією якісного медичного обслуговування.	Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2011 з ред.2017); Кримінально-виконавчий кодекс України (2003, глава 3, статті 11-21); «Положення про дитячий будинок при виправній колонії» (2013), Наказ «Про порядок взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів

Продовження таблиці 5.1.2

		Будинки дитини при виправній колонії	діти віком до 3-х років, народжені засудженими до позбавлення волі жінками, спільно зі своїми матерями або окремо від них	5. Створення умов для проживання дітей спільно із засудженими матерями та окремо від них у приміщеннях будинку дитини. 6. Створення умов для розвитку, виховання та навчання дітей відповідно до їх віку. 7. Забезпечення стабільності і безперервності стосунків матері і дитини, сприяння розвитку дитини, створення умов, що забезпечують ігрову діяльність дітей, їх навчання, спілкування між собою у будинку дитини та за його межами. 8. Створення умов для вільного спілкування з дітьми засуджених жінок, які не виявили бажання проживати спільно з дитиною в будинку дитини. 9. Виховання у засуджених жінок відповідальності за свою дитину. 10. Сприяння набуттю матерями, які тимчасово проживають у будинку дитини, навичок самостійного життя з дитиною. 11. Організація медичної, соціально-педагогічної та адміністративно-господарської діяльності будинку дитини. 12. Організація надання послуг соціального, психологічного, педагогічного, правового, економічного, медичного, побутового, інформаційного та іншого спрямування тощо	соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2013) тощо.

Виходячи з результатів, наведених у таблиці 5.1.2., бажано підкреслити, що державний контроль та врегулювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні забезпечується «Правилами опіки та піклування» [421], де детально прописані й функції міністерств. Так, на органи освіти покладається вирішення питань щодо виявлення, обліку та передачі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування до дитячих будинків, шкіл-інтернатів різних профілів, на усиновлення, опіку (піклування) та ін..; органи в справах сім'ї та молоді, а також служби в справах неповнолітніх спрямовують зусилля на виявлення, облік та тимчасове влаштування безпритульних дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що утримуються в державних дитячих закладах чи знаходяться на вихованні в сім'ї (прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) та з інших питань, що належать до їх компетенції; органи соціального захисту населення забезпечують нагляд за своєчасним наданням соціально-побутових та медичних послуг громадянам не тільки похилого віку, але й інвалідам, дітям-сиротам, дітям з вадами фізичного та розумового розвитку, іншим особами, які цього потребують. У свою чергу органи охорони здоров'я здійснюють діяльність (діагностичну, лікувальну, експертну) щодо осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок психічних захворювань або визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними речовинами, а також щодо утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком до трьох років у будинках дитини.

Таким чином, сьогодні в Україні здійснюється допомога різним категоріям дітей, що потребують опіки, піклування, соціальної реабілітації, лікування, перевиховання тощо. Вирішенням цієї проблеми займаються безпосередньо заклади суспільної опіки через контроль з боку державних виконавчих органів, компетентних служб та міністерств, хоча згідно ст. 5 «Сімейного кодексу України» [482] пріоритет повинен надаватися саме

сімейним формам улаштування й виховання дітей та молоді, зокрема дитячим будинкам сімейного типу.

Оскільки вітчизняне законодавство підтримує три форми прийняття дитини в сім'ю – усиновлення, патронаж (або приймальне батьківство) та опіку (піклування), дитячі будинки сімейного типу вважаються найбільш ефективними у вирішенні визначеної проблеми.

Підкреслимо, що Дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім’я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи. Такий заклад бере на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не повинна перевищувати 10 осіб, враховуючи рідних дітей [144]. Порядок створення приватних дитячих будинків сімейного типу та влаштування в них дітей регулюється «Положенням про дитячий будинок сімейного типу» [418].

Згідно з «Положенням про дитячий будинок сімейного типу» рішення про його створення приймається районною держадміністрацією, виконавчим комітетом міської ради на підставі заяви приватних осіб або особи, які виявили бажання створити такий будинок, із урахуванням результатів навчання, подання відповідного центру соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді і висновку служби у справах дітей про наявність умов для його функціонування. До дитячого будинку сімейного типу можуть прийматися діти, які мають визначений статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Перевага надається дітям, які перебувають між собою у родинних стосунках, за винятком випадків, коли за медичними показаннями або з інших причин вони не можуть виховуватися разом. Як правило, дитячий будинок сімейного типу комплектується дітьми протягом дванадцяти місяців з дня його відкриття. Контроль за його комплектуванням здійснює місцева служба у справах дітей [144].

Згідно з реєстраційними даними Всеукраїнської громадської організації «Україна без сиріт» та асоціації «Моя родина», протягом 2017 року

функціонували дитячі будинки сімейного типу в кожному обласному центрі України. Найбільше таких установ зареєстровано в Дніпропетровській області – 40 будинків; Київській – 31; Закарпатській – 29; Черкаській – 21; Рівненській та Херсонській – по 17; Сумській – 16; Хмельницькій – 15; Львівській – 14; Одеській – 12; Кіровоградській – 11; Чернівецькій – 10; Запорізькій, Тернопільській, Харківській, Чернігівській – по 8 та в інших областях [143].

Серед осіб, які організували будинок сімейного типу, можна виділити таких батьків-вихователів, як О. Діцул (9 дітей), С. Гедз (12), Л. Іщук (12), В. Єдуш (9), С. Капран (7), І. Марінку (10), Н. та В. Міхайличенко (9), Ю. Сатенко (9), О. Соловйову (5), І. та С. Фісоченків (7), О. та Т. Штогрин (9) та багато інших. Ці сім'ї взяли на опіку дітей дошкільного віку й виховують їх до повноліття, причому досить часто з метою усиновлення.

На наш погляд, вирішення питання організації сімейних форм улаштування дітей-сиріт потребує додаткових зусиль з боку державних служб, громадських, церковних організацій, приватних ініціатив тощо. Ефективність такої (сімейної) моделі залежить від матеріальної підтримки опікунських сімей, активізації інформації про значимість та цінність сімейних форм улаштування дітей-сиріт, через висвітлення досвіду організації дитячих будинків сімейного типу, завдяки розширенню мережі курсів для усиновлювачів, прийомних батьків, опікунів та людей, які організовують будинки сімейного типу тощо.

Розуміючи значення організації та поширення приватних сімейних форм улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, варто підкреслити, що така модель може значно поглибити родинні стосунки між прийомними дітьми та опікунами (піклувальниками), надати дітям можливість відчути справжню сімейну атмосферу, прищепити ціннісні морально-духовні орієнтири у порівнянні з державними закладами суспільної опіки. Нагадаємо, що відповідно до чинної нормативно-правової бази в основу функціонування системи державних закладів суспільної опіки дітей

та молоді в Україні покладено віковий принцип, коли дитина від народження до повноліття може перебувати у декількох установах, що негативно позначається на її адаптації, довготривалому звиканні до нових умов життя, середовища, колективу. З іншого боку, значна кількість дітей в одному інтернатному закладі не може надати кожній дитині справжньої сімейної любові. Про це свідчать спогади опікунів, організаторів приватних дитячих будинків сімейного типу. Так, наприклад, родина Едуш з Харківської області, що виховує 9 прийомних дітей віком від 2,5 до 15 років (4 дівчат та 5 хлопчиків), згадуючи про рішення взяти з будинку інтернату одного хлопчика 3-4-х років, не змогла встояти перед 3-х річною дівчинкою, яка «підбігла до дружини, схопила її за руку і закричала: «Мама!». Виявилось, що їх там троє рідних: Ярик – 4,5 років, Христина – 3 роки та Оля – 1,5 роки. Під час бесіди з адміністрацією інтернатного закладу вдалось з'ясувати, що мати цих трьох дітей сама виховувалась у дитбудинку, отже «сюди і привела своїх дітей, відмовившись від них» [142]. Саме цей випадок підштовхнув молоде подружжя до організації власного дитячого будинку сімейного типу.

Виходячи з цього, можна констатувати, що сьогодні залишається невирішеною проблема організації діяльності державних інтернатних закладів на засадах сімейних форм опіки дітей та молоді. Це поширює ряд негативних явищ, оскільки недосконаліть формування сімейних цінностей впливає на психологічну депривацію, тобто заважає дитині задовольнити деякі свої основні (життєві) морально-духовні потреби впродовж тривалого часу, зокрема через:

а) дефіцит адекватного спілкування дітей з дорослими, коли немає можливості прислухатися до розмов батьків, стати свідком їхніх вчинків, радіти їхнім успіхам чи співчувати невдачам тощо;

б) відсутність практичного досвіду врахування сімейних традицій та організації домашнього побуту (сумісне ведення сімейного господарства, спільна трудова діяльність батьків і дітей, залучення дітей до розподілу

бюджету, визначення власного робочого місця для підготовки навчальних чи творчих занять, дотримання певних сімейних правил) тощо.

Отже, можна вважати, що дитячі будинки сімейного типу, а також інші приватні заклади, такі як Соціальний дитячий заклад опіки та піклування «Світанок» (Вінниця), Приватні дитячі будинки «Благодать» та «Надія» (Львів), Соціально-реабілітаційний центр для неповнолітніх «Прометей» (Полтава), Приватний дитячий будинок «Отчий Дім» (Харків) тощо, спеціально організовувались для поліпшення умов перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки на засадах сімейних форм улаштування та виховання. Ці заклади намагаються не обмежувати комунікаційний простір своїх вихованців, диференційовано підходити до регламентації часового розпорядку закладу, активно підтримувати індивідуальні нахили дитини до занять, творчості чи тимчасової зацікавленості, створювати умови для розвитку навичок прийняття самостійних відповідальних рішень замість формування споживацької позиції тощо.

За інформацією Міністерства соціальної політики України (див. додаток Г) на початок 2017 року в Україні функціонувало (без АР Крим, м. Севастополя, територій Донецької, Луганської областей, непідконтрольних українській владі) 946 дитячих будинків сімейного типу, в яких виховувалось 6 тис. 221 дитина, та 3 тис. 858 прийомних сімей, які виховували 7 тис. 87 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської піклування [504]. Всупереч такій значній кількості подібних приватних установ та опікунських сімей, за нашими підрахунками, це лише 20% від загальної кількості всіх дітей, що знаходяться у державних закладах опіки й піклування, враховуючи прийомні сім’ї та інші приватні установи, оскільки на початок 2017 року в Україні їх налічувалось 65 тис. 705 дітей [504].

5.2. Напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки досліджуваного періоду в сучасних умовах

Цінність історико-педагогічного дослідження полягає у встановленні відмінності чи схожості напрямів організації діяльності подібних закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні, які існували в минулому та функціонують сьогодні з метою виявлення спадкоємності, кінцевого етапу їх трансформації, визначення особливостей надання допомоги нужденним, серед яких діти-сироти, безпритульні, діти з певними вадами фізичного та психічного стану здоров'я, неповнолітні злочинці та ін.,

Першими двома закладами для порівняння були обрані схожі за напрямами надання допомоги нужденним – це странноприїмні будинки (*рус. странноприимные*) та богадільні.

Зауважимо, що відповідно до Енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Єфрона [511] странноприїмний – це власне будинок для опіки бідних мандрівників, що знаходилися в дорозі, але частіше такими будинками називали звичайні богоугодні заклади, що поєднували в собі богадільню з лікарнею-притулком для всіх нужденних та незаможних людей, де певну допомогу (притулок, їжу, полегшення страждання через медичне обслуговування) надавали й дітям, що мандрували разом з дорослими. Богадільні – це богоугодні заклади для улаштування й надання довготривалої (постійної) допомоги немічним, калікам, людям похилого віку, які не мали засобів для прожитку; бродягам, жебракам, неспроможним до заробітку, серед яких і люди старші, ніж 60-ти років і неповнолітні діти обох статей, що були молодші від 17-ти років; людям, які «впали» у бідність внаслідок нещасних обставин, сирітства, стану здоров'я [546, с. 101]. Крім цього, богадільні, як правило, містили спеціальні приміщення для улаштування, навчання, виховання та соціалізації дітей-сиріт через організацію навчально-

виховного процесу за програмами приходських навчальних закладів [740, арк. 18].

Сьогодні ці типи установ мають такі назви, як хоспіс (англ. Hospice), у тому числі й дитячий, центри соціального захисту населення, будинки-пансіонати тощо. Загальна назва «хоспіс» трактується як медико-соціальна установа для надання паліативної допомоги невиліковним хворим (переважно онкологічним) в останній стадії захворювання [604]. «Дитячий хоспіс» – це некомерційна установа педіатричної паліативної допомоги для неповнолітніх осіб (які не досягли 18 років) [370].

Розглядаючи більш детально «дитячий хоспіс», слід відмітити, що сьогодні в ньому надається медична, психологічна, емоційна, соціальна та духовна допомога дітям. Основна ідея дитячої хоспісної служби – дати можливість для повноцінного, якісного життя дітям з важкими і невиліковними захворюваннями та полегшити участь усіх членів родини, що перебувають з дитиною у такому спеціалізованому закладі.

Згідно Наказу Міністерства охорони здоров'я України від 21.01.2013 року за № 41 «Про організацію паліативної допомоги в Україні» [426] визначено основні складові паліативної допомоги: «попередження та лікування хронічного больового синдрому; симптоматична терапія, догляд, психологічна і духовна підтримка пацієнта та його родини». Також, у п. 3.2 визначається, що паліативна допомога надається у стаціонарних, амбулаторних умовах, відповідних спеціалізованих лікувально-профілактичних закладах або вдома.

За даними Міністерства охорони здоров'я паліативної допомоги сьогодні потребують 17 тис. дітей. Проте за розрахунками ЮНІСЕФ (*United Nations International Children's Emergency Fund*), їх кількість значно більша і становить від 40 до 70 тисяч [366]. На думку багатьох фахівців (С. Березенко, Р. Ілик, К. Яриніч та ін.) така розбіжність у статистичних покажчиках свідчить про недостатню увагу держави щодо вирішення проблеми невиліковно хворих дітей. Підтвердженням цьому є те, що, незважаючи на

таку значну кількість невиліковних маленьких пацієнтів, в Україні (на початок 2018 року) існує лише два дитячих хосписа – один у Івано-Франківську, другий у Харкові. Крім того, й досі не налагоджена система забезпечення всебічної психологічної та соціальної підтримки маленьким пацієнтам, яким встановлено смертельний діагноз, та членам їх сімей, зокрема, консультацій психологів, програм адаптації, занять з волонтерами тощо.

Слід сказати, що вищезазначені дитячі хосписи дійсно не можуть надати допомогу всім нужденним дітям та їх родинам, оскільки розраховані на невелику кількість пацієнтів. Наприклад, Харківський дитячий хоспіс (при міській лікарні №5) розрахований на постійне перебування лише 20 дітей з батьками. Позитивним є те, що при цьому закладі планується відкрити додаткові амбулаторії для прийому дітей з розладами аутичного спектру та іншими психоневрологічними діагнозами, а також новий дитячий садок при профільному диспансері, про що йшлося на засіданні виконавчого комітету Харківської міської ради 12 жовтня 2017 року [89].

Відкриття дитячих хосписів має певні переваги над амбулаторними відділеннями спеціалізованих профільних лікарень, оскільки значний напрям їх діяльності спрямований не лише на покращення якості життя дітей з вродженими і спадковими хворобами та полегшення страждання невиліковно хворих дітей у термінальній стадії захворювання (надання постійних знеболювальних препаратів тощо), але й для проведення необхідних психолого-педагогічних й медичних консультацій батьків вузькими спеціалістами (психологи, медики, соціальні працівники), навчання батьків під час виписки дітей додому, навіть збереження родин, у яких є важкохворі діти, адже дуже багато сімей розлучаються, не витримуючи такий важкий тягар.

Попри це, Комітет з питань охорони здоров'я в України, в межах засідання «круглого-столу», що відбувся 27 квітня 2016 року на тему: «Паліативна допомога дітям: право на отримання медичної допомоги та

знеболення» [366], ухвалив відповідну резолюцію, завдяки якій передбачається:

1. Розвиток мережі дитячих паліативних відділень, кабінетів, дитячих хоспісів та забезпечення у них можливості всебічного розвитку дітей. Зазначено, що історія таких закладів паліативної допомоги та хоспісів дуже давня, адже странноприїмні будинки (будинки для мандрівників) створювались ще за доби Київської Русі при монастирях, у яких надавалася певна медична допомога всім нужденним, зокрема дітям.

2. Запровадження системного підходу до розвитку паліативної допомоги в Україні з метою покращення надання медичних, психологічних послуг, соціальних умов всім, хто цього потребує.

3. Забезпечення нормативно-правового врегулювання у сфері паліативної допомоги дітям. Сьогодні паліативна допомога визначається як медична, отже, відповідно до законодавства, медичну допомогу можуть надавати тільки спеціальні заклади [426]. На думку А. Антонової, координатора паліативного напряму роботи благодійного медичного центру м. Києва, ця законодавча норма, не дозволяє, наприклад, церковним громадам або громадським організаціям відкривати хосписи для дітей, що значно гальмує розвиток їх мережі [367].

4. Переосмислення доступності лікарських засобів для забезпечення якісного життя паліативного пацієнта (знеболювальні дитячі препарати, анальгетики тощо) за рахунок коштів державного бюджету.

5. Вирішення проблеми заборони батькам хворих дітей на перебування з ними у реанімаційних відділеннях закладів охорони здоров’я, оскільки переважною мірою лікарські заклади керуються власними внутрішніми правилами, що містять певні обмеження, і тим самим грубо порушують права важкохворих дітей та їх батьків на сумісне перебування [366].

Таким чином, странноприїмні будинки та богадільні минулого сьогодні трансформувалися у такі заклади суспільної опіки, як хосписи, центри

соціального захисту населення, будинки-пансіонати тощо. У межах нашого дослідження значної уваги потребує аналіз діяльності дитячих хоспісів для педіатричної паліативної допомоги неповнолітнім особам, зокрема невиліковно-хворим дітям. Так, протягом багатьох віків, починаючи майже за доби Київського князівства, допомога невиліковно-хворим дітям надавалась не лише у лікарнях, але й у таких закладах, як странноприїмні будинки та богадільні. Аналізуючи їх діяльність, можна підкреслити, що вони знаходились майже в кожному місті, а напрями роботи не зводилися лише до надання притулку, даху чи їжі, оскільки турбувались і про фізичний, морально-духовний стан підопічних через надання посильної медичної допомоги, читання й аналіз священних писань, молитов, тобто завдяки реалізації медико-психологічного й соціального напрямів роботи.

Сьогодні така роль допомоги невиліковно-хворим дітям відводиться медико-спеціалізованим закладам, центрам педіатричної паліативної допомоги, де не завжди надається якісна психологічна допомога, зокрема батькам та іншим членам хворої дитини. Для надання дійсної необхідної медичної допомоги та психологічної підтримки спрямовані дитячі хосписи, проте їх кількість (2 – у Івано-Франківську та Харкові) не може остаточно вирішити запити всіх нужденних дітей, їх батьків та родичів.

Виходячи з цього, вважаємо актуальною укладену резолюцію Комітету з питань охорони здоров'я в України стосовно розвитку мережі дитячих паліативних відділень, кабінетів, дитячих хоспісів та забезпечення в них можливості всебічного розвитку дітей; запровадження системного підходу до розвитку паліативної допомоги в Україні; забезпечення нормативно-правового врегулювання у сфері паліативної допомоги дітям, зокрема щодо дозволу відкривати подібні установи приватними особами, церковними й громадськими організаціями під пильним контролем з боку медичних інституцій тощо. Як відомо, подібні заходи широко запроваджувались державою протягом XIX – початку XX століття, отже, досвід минулого може бути корисним, зокрема в змісті поліпшення нормативно-правових,

юридичних та інших номенклатурних умов для відкриття й ліцензування подібних закладів опіки.

У досліджуваний нами період особливого значення набували робітничі будинки та дитячі будинки працьовитості, що створювалися виключно для працевлаштування (зазвичай примусового) людей (дітей), надання роботи, їжі та притулку всім нужденним. При таких установах організовувались професійні курси навчання певному виду ремесла, не виключаючи вивчення загальноосвітніх предметів з акцентом на морально-духовний напрям перевиховання. Найбільш значимим для дітей вважався будинок працьовитості, оскільки він виконував низку соціальних функцій у справі суспільної опіки та піклування. Наприклад, окрім нічліжного приміщення при цьому закладі функціонувала початкова школа для бідних дітей, майстерні для навчання дітей певному ремеслу (пошив картузів, переплетіння рогіжок для стільців, плетіння кошиків, кравецькій, шпалерній і столярній майстерності та інше) [163]. Тобто, діти мали можливість отримати початкову освіту, навчитися певному виду ремесла, заробити гроші для себе та своєї родини тощо.

Сьогодні праця неповнолітніх осіб урегульована трудовим законодавством [229, 403, 415], що не дозволяє приймати на роботу осіб, молодше 16 років. Виходячи з цього, такі «історичні» типи дитячих установ як «робітничі будинки» та «будинки працьовитості» в умовах сьогодення втратили свою актуальність. Попри це, неповнолітні особи мають право на отримання грошової допомоги (стипендії) під час здобуття професійних здібностей та трудових навичок у технічних чи гуманітарних училищах або завдяки навчальній практиці на підприємствах тощо.

Порівнюючи такий тип установ як дитячий притулок, слід визначити, що за своїми функціональними обов’язками він сьогодні суттєво відрізняється від подібного, що функціонував у межах досліджуваного періоду. Наприклад, упродовж XIX – початку XX століття за типом функціонування притулки поділялись на постійні, де діти перебували

цілодобово; денні, де діти могли перебувати протягом дня, а також змішані, в яких частина дітей проживала постійно (діти-сироти), а частина перебувала тільки вдень, решту часу діти знаходились у родичів або опікунів. Сьогодні такий тип установи зі схожою назвою «дитячий притулок» – це лише заклад для тимчасового перебування дітей терміном до 90 діб. Саме за цей період соціальні служби мають остаточно вирішити питання подальшого місцевлаштування дитини. Якщо порівнювати з минулим, то для тимчасового перебування дітей (підкинутих, знайдених, залишених) та з метою їх подальшого улаштування на постійне місце перебування в заклади суспільної опіки чи на патронат в сільську родину, були призначені спеціальні «сирітські приймальні». Тобто, як бачимо, змінилась лише назва типу установи.

З іншого боку, коли ми розглядаємо виправний (виховний) притулок та землеробські колонії у минулому, то в умовах сьогодення для неповнолітніх злочинців існують так звані «виховні колонії», які за своїми функціями та метою нагадують ті ж самі виправні (згодом виховні) притулки минулого, що були призначені для виправлення і перевиховання неповнолітніх осіб, а також з метою попередження або припинення вчинення вихованцями нових злочинів. У цих установах неповнолітні діти отримували освіту та професійну спеціальність. Основною різницею між цими установами є те, що у досліджуваний нами період до виправних притулків направлялися не лише малолітні злочинці, але й невинні діти, які слідували за батьками у тюрми чи арештні будинки.

Сьогодні першочерговим завданням виховної колонії є створення необхідних умов для розумового, духовного, морального, психологічного, фізичного розвитку вихованця (неповнолітнього злочинця) з метою його реабілітації та адаптації в соціумі. Нині діти, які залишилися без сімейної, родинної турботи унаслідок засудження батьків до відбування покарання, направляються, як правило, до інтернатних закладів, а не до виховних

колоній, оскільки контингент дітей там складається лише з неповнолітніх злочинців.

Більш схожими між собою за напрямами, формами та змістом надання допомоги дітям-сиротам можна вважати такі заклади суспільної опіки дітей та молоді, як виховні та сирогодувальні будинки, що функціонували в минулому в порівнянні з будинками дитини, дитячими будинкам та школами-інтернатами сьогодення. Відмінність між цими установами полягає в тому, що у досліджуваний нами період дитина могла перебувати одразу (від народження до повноліття) в одному закладі (наприклад, Виховний будинок), тоді як сьогодні в основу функціонування цих закладів суспільної опіки покладено віковий принцип. Тобто, дитина, як правило, від народження до повноліття перебуває у декількох вищевказаних установах.

У той же час такий тип установи як «сирітський будинок» приймав дітей-сиріт виключно від 7 до 11 років, що сьогодні можна порівняти зі школою-інтернатом.

Порівнюючи сирітські заклади опіки минулого з інтернатними дитячими установами сьогодення бажано звернути увагу й на такий аспект як врахування соціальної нерівності. Тобто, протягом усього досліджуваного нами періоду заклади суспільної опіки брали до уваги становість підопічних, особливо під час трудової підготовки дітей-сиріт. Відповідно до цього складалася програма виховання, освіти і навчання дітей трудовим навичкам, визначалися ремесла. Наприклад, у тих притулках, де переважна більшість дітей складалася з числа жебраків, давали підготовку в основному до ремесел, якими володіли зазвичай нижчі робітничі стани. У порівнянні з цим училища святої Катерини чи Миколаївський сирітський інститут, що знаходилися під управлінням Відомства установ імператриці Марії, брали дівчаток – дворянок і відповідно давали їм професію домашньої вчительки, навчали витонченим рукоділлям тощо. Приблизно цьому ж навчали й вихованок дитячого сирітського притулку при Маріїнському жіночому

єпархіальному училищі імені Марії Магдалини, який брав під опіку дочок священиків [492].

Таким чином, можна констатувати, що за своїми функціональними особливостями заклади суспільної опіки минулого були спрямовані на надання допомоги різним категоріям дітей з числа безпритульних, жебраків, сиріт. Проте, порівнюючи їх діяльність з сучасними подібними установами, можна відзначити, що одні з них втратили свою актуальність (робітничі будинки, дитячі будинки працелюбності) чи повністю були реорганізовані (виховні дома, сирітські інститути), інші, змінивши назву, продовжують існувати, виконуючи ті освітньо-виховні функції, що були започатковані наприкінці XVIII – початку XX століття (виправні колонії, школи-інтернати). Деякі з них, залишивши історичну назву, продовжують виконувати соціальні функції інших установ (дитячі притулки).

Що стосується спеціалізованих закладів суспільної опіки (училища для глухонімих, сліпих, душевнохворих та ін.), то сьогодні вони продовжують функціонувати з метою надання медико-реабілітаційної допомоги підростаючому поколінню, враховуючи досвід минулих років, розробляючи нові методики навчання, виховання й лікування, а також психолого-педагогічну підтримку не лише дітям, але й батькам.

Аналіз генезису організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні, що функціонували упродовж досліджуваного періоду відповідно до виокремлених етапів, дозволяє констатувати наявність багатьох цінних ідей, порад, рекомендацій, які можна взяти для усвідомлення або з метою ефективного використання надбань минулого в умовах сьогодення.

Наприклад, досить ефективно, на наш погляд, у дитячих виправних притулках була організована система «перевиховання» дітей, що скоїли злочин, безпритульних, жебраків, які могли стати на шлях до злочинності, тих, хто потребував соціалізації у зв’язку з важкими життєвими умовами, пов’язаними з батьківською бездоглядністю, бідністю тощо. Ці аспекти

яскраво висвітлені в циклі статей, звітів, розпоряджень, що друкувались в журналі «Тюремний вісник». Наведемо деякі приклади організації навчально-виховного процесу в цих установах, оскільки запропонована вітчизняна система роботи з «важкими» дітьми мала свої позитивні результати та широко переймалася й використовувалася зарубіжними установами такого типу.

Так, наприклад, журнал «Тюремний вісник» за 1897 рік (№6) детально віддзеркалює організаційні моменти в системі виховання дітей, починаючи з перших кроків: доставки» дитини до притулку. Зазвичай, цей процес доручався спеціально виокремленим особам – вихователям або вчителям ремесел, а в деяких випадках це виконувалось судовою владою, яка, не попередивши директора, етапувала свого підопічного до притулку. Згідно даних журналу, прибуття новачка до притулку супроводжувалось спілкуванням з ним, що мало на меті вияснення його стану здоров'я, наявності в нього сім'ї, роз'яснення щодо його майбуття, висловлення співчуття, підбадьорювання тощо. Все це, а також врахування віку, моральної поведінки, рівня освіченості і статті засудження було основою для влаштування дитини до відділення або сім'ї [199, с. 271].

Зауважимо тут, що перші 2-3 місяці відводилось новому вихованцю для адоптації: він не мав спеціальних занять, брав, за бажанням, посильну участь у роботі столярної чи взуттєвої майстерні, ознайомлювався з роботою на фермі тощо. Разом з тим, це був час уважного спостереження за підлітком з боку вихователів з метою детального визначення його певних нахилів, здібностей, умінь. Наступним кроком у системі виховання підлітка було одночасне навчання грамоті та залучення до вивчення визначеної для нього справи у якійсь майстерні. При цьому брались до уваги розумовий розвиток вихованця, стан його фізичного здоров'я, його схильності, іноді враховувалось бажання батьків. Періодично директор та вихователь вели індивідуальні бесіди з вихованцем, акцентуючи на його колишньому житті, скоєному злочинові тощо. Як свідчать дані «Тюремного вісника», результати

цих бесід підсумовувались у спеціальному кондуїтному журналі, куди обов'язково включались відомості про поведінку чи аморальні схильності підлітка, прояви його здібностей, сумлінність на заняттях у класі чи майстерні, його захворювання [199, с. 271-272].

Звернемо увагу також на питання, які цікавили вихователів, що, на наш погляд мало на увазі їх спробу визначити, як відбувається моральне «переродження» підопічного: Як впливають на вихованця рідні та близькі родичі? Яке ставлення дитини до родичів під час побачень з ними в притулку або в процесі листування з ними? Як впливають на підлітка заходи покарання, яке ставлення дитини до свого проступку? Який вплив на вихованця мають відпустка додому? [199, с. 272].

Аналіз діяльності Харківського виправного притулку, який свого часу вважався одним із кращих у плані перевиховання «педагогічно-занедбаних» дітей, дозволяє констатувати, що він мав про кожного свого вихованця повні відомості – про колишнє життя; про результативність освітньо-виховної методики в змісті соціалізації особистості за весь час перебування дитини у притулку; про тих, хто нещодавно вибув (за письмовими довідками; через відвідування їх у місцях проживання самим директором; завдяки інформації колишніх вихованців про життя своїх однокласників тощо).

Це стверджує загально-порівняльний огляд трьох звітів: Харківського, Херсонського притулків та Курського землеробського училища за 1908 рік. Згідно утверджень автора цього порівняльного аналізу, однією з традицій Харківського виправного притулку був постійний зв'язок з колишніми вихованцями. Вказувалось, що «один служить начальником залізничної станції», інший – витримав іспит за курсом 6-ти класного міського училища і «служить на телеграфі», третій – обер-кондуктор, четвертий – «завідувач модельною майстернею у середньому навчальному закладі» тощо [44, с. 595].

Отже, з урахуванням здебільшого девіантної поведінки дітей, яка привела до скоєння злочинів, що передувало їх перебуванню у виправному

закладі, слід зробити висновок про результативність справді гуманної виховної системи Харківського виправного притулку з « важкими дітьми».

Наприклад, у черговому звіті цього закладу виокремлювались найбільш ефективні методичні прийоми роботи з дітьми, акцентувалось на труднощі й ефективні прийоми та методи «перевиховання», вказувалось на педагогічні й психологічні аспекти, з якими зіштовхувались вихователі, проте, як указувалось у звіті, координація зусиль усього педагогічного колективу сприяла багато де в чому зміненню ситуації в кращий бік та вирішенню складних виховних проблем.

Аналіз цих звітів дав можливість для висновку про вказані методи і прийоми виховної роботи. Передусім, описуючи першу зустріч з підопічним, не вказуючи його повного імені (лише ініціали), вихователі давали детальний опис його характеру та поведінки. Слід наголосити, що інколи вихователі були змушені самостійно «конвоювати» неповнолітніх злочинців з різних місць до конкретного притулу. Наприклад, один з вихователів, супроводжуючи малолітнього злочинця з міста Слов'янськ до Харківського виправного притулку, вказував у своєму звіті: «Вночі, коли у вагоні потягу всі спали, цей 10-річний хлопчик встиг скоїти низку нових злочинів: з майданчика вагону він викинув свої старі потерті чоботи та надів нові черевики одного з пасажирів, що стояли поруч; замість невеликого вузлика, який був у хлопчика напередодні, було знайдено великий пакунок (хлопчик встиг вночі вкрасти й деякі речі інших пасажирів)». Далі розповідалось про повернення власникам усього награбованого з поясненням, що скоївший крадіжку надсилається до виправного притулку [199, с. 273].

Як з'ясував директор Харківського виправного притулку, батьки цього підопічного померли в його чотирьохрічному віці; він має сестру «віку та місцепроживання невідомого»; перебуваючи після смерті батьків у свого дядька, у більш пізньому віці він був відданий майстрові для навчання кравецькій справі. До крадіжок, як вказувалось, хлопчик призвичаївся за наказом господаря майстерні викрадати дошки з двору сусідньої пекарні, що,

врешті-решт, і послужило основою його направлення на перевиховання у виправний заклад.

Як вказувалось в індивідуальній характеристиці цього підопічного, в період адаптації він постійно схилявся до кримінальних звичок: до кражі цукру у свого товариша або шкарпеток у одного із службовців, даючи пояснення своєму вчинку лиш тим, що «так захотілося». Разом з тим, увага директора та вихователя до хлопчика, систематичне проведення виховних бесід і постійний нагляд за ним привели до перевиховання підопічного, внаслідок чого його було зараховано до учнів школи садівництва. Зауважимо тут на корисність роз'яснювальних бесід для старших вихованців притулку з метою попередження їхніх глузувань, поштовхів над найменшими вихованцями. Отже, як бачимо, враховуючи гарні результати застосованих виховних методів, їх можна взяти й до арсеналу вихователями сучасних інтернатних закладів [199, с. 273–274].

Звернемо увагу також і на педагогічні здобутки притулку при вирішенні типової педагогічної ситуації для будь-якого навчального закладу, коли хтось із дітей з метою більш комфортного перебування в колективі або для звільнення від занять вдається до симулювання хвороби. Про такий випадок свідчить характеристика на одного з вихованців (О-ко), який симулював напади епілепсії, хоча за характеристикою директора «хлопчик був тихий, старанний та здібний до наук» [199, с. 274]. Правда, після дев'ятимісячного лікування в губернській лікарні лікарі прийшли до висновку: «симулянт, який тільки прикидається хворим». Внутрішнє розслідування вияснило: хтось із знайомих переконав хлопчика, що даний діагноз допоможе йому залишити притулок. Постійний нагляд за вихованцем у комплексі з призначенням медичних засобів («від мушки»), а також належні вказівки його матері «вилікували» симулянта, який повернувся в притулок, протягом останнього часу був слухняним, працьовитим, успішно пройшов курс садівництва й виконував садові роботи цілком осмислено, завдяки чому відпускався додому [199, с. 274].

Для сучасних вчителів та педагогів можна запропонувати взяти на озброєння й такий прийом, який рекомендувало керівництво виправного закладу під час виникнення труднощів щодо пошуку винних у скоєних злочинах та методів впливу на них. Так, директор Харківського виправного притулку наводив доволі знайому ситуацію з крадіжкою й радив, виходячи з тієї чи іншої ситуації, намагатися розсудливо та оптимально зважувати всі «за» та «проти» перед тим, як залучати до вирішення цієї проблеми сторонніх осіб. Наприклад, у кращого вихованця одного з відділень (сім'ї) стали пропадати різні речі: навчальні підручники, предмети одягу, гербарій тощо. При відсутності на той час дітей «з нахилами до злочинів» директор і вихователі довгий час були здивовані таким випадком.

Причину виявили при окулірuванні вихованцями плодових дерев. Приблизно через годину було виявлено зіпсовану роботу одного з кращих учнів. На цьому ж місці випадково помітили іншого вихованця, який «нишком щось мудрував», тому саме його запідозрили в пошкодженні дерев. Згідно даних, наведених у звіті за 1896 рік й оприлюднених у журналі «Тюремний вісник» за 1997 р. (№6), вихователь «обережно і тактовно» звернувся до цього учня, наодинці опитав його, внаслідок чого той повністю визнав свою провину у псуванні окуліровок, а також – у скоєних раніше крадіжках. Виявлена була і причина цього вчинку: двоє друзів (винний і потерпілий) ще до притулку отримали вищу, ніж народне училище, освіту, мали характеристику «здібних учнів». Проте надалі потерпілий, демонструючи кращі результати у навчанні, роботі, набув більшу симпатію й довіру у вихованців, що й викликало почуття заздрості у його друга. Внаслідок спілкування з вихованцями винний дав обіцянку уникати таких вчинків і, згідно свідчень наглядача, обіцянки дотримувався [199, с. 274-275].

Детально проаналізувавши характер і поведінку правопорушника (з одного боку – вразливий, нервовий, з іншого – озлоблений), директор понизив йому розряд з 3-го до 4-го з формулюванням «в силу справедливості та морального задоволення постраждалих дітей», хоча він мав змогу

отримати 2-й розряд. Додатково він порадив цьому вихованцю перейти до іншого відділення за самостійним вибором так званої сім'ї [199, с. 275].

Як на нашу думку, цей епізод яскраво свідчить про те, що і сьогодні багато неприємних ситуацій, зокрема в закритих закладах суспільної опіки (виправні притулки, дитячі колонії, інтернати), можна вирішити внутрішніми силами, без втручання зовнішніх слідчих органів. Це підтверджується й іншим подібним випадком щодо проблеми попередження скоєння крадіжок. Наприклад, деякі вихованці Харківського притулку були помічені під час дрібних крадіжок: один вихованець (черговий їдальні), «сором'язливий, добрий хлопчик» поцупив шматок хліба за півгодини до сніданку; інший, – працюючи вранці на городі, вкрав у садівника тарань і шматок хліба. При розмовах з'ясовувалося, що ці діти просто хотіли їсти, оскільки за встановленим режимом дня діти вечеряли о 8 годині вечора, а сніданок починався о 8 годині ранку, при цьому прокидалися діти влітку близько 4-5-ої години ранку, щоб полити квіти або попрацювати на власних грядках. Зважаючи на це, директор зробив вчасне і розумне розпорядження: «видавати по невеликому шматку хліба з сіллю кожній дитині після закінчення ранкової молитви, а потім о 8 годині ранку – гарячий сніданок». Згідно слів директора, «вихованці були цим рішенням цілком задоволені, хования шматків хліба припинилося» [199, с. 276]. Отже, бачимо тут правилі дії керівництва виправного закладу: вияснити передусім причину якогось вчинку й відповідно реагувати, не вдаючись до покарань.

З метою особистісно-орієнтованого підходу, визначення індивідуальних здібностей дитини, її досягнень у навчанні, нахилів до праці, психологічних переживань та фізіологічного стану ефективним вважалось використання дітьми спеціальних книжок-щоденників. Уважаємо, що сучасні вчителі, педагоги, класні керівники можуть запропонувати і своїм учням, вихованцям використовувати щось подібне, оскільки аналіз історико-педагогічних досліджень показав, що у такі записники вихованці фіксували все, що робили протягом дня: на заняттях, у майстернях, на фермі; як себе

почували у фізичному та психологічному відношенні; як проводили вільний час – із батьками чи за книгою; з якими новими особливостями зіткнулися діти протягом дня тощо. Такі щоденники періодично перевіряли наставники, куратори груп, директор і, порівнюючи дитячі записи зі спостереженнями вихователів, керівництво отримувало більше інформації та могло прийняти правильне рішення: подякувати дитині, надати індивідуальну пораду, вказати на труднощі, висловити зауваження тощо [199, с. 279].

У сучасній педагогічній практиці, з огляду на необхідність піднесення емоційної, духовної сфери кожної дитини, особливо дитини-сироти, можна запропонувати частіше використовувати такі позакласні заходи, як театральні студії, групові хори, улаштування «читання за туманними картинками» релігійно-морального і повчального змісту, організовувати заняття зі створення виробів для «чарівного ліхтаря» та, у зв'язку з цим, пристрої різнокольорової ілюмінації. Наприклад, наприкінці XIX -початку XX століття діти-сироти прикрашали такими власноручно створеними виробами двір, будівлю, алею та інше, що приносило неймовірну радість дитині, збагачувало її емоційні враження.

Можна запропонувати сучасним педагогам інтернатних закладів брати разом з дітьми активну участь в урочистих заходах не лише в стінах власного закладу, але й на різних міських майданчиках. Наприклад, вихованці Харківського притулку брали участь у святах найближчого поселення Дергачі: виконували народний гімн, коронаційну кантату, складену одним із Харківських вчителів музики, були присутні на загальній літургії та молебні. Завдяки підтримці голови комісії з улаштування народних читалень у Харкові С. Раєвського, діти отримували різні подарунки (книжки, картинки, носові хустки, чашки, ласощі), каталися на каруселях, влаштовували фейерверки тощо [199, с. 280].

Отже, вважаємо доцільним повернення такої традиції, бо, як показує практичне значення таких свят, – це дає можливість кожній дитині проявити власні елементи творчого підходу, самостійності, збагачує особисті

враження, викликає задоволення, створює атмосферу справжнього сімейного свята, якого так не вистачає дітям-сиротам.

Виходячи з результатів дослідження, одним із напрямків ефективного підвищення знань дітей та з метою заохочення до саморозвитку в закладах суспільної опіки не обмежувались лише рамками програмного курсу. Наприклад, корисними і цікавими при Харківському дитячому притулку вважалися заняття військовими вправами, навчання співу, організація екскурсій, виставок, зустрічей з видатними спеціалістами тієї чи іншої галузі науки. Так, наприклад, на виставці креслярських проектів фахівець В. Пржепіорський роз'яснював дітям харківського притулку основи проектування та розвитку сільського господарства. Під час ознайомлення з виставкою зоологічного кабінету С. Ляпідевський читав «учням-садівникам» лекції з анатомії людини з переходом до анатомії тварин, супроводжуючи розповідь демонстрацією моделей, тоді як у притулку діти могли вивчати цю тему лише за картинками в книзі [290, с. 512]. Таким чином, організація спеціальних екскурсій, виставок, лекцій більше сприяла розвитку інтересу дітей до певного виду ремесла, ніж класні заняття у стінах виправного притулку.

Зауважимо, що в досліджуваний період ті заклади суспільної опіки дітей та молоді, що довели свою ефективність у вихованні дітей-сиріт, безпритульних, неповнолітніх злочинців чи дітей з певними вадами фізичного чи психічного захворювання, високо оцінювались державою, їх діяльність широко висвітлювалась на сторінках педагогічної преси. Крім цього, запроваджувались заходи щодо передачі практичного досвіду іншим керівникам та вихователям подібних установ. Наприклад, відомо, що для вивчення кращого досвіду ведення справ стосовно опіки дітей та молоді до Харківського виправного притулку прикомандировували директорів інших притулків. Так, з матеріалів часопису «Тюремний вісник» відомо, що в 1897 році при цьому закладі пройшли свого роду підвищення кваліфікації директори Таганрозького притулку О. Кібальников (півтора місяця) та

Тверського М. Оптовцев (півтора тижня) [199, с. 280–281]. Водночас, на сторінках тогочасної преси, вказувалось, що «виховна система Харківського притулку заслуговує найвищої уваги та, завдяки її схожості з американською системою примусового виховання, потребує наслідування всіма вітчизняними притулками подібного типу» [290, с. 512].

Слід зазначити, що ефективність освітньо-виховної системи Харківського виправного притулку документально підтверджується й листами вихованців цього закладу до своїх батьків. Так, наприклад, один із хлопчиків (Іван) писав своєму батькові: «Милі й дорогі батьки ..! Зараз нам з Грицьком не нудно жити у притулку. Нас обох навчають у школі. Ходимо ми й у столярну майстерню, але за верстаком ще не працюємо, бо маленькі на зріст, тому допомагаємо іншим у чомусь. Іноді сваримося між собою, навіть недавно вступили у бійку, але вихователь нас примирив. Нам тут жити добре. Ми всім задоволені» [194, с. 886].

Безумовно, поряд із достатньою кількістю позитивних моментів, слід вказати і на деякі недоліки в організації діяльності закладів суспільної опіки, зокрема в напрямі перевиховання неповнолітніх злочинців. Так, наприклад, на початок ХХ століття наявна кількість виправних притулків та колоній (52, серед яких 10 в Україні) [158, с. 111-112] була недостатня, щоб надати належну допомогу всім неповнолітнім злочинцям, отже значна частина дітей потрапляла до справжніх (дорослих) тюремних установ. Окрім цього, до тюремних установ чи виправних притулків направлялися навіть зовсім невинні діти, які слідували за своїми батьками, засудженими до покарання, якщо їх не брали на виховання родичі. Отже, незважаючи на те, що діти при тюремних закладах знаходились окремо від дорослих, навколишнє середовище не сприяло морально-духовному розвитку особистості, якісному освітньому процесу дітей через відсутність шкіл, організації розвивального дозвілля тощо.

Розкриваючи практичний досвід організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні, необхідно звернути увагу й на

роль спеціалізованих установ для глухонімих, сліпих, душевнохворих, оскільки особливі методи, форми та напрями їх роботи значно сприяли розвитку вітчизняної медико-реабілітаційної школи, розширювали горизонт розуміння сутності освітньо-виховної системи в роботі з дітьми-інвалідами.

Так, протягом усього досліджуваного періоду, паралельно з відкриттям спеціальних училищ для глухонімих дітей, йшла активна розробка методики їх навчання. Одним із перших таких методистів був Г. Герценштейн (1851-1899), вітчизняний медик, доктор медицини, приват-доцент Військово-медичної академії, який навчався у Харківському університеті та закінчив Медико-хірургічну академію. У науковій статті «Глухонімота та глухота» вчений яскраво висвітлив чинні на той час методи навчання глухонімих дітей, проаналізував відомі методики. Насамперед, автор статті схарактеризував три найпоширеніші в світі методики навчання глухонімих: 1) французька, яка побудована на вивченні мімічних образів; 2) німецька, що передбачає звуковий метод або чисто усне мовлення; 3) змішана система.

Як зазначав учений, мімічний спосіб був найбільш легким для засвоєння, бо для вираження окремих букв і цифр людина обирала спеціальну форму положення пальців однієї або двох рук. З цього приводу Г. Герценштейн зауважував, що при Санкт-Петербурзькому училищі для глухонімих завдяки цьому методу діти влаштовують аматорські вистави, «ставлять вельми складні п'єси, цілком ясні та зрозумілі глухонімий публіці. Німецький метод усного мовлення передбачав навчання глухонімого не тільки членороздільній мові, але й мистецтву читання по губах співрозмовника. Нарешті, змішаний метод сприяв навчанню усного мовлення та міміці одночасно [108].

Зазначимо, що значна кількість тогочасних учителів обирала для глухонімих усний (німецький) метод з тих причин, що міміка, притаманна французькій методиці навчання, дозволяла «виокремити глухонімого з товариства завдяки широкій жестикуляції»; крім того, для розуміння «мови» рухи мають бути чіткими та спритними, «що важко зробити, наприклад, у

темну годину», й особливо тому, «що зрозуміти глухонімого міг тільки інший глухонімий» [108]. Переваги звукового методу полягали в тому, що він надавав глухонімим можливість спілкуватися не тільки між собою, але й розуміти «здорову» людину.

Незважаючи на загальновизнану перевагу методу усного мовлення, у самій Німеччині було чимало супротивників цієї методики, які наголошували, що: а) діти із середніми здібностями важко засвоюють цей спосіб; б) оскільки глухонімий слухає «очима», обличчя співрозмовника має бути максимально освітлено; в) губи не повинні бути закритими вусами; г) уся увага слухача має бути спрямована на вуста співрозмовника, «що важко зробити при веденні громадських бесід». Що стосується змішаного методу, то, окрім усього іншого, акцентувалось на складності такого навчання [108].

Аналізуючи освітньо-виховну систему роботи з глухонімими дітьми, слід додати, що у 1900 році було прийнято нове «Положення про Санкт-Петербурзьке училище для глухонімих» [388], згідно з яким усі експерименти з методики навчання глухонімих дітей були припинені, залишивши лише «усний» спосіб (за допомогою усного мовлення) та «мімічне» навчання мовою жестів й лише у спеціальних відділеннях для дорослих, які пізніше також були ліквідовані. Відповідно до Статуту метою училища для глухонімих вважалось загальне виховання та спеціальне (трудове) навчання дітей обох статей: як тих, що народилися глухонімими, так і тих, що втратили слух чи дар мови внаслідок захворювання.

Слід акцентувати на тому, методи та прийоми, актуальні для практичної діяльності спеціалізованих закладів суспільної опіки упродовж XIX – початку XX століття, можна використовувати й в умовах сучасності з метою підвищення ефективності роботи зі сліпими та слабозорими дітьми. Наголосимо на тому, що в училищах для сліпих спеціальні методи викладання використовували лише для таких предметів як читання, письмо й географія, інші предмети – подібно до викладення зрячим дітям. З цією

метою друкування книг здійснювалось випуклим шрифтом, що дозволяло сліпим дітям, у яких був більш, ніж у зрячих, розвинений дотик, визначати літери за допомогою рук. Вживали шрифт двох видів: один з них був подібний до звичайного шрифту, яким друкували книжки для зрячих і називався унціальний (або квадратний); інший, винайдений сліпим учителем Брайлем, – рельєфно-крапковий (або тактильний). Зазначимо тут, що книги, надруковані «брайлівським» методом, були набагато об'ємнішими, оскільки для їх друкування використовувався паперовий картон, пробиваючи «крапкові» літери тупим шилом, проте, завдяки полегшеному оволодінню сліпими дітьми швидкісним читанням та писанням за допомогою «брайлівського» методу, йому надавали перевагу перед унціальним. Саме полегшення процесу навчання сліпих дітей «брайлівським» методом і стало основою для його визнання міжнародним конгресом учителів (Берлін 1879 р.) всесвітнім методом для навчання всіх дітей зі слабким зором та повністю незрячих [484].

Винайдення шрифту для сліпих на вітчизняному просторі пов'язано з іменем доктора Скребицького, вірніше, з розробкою ним у 1882 році рельєфного шрифту та замовленням його в друкарні «Експедиція заготовлення державних паперів». Пізніше цей шрифт було відлито у Відні. Саме цим шрифтом Маріїнське товариство надрукувало кілька книг для сліпих. Крім того, Анна Адлер (1856 – 1924) у 1885 році надрукувала за системою Брайля першу книгу слов'янською мовою під заголовком «Збірник статей для дитячого читання» [27]. Взагалі, багатоаспектна роль Анни Адлер у розвитку методики навчання сліпих потребує високої оцінки. Нею розроблені методики викладання багатьох предметів для сліпих дітей, зокрема мови, письма, літератури, історії, природознавства, математики, геометрії, Закону Божого та ін. Практичний характер усіх її рекомендацій дозволяв використовувати їх учителям усіх подібних установ. Наприклад, вона звертала увагу при вивченні Закону Божого на необхідність духовного, релігійно-морального виховання сліпих дітей замість механічного завчання

текстів; при вивченні мови, на її погляд, важливий розвиток уміння чітко й лаконічно викладати свої думки; заняття з арифметики, підкреслювала методист, повинні включати у програму знання, конче необхідні сліпим у майбутньому самостійному житті.

Окрім цього, А. Адлер здійснила переклад нотної системи на рельєфно-крапковий шрифт (1883 рік). Завдяки цьому вихованці Московського навчально-виховного закладу (школі) для сліпих дітей змогли вперше апробувати метод навчання грі на музичних інструментах не по слуху, а по опуклих нотах, що дозволяло їм точно відтворювати мелодію музичних творів. Це дало можливість поставити музичне навчання всіх сліпих дітей на науково-педагогічну основу, відкривало учням шлях до професіоналізму.

Можна підкреслити, що педагогічні доробки А. Адлер стосовно навчання сліпих дітей є актуальними й донині, оскільки «доля вихованця в майбутньому залежить від того, що дитина знає, любить, може» [107]. Саме тому мета виховання, на думку педагога, полягає в тому, щоб змалку виховувати у дітей співчуття до людей з певними вадами здоров’я, здатність здійснювати добрі вчинки, розуміти сутність взаємодопомоги тощо.

Що стосується інших методик навчання сліпих дітей, тут також переймався досвід західних країн, переважно Німеччини: вивчення географії стало більш легким завдяки вживанню рельєфних карт; навчання рахунку обмежувалось переважно усним та наочним способом за допомогою 100 маленьких кубиків; навчання музиці сприяло подальшому працевлаштуванню, з іншого, – вносило різноманіття в сумну атмосферу внутрішнього життя. Завдяки дивовижному розвитку відчуття тактильного дотику, сліпі діти вважались найкращими працівниками у прядінні, в'язанні, створенні килимів із суконних матеріалів чи соломи, виготовленні взуття, плетінні кошиків, канатів тощо [484].

Аналіз діяльності спеціалізованих закладів для душевнохворих дітей показав, що акцент на посильне трудове навчання значно поліпшує й справу виховання будь-яких інших «особливих» дітей, зокрема душевнохворих. Так,

перші спроби навчання дітей з психічними відхиленнями у спеціальних навчальних закладах належить Іоганну Песталоцці (1746 – 1827), який організував притулок (м. Нейгоф, 1774 р) для дітей під назвою «Установа для бідних». Ним були вперше обґрунтовані принципи роботи з «особливими» дітьми, які є актуальними й сьогодні, – посильність у навчанні, використання дидактичних матеріалів, поєднання розумової і фізичної праці, поєднання навчання з продуктивною працею. Прихильниками медико-педагогічного підходу в навчанні й вихованні розумово відсталих дітей були і французький психіатр Жан Ітар (1775 – 1838), педагог Жан Філіп й лікар Поль Гонкур (поч. XX ст.).

Серед вітчизняних педагогів-психіатрів слід виділити К. Грачову, В. Кащенко, Г. Россолимо, Г. Грошина, О. Лазурського та ін., які внесли значний вклад в розвиток навчання й виховання душевнохворих дітей. Наприклад, вихованці («глибоко відсталі» діти) з притулку К. Грачової (Санкт-Петербург 1894 р), завдяки спеціальній методиці виконували не лише посильні трудові доручення, але й досягали значних успіхів у створенні художніх поділок, атрибутів, ручних експонатів. Про це свідчить і той факт, що продукція майстерень неодноразово експонувалася на різних виставках, де отримувала найвищу оцінку. Так, у 1899 році на ремісничій виставці в Петербурзі роботи вихованців були відзначені почесними грамотами; в 1903 році на міжнародній виставці «Дитячий світ» притулок отримав найвищу нагороду – почесний диплом, а сама керівниця притулку – золоту медаль; у 1904 році роботи вихованців були відзначені почесними дипломами на міжнародній гігієнічній виставці у Парижі [186, с. 305].

Цей факт свідчить про те, що і сьогодні можна широко організовувати й анонсувати подібні заходи, такі, як виставки дитячих малюнків, художні вироби ручних праць дітей з вадами розумового розвитку; висвітлювати досвід освітньо-виховної роботи спеціалізованих закладів для дітей з особливими потребами, авторських методик, здатних ефективно впливати на

творчий досвід душевнохворих дітей задля поширення значимості такої роботи, звернення уваги соціуму на визначену проблему.

Вважаємо необхідним звернути увагу й на такий аспект, як видача атестатів про закінчення освітнього закладу чи свідоцтва про отримання ремісничої професії дітям, засудженим до покарання у виправних притулках. Наприклад, у порівнянні з зарубіжним досвідом (Вена, Париж) на вітчизняному просторі такі документи видавалися без зазначення виправного закладу, тобто лише від керівництва ремісничої майстерні. Завдяки цьому неповнолітні діти запобігали «клеймуванню» порушника законності й мали право безперешкодно працевлаштовуватись на будь-які підприємства чи майстерні [155, с. 246].

Як відомо, сьогодні ті, хто має кримінальну статтю, не можуть бути прокурорами, суддями, чиновниками і поліцейськими. Засуджені за деякими статтями особи також не можуть працювати у сфері освіти, забезпечення безпеки, займатися бізнесом та правоохоронною діяльністю [414], [415]. Окрім цього, мало хто з роботодавців готовий прийняти до колективу подібного співробітника. Отже, вважаємо деякі аспекти запобігання «клеймування» неповнолітніх правопорушників у минулому, зокрема видачі атестатів без вказівки на виправний заклад, доцільним для обговорення й впровадження в практику сучасних подібних установ.

З метою вирішення проблеми дитячої безпритульності та жебракування у досліджуваний період ефективною формою вважалась організація роботи так званих дільничних піклувальників, коли один із них (як правило, жінка) мав під своїм наглядом невеликий район міста та, користуючись інформацією священиків, двірників, поліції, виявляв сиріт або безпритульних на території свого району з метою подальшого улаштування таких дітей до закладів суспільної опіки чи до прийомної сім'ї [124].

У рамках висвітлення перспектив актуалізації прогресивних педагогічних ідей і ціннісного досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах

потрібно звернути увагу на деякі проблемні аспекти, які були актуальні в минулому, проте залишаються невирішеними й до сьогодні. До цих проблемних аспектів ми відносимо:

1. *Питання усиновлення*. Так, у досліджуваний період турбота про дитину-сироту носила переважно моральний аспект, а не матеріальний. Це підтверджується літературно-педагогічними й публіцистичними працями (Л. Толстой «Сироти», «Чим люди живі», «Три дні в селі», «Сила дитинства»; В. Короленко «Діти підземелля», «Сліпий музикант»; І. Котляревський «Та йшов козак з Дону», «Гомін, гомін по діброві» та ін.), де акцентується увага на милосердність до дітей-сиріт, безпритульних, малозабезпечених; розповідається про всиновлення й виховання дітей-сиріт не заради грошей, а з позиції християнської моралі, розвиненого почуття турботи про ближнього, незважаючи на особистісні складні життєві обставини; вказується на певні проблеми в організації сімейних форм улаштування дітей-сиріт, коли таких вихованців використовували у якості робочої сили, а опікунським сім'ям виплачували значні кошти на утримання й виховання підопічних тощо.

Сьогодні значна увага приділяється також організації сімейних форм улаштування дітей-сиріт та дітей, що залишились без батьківської опіки, зокрема, через створення приватних сімейних будинків. Проте їх кількість вважається недостатньою для улаштування всіх нужденних дітей. Причиною стає як грошовий дефіцит підтримки таких установ з боку держави, оскільки на кожну дитину виплачується всього «не менше за встановлений прожитковий мінімум для осіб відповідного віку» [432, с. 10], так і моральний – люди не завжди охоче розглядають проблему опікунства та патронування, зокрема, через недосконалість нормативно-правової бази. Так, згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання батькам-вихователям додаткових соціальних гарантій» (від 7.05.2016 за № 1366-VIII) [412] право опікунства закріплюється лише за одним із батьків-вихователів, а також уточнено, що

зазначеним видом відпустки (до 3-х років) може скористатися лише один із батьків-вихователів [432, с. 11].

Можна додати, що причиною гальмування програми створення й розширення мережі дитячих будинків сімейного типу стає і відсутність належних житлових умов, а також суто психологічний страх перед можливими проблемами з прийомними дітьми.

2. *Проблема жебрацтва й безпритульності з числа дітей* зумовлена різними факторами (економічні, соціальні, політичні), проте невирішеними залишались і питання боротьби з «професійними проханцями милостині». Одним із дієвих засобів вважалася заборона давати милостиню безпосередньо до рук жебраків – тільки через касу церкви, благодійних товариств чи на користь закладів суспільної опіки, оскільки саме ці соціальні інститути мали можливість вести кошторис і звітувати про засоби надання допомоги нужденним. Як зазначалося на сторінках журналу Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету, «є три категорії нужденних – діти, люди похилого віку та інваліди», тобто люди, які не можуть прогодувати себе своєю працею. Якщо цілком здорова людина не хоче працювати, жебракує, прикидається сліпим, то, «подаючи йому, ти потураєш гріху» [542].

Виходячи з цього, рекомендовано надавати допомогу безпосередньо на рахунок шкіл-інтернатів, спеціалізованих дитячих установ, а також надійним товариствам, які довели свою турботу про дітей, неспроможних людей похилого віку, інвалідів, поранених тощо.

3. *Питання розвитку приватної благодійності та доброчинності* у досліджуваний нами період були в центрі уваги держави й стояли на першому місці, зокрема при вирішенні соціальних проблем виховання дітей у закладах суспільної опіки. Ця традиція зародилася в давнину, особливо в період київського князівства, коли допомога нужденним носила не тільки становий характер, але й вважалася благочестям усіх людей, оскільки це було «співзвучно християнським традиціям милосердя». Українські церковні

братства брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства (створювали лікарні, притулки для різної категорії нужденних людей, школи та інші богоугодні заклади); українські козацькі отамани та гетьмани (Острозький, Вишневецький, Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа та інші) відкривали за власний рахунок самобутні філантропічні заклади опіки (водночас і лікарні, притулки й громадські осередки) тощо.

У межах нашого історико-педагогічного дослідження розуміння морально-етичних норм, благочинності та духовності прищеплювались дітям змалку, незважаючи на їхнє соціальне становище. Особливо ці якості виховували у дітей дворянського й царського походження. Так, відомо, що граф Толстой нерідко допомагав бідним, тим, хто просив милостиню, безпритульним дітям та іншим нужденним. Прикладом може служити династія царської сім'ї, коли майбутніх спадкоємців з дитинства привчали до доброчинності. Наприклад, відомо, що в 1847 році, один із вихователів дітей майбутнього Олександра II писав батькові про роздачу дітьми милостині хлопчикові, який працював в Олександрійському парку без чобіт. Коментуючи цей епізод, вихователь зазначав, що це вже були не перші витрати дітей імператорської династії, оскільки «мені часто доводиться видавати за їхнім бажанням (дітей), особливо старшого, то жебракам, то бідним італійським шарманщикам, то старим солдатам, то працівникам з обслуговування фонтанів». Враховуючи ці обставини, вихователь повідомляв, що під час організації прогулянки з дітьми він повинен постійно мати при собі якісь дрібні гроші [497, с. 49].

Цей епізод яскраво свідчить про те, що дітей імператорської сім'ї з ранніх років привчали до милосердя й добродіяння, виховуючи в умовах доброчинності й благодійності, оскільки на згаданий 1847 рік старшому, «великому князю» Миколі Олександровичу було тільки чотири роки, а його братові, майбутньому Олександру III, йшов лише третій.

Підкреслимо, що подібна практика була традиційною для всіх членів імператорської родини. Коли діти виростали й заводили сім'ї, традиції особистої благодійності не уривалися. З прибутково-видаткових книг членів імператорської сім'ї відомо, що з нагоди закінчення кримської війни (1856) імператриця Марія Олександрівна витратила на пожертвування велику кількість власних грошей – 60 тисяч 159 карб.

Таким чином, протягом усього досліджуваного нами періоду завдяки вихованню у дітей почуття доброчинності й благодійництва виростали майбутні добродійники, які активно займалися справою опіки та піклування, створюючи під патронажем держави громадські організації, товариства допомоги всім нужденним, організовували й відкривали за власний рахунок заклади суспільної опіки, тобто, фактично поставивши милосердя на професійну основу.

4. *«Незаконнонароджені» та «позашлюбні» діти.* Сучасне суспільство, громадськість не засуджує незаконнонароджених дітей та їх батьків. Навпаки, робиться все можливе для надання певної допомоги матері-одиначці. У досліджуваний період на це питання акцентували увагу з позиції засудження – громадськість не визнавала таких дітей, звідси порушувались дитячі права на спадок, положення в суспільстві та інше. Все це приводило до збільшення залишених дітей під дверима притулків та сиротинців. У той же час годувальниці відмовлялись годувати таких дітей, особливо у літній період збору врожаю. Звісно, такі методи хоч і вважались доволі жорсткими, але так намагалися боротися проти скоєння аморальних вчинків, перелюбства, ставлячи принципи моральності та благочестя на перший план.

5. *Кадрове забезпечення*. У досліджуваний нами період значна кількість закладів суспільної опіки знаходилась під керівництвом приватних осіб, благодійників, церкви. Держава хоч і допомагала цим установам, зокрема фінансово, адміністративно (надання земельної ділянки, приміщень), проте, майже протягом всього досліджуваного періоду на законодавчому рівні не було прописано право на отримання державної пенсії працівникам

цих установ. Звідси велика кількість зміни персоналу, звільнення, що погано впливало, передусім, на навчально-виховний процес.

З цього приводу Д. Дриль (відомий вітчизняний кримінолог, магістр права) писав, що на 1903 рік існувало 47 виховних притулків та 5 колоній, серед яких тільки три державних – два земських та один міський. Про пенсії чи соціальні дотації у приватних закладах, як правило, мова не йшла. Це зумовлювало втрату місць, наприклад, від зміни керівництва, недостатнє фінансування, «щоб люди могли відкласти на чорний день або старість». Важкість праці і несприятливі умови роботи, думки про майбутнє своєї сім'ї змушували педагогів шукати щось більш вартісне. «У подібних випадках не можна навіть знайти слів для відмови людини залишитися на своєму робочому місці», зазначав Д. Дриль, наголошуючи на тому, що держава не може обіцяти трудівнику гідну старість – «одне тільки положення вичавленого і викинутого лимона і, можливо, моральне задоволення від усвідомлення принесеної користі» [156, с. 348].

Для вирішення цієї проблеми Д. Дриль пропонував узяти на озброєння приклад Статуту Ради московського «Товариства піклування про дітей, засланих за судовими вироками» (від грудня 1898 року), який був підтриманий Його Імператорською Величністю Московським Генерал-Губернатором на право надавати державну пенсію особам приватного, навчально-виховного притулку цесарівни Марії. Для того, щоб таке рішення прийняти для всіх приватних закладів суспільної опіки, за підрахунками Д. Дриля, від держави не потрібно великих розтрат та «спустошення скарбниці», проте, «зробило б значний вплив на поліпшення справи опіки та піклування дітей, ефективніше сприяло б виховному процесу, зокрема припинило б відток звільнення високопрофесійного персоналу» [156, с. 349].

Для порівняння, в дитячих приватних закладах опіки і піклування Фінляндії на початок XX століття весь персонал закладів суспільної опіки отримував належне фінансування, пенсію, місячну відпустку та інші привілеї [156, с. 346].

6. *Організація допоміжних шкіл та додаткових (змішаних) класів* для запровадження «інклюзивної освіти». Так, спроба держави відкрити на початку ХХ століття змішані класи, де одночасно навчалися б та виховувалися «нормальні» дітьми разом з тими, що мають психофізичні розлади не набула певної підтримки серед громадськості. Насамперед через: відсутність методики одночасного навчання «здорових» дітей та з відхиленнями; незадоволення батьків «здорових» дітей, котрі були змушені пристосовуватись до незвичної поведінки так званих «особливих» дітей, зокрема, через постійне перебування на уроці *tutora* (наставника, няні, матері, бабусі або іншого члена родини); наявність великої кількісті учнів у класі на одного вчителя; недостатню кількість фахівців, оскільки діти з особливими потребами повинні мати постійний нагляд зі сторони не тільки педагогів, але й спеціалізованих лікарів, психіатрів, соціальних працівників, що важко зробити в умовах звичайної загальноосвітньої школи; невідповідність обладнання в кожному класі, облаштування додаткових місць.

Наголосимо, що сьогодні, згідно з «Порядком організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» (постанова Кабміну від 15 серпня 2011 р. № 872) під інклюзивну освіту підпадають діти, що мають: порушення слуху (глухі, чи зі зниженим слухом); порушення зору (сліпі, чи зі зниженим зором); порушення інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку); мовленнєві порушення; порушення опорно-рухового апарату; складну структуру порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.); емоційно-вольові порушення та діти з аутизмом.

На наше переконання, треба узгодити контингент тих дітей, що мають право на отримання освітніх послуг в умовах загальноосвітнього закладу, оскільки не всім дітям з особливими потребами можна надати якісну освіту. З цього приводу вже на початку ХХ століття видатний лікар, педагог, дефектолог В. Кащенко прилюдно засуджував, вказуючи на приклад Харківського міського училища, де були організовані такі

«експериментальні» класи, кількістю по 30 учнів, які мали певні вади порушення розвитку інтелекту, або були зібрані з тих, хто належав до педагогічно-занедбаних дітей. «Це є ігнорування принципів індивідуального і диференційованого навчання учнів цього класу, особливо в умовах того, що заклад призначений для дітей з нормальним психологічним розвитком», вказував лікар-педагог [520, с. 42].

Окрім цього, організатор першого притулку для дітей з глибокими розумовими розладами К. Грачова також визнавала, що в 1900 році при притулку «Братства Цариці Небесної» була відкрита школа для відсталих дітей та епілептиків, але, «звичайно, вона не повинна була знаходитись під одним дахом з притулком для ідіотів, оскільки це дуже зашкодило учням» [126, с. 39].

Слід зазначити, що у зв’язку з організацією таких допоміжних (змішаних) класів на початку ХХ століття педагогічна громадськість зробила й деякі позитивні висновки. Наприклад, Д. Дриль пропонував увести в усі освітньо-виховні заклади посаду висококваліфікованого лікаря, а не тільки фельдшера, який був би повноправним членом педагогічної ради та, «виконуючи вказівки точної науки», брав би активну участь у вирішенні всіх виховних питань. Лікарю загальноосвітнього закладу пропонувались такі обов’язки: досліджувати працездатність учня, швидкість його сприйняття, здатність зосереджувати увагу, розвивати особливості пам'яті, проводити експерименти щодо максимального зосередження дитини під час виконання фізичних чи розумових завдань, слідкувати за психічним та фізичним здоров'ям, розвитком різних почуттів та особливостей їх вияву й інше. Тобто, увести в практику всіх вітчизняних освітньо-виховних закладів медико-педагогічний нагляд з правом лікаря давати керівництву поради (усно чи письмово) щодо санітарної та лікарської частини, за прикладом, наприклад, Фінляндії, де з лікарем укладали договір про розмір його винагороди й обов'язки, що включали в себе медико-педагогічний нагляд [156, с. 351].

У контексті пошуку найкращих методів заохочення дітей до праці, вибору майбутньої професії видатні громадські діячі, педагоги порівнювали вітчизняний досвід роботи закладів суспільної опіки дітей та молоді з подібними зарубіжними установами. Так, для практичного використання надбань минулого в цій площині можна порадити взяти до уваги висловлювання Д. Дриля стосовно обережного наслідування прикладів у різних зарубіжних виховних закладах, оскільки «те, що вважають правильним в одних закладах, не може вважатися правильним в інших». Прикладом може служити досвід заохочення дітей до праці в Вуореласкому виховному притулку для дівчаток (Фінляндія), коли першорядними засобами заохочення були винагороди у вигляді грошової допомоги не за роботу, а «за хорошу поведінку, старанність та дбайливість» [156, с. 353]. Таке заохочення, на думку Д. Дриля, незрівнянно з вітчизняними уявленнями й переконаннями про те, що «за хорошу поведінку дітей грошима не нагороджують», тільки «за працю і невід'ємну старанність до неї». Поведінка, на думку Д. А. Дриля, має бути хорошою лише за моральними спонуканнями, які поступово прищеплюються людині завдяки вихованню. З іншого боку «втручання грошей у сферу моральних відносин призводить до негативних наслідків» – вказував Д. Дриль, підтверджуючи ці висловлювання своїми повсякденними спостереженнями [156, с. 354].

Аналіз теоретичних праць Д. Дриля показав, що автор засуджував і деякі закордонні методи покарання, наприклад, відчуження «провинної дитини» від інших вихованців під час занять, під час їжі, проводження вільного часу або ж ізоляція на ніч. Окрім цього, найбільш дієвим методом покарання вважалося зменшення їжі або позбавлення сніданку, обіду або вечері. «Вживання їжі у потрібному розмірі – являє собою потребу, а не примху чи якусь розкіш», вважав видатний кримінолог, тому наголошував на переосмисленні позиції, щодо позбавлення їжі як виховного засобу, оскільки це призводило тільки до душевного розладу і озлоблення вихованця на весь навколишній світ [156, с. 354].

Таким чином, протягом досліджуваного періоду в теорії і практиці організації діяльності вітчизняних закладів суспільної опіки дітей та молоді відбувались значні позитивні зміни, що були спрямовані на ефективний пошук форм і методів виховання дітей-сиріт, безпритульних, неповнолітніх злочинців, надання гідної медико-реабілітаційної допомоги нужденним. На визначений нами період поступово складалась новаторська, як на той час, освітньо-виховна система, практична цінність якої полягала у врахуванні цілісного комплексу методів впливу на особистість: знання характеру кожної дитини, формування її моральної поведінки, надання можливості отримати професійні навички завдяки врахуванню вікових, індивідуальних, фізичних та психологічних здібностей, здійснення педагогічного супроводу протягом всього перебування дитини в закладі та спостереження за діяльністю колишніх випускників, створення сімейної, святкової атмосфери через організацію театральних студій, групових хорів, улаштування різних розважальних заходів («читання за туманними картинками», «чарівний ліхтар», катання на каруселях, влаштовування ілюмінації та феєрверків), екскурсій, виставок, лекцій, зустрічей з видатними спеціалістами, фахівцями та інше.

Заслуговує на увагу той факт, що наприкінці XIX – початку XX століття широкого значення набув досвід організації міжнародних конференцій з питань опіки та піклування, на яких висвітлювали злободенні питання поліпшення справи опіки та піклування підростаючого покоління.

Висновки до розділу 5

У п’ятому розділі – «Прогностичні тенденції розвитку та перспективи актуалізації прогресивних педагогічних ідей і цінного досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах» – схарактеризовано нормативно-правову базу діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні на сучасному етапі;

визначено прогностичні тенденції розвитку та напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки досліджуваного періоду в сучасних умовах.

1. У процесі дослідження з'ясовано типи й установлено відомчу підпорядкованість закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні: Міністерство освіти і науки України (дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати); Міністерство охорони здоров'я (будинки дитини загального типу та спеціалізованого призначення); Міністерство соціальної політики (дитячі будинки-інтернати I-IV профілю, притулки та центри соціально-психологічної реабілітації дітей); Міністерство юстиції, зокрема Державна пенітенціарна служба (виховні колонії та арештні будинки для неповнолітніх правопорушників). Визначено нормативно-правову базу діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді («Положення про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат» (2003), «Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат)» (2008), «Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2012), «Положення про будинок дитини» (2013), «Типове положення про будинки-інтернати» (2017) тощо.

Установлено, що в основу функціонування державних закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні покладено віковий принцип, що дозволяє дитині до досягнення повноліття перебувати у декількох установах – будинку дитини, дитячому будинку або інтернатному закладі (загальноосвітня, спеціалізована чи спеціальна школи-інтернати).

2. Виявлено пріоритетні напрями організації діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей і молоді:

• освітньо-виховний (забезпечення всебічного розвитку особистості дитини, виховання на основі розкриття і повної реалізації її потенційних можливостей, розумових та фізичних здібностей, талантів,

виховання моральних якостей; створення оптимальних умов для загального розвитку «особливих» дітей, запровадження інклюзивної освіти відповідно до індивідуальних особливостей вихованців; профорієнтація та надання можливості для подальшого навчання, працевлаштування);

- медико-реабілітаційний (упровадження методик із максимальним використанням засобів індивідуальної корекції порушень розвитку розумових здібностей (психотерапія), фізичних (лікувальна фізкультура, фізіотерапія, масаж тощо); надання паліативної допомоги, постійний супровід на умовах сімейного оточення; відновлення здоров'я, збагачення духовних і фізичних можливостей вихованців інтернатних закладів та здійснення медико-санітарного контролю за дітьми в прийомних сім'ях);
- матеріально-побутовий (забезпечення належних умов для життя, наближених до сімейних та родинних; оснащення закладів суспільної опіки тренажерами, спортивним інвентарем, комп'ютерною та мультимедійною технікою, надання інструментарію для індивідуального користування та навчальної діяльності; запровадження рівних умов фінансового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми утримання та виховання);
- превентивно-правовий (посилення превентивної роботи та підтримки сімей з дітьми, які опинились у складних життєвих обставинах, особливо молодих сімей; попередження втрати дитиною сімейного оточення, активізація усиновлення дітей; здійснення превентивних заходів щодо виникнення злочинності серед неповнолітніх, створення умов для вільного спілкування дітей, що перебувають у закладах суспільної опіки, з біологічними батьками ті іншими родичами; організація захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на спадок, майнові приналежності; удосконалення системи соціальних виплат і допомоги сім'ям з дітьми);
- соціально-корекційний (надання комплексу соціальних послуг з психологічного діагностування та соціально-педагогічної реабілітації дітей,

котрі зазнали жорстокості в соціумі з метою їхньої адаптації до сімейного оточення; здійснення соціально-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини; сприяння поверненню дітей до біологічних сімей, формування у них власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки);

• інформаційно-орієнтований (створення та забезпечення функціонування регіонального та місцевого інформаційного ресурсів (спеціальної веб-сторінки) з питань реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, проведення інформаційної кампанії щодо необхідності забезпечення сімейного виховання для кожної дитини, можливостей допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків (семінари, тренінги, конференції тощо), з питань підтримки сім'ї, протидії домашньому насильству, надання допомоги жертвам домашнього насильства; інформування широких верств населення про діяльність закладів суспільної опіки, їх контингент, необхідність та умови надання допомоги, запровадження різних форм і методів роботи з дітьми-сиротами, тими, хто потребує корекційної програми).

Проведено порівняльний аналіз організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні з чинними установами досліджуваного періоду. Виявлено, що такі заклади, як «робітничі будинки» та «дитячі будинки працелюбності» сьогодні втратили свою актуальність, оскільки праця неповнолітніх осіб урегульована трудовим законодавством (Кодекс України «Про працю» 2018), що не дозволяє приймати на роботу осіб до 16 років; «виправні колонії» та «школи-інтернати», змінивши назву, продовжують функціонувати, виконуючи тотожні освітньо-виховні функції; «дитячі притулки», залишивши історичну назву, виконують інші соціально-педагогічні функції (здійснення тимчасового догляду за дітьми терміном до 90 діб з метою їх подальшого улаштування до інтернатного закладу чи повернення в сім'ю); училища для глухонімих, сліпих, душевнохворих,

продовжують функціонувати з метою надання соціально-реабілітаційної допомоги нужденним, спираючись у своїй роботі на надбання минулого.

Установлено, що в умовах сьогодення набувають поширення якісно нові заклади суспільної опіки дітей та молоді – дитячі паліативні центри, відділення, кабінети, «дитячі хосписи» як некомерційні установи педіатричної паліативної допомоги невиліковним дітям віком до 18 років; дитячі містечка та будинки сімейного типу кількістю до 10 осіб.

У роботі накреслено напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах:

- у змісті вирішення освітньо-виховних завдань (більш тісний контакт педагогів, медиків, юристів із закладами суспільної опіки з метою надання консультацій, здійснення профорієнтаційної роботи та прищеплення навичок підприємницької, сільськогосподарської чи мистецької діяльності вихованцям; забезпечення соціалізації безпритульних, неповнолітніх злочинців, «соціальних сиріт», «дітей вулиці» через розподіл за так званими невеликими різновіковими сімейними групами під керівництвом окремого наставника-вихователя з метою прищеплення навичок турботи про ближнього, надання допомоги один одному під час занять, виконання доручень, підготовки та проведення свят; використання потенціалу неформальної освіти педагогів, вихователів, наставників, опікунів для роботи з усиновлювачами, опікунами/піклувальниками, батьками-вихователями, прийомними батьками);
- медико-реабілітаційних (поширення форм психологічної підтримки невиліковно-хворих дітей через організацію дитячих медико-педагогічних центрів, санаторіїв, консультативних пунктів; створення спеціальних умов для повного супроводу дитини на засадах сімейного затишку та родинних стосунків в закладах паліативної допомоги; надання можливості душевнохворим, інвалідам, незрячим, глухонімим реалізувати творчі здібності в образотворчій, музичній, театральній діяльності;

запровадження здоров'язбережувальних технологій; обмеження кількості дітей у спеціалізованих закладах інтернатного типу, окрім потреби дітей в спеціальному догляді; запровадження медико-педагогічного нагляду з правом лікаря надавати керівництву поради (усно чи письмово) щодо санітарної та лікарської частини організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді);

- матеріально-побутових (надання фінансової та матеріальної допомоги безпосередньо на рахунок того чи іншого закладу суспільної опіки дітей та молоді, минаючи сумнівні інтернет-організації, вуличні «ящикові пробірники»; залучення громадськості на основі постійного шефства (меценатства) з метою своєчасного виявлення й вирішення матеріально-технічних, фінансових проблем закладів інтернатного типу; залучення додаткових фінансових інвестицій (зокрема від міжнародних компаній, громадських організацій, благодійних фондів) для вирішення проблем функціонування закладів інтернатного типу; запровадження більш ефективних засобів щодо збереження і охорони майна дітей-сиріт, контролю за витрачанням опікунами пенсій, державної допомоги, аліментів та інших прибутків підопічних тощо;
- превентивно-правових (посилення роботи служб у справах неповнолітніх з метою зменшення дитячої злочинності, «дітей вулиці», жебракування й попередження наслідків їх виникнення, а також відповідальності органів місцевого самоврядування (міських, селищних, сільських рад) за становищем сімей з дітьми в територіальній громаді; унормування діяльності спеціальних патрульних для здійснення «поліцейського піклування», інформування батьків, органів опіки; акцентування уваги соціуму на роботі з асоціальними сім'ями; урегулювання опікунських відносин, зокрема надання можливості неповнолітнім самим обирати того чи іншого опікуна з числа родичів; урегулювання відносин між органами державної влади та релігійними організаціями, зокрема для більш тісного використання потенціалу церкви у сферах профілактики

правопорушень, навчання та виховання, формування у віруючих законослухняної поведінки, поваги до правил співжиття, високих моральних принципів; надання можливості оприлюднення результатів обстеження стану утримання, виховання, оздоровлення і медичного обслуговування вихованців у сім'ях опікунів (піклувальників), усиновителів, державних установах);

- соціально-корекційних (створення мультидисциплінарних комісій із залученням різних спеціалістів (педагогів, лікарів, психологів, логопедів), сервісних центрів раннього втручання (зокрема мобільних бригад) для надання консультаційної допомоги батькам щодо виховання, реабілітації та корекції поведінки дітей в домашніх умовах);
- інформаційно-орієнтованих (висвітлення ЗМІ питань про значимість суспільної опіки дітей та молоді; піднесення престижу та авторитету сімей-усиновителів в суспільстві; інформування соціуму про вітчизняний та міжнародний досвід соціальної роботи, реабілітацію, патронат, опіку дітей та тих, хто потребує особливої підтримки тощо).

Список використаних джерел

1. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. №4. С. 593–611.
2. Богданович І.М. Соціальна педагогіка : навч. посібник. Харків, 2011. 160 с.
3. Будинок престарілих: умови зарахування. Тепло любих. *Приватний будинок престарілих.* URL : http://domprestarelyh.com.ua/ua/usloviya-priema
4. Виховні колонії. Науково практичні-коментарі різних законодавчих актів України. *Радник. Український юридичний портал*. URL : http:radnuk.infokomentarkruminal-vukon311-glava34768--19--.html
5. Герценштейн Г. Глухонемота и глухота. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall02929190.shtml
6. Горячева А.Ю. «Детская помощь»: о благотворительных изданиях, писавших о детях. *Лаборатория детской литературы, журналистики и чтения.* URL : http:www.detlitlab.ru?cat=11&text=76
7. Грачева Е.К. Первоначальное воспитание и обучение низших степеней умственной отсталости (из курса лекций, прочитанных на краткосрочных педагогических курсах по подготовке персонала в учреждения для дефективных детей в Петрограде в 1918 году). *Аутизм и нарушения развития* / Московский государственный психолого-педагогический университет. 2007. № 3. С. 30–41.
8. Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю : Постанова Кабінету міністрів України № 978 від 14.12.2016. Київ: Урядовий портал (єдиний веб-портал органів виконавської влади України). URL : http:www.kmu.gov.uacontrolukcardnpd?docid=249614486

9. Дриль Д. Вопросы исправительного воспитания (организация воспитательных заведений для несовершеннолетних). *Тюремный вестник.* 1903. №3. С .244–259

10. Дриль Д. Вопросы исправительного воспитания (организация воспитательных заведений для несовершеннолетних) – продолжение. *Тюремный вестник.* 1903. №4. С .346–357.

11. Душевные болезни. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03838176.shtml

12. Замский Х. С. История олигофренопедагогики : учебное пособие для студентов ФСО. 2 изд. Москва, 1980. 398 с.

13. Из деятельности общества покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения Харьковской губернии за 1905-1906 гг. *Тюремный вестник*. 1909. №8-9. С. 883–888.

14. Исправительные заведения для несовершеннолетних /Харьковское общество исправительных приютов. Отчеты за 1896 год. *Тюремный вестник.* 1897. №6. С. 270–281.

15. Інформація про заходи, які вживались Державною пенітенціарною службою України щодо виконання Указів і Доручень Президента України з питань освіти, охорони здоров'я, соціального захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом. *Державна Пенітенціарна Служба*.
URL : http:www.kvs.gov.uapenitencontrolmainukpublishprintable_article659061

16. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII ВВР, додаток до № 50, ст. 375.

17. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України від 11.07.2003 № 1129-IV чинний; ред.від 07.04.2017. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 3–4. С. 21
URL : http:zakon5.rada.gov.ualawsshow1129-15

18. Малинин А.А. Призрение душевнобольных Ярославским губернским земством. Ярославль, 1902. 12 с.

19. Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних: Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник* / ред. Д.Ф. Огнев. 1903. № 6. С. 506–517.

20. Перший дитячий хоспіс. *The First Children's Hospice in Ukraine* URL : https://www.facebook.com/Перший-дитячий-хоспіс-The-First-Childrens-Hospice-in-Ukraine--205060269634430

21. Про затвердження Правил опіки та піклування. Наказ, Правила від 26.05.1999 № 3416613188. Київ: *Верховна рада України*. URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshowz0387–99

22. Про затвердження Типового положення про будинок дитини. Наказ Міністерства охорони здоров'я України за N 123 від 18.05.98 із змінами, внесеними згідно з Наказом N 69 (z0408–06) від 15.02.2006 та редакцією від 21.04.2006. Київ: *Верховна рада України*. URL : http:zakon0.rada.gov.ualawsshowz0372–98

23. Слепота. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494702.shtml

24. Смоленська Н.Є. Трудове соціальна виплата дітей Московських притулків. Москва. 1998. С. 32–41

25. Соколов А. Р. Благотворительность семьи Романовых. XIX - начало XX в. Повседневная жизнь Российского императорского двора. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2015. 604 с.

Странноприимный дом. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737048.shtml

26. Ульянова Г. Н. Благотворительность и призрение в России: от императрицы Екатерины до наших дней. *Научная жизнь / Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет.* URL : http://pstgu.ru/news/life/science/2012/03/16/36187/

27. Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных. Свод законов Российской Империи. Издание в 16 томах. Т. XIII
URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1

28. Христианович А. Пенитенциарный Международный Конгресс. *Тюремный вестник*. 1901. № 3. С. 151–167.

29. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1592. Л. 18.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено цілісний підхід до висвітлення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у період кінця XVIII – початку XX століття. Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку стало підставою для таких висновків:

1. Установлено, що теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття як окрема історико-педагогічна проблема не досліджувалась достатньо глибоко. У її розв'язанні застосовано хронологічний і проблемно-тематичний підходи, що дозволили виокремити предметно-змістові лінії у дослідженні зазначеного феномена в межах дореволюційної, радянської, пострадянської історіографії. Джерельна база проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) представлена законодавчими документами окресленого періоду та сучасності; матеріалами ЦДІАК України, ДАХО, ДАОО, РДІА; періодичними виданнями; звітами благодійних громадських, приватних і релігійних організацій, інспекторів, керівників органів місцевого самоврядування та директорів закладів суспільної опіки дітей та молоді; статистичними довідниками, монографічними та дисертаційними працями, науковими статтями, що дозволило комплексно й неупереджено підійти до розв'язання окресленої проблеми.

2. У вивченні досліджуваної проблеми спирались на філософські знання (забезпечили розгляд теорії й практики організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді кінця XVIII – початку XX століття у просторі діалектичних законів та закономірностей, взаємозалежності та взаємовпливів явищ об'єктивної дійсності); методологічні підходи (системний, синергетичний, культурологічний, хронологічний, історіографічний, наративний, аксіологічний); принципи (історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, всебічності й цілісності вивчення

історико-педагогічних процесів і явищ); методи (загальнонаукові та історико-педагогічні).

Згідно з концепцією дослідження та структурним аналізом базових понять («опіка», «піклування», «суспільна опіка», «заклади суспільної опіки дітей та молоді», «опікунська діяльність», «патронат», «патронаж», «благодійність», «сирітські будинки», «дитячі притулки», «богадільні», «незаконнонароджені», «позашлюбні», «підкидьки») подано визначення ключового поняття «заклади суспільної опіки дітей та молоді XVIII – початку XX століття» (самостійні благодійні установи, що мали характер богадільні, були становими та всестановими, до яких приймали «як своєкоштних людей похилого віку, калік, немічних», так і дітей).

3. З'ясовано, що генеза закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій освітній традиції у дихотомії часу-простору має давнє коріння. Спроби її практичного втілення сягають первісної родової громади; теоретичне обґрунтування й поява перших зразків реалізації пов'язані з добою Античності (аліментація) та Середньовіччя (організація з боку церкви нічліжних будинків, притулків, богаділень); набуття усталених форм на державному рівні зумовлене соціокультурними процесами епохи Відродження і Нового часу.

Витоки становлення і розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у вітчизняній освітній традиції пов'язані з діяльністю церковних організацій (заснування перших монастирських лікарень, нічліжних притулків, початкових шкіл, богаділень, закладу для розумово відсталих дітей при Києво-Печерській лаврі); українського козацтва (улаштування дітей-сиріт, безпритульних, калік, хворих до притулків-шпиталів, странноприїмних будинків, сирітських установ); приватних благодійників (відкриття бурс, училищ для дітей-сиріт).

4. У дослідженні виокремлено типи закладів суспільної опіки дітей та молоді, що функціонували в українських землях Російської імперії у період кінця XVIII – початку XX століття. Їх класифіковано за *формою власності* (державні, громадські, приватні), *відомчою підпорядкованістю* (Прикази

суспільної опіки, земства, Відомство імператриці Марії Федорівни, імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство та ін. під загальним контролем з боку Міністерства Внутрішніх Справ) та *функціональною приналежністю* – загальні (богадільні, притулки, виховні та сирітські будинки тощо) та спеціалізовані (училища для глухонімих, сліпих, душевнохворих). Основними функціонально-організаційними напрямами діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді впродовж досліджуваного періоду були: освітньо-виховний, соціально-реабілітаційний, превентивно-правовий, матеріально-побутовий.

5. Ідентифіковано етапи та узагальнено досвід організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні у період кінця XVIII – початку XX століття на підставі таких критеріїв: суспільно-політичні, соціально-економічні чинники розвитку українських губерній у складі Російської імперії; нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді; погляди науково-педагогічної громадськості на проблему опіки та піклування дітей та молоді; зміст і напрями організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні:

І етап (1775–1801 рр.) – *етап законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях.* Характерними ознаками цього етапу стали реформування державної системи управління губерніями, створення державного органу «Приказу суспільної опіки» (1775); започаткування діяльності виховних будинків, сирітських домів, училищ; поновлення діяльності регіональних закладів суспільної опіки (сиротинців); започаткування освітньо-виховного, соціально-реабілітаційного, превентивно-правового, матеріально-побутового напрямів їх діяльності; запровадження нових форм опіки, зокрема патронату та патронажу; послаблення ролі церковних інституцій у справі опіки та піклування;

ІІ етап (1802–1827 рр.) – *етап започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи* – пов'язаний із затвердженням Маніфесту «Про заснування міністерств» (1802); запровадженням профілювання закладів суспільної опіки дітей та молоді завдяки їх розподілу на особливі категорії та розряди. Характерною особливістю визначеного етапу стали військові події 1812 року, що спричинили появу значної кількості біженців, дітей-сиріт, інвалідів. У зв'язку з цим набули поширення чинні заклади суспільної опіки (богадільні, лікарні, виховні та сирітські будинки) й відбулось становлення нових типів, зокрема приймалень для незаконнонароджених (підкинутих), інвалідних будинків, домів для невиліковно хворих, глухонімих, сліпих, пріоритетним напрямом діяльності яких став соціально-реабілітаційний.

ІІІ етап (1828–1863 рр.) – *етап реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази* – пов'язаний з оформленням зовнішньої структури управління закладами суспільної опіки дітей та молоді; створенням «Комітету головного опікунства дитячих притулків»; розширенням мережі безкоштовних їдалень, лікувальних установ, професійних шкіл, класів, майстерень, будинків працьовитості; піднесенням ролі дворянства у справах вирішення питання освіти й виховання підростаючого покоління. Зазначені чинники активізували діяльність чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді за освітньо-виховним напрямом.

ІV етап (1864–1890 рр.) – *етап модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг* – характеризувався стрімким розпадом кріпосницьких відносин; припиненням діяльності Приказів суспільної опіки та піклування; створенням земських та міських органів самоврядування. На цьому етапі ініційовано відкриття нових типів закладів суспільної опіки – ясел, виправних дитячих притулків та землеробських колоній; розширено мережу чинних сирітських будинків, дитячих лікарень, нічних (денних)

сховищ, ремісничих майстерень, які призначалися для дітей-сиріт, безпритульних, дітей із незаможних родин, підкидьків та ін.; поглиблено зміст усталених напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді (відкриття при сирітських установах професійно-орієнтованих шкіл, курсів; створення бібліотек; здійснення юридично-правового захисту прав дітей усіх станів; апробація авторських методик навчання дітей з вадами здоров'я).

V етап (1891–1917 рр.) – *етап інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності.* Йому притаманні затвердження «Положення про дитячі притулки» (1891), «Зразкового статуту про громадську опіку та піклування» (1892), створення Міністерства Державної опіки та піклування (1917). Він позначився революційними спалахами (1905), Першою світовою війною (1914), економічною кризою, що спричинили зростання кількості дітей-біженців, сиріт, активізацію благодійництва у напрямі відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді, розширення спектру надання ними соціальних послуг (запровадження профорієнтаційних занять, включення в освітній процес елементів військової підготовки, навчання музичній грамоті, запровадження посильної трудотерапії, заборона нічної праці тощо).

6. Визначено прогностичні тенденції розвитку та перспективні напрями актуалізації педагогічно цінних ідей та досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах: активізація профорієнтаційної роботи з урахуванням нахилів і здібностей дітей; утвердження адресної допомоги закладам суспільної опіки дітей та молоді, минаючи сумнівні інтернет-організації; залучення громадськості на основі постійного шефства (меценатства); поширення форм психологічної підтримки невиліковно хворих дітей через організацію дитячих медико-педагогічних центрів, санаторіїв, консультативних пунктів; створення спеціальних умов для повного супроводу дитини на засадах сімейного затишку та родинних стосунків в закладах паліативної допомоги; унормування діяльності спеціальних патрульних для здійснення

«поліцейського піклування»; звернення уваги соціуму на появу «соціальних сиріт», «дітей вулиці» та у зв’язку з цим інформування батьків, органів опіки та піклування; використання потенціалу церкви у сферах профілактики правопорушень, навчання та виховання, формування у вірян законослухняної поведінки, високих моральних устоїв тощо.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Перспективним видається висвітлення питань опіки та піклування підростаючого покоління із урахуванням регіональної специфіки, порівняльного аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду, розкриття особливостей діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини; розробка навчально-методичного супроводу процесу підготовки фахівців для роботи з дітьми-сиротами, безпритульними, неповнолітніми злочинцями, тими, хто зазнав жорстокості в соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Berger P. Sacred canopy: Elements of a Social Theory of Religion. Garden City, New York: Doubleday and Company, Inc. 1967. 230 p.

2. Brent A. Philosophical Foundations for Curriculum. Allen & Unwin, Boston. 2008. 390 p.

3. Breton S. A Radical Philosophy of Saint Paul. New York: Columbia University Press. 2011. 170 p.

4. Chesler M. A. A sociology of education: Access to power a privilege New York: Macmillan. 2003. 380 p.

5. Dennehy R. Education, vocationalism and democracy. N-Y.: The Macmillan Co. Thought. 2002. 195 p.

6. Golubochka I. S. The Resocialization and Social Development of Orphaned-Children in the Historical and Pedagogical Aspects (the Second Part the 19 Century - Beginning of the 20 Century). URL: http:bo0k.netindex.php?p=achapter&bid=17741&chapter=1

7. Kieszkowska I. Wioska w opinii matek. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze.* Warszawa. 1999. № 9. S. 15–19.

8. Łobocki M. Wychowanie w Wioskach Dziecięcych. *Problemy OpiekuńczoWychowawcze*. Warszawa. 2000. № 3. 37 s.

9. Róg A. Fundacja «'Maja». *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*. Warszawa. 2004. № 1. S. 27–32.

10. Róg A. Wioska Dziecięca. *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie pomocy społecznej.* Opole. 2005. S. 315–329.

11. Allodi M. W. The meaning of social climate of learning environments: Some reasons why we do not care enough about it. *Learning Environments Research*. July 2010. Vol. 13. Is. 2. P. 89–104.

12. Baron R. S. Distraction-conflict theory : Progress and problems. *Advances in experimental social psychology*. New York : Academic Press. 1986. Vol. 19. P. 1–40.

13. Brewer M. B., Kramer R. M. Choice behavior in social dilemmas : Effects of social identity, group size, and decision framing. *Journal of Personality and Social Psychology*. New York. 1986. Vol. 50. P. 543–549.

14. Brickner M. A., Harkins, S. and Ostrom, T. Personal involvement : Thought provoking implications for social loafing. *Journal of Personality and Social Psychology*. New York. 1986. Vol. 51. P. 763–769.

15. Harris M.J. Basic Principles of Sustainable Development. *Global Development and Environment Institute Working Paper No*. Tufts University. Medford MA. USA. June 2000.

16. Kabus N. Prospective Social Workers' Training to Sustainable Development of Social Groups on the Basis of System and Synergetic Methodology. *World Scientific News : An International Research On-line Journal*. Poland. 2017. Vol. 61. No. 2. P. 110–121. – [Electronic resourse]. URL : www.worldscientificnews.com.

17. Kabus N. Providing a Spiritually Full Stimulating and Creative Environment as the Condition of Effectiveness of Social and Pedagogical Activities for Sustainable Development of Social Groups. *Journal of Sociology and Anthropology*. 2017. Vol. 1(1). 17–25. doi: 10.12691/jsa-1-1-3. [Electronic resourse]. URL: http://pubs.sciepub.com/jsa/1/1/3

18. Kabus N. Summarizing the experience of students future social pedagogues volunteering in the context of sustainable development and health preservation of personality. *American Journal of Nursing Research.* 2015. Vol. 3. No. 1. P. 8–13. [Electronic resourse]. URL : https://pubs.sciepub.com/ajnr/3/1/3

19. Smibert A., Abbott R., Macdonald D., Hogan A., and Leong G. School, community, and family working together to address childhood obesity: Perceptions from the KOALA lifestyle intervention study. *European Physical Education Review*. 2010 (June). Vol. 16, 2. P. 155–170.

20. Somerville M., M. Green. A pedagogy of «organized chaos»: ecological learning in primary schools. *Children, Youth and Environments*. University of Colorado : United States. 2011. Vol. 21. Issue 1. P. 14–34.

21. Fomin V. V. Some issues of public guardianship in the epoch of Ukrainian Cossackdom development. *Science initiative «Universum»*: Morrisville, Lulu Press. 2017. 51p.

22. Dmitry Izbitsky. Перше видання «Енеїди» 1809 року. *Котляревський Іван Петрович*. URL: http://ikotlyarevskiy.blogspot.com/

23. Koliada N. Non-formal education in ukraine in early 20th century: aspiring for better life or learning to live in crisis? *History of Education & Children's Literature*. 2016. № 1.

24. Natalia Koliada Недільні школи як центр залучення дітей та молоді до надбань української культури (60-ті рр. XIX ст.). *Społeczno-pedagogiczne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa. 2017. P. 164-180.

25. А.М. г. Александровск А.М. *Вестник Попеч. гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых.* 1903–1904. № 12. С. 195-198.

26. Адлер А. Сборник биографических статей для слепых детей среднего возраста [Шрифт Брайля]. Москва. 1887. 1 кн.

27. Адлер А. Сборник статей для детского чтения [Шрифт Брайля]. Москва. 1885. 1 кн.

28. Аксенов Алексей Михайлович. Система межведомственного педагогического взаимодействия по защите прав воспитанников интернатных учреждений: дис. ... д-ра пед. наук. Тула, 2014. 332 с.

29. Алафьев М.К. Образование и реорганизация Министерства внутренних дел (1802-1919 гг.). *Психопедагогика в правоохранительных органах*, Омск, 2003. №2 (20). С. 27-29.

30. Андерсен Г.Х. Девочка со спичками. *Серия книг «Сказка в подарок»*, СПб. 2010. 32 с.

31. Андріяка Г.О. Внесок приказів громадської опіки у розбудову системи медичного обслуговування населення України наприкінці XVIII–

XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Вінниця. 2016. Вип. 24. С. 18-19.

32. Антонов А. Л. История Харьковского городского самоуправления 1654–1917. *Харьков. обл. обществ. объединение «Сокол 2000». Харьков. частный музей городской усадьбы*. Харьков : РегионИнформ. 2004. 200 с.

33. Анучин Е. Н. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. СПб. : Типогр. Мин-ва внутр. дел. 1872. 238 с.

34. Апушкин А.А. Призрение душевнобольных в Костромской губернии, 1911. 34 с.

35. Багалей Д.И. История города Харкова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) : истор. мон. в 2-х т. (XIX-й и нач. XX-го века). Харьков, 2004. Т.2. 982 с.

36. Багрій Т.В. Особливості становлення та розвитку середньої освіти на Переяславщині у XVIII ст. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*: збірник наукових праць. 2010. Вип. 41. С. 59–61.

37. Бадора С. Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі) : автореф. дис... д-ра пед. наук. Київ, 2001. 46 с.

38. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі. Івано-Франківськ, 2000. 252 с.

39. Баранівський В.Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства // Науковий вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія «Філософія». Х.: ХНПУ, 2014. Вип. 43. С. 39–52.

40. Бастун М.В. Культурологічний підхід в освіті та його психолого-педагогічне забезпечення. *Горизонти освіти*, 2012. Т.2. С. 170-175.

41. Баткіс Г. А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918-1922 рр.). Київ, 1964. 47 с.

42. Безпалько О. В. Соціальна підтримка дітей з обмеженими функціональними можливостями. Методичні рекомендації. Київ: Логос. 2002. 48 с.

43. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. №1. с. 131–151.

44. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. №4. С. 593–611.

45. Белинский В.Г. Детские сказки дедушки Иринея. *Художественная литература.* Москва, 1978. Т.3. С.38–77.

46. Беловинский Л. В. Жизнь русского обывателя. На шумных улицах градских. Москва, 2012. 456 с.

47. Беляев В.И. История социальной педагогики : учебное пособие для студентов направления подготовки бакалавров 050400.62 «Психолого-педагогическое образование» вузов региона : в 3 ч. Магадан, 2014. 485 с.

48. Бережна Л. До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківсього піклування, у закладах інтернатного типу. *Гуманітарний вісник*. 2012. №28. С. 15.

49. Бецкой И.И. Генеральный план Московского воспитательного для приносных младенцев дома. *Учреждение Императорского Воспитательного для приносных детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве.* СПб., 1767. Ч.3. 94 с.

50. Бецкой И.И. Генеральный план Московского воспитательного для приносных младенцев дома. *Учреждение Императорского Воспитательного для приносных детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве.* СПб., 1767. Ч.1. 56 с.

51. Бецкой И.И. Генеральный план Московского воспитательного для приносных младенцев дома. *Учреждение Императорского Воспитательного для приносных детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве.* СПб., 1767. Ч.2. 39 с.

52. Бецкой И.И. Собрание учреждений и предписаний касательно воспитания в России обоего пола благородного и мещанского юношества в пользу общества установлениями. СПб., 1789. Т. 1. 479 с.

53. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. Харків : Вид-во НУВС. 2003. 260 с.

54. Благотворительность в России. СПб, 1907. Т.1. С. 27 URL : http:istmat.infonode243

55. Благотворительные общества г. Киева на Киевской всероссийской выставке 1913 года. Киев.: Типография Чоколова И.И., 1913. 78с.

56. Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям императрицы Марии: в 3 т. СПб. 1900. Т. 2. 986 с.

57. Бобкова О. М. Организация и деятельность Сиротского дома тайного советника А. Я. Фабра. *Культура народов Причерноморья*. 2007. № 85. С. 100-105.

58. Богадельня. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall01313145.shtml

59. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому : Жінки в громадському житті України 1884-1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.

60. Богданець-Білоскаленко Н. І. Теоретико-методологічні засади дослідження персоналії. *Проблеми підготовки сучасного вчителя* : зб. наук. праць Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини.Умань, 2014. Вип. 9. ч. 2. С. 238–245.

61. Богданов-Березовский М.В. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых. СПб., 1901. XII. 296 с.

62. Богданович І.М. Соціальна педагогіка : навч. посібник. Харків, 2011. 160 с.

63. Большакова В.В. В. Ф. Одоевский о вопросах психологии воспитания и обучения детей. *Психологический журнал*. 1985. №2. Т.6. С. 145-150.

64. Большая энциклопедия. СПб.,1902. Т. 9. 879с.

65. Бондар В.І., Синьов В. М. Тенденції розвитку освіти дітей з психофізичними вадами в Європі та Україні. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / За ред. О.В.Гаврилова, В.І.Співака. Вип. ІХХ. В двох частинах, частина 1. Серія : соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 7-26.

66. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. Москва.: Наука, 1989. 188с.

67. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Дозвіллєзнавство. Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 208 с.

68. Браницкая С. Все что отдам – твое. *Деловые люди*. 2011. №126. С. 112.

69. Брентано Ф. Избранные работы: сборник переводов. Москва: Дом интеллектуальной книги, 1996. 235 с.

70. Бреусенко О.А. Динаміка ціннісно-смислової сфери особистості в умовах екзистенціальної кризи 2000 р.: Автореф. дис. канд. психол. наук, спец. 19.00.01. Київ. 2000. 20 с.

71. Брун М. Дети. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03535087.shtml

72. Будинок престарілих: умови зарахування. Тепло любих. *Приватний будинок престарілих.* URL : http://domprestarelyh.com.ua/ua/usloviya-priema

73. Буксгевден О. О малолетних, работающих на заводах, фабриках, мануфактурах. *Детская помощь*. СПб. 1890. №18. С.-167.

74. Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение дел в России и других странах. СПб., 1908. 667 с.

75. Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний. СПб., 1896. 26 с.

76. Ван-Путерен М. Д. О призрении сифилитиков Санкт-Петербургским воспитательным домом. СПб. : тип. М.И. Акинфиева, 1809. 54 с.

77. Ван-Путерен М. Д. Способы искусственного вскармливания и ухода за грудными детьми за границей. СПб. : тип. Лештуков. паровая скоропеч. П.О. Яблонского, 1891. 67 с.

78. Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и в других странах. СПб., 1910. 87 с.

79. Ван-Путерен М.Д. Призрение бесприютных детей и подкидышей уездными земствами. СПб. : тип. МВД, 1895. 44 с.

80. Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. СПб. : тип. М-ва внутр. дел. 1858-1863. Ч. 1-3. Б.с.

81. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. СПб.: Речь, 2001. 144 с.

82. Вахтеров В. П. Избранные педагогические сочинения / сост. Л. Н. Литвин, Н. Т. Британева. Москва, 1987. С. 396-398.

83. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь, 2005. 1728 с.

84. Вербловский Г. Л. Новейший проект устава об опеках и попечительствах. *Юридический вестник.* Москва, 1892. Т.XII. кн.1. С. 84–106.

85. Вернадський В. І. Думки про сучасне значення історії знань. Київ, 2005. С. 60–72.

86. Веселовский Б. История земства за 40 лет. СПб. : изд. О.Н. Поповой, 1909. Т.1. 724 с.

87. Ветхий завет. Исход. Глава 22. *Православный календарь*. URL : http:days.pravoslavie.ruBibleB_ish22.htm

88. Виховні колонії. Науково практичні-коментарі різних законодавчих актів України. *Радник. Український юридичний портал*. URL : http:radnuk.infokomentarkruminal-vukon311-glava34768--19--.html

89. Відкриття дитячого хоспісу. *Харьковский городской совет, городского головы, исполнительного комитета*. URL : http://www.city.kharkov.ua/ru/news/gennadiy-kernes-vidkriv-dityachiy-khospis-36934.html

90. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Киев, 1915. 699 с.

91. Власенко А.В. Пенитенциарные учреждения в пореформенное время (1860-1890 гг.). *Вестник Новгородского государственного университета*. Новгород. 2008. № 47. С. 7-9.

92. Воробей Р. Б. Система місцевих органів влади та управління в другій половині XIX століття (на прикладі Чернігівської губернії). Чернігів : Чернігів. Обереги. 2004. 104 с.

93. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России. *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №10. С. 402–423.

94. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №11. С. 450–469.

95. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1893. №12. С. 525–540.

96. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (продолжение). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1894. №3. С. 120–142.

97. Воскобойников Н. Материалы по истории призрения бедных и неимущих в России (окончание). *Тюремный вестник* / ред. А. Лихачов, 1894. №4. С. 167–184.

98. Воспитательно-исправительные заведения. *Трудовая помощь*. 1913. № 1. С. 66-67.

99. Воспитательные дома. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall02323352.shtml

100. Воспитательный дом, детский приют Большая Медицинская Энциклопедия Главный редактор Б.В. Петровский. 3-е издание, онлайн версия. URL : http:xn--90aw5c.xn--c1avgindex.phpВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ_ДОМ_ДЕТСКИЙ_ПРИЮТ

101. Гаврилина Н.А. Благотворительность и призрение в повседневной жизни российского общества в XVIII - XIX вв.: дис. … на соискание ученой степени доктора исторических наук. Курск: Курский государственный университет, 2015. 466 с.

102. Гарль И.П. Общее предначертание опеки для бедных, или проект постановления о призрении бедных, имеющий главнейшей целью воспитательные для них заведения и способы упражнения сих людей Пер. с франц. Кн. П. Ширинского-Шахматова. СПб., 1832. 43 с.

103. Гедьо А.В. Дитяча безпритульність і бездоглядність у російській імперії в другій половині XVIII—на початку XIX ст.: аналіз законодавчих актів. *Історичні і політологічні дослідження*. № 3–4 (57–58), 2014. с.138-146

104. Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность П.И.Георгиевский. С.-Петербург : Типография Морского Министерства,1894. 118 с.

105. Герман Ф. Л. Врачебный быт допетровской Руси : Материалы для истории медицины в России. Харьков : А. Дарре, 1891. вып.1. 24 с.

106. Гернет М.Н. История царской тюрьмы (в 5-ти томах) Михаил Гернет. М. : Государственное Издательство Юридической Литературы, 1951. Т-1. 357 с.

107. Героиня печатного дела. 160-летию со дня рождения Анны Александровны Адлер. Ставропольская библиотека для слепых (stavropollibblind). URL : http://stavropollibblind.blogspot.com/2016/02/160.html

108. Герценштейн Г. Глухонемота и глухота. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall02929190.shtml

109. Герье В. Призрение общественное. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall08383065.shtml

110. Гессен И. Узаконение детей. Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall104104110.shtml

111. Глазырина О.В. Педагогические основы организации В. Ф. Одоевским детских приютов в России в первой половине XIX века. Таганрог : Изд-ль А.Н. Ступин, 2013. 103 с.

112. Глухонемота в гражданском праве Энциклопедический словарь. СПб., 1890-1907. Т.1-41А. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall02929191.shtml

113. Гогель С. К. О выводе детей из тюрем и помещений в особые приюты. *Тюремный вестник*. 1894. № 7. С. 184-190.

114. Гогель С.К. Удаление невинных детей из тюрем. *Трудовая помощь*. 1898. № 9. С. 262-277.

115. Голубочка І. С. Ресоціалізація та соціальний розвиток дітей-сиріт в історико-педагогічному контексті (друга половина XIX – початок XX ст.). *Теорія та історія педагогіки*. Харків. 2010. № 8. С. 63-66.

116. Голубочка І. Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні.
URL : https:drive.google.comfiled0B6PAZKh2GK62eTgxcEo1c3A2Njgview

117. Гончаренко С., Кушнир В. Методологічні особливості наукових поглядів на педагогічний процес. *Шлях освіти*. 2008. №4(50). С. 2–10.

118. Гончаров М.А. Государственное управление учебными заведениями отраслевыми ведомствами и министерствами в России второй половины XIX - начала XX века (на основе архивных источников, юбилейных обзоров министерств, материалов статистики). *Преподаватель XXI век.* Москва : МПГУ. 2016, Т.1. № 2. С. 92–109

119. Гончарова Н.О. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках «Вестника благотворительности». URL : http:www.stattionline.org.uahistori11421239-blagodijna-diyalnist-dvoryanstva- pivdennoï-ukraïni-na-storinkax-vestnika-blagotvoritelnosti.html

120. Горбань Ю.А. Історичне дослідження : науково-методичні підходи до написання дисертаційної роботи. *Електронне наукове фахове видання. Історія науки і біографістика*, 2012. №1. С.1-12. URL : http:inb.dnsgb.com.ua2012-112_gorban.pdf

121. Горин А. Г. Обычное право в России в начале XX в.: правительственная политика // Правоведение. 1989. № 1. С. 43–49.

122. Горілий А.Т. Історія соціальної роботи в Україні (конспект лекцій). Тернопіль : ТАНГ. 2001. 68 с.

123. Горячев Михаил Дмитриевич. Социально-педагогическая деятельность муниципальных учреждений как фактор развития образования (Теоретико-исторический аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 : Самара : Самар. ун-т., 1998. 332 с.

124. Горячева А.Ю. «Детская помощь»: о благотворительных изданиях, писавших о детях. *Лаборатория детской литературы, журналистики и чтения.* URL : http:www.detlitlab.ru?cat=11&text=76

125. Государственно-правовая защита детства в России : исторические аспекты / под общ. ред. д.и.н. П.А. Меркулова : монография. Орёл, 2015. 160 с.

126. Грачева Е.К. Первоначальное воспитание и обучение низших степеней умственной отсталости (из курса лекций, прочитанных на краткосрочных педагогических курсах по подготовке персонала в

учреждения для дефективных детей в Петрограде в 1918 году). *Аутизм и нарушения развития* / Московский государственный психолого-педагогический университет. 2007. № 3. С. 30–41.

127. Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – початку XX ст. *Електронна стаття з сайту Refdb.ru.* URL : https:refdb.rulook2949919.html

128. Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – початку XX ст. *Електронна стаття з сайту Refdb.ru.* URL : https:refdb.rulook2949919.html

129. Грицишин Наталія Степанівна. Опіка сиріт в народному побуті Галичини. На матеріалах XX століття : автореф. дис ... канд. іст. наук : Львів, 2008. 24 с.

130. Гужва О., Кравченко О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки*, 2010. №5. С. 6–12.

131. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX - на початку XX ст. : на матеріалах Херсонської губернії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. Черкаси, 2004. 18 с.

132. Гузій О.В. Пацієнторієнтована статистика та паліативна допомога в Україні. *Український медичний часопис* 2017. №4 (120). VII/VIII. URL : https://www.umj.com.ua/article/112712/patsiyentoriyentovana-statistika-ta-paliativna-dopomoga-v-ukrayini

133. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ, 2002. 223 с.

134. Гура В.В. Культурологический поход как теоретико-методологическая основа гуманизации информационных технологий обучения : автореф. дис. канд пед. наук. 13.00.01. Ростов-на-Дону, 1994. 16 с.

135. Гурьев П. С. Воспоминания о Гугеле П. С. *Русский педагогический вестник*. 1859. № 3–4.

136. Гурьев П. С. Очерк истории Императорского Гатчинского сиротского института : составлен по случаю 50–летнего юбилея института. СПб., 1854. 185 с.

137. Давиденко И. Я. Замечания Действительного члена Киевского Юридического Общества И. Я. Давиденко на проект об опеках и попечительствах, составленный редакционной комиссией И. Я. Давиденко. *Приложение к протоколам Киевского Юридического Общества,* 1892. С. 54–64.

138. Давиденко Н. В. Терміни опіка, патронаж та патронат у сучасних словниках юридичної термінології. *Проблеми семантики слова, речення та тексту : Збірник наукових праць М-во освіти і науки України.* Київ : КНЛУ, 2006. Вип.17. С.100-106.

139. Департамент духовных дел иностранных исповеданий Православная энциклопедия. *Электронная версия православной энциклопедии под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла.* 2012. Т.14, С. 419–420. URL : http:www.pravenc.rutext171721.html (дата звернення: 21.03.2012)

140. Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю : Постанова Кабінету міністрів України № 978 від 14.12.2016. Київ: Урядовий портал (єдиний веб-портал органів виконавської влади України). URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249614486

141. Дибайло В. Світова практика: підтримка молоді, яка виходить з-під державної опіки. *Права дітей*. 2010. №2(10). С. 7-8.

142. Дитячий будинок сімейного типу - родини Єдуш. Офіційний сайт Всеукраїнської громадської організації. *«Асоціація – Моя родина», «Україна без сиріт».* URL : https://www.moya-rodyna.org.ua/uk/dbst-edush.html

143. Дитячі Будинки Сімейного Типу в Україні. Офіційний сайт Всеукраїнської громадської організації. *«Асоціація – Моя родина», «Україна без сиріт»*. URL : https://www.moya-rodyna.org.ua/uk/dityach-budinki-smejnogo-tipu.html

144. Дитячі будинки сімейного типу. Київ : *Служба у справах дітей та сім'ї Київської обласної державної адміністрації*. URL : http://ssd-koda.gov.ua/usinovlennya-ta-rozvitok-simejnix-form-vixovannya/rozvitok-simejnix-form-vlashtuvannya/dityachi-budinki-simejnogo-tipu/

145. Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1895 года. *Сборник Херсонского земства*. 1895. № 12. С. 80-81

146. Доля І. Упровадження ефективних форм виховання в системі державної та сімейної опіки: міжнародний досвід та уроки для України. Донецьк. URL : http://old.niss.gov.ua/Monitor/March08/04.htm

147. Дом призрения. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737042.shtml

148. Дом сиропитательный. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737046.shtml

149. Дом трудолюбия. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737051.shtml

150. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.

151. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню України в роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX століття.* Київ. Вип. 4. 2002. С. 155–182.

152. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню України в роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX століття.* Київ. 2002. Вип 4. С. 155-182.

153. Дриль Д. А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. *Общественное и частное призрение в России*. СПб.: Тип. имп. акад. Наук. 1907. С. 100-112.

154. Дриль Д. А. Труды Пятого съезда представителей состоящих под покровительством Его Императорского Величества Государя Императора русских исправительных заведений для малолетних. *Журнал Министерства юстиции*. 1901. № 4. С. 354-363.

155. Дриль Д. Вопросы исправительного воспитания (организация воспитательных заведений для несовершеннолетних). *Тюремный вестник.* 1903. №3. С .244–259

156. Дриль Д. Вопросы исправительного воспитания (организация воспитательных заведений для несовершеннолетних) – продолжение. *Тюремный вестник.* 1903. №4. С .346–357.

157. Дриль Д.А. О мерах борьбы с преступностью несовершеннолетних. *Журнал Министерства юстиции*. 1908. № 10. С. 57-73.

158. Дриль Д.А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. *Общественное и частное призрение в России*. СПб., 1907. С. 100–112.

159. Дробнис Я. Задачи борьбы с беспризорностью к десятилетию Октябрьской революции. *Друг детей.* 1927. №10. С. 2–8.

160. Друганова О. М. Філософські основи розвитку приватної доброчинної діяльності в освіті України (кінець XVIII – початок XIX століття) *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія.* 2013. Вип. 40(2). С. 221–233.

161. Дуплий Е. В. Становление и развитие приказов общественного призрения в России (1775 - 1864 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.наук. Москва, 2004. 24 с.

162. Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории. *Журнал Министерства юстиции*. С-Петербург. 1900. № 7. С. 111-129.

163. Душевные болезни. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03838176.shtml

164. Дылевский К.И. Об узаконении детей, прижитых вне брака. Доклад в заседании Сибирского юридического общества 29 окт. 1883 г. СПб., 1883. 56 с.

165. Дюшен В. СПОН – Соціально-правова охорона неповнолітніх на 10-й Жовтень. *Радянська освіта.* 1927. № 11. С. 29-33.

166. Елфимова Н. В. Становление и развитие социальной работы с несовершеннолетними в пореформенной России (60-е гг. XIX ─ начало XX вв.): *автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история»*. Москва. 2003. 26 с.

167. Ерошкин Н. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва : Высшая школа, 1957. 352 с.

168. Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства Просвещения РСФСР, 1960. 396 с.

169. Етимологічний словник української мови : У 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1983. Т.5. 704 с.

170. Євко В. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект. *Право України*. Київ. 2001. № 8. С. 107-110.

171. Євко В. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект. *Право України*. 2001. № 8. С. 107-109.

172. Євтушенко О. Н. Опіка та піклування в російському законодавстві в другій половині XIX століття (на прикладах селянської громади південного регіону України). *Наукові праці МДГУ ім. П. Могили*. 2004. Т. 33. вип. 20 : Політичні науки. С. 96-99.

173. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. С. 217.

174. Жизнеописания и некрологи выдающихся лиц на поприще обучения, воспитания и призрения глухонемых. *Вестник Попеч. гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых.* 1905-1906. № 1. С. 60–62.

175. Журавский Д.П. План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской составлен в комиссии Высочайше учрежденной при университете Св. Владимира. Киев : Университетская типография. 1851. С. 1-59.

176. Журнал Полтавского губернского земского собрания очередной сессии 1868 года. Полтава, 1869. 532 с.

177. Журналы образованного при Министерстве Юстиции Особого совещания для обсуждения проектов опекунского устава и учреждения опекунских установлений в связи с поступившими на них отзывами (15 февраля – 29 ноября 1913 г.). Санкт-Петербург.: Сенатская тип., 1915.

178. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXX очередного земского созыва 1894 года. Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1895. 367 с.

179. Завгородня Т. К. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.): *Монографія.* Івано-Франківськ : НАІР. 2012. 208 с.

180. Загоровский А. И. Опека над несовершеннолетними. *Русская Мысль.* 1902. № 4. С. 45–86

181. Задорожній О.В Генеза міжнародної правосуб’єктності України : монографія., Київ . нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, 2014. 687 с.

182. Зайцева С. В. Узаконение внебрачных детей в Российской империи в конце XIX – начале XX в. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2010. Т. 4. (История). №3. С. 110–116.

183. Закладка здания для исправительного приюта в Одессе. *Детская помощь*. 1888. № 18. С. 576.

184. Заключение Санкт-Петербургского столичного мирового съезда по проекту об опеках и попечительствах. СПб. 1892. 20 с.

185. Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты: монография. Ростов н/Д: Изд.-во Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. 347 с.

186. Замский Х. С. История олигофренопедагогики : учебное пособие для студентов ФСО. 2 изд. Москва, 1980. 398 с.

187. Звіт про здійснення Уповноваженим Президента України з прав дитини моніторингового дослідження стану функціонування закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які не мають необхідних умов для виховання та навчання в сім'ї, дітей з особливими потребами, ефективність використання такими закладами бюджетних коштів, спрямованих на забезпечення їх діяльності. 2013. № 1-1/1852. URL : http://www.president.gov.ua/docs/zvit_int_2013.pdf

188. Зимаев Беслан Аптиевич. Развитие общественного призрения в условиях административных реформ в России в XVIII – начале XX в. : автореф. дис. ... кандидата исторических наук. Пятигорск, 2010. 26 с.

189. Зимин И., Соколов А. Благотворительность семьи Романовых. XIX- начало XX в. Повседневная жизнь Российского императорского двора / Серия : 400-летие Дома Романовых. Москва : Центрполиграф, 2015. 604 с.

190. Знайти себе: Життєві історії випускників інтернатів. Київ: Український ін-т соціальних досліджень. 2001. 201 с.

191. Зубрицька М., Бабалик Н., Квик М. Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад. Ідея Університету: Антологія. Літопис. Львів. 2008. С. 267–291.

192. Иванович А. Большие поражения и малые реформы. Не губите любовь к отечеству. *Современная благотворительность*. Одесса: Тип. «Русской реч»", 1907. 11с.

193. Идиот. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская ТипоЛитография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т.1-41А [1-82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall04343104.shtml

194. Из деятельности общества покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения Харьковской губернии за 1905-1906 гг. *Тюремный вестник*. 1909. №8-9. С. 883–888.

195. Император Александр I Великий князь Николай Михайлович. Опыт исторического исследования. С.-Петербург, 1912. Т 1. 580 с.

196. Императорское Человеколюбивое Общество / кол. авт. Т.Г. Егорова, О. Л. Лейкинд, Д. Я. Северюхин и др. *Электронная энциклопедия благотворительности Санкт-петербург. Фонд им. Д. С. Лихачёва.*
URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2815935782

197. Институт глухонемых и слепых. Энциклопедический словарь. СПб. : Семеновская ТипоЛитография И.А. Ефрона, 1890-1907. Т. 1-41А [1-82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall04444608.shtml

198. Иркутский сиропитательный дом Елизаветы Медведниковой и учрежденный при нем банк за 1838-1888 гг. Иркутск, 1888. Ч.1. 235 с.

199. Исправительные заведения для несовершеннолетних /Харьковское общество исправительных приютов. Отчеты за 1896 год. *Тюремный вестник.* 1897. №6. С. 270–281.

200. Исправительный приют в Полтаве. *Детская помощь.* 1892. № 17. С. 577-578.

201. Исправительный приют в Симферополе. *Детская помощь*. 1890. № 12. С. 42.

202. Историки спорят: тринадцать бесед / под ред. В. С. Лельчука. Москва : Политиздат, 1988. 508 с.

203. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции : учеб. Пособие. / Н.П. Ерошкин, Ю.В. Куликов, Н.П. Чернов. Москва, 1965. 417 с.

204. История Уделов за столетие их существования (1797-1897). В 3-х томах. Том 1 – Управление Уделами и удельное хозяйство. С.-Петербург : Типография Главнаго Управления Уделов, 1902. 723 с.

205. Інформація про заходи, які вживались Державною пенітенціарною службою України щодо виконання Указів і Доручень Президента України з питань освіти, охорони здоров'я, соціального захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом. *Державна Пенітенціарна Служба*.
URL : http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/659035

206. Історія філософії на Україні: У 3-х т. *Наукова думка*. Київ. 1987. Т.2. 366 с.

207. Історія філософії України : підручник. ВІПОЛ. Київ. 1994. 410 с.

208. Kowalski W. Wioski Dziecice SOS w świecie i Polsce 1949-1999. Kranik : Wydawnictwo Mad Graf. 1999. 278 s.

209. Кавелин К. Д. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Москва, 1844. 186 с.

210. Калинкина М. Как живут подопечные в детские домах Германии? *Школа Жизни*. 2007. №1(22). 22 с. URL : http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-5083/

211. Кальченко Л. В. Історико-педагогічний аналіз суспільної практики подолання й попередження проблеми соціального сирітства на українських землях у складі російської держави (початок XVII – середина XIX століття). *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2013. № 3. С. 86–93.

212. Карась А.Ф. Філософія: предмет та історія : підручник. Львів: ЛНУ. 1994. 62 с.

213. Карпенко О. (Чепіль О.). Педагогічні ідеї Германа Ґмайнера в опікунській системі Польщі. *Людинознавчі студії.* Дрогобич. 2011. Вип. 23. С. 254–265.

214. Карпенко О. Синергетичний підхід до управління документними комунікаціями у ВНЗ. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 8. С. 51–53.

215. Карцева Е.В. Развитие Российского профессионального образования в первой половине XIX века: роль частной инициативы, сущность и содержание обучения. *Современные проблемы науки и образования*. 2013. № 1. URL : https:www.science-education.ruruarticleview?id=8174

216. Карцева Е.В. Развитие Российского профессионального образования в первой половине XIX века: роль частной инициативы, сущность и содержание обучения. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/spttp_2013_3_13

217. Касьян В.І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів : навч. посіб. 5-е вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2008. 348 с.

218. Катионова А.О. Социальные и психолого-педагогические основы организации призрения детей в России в 20-30-е годы XX века : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 2003. 22 с.

219. Кашуба М.В. Філософія Відродження на Україні : монографія. *Наукова думка*. Київ.1990. 332 с.

220. Керзум А. П. Воинское благотворительное общество белого креста. *Энциклопедия благотворительности Санкт-Петербург*. URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2853547436

221. Керзум А.П. Лейкинд О. Л. Институт слепых императорского человеколюбивого общества. *Энциклопедия благотворительности. Благотворительность в Петербурге. История. Попечение об инвалидах.* URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2830283019

222. Керзум А.П. Министерство государственного призрения. *Электронная энциклопедия благотворительности Санкт-Петербург. Фонд им. Д. С. Лихачёва* URL : http:encblago.lfond.spb.rushowObject.do?object=2806468425

223. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обозрением русских учреждений. Москва, 2012. 229 с.

224. Коваленко С. История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.: автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 1954. 22 с.

225. Коваленко С. С. Навчально-виховну роботу в дитячих будинках - на вищий рівень. *Радянська школа*. 1951. № 4. С. 36-41.

226. Коваленко С. С. Про навчально-виховну роботу в дитячих будинках. *Навчально-Виховна робота в дитячих будинках.* 1950. № 3. С. 3-11.

227. Ковчина І. М., Романовська О. О. Соціально-правові передумови успішного функціонування фостерінгу у Великобританії : метод. посіб. / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ : Логос, 2001. 99 с.

228. Коган В.Я. Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти: дис. … канд мед. наук. Київ, 1967. 288 с.

229. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII ВВР, додаток до № 50, ст. 375.

230. Козлов Н. Энциклопедия практической психологии. *Университет практической психологии*. Москва : Эксмо, 2015. 752 с.

231. Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Український центр духовної культури, 1993. 256 с.

232. Коляда Н. М. Просвітницько-педагогічна діяльність студентської молоді в недільних школах України (60-ті рр. XIX ст.). *Ідея університету у європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи* : Збірник тез науково-практичної конференції. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2016. С. 42-43.

233. Коляда Н. М. Соціокінетика дитинства як наука про дитячий рух: особливості становлення та розвитку. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2016. Вип. LXX. С. 136-140.

234. Коляда Наталія. Василь Арнаутов (1881–1938 рр.) – організатор дитячого соціального виховання в Україні. *Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років ХХ століття)*: колективна монографія. Умань : ВПЦ Візаві. 2017. С. 313–323.

235. Коляденко С. М. Зародження і розвиток пенітенціарної системи для неповнолітніх у XIX - поч. XX століття. *Вісник Житомирського педагогічного університету*. Житомир. 2003. Вип. 13. С.198-200.

236. Комар Ірина Валеріївна. Опікунська діяльність релігійних організацій Української греко-католицької церкви у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.05 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 275 с.

237. Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування : Методичні рекомендації. Київ: Наук. Світ. 2001. 37 с.

238. Копелянская С. Ликвидация беспризорности и безнадзорности детей раннего возраста. *Вопросы материнства и младенчества*. 1936. №3. С. 11–15

239. Короленко В. Г. Дети подземелья: повести, рассказы и очерки. Москва : Дет. лит., 2012. 332 с.

240. Короленко В. Г. Слепой музыкант. *Однотомные издания*. Москва : Советская Россия, 1991. 256 с.

241. Корсун А. М. Рассуждение об основании опеки и попечительства вообще и в особенности по российским узаконениям. *Написанное кандидатом Александром Корсуном для получения степени магистра по части российского правоведения*. Харьков : Университ. типогр., 1825. 40 с.

242. Кравченко О. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.) – URL : http:korolenko.kharkov.comvirtual_vistavkidobrosinnistendex2.html

243. Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.). *Науковий вісник*

Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. 2012. Вип. 3.33. С. 89–96.

244. Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2012. Вип.44. С. 50–54.

245. Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX– початку XX ст. *Ніжинська старовина : Національна академія наук України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства*, 2013. №16. С. 62–73

246. Кравченко О. Організація опіки над дітьми-біженцями : документальні джерела з фондів російського державного військово-історичного архіву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2014. Вип.3. С. 15–17.

247. Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2003. 19 с.

248. Кравченко О.В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна.* 2010. № 42. С. 96–105.

249. Кравченко О.В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип.38. С. 64–72

250. Кравченко О.В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Історія України. Українознавство* : *історичні та філософські науки»*, 2013. Вип.17. С. 61–67.

251. Краснов В.В. Из истории нижегородской благотворительности : богадельня имени Н.Ф. Ходалева в Нижнем Новгороде. *Электронное*

периодическое издание «Открытый текст». URL : http:opentextnn.ruspacenndom?id=4599

252. Красюкова О. С. Заклади опіки як фактор соціального виховання дітей в Криму в середині XIX – початку XX століття. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету.* 2014. Вип.115. С. 123–126.

253. Краткий исторический очерк учебных заведений Ведомства Путей Сообщения. СПб.: Типография Министерства Путей Сообщения, 1900. 80 с.

254. Крестовська Н.М. Ювенальне право України : історико-теоретичне дослідження : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 332 с.

255. Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. Київ. 2003. № 7. С. 92-98.

256. Крижанівський О.П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : в 3-х кн. Кн. 3 : кінець XVI – сер. XIX ст. Київ : Либідь, 1994. 336 с.

257. Крижко О. А. Особливості терміна як основної одиниці терміносистеми. *Studia Linguistica : зб. наук. пр.* 2008. Вип.1. С. 62–67.

258. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України від 11.07.2003 № 1129-IV чинний; ред.від 07.04.2017. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 3–4. С. 21 URL : http:zakon5.rada.gov.ualawsshow1129-15

259. Культура України XVIII–XIX століття. *Історія України. Інтернет-сайт видавництва «Плеяди».* URL : http:osvita.uavnzreportshistory4719

260. Культурологический Подход. *Экономический словарь GUFO.me.* URL : http:mirslovarei.comcontent_ecokulturologicheskij-podxod-32415.html

261. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. Мюнхен – Львів: Видавництво УВУ. 1995. 164 с.

262. Кун Т. Структура наукових революцій. *Port-Royal*. Київ. 2001. 228 с.

263. Курляк І.С. До питання про становлення і розвиток опікунської педагогіки в Україні і Польщі. *Науковий вісник Чернівецького університету* : *Педагогіка та психологія*. Чернівці. 2002. Вип. 137. С. 112-119.

264. Лактионова Г.М. Инновационные формы опеки детей: международный и национальный опыт. Киев: Науковий світ. 2001. 61 с.

265. Латинський В. Новосілля в дитячих будинках. *Освіта України*. 2003. № 80. С. 7-9.

266. Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX столетия). Москва, 1998. 583 с.

267. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-западного края в 1840-х годах. *Отдельный оттиск из журнала «Киевская Старина»*. Киев: Типо-литография Т-ва А.Гирич, 1906. 27 с.

268. Литвиненко С.А. Основи соціально-педагогічної діяльності: Навч. посібник для студ. вищих пед. навч. закладів. Одеса: ПНЦ АПН. 2007. 187 с.

269. Лиханов А. Дети без родителей: Кн. для учителя. Москва : Просвещение. 1987. 271 с.

270. Лобас Т.Л. Экономическая деятельность земских учреждений (1864 – 1914). На материалах земств Полтавской, Харьковской, Черниговской губерний : автореф. канд. ист. наук. Москва. 1997. 27с.

271. Лобода С.В. Орест Новицький та університетська психологія першої половини XIX ст. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Київ. 1999. Т. І. Ч.1. С. 28–31.

272. Лохвицька Л.В. Становлення дошкільного виховання дітей на Україні (кінець XIX ст.). *Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.)*. Київ. 1995. 68 с.

273. Луговий О. Визначне жіноцтво України. *Історичні життєписи* Київ: Дніпро, 1994. 335 с.

274. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ, 2010. 296 с.

275. Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукова думка.* Київ. 2003. 150 с.

276. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методика соціальної роботи : навч. посіб. 2-ге вид., доп. і випр. Київ, 2003. 168 с.

277. Лукин В. В. Об опеке и попечительстве для опекунов и попечителей. СПб. : Тип. Эдуарда Праца. 1855. 55 с.

278. Лупаренко С. Є. Діяльність громадських товариств із соціокультурного забезпечення дітей в Україні (кінець XIX ст. початок XX ст.). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія : Педагогіка та психологія.* 2015. Вип. 2. С. 14–19.

279. Люблинский П. И. Родительская власть и публичная опека над детьми. *Вестник права и нотариата*. 1911, № 40. С. 1210–1241.

280. Максимів І. І. Психологічна характеристика об’єктивних причин втягнення дитини у жебрацтво. *Право і суспільство.* 2015. № 2. С. 229–235.

281. Максимов Е. Д. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. Антология социальной работы в 5 т. / сост. М. В. Фирсов. Москва: Сварогъ-НВФ СПТ, 1999. Т.1. История социальной помощи в России. С. 29–43.

282. Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. *Общественное и частное призрение в России.* СПб. : Тип. имп. акад.наук, 1907. С. 1–68.

283. Максимов Е. Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. СПб., 1894. 173 с.

284. Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. СПб., 1905. 285 с.

285. Максимов Е.Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения. СПб., 1903. 39 с.

286. Максимов Е.Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. СПб., 1901. 140 с.

287. Максимов Е.Д. Статистические и финансовые вопросы общественного призрения. *Новое слово.* 1896. № 6. С. 53–60.

288. Малинин А.А. Призрение душевнобольных Ярославским губернским земством. Ярославль, 1902. 12 с.

289. Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898-1901 гг. *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 506-517.

290. Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних: Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник* / ред. Д.Ф. Огнев. 1903. № 6. С. 506–517.

291. Малишев О. О. Деякі особливості опіки і піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. Вип. № 1. С. 31-45.

292. Малишев О. О. Зміст і специфіка правового інституту опіки за законодавством і юридичною практикою Російської імперії (кінець XVIII – поч. XX ст.). *Принципи верховенства права та законності: проблеми реалізації в правотворенні та правозастосуванні.* Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2010. С. 142-147.

293. Малишев О. О. Інститут опіки у фінансовому праві України за часів Російської імперії (кін. XVIII – перша половина XIX ст.). *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин* : II Міжнар. наук.-практ. конф. 10-11 черв. 2011 р. : тези доп. Суми : УАБС НБУ. 2011. С. 85-87.

294. Малишев О. О. Опіка над душевнохворими в Україні у XIX – поч. XX ст. (за матеріалами сирітських судів). Судова *апеляція*. 2011. № 2 (23). С. 22-31.

295. Малишев О. О. Опіка та піклування на українських землях Російської та Австрійської імперій: порівняльний аспект. *Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність.* Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка. 2011. С. 475-481.

296. Малишев О. О. Секуляризація інституту опіки в історії вітчизняного права. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 553-560.

297. Мальцев А.Ф. Материалы к истории призрения душевнобольных в южной России. *Обозрение психиатрии, неврологии и экспериментальной психологии*, 1903. N 1. С. 1–10.

298. Мальцев А.Ф. О децентрализации психиатрической помощи вообще и Полтавской губернии, в частности. *Обозрение психиатрии, неврологии и экспериментальной психологии.* 1906. N 2. С. 81–101.

299. Мальцев А.Ф. О работе душевнобольных Полтавской губернской земской психиатрической лечебницы с 1 августа 1886 по 1 августа 1887 г. *Краткий отчет к Всероссийской сельскохозяйственной выставке в г. Харькове по поводу выставленных изделий лечебницы*: Полтава, 1887. 21 с.

300. Мальцев А.Ф. Об уничтожении платы за лечение и призрение душевнобольных. *Труды 5–го съезда земских врачей и представителей уездных земств Полтавской губернии 5–14 октября 1903 года*. Полтава, 1904. С. 239–244.

301. Маро (М.И.Левитина) Беспризорные. *Социология, быт, практика работы*. Москва, 1925. 454 с.

302. Маро (М.И.Левитина). Марксистский метод в применении к изучению и воспитанию беспризорного. *Вестник просвещения.* 1924. № 9. С. 140–153

303. Марчук М.В. Діяльність опікунсько–виховних закладів Буковини у контексті суспільної опіки дітей з особливими потребами (кінець XIX – перша третина XX ст.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2014. № 4 (287) С. 11–19.

304. Маслійчук В. До питання про дитячу та підліткову працю на лівобережній та слобідській Україні в другій половині XVIII ст. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2–х томах. Київ : Інститут історії України НАН України. 2012. Т. 1. С. 87–98.

305. Маслійчук В. Училищна реформа в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах 1788–1796 рр. (кілька міркувань). *Сіверянський літопи*. 2016. № 3. С. 140–149.

306. Матвеева Е. С. Благотворительная деятельность Русской православной церкви в отношении несовершеннолетних в XIX – начале XX века (на примере деятельности приюта для девочек священника Георгия Коссова). *Научно–методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т.13. С. 2261–2265. URL : https:e–koncept.ru201585453.htm

307. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX ─ на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Вінниця. 2003. Вип. 6. С. 36-40.

308. Маштакова В.О. Розвиток соціального виховання на Слобожанщині (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис ... канд. пед. Наук. Луганськ, 2011. 20 с.

309. Медвідь А. О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей :дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук зі спеціальності. Одеса, 2015. 241 с.

310. Медынский Е. История педагогики. Том 1. Москва, 1926. 336 с.

311. Мейер Д. И. Русское гражданское право. СПб., 1868. 722 с.

312. Местная хроника. *Полтавские губернские ведомости*. 8 октября 1900. – С.2

313. Мещеряков, В. П. Зинченко. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. URL: https://www.litmir.me/br/?b=118634&p=1 (дата звернення: 04.04.2010).

314. Милов Л.В. Исследования по истории памятников средневекового права. Москва, 2009. 336 с.

315. Миронюк І.Ф. Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці. Івано-Франківськ. 2005. 340 с.

316. Мишина Е.В. Патронат над несовершеннолетними в дореволюционной России. *История государства и права*. 2002. № 1. С. 10-14.

317. Мнение комиссии, избранной Псковским губернским дворянским собранием для рассмотрения проекта устава об опеках и попечительствах. Псков: Тип. Губернского Правления, 1893. 15с.

318. Мнение совещания предводителей дворянства Харьковской губернии по проекту устава об опеках и попечительствах. Харьков, 1893. 14с.

319. Моісеєва Т.М. Земська реформа та соціальна діяльність земств. *Інтелігенція і влада.* 2004. Вип. 3. С. 36–47

320. Моложавый С. Беспризорный, как объект изучения (Из доклада на съезде СПОН). *Народное просвещение*. 1925. №12. С. 97–102.

321. Мушинский К.А. Устройство общественного призрения в России. СПб, 1861–1862. 86 с.

322. Мыслители эпохи Возрождения сост. Москва, 2009. 320 с.

323. Н.В. Краинский (1869 – 1951) : непобеждённый воин Императорской Российской армии. *Русская народная линия*. URL : http:ruskline.ruanalitika20141126nv_krainskij_1869_1951_nepobezhdyonnyj_voin_imperatorskoj_rossijskoj_armii

324. Накаєва Сацита Асолтаївна. Жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. Наук. Одеса, 2008. 16 с.

325. Нарадько А.В. Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина XIX –початок XX століть). Полтава, 2016. 180 с.

326. Наставление, служащее руководством врачам, при наборе рекрут находящимся, Высочайше утвержденное 24 сентября 1806 г.; с приложением отношения Министра внутренних дел к начальникам губерний. *Полное*

собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXIX : 1806-1807. С. 732-741.

327. Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи : кол. моногр. за ред. І. А. Зязюна. Київ, 2000. 636 с.

328. Нечаева А. Н. Охрана детей–сирот в России (История и современность) Москва, 1994. 176 с.

329. Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. СПб., 2006. 272 с.

330. Никитин В. Дети-преступники и их судьба. *Вестник Европы*. 1874. Т. 1. С. 379-392.

331. О власти родительской в личных отношениях. Свод законов Российской Империи. Издание в 16–ти томах. Т. X URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100013&pg=18

332. О детях от браков недействительных Свод законов Российской Империи. Издание в 16–ти томах. Т. X URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100013&pg=14

333. О замещении сирот в сиротский дом. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 117–129.

334. О подчинении дворянских опек и сиротских судов палатам : Сенатский указ от 13 сентября 1798 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1. Т. XXV : 1798-1799. 385 с.

335. О порядке подачи отчетов из дворянских опек и сиротских судов в гражданские палаты на ревизию, по прошествии каждого года в январе месяце : Сенатский указ от 31 января 1816 г. *Полное собрание законов Российской империи.* Собр. 1. Т. XXXIII : 1815-1816. С. 456-457.

336. О предоставлении опекунам чинить самим продажу жизненных припасов, без испрашивания на сие от Сената позволения : Сенатский указ от

27 июня 1807 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1. Т.XXIX : 1806-1807. С. 1208.

337. О призыве опекунов к суду за непорядочное смотрение за малолетними и за худое управление имением : Доклад Сената, Высочайше утвержденный 23 сентября 1806 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1.Т. XXIX : 1806-1807. С. 730–732.

338. О распространении российских узаконений об опеках на губернии Малороссийские и от Польши присоединенные, с сохранением прав и владельцев по прежним законам того края : Мнение Государственного совета, Высочайше утвержденное 9 октября 1826 р. *Полное собрание законов Российской империи.* Собр. 21080. Т. I. С. 1022-1024.

339. О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь.* 1913. № 7. С.127–153.

340. Об уничтожении сословий и гражданских чинов: Декрет ВЦИК, СНК от 10 (23) ноября 1917 года. *Газета Временного Рабочего и Крестьянского правительства.* 1917. 12 ноября.

341. Обзор церковной и общественной жизни в России и за границей. *Вера и жизнь.* 1913. № 14–15. С.112.

342. Образцовый устав исправительных приютов. *Тюремный вестник.* 1895. №5. С. 279–290.

343. Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений. Москва, 2001. 272 с.

344. Общественно–политическая жизнь на украинских землях во второй половине XIX – начале XX века. URL : http:ukrmap.suru–uh9371.html

345. Одоевский В. Ф. Избранные педагогические сочинения. Москва, 1955. 369 с.

346. Одоевский В. Ф. Опыт о педагогических способах при первоначальном образовании детей. *Отечественные записки.* 1845. № 12

347. Одоевский В.Ф. О первоначальном воспитании и обучении детей. *Студопедия* – URL : http:studopedia.ru1_28897_v–f–odoevskiy–o–

pervonachalnom–vospitanii–i–obuchenii–detey–pervie–detskie–priyuti–v–rossii.html

348. Одоевский, князь Владимир Федорович Большая биографическая энциклопедия. URL : http:dic.academic.rudic.nsfenc_biography94520Одоевский

349. Олифіренко Ю.І. Історичні аспекти дитячої безпритульності та бездоглядності. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету* Чернігів, 2012. №3 (60). С. 340–349

350. Олянич Л. В. Історіографія дитячої безпритульності в Україні у 20–30 рр. XX століття. *Історія та географія*. 2013. Вип. 49. С. 217–221.

351. Опекунский устав с объяснениями. Санкт-Петербург.: Сенатская тип., 1915.

352. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. *Описово-статистичні джерела*. Київ : Наук. Думка. 1989. 392 с.

353. Описи Київського намісництва 70–80–х років XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1989. 392 с.

354. Орфинская Л. В. Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX - начало XX в. *Вестник Санкт-Петербургского ун-та*: Серия 2. История. 2007. Вып. 1. С. 90-99.

355. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному. СПб., 1877. 503 с.

356. Основи наукових досліджень у соціальній роботі : Навч. посіб. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 284 с.

357. Отчёт о благотворительных учреждениях Херсонского губернского земства за 1884 год. *Сборник Херсонского земства*. 1885. № 3. С. 201–214.

358. Отчёт о деятельности Высочайше утверждённого Постоянного Бюро съездов, состоящих под покровительством Государя Императора русских исправительных заведений за 1904 год. *Журнал Министерства юстиции*. 1905. № 10. С. 243-253.

359. Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1904 год. *Южный край*. Харків, 1905. 24 с.

360. Отчёт о деятельности Херсонского земства по призрению покинутых детей. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. 72 с.

361. Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892-1897 гг. Житомир. 1897. 15 с.

362. Отчёт Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год. Харьков: Тип. ун-та. 1873. 15 с.

363. Отчёт Черниговской губернской земской управы по общественному призрению за 1869–70 г. Отдел V. По общественному призрению. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 9. С. 141–214.

364. Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. В связи с историей учреждения колонии. Чернигов. 1913. 81 с.

365. Павлова И. П. Тюрьма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX − начала XX вв. *Благотворительность в России.* СПб.: Лики России, 2003. − С. 319-333.

366. Паліативна допомога дітям: право на отримання медичної допомоги та знеболення. Засідання Комітету з питань охорони здоров'я від 25 квітня 2016 року. Київ : *Верховна Рада України*. URL : http://www.rada.gov.ua/fsview/129236.html

367. Паліативна допомога для невиліковно хворих дітей: чому вона потрібна? *Радіо свобода. Суспільство*. Київ : 2018. 24 червеня. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/27247735.html

368. Паркулаб О. Г. Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні : автореф. дис. канд. психол. Івано–Франківськ, 2004. 19 с.

369. Парфенова О. История развития социального призрения детей–сирот в России XVIII – начала XX века. *Развитие личности*. 2004. №1. С. 216–223 URL : http:rl–online.ruarticles1–04413.html

370. Перший дитячий хоспіс. *The First Children's Hospice in Ukraine* URL : https://www.facebook.com/Перший-дитячий-хоспіс-The-First-Childrens-Hospice-in-Ukraine--205060269634430

371. Петров Г. Русская благотворительность в 1886 г. *Детская помощь*. 1887. № 1. С. 8-15.

372. Пєша І. В. Соціальна допомога безпритульним та бездоглядним дітям, що надається закладами та організаціями різного підпорядкування. *Український соціум*. 2007. № 5/6 (22/23). С. 44-56.

373. Пивоваров Б. История благотворительности в России Борис Пивоваров. *Дом милосердия*. URL : http:www.dmnm.ruo–eparhialnom–dome–miloserdiya

374. Підкоритов В. С. Психіатрія в Україні – минуле, теперішнє, майбутнє. *Український вісник психоневрології*. 2007. Т. 15, вип. 1. С. 28–31.

375. Пімшина Г. В. Історико–педагогічний аналіз соціальної адаптації дітей–сиріт з розумовою відсталістю. *Педагогічні науки.* Луганськ, 2009. №17 (180) – Ч 2. С. 26–34.

376. Плугатор І. Опіка вихованців дитячих будинків України в процесі освітньої діяльності (60-ті роки XX ст.). *Вісник Прикарпатського університету: Педагогіка.* Івано-Франківськ. 2003. Випуск IX. С. 172-180.

377. Плугатор І. Шляхи підготовки майбутніх вчителів до виконання опікунсько-виховної функції. *Науковий вісник Чернівецького університету: Педагогіка та психологія*. Чернівці: Рута. 2003. Вип.186. С. 96-101.

378. Плугатор І.Б. Види і форми опіки та їх особливості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Ужгород. 2005. № 9. С. 71-73.

379. Плугатор І.Б. До питання опіки дітей-інвалідів. *Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Серія: Педагогіка і психологія*. Вінниця : Вид-во «Гіпаніс». 2003. Вип. 8. С. 63-66.

380. Плугатор І.Б. До питання опіки дітей-інвалідів. *Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.* Вінниця : Гіпаніс. 2003. Випуск VII. С. 63-66.

381. Плугатор І.Б. Опіка вихованців дитячих будинків України в процесі освітньої діяльності (60-ті роки XX ст.). *Вісник Прикарпатського університету: Педагогіка*. Івано-Франківськ. 2003. Вип. IX . С. 172-180.

382. Плугатор Ірина Богданівна. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990 рр.) : дис... канд. пед. наук. Івано–Франківськ, 2007. 275 с.

383. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 2 : Права семейственные, наследственные и завещательные. СПб., 1896. 676 с.

384. Погодина А.В. Культурологический подход в социально–психологических исследованиях образовательных учреждений. *Психологическая наука и образование*. 2010. №1. С. 41–47

385. Покровский В. Незаконные рождения. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41.
URL : http:www.vehi.netbrokgauzall07171102.shtml

386. Поліщук В.А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Тернопіль, 2009. 256 с.

387. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание второе. 1861. Т. 36. № 36657.

388. Положение о состоящем под августейшим покровительством их императорских величеств Попечительстве государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. Саратов, 1909. 2 с.

389. Положение об Императорском Человеколюбивом Обществе. Свод законов Российской Империи. Издание в 16–ти томах. Т. XIII.

URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=160

390. Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи–інтернати для дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Наказ, Положення від 10.09.2012 № 995557. Київ: *Верховна Рада України.* URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12

391. Положення про загальноосвітній навчальний заклад. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. N 778. Київ: *Верховна Рада України.* URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/778-2010-п

392. Положення про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат. Наказ Міністерства освіти і науки України від 12 червня 2003 року N 363. Київ: *Верховна Рада України.* URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0525-03

393. Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Наказ від 15.09.2008 N 852. Київ: *Верховна Рада України.* URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1219-08

394. Поляруш С. І. Пенітенціарна система та благодійність на Лівобережній Україні (XIX − XX ст.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 2002. № 2 (15). Ч. 2. С. 53-56.

395. Поляруш Світлана Іванівна. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : дис... канд. іст. Наук. Київ, 1996. 209 с.

396. Попечительство о домах трудолюбия и работных домах. *Трудовая помощь*. Санкт–Петербург, 1898. №№ 5–8.

397. Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за рубежем: Навчально-методичний посібник. Ужгород: Ґражда. 2000. 134 с.

398. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов’язаної із захистом прав дитини. Постанова Кабінету Міністрів України

від 24 вересня 2008 р. № 866. Київ : *Урядовий портал* URL : *https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/162001537*

399. Посохов С. І. Основи історіографії URL : http:history.karazin.uathemeshistoryresources2f3a388df7b5a90f78d805079818d228.pdf

400. Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис… канд. юрид. наук. Харків. 2008. 20 с.

401. Права дитини: від витоків до сьогодення. Київ : Либідь. 2002. 280 с.

402. Правила приема в сиротский дом Херсонского губернского земства / Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг. Одесса: Тип. «Одес. новостей», 1888. С. 143–144.

403. Праця неповнолітніх: права, гарантії, обмеження. *Освітяни столиці. №22. Березень. 2016.* URL : http://profspilka.kiev.ua/org-masova/metodrekomendacii/4231-pracya-nepovnoltnh-prava-garantyi-obmezhennya.html

404. Премии августейшего имени ее величества государыни императрицы Александры Федоровны. – СПб., 1897. 7с.

405. Премии августейшего имени ее величества государыни императрицы Александры Федоровны. – СПб., 1904. 10 с.

406. Примаченко Ю. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія : Історичні науки.* 2004. Вип. 27. № 2. С. 89–96.

407. Примаченко Ю. М. Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Література та культура Полісся*. 2007. Вип. 36. С. 110–121.

408. Притулки для неповнолітніх: статус та особливості роботи. *Матеріали на допомогу працівникам притулків для неповнолітніх*. Київ : НВФ «Студцентр». 1998. 152 с.

409. Приют для малолетних преступников в Симферополе. *Детская помощь*. 1888. № 2. С. 38.

410. Приют для мальчиков купца Грибушина в Кунгуре URL : http:metragi.ruprogulki–po–permipamyatniki–arxitekturyipriyut–dlya–malchikov–kupcza–gribushina–v–kungure.html

411. Приюты для кормилиц. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall08383292.shtml

412. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26.01.2016 № 936-VIII. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР) URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshow936-19

413. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26.01.2016 № 936-VIII. Київ: Відомості Верховної Ради України. URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshow936-19

414. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів. Закон України від 08.04.2014 № 1186-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2014. № 23 ст.869.

415. Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю України : Закон України від 13.07.1995 № 305/95. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1995. N 28. ст.204.

416. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від від 13.01.2005 № 2342-IV. Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005. N6. URL : http:zakon3.rada.gov.ualawsshow2342-15

417. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 01.01.2017. № 2342-15. Київ: Верховна Рада України. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow2342-15

418. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу. Постанова Кабінету міністрів України від 26 квітня 2002 р. за N 564. Київ: *Верховна рада України*. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-п

419. Про затвердження Положення про порядок реалізації програм та проведення заходів з питань дітей, молоді, жінок та сім'ї. Наказ, Положення від 01.11.2000 № 2111, поточна редакція від 12.04.2016. Київ: *Верховна рада України*. URL : http:zakon3.rada.gov.ua/lawsshowz/0153–01

420. Про затвердження Порядку забезпечення речовим майном та норм належності речового майна для засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Наказ Міністерста Юстиції України від 20.02.2012 за № 280/5. Київ: *Верховна рада України*. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/z0261-12

421. Про затвердження Правил опіки та піклування. Наказ, Правила від 26.05.1999 № 3416613188. Київ: *Верховна рада України*. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99

422. Про затвердження типових положень про будинки-інтернати (пансіонати) для громадян похилого віку, інвалідів та дітей. Наказ, Положення Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2001 № 549. Київ: *Верховна рада України*. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0066-02

423. Про затвердження Типового положення про будинок дитини. Наказ Міністерства охорони здоров'я України за N 123 від 18.05.98 із змінами, внесеними згідно з Наказом N 69 (z0408–06) від 15.02.2006 та редакцією від 21.04.2006. Київ: *Верховна рада України*. URL : http:zakon0.rada.gov.ua/laws/showz/0372–98

424. Про затвердження форм звітності притулків для дітей. Наказ Міністерства України у справах сім'ї та молоді від 19.11.2009 N 4062. Київ: *Верховна рада України*. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1198-09

425. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР (чинний), поточна редакція від 09.02.2017. Київ: *Верховна рада України*. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр

426. Про організацію паліативної допомоги в Україні. Наказ Міністерства охорони здоров'я від 21.01.2013 за № 41. Київ : *Законодавство України*. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0229-13

427. Про освіту : Закон України від 23 травня 1991 року № 1060-XII. Київ: Відомості Верховної Ради УРСР, 20.08.1991. №34. С. 451

428. Про освіту. Проект Закону від 04.04.2016 р. N 3491–д. Київ: *Законодательство Украины.*
URL : http:search.ligazakon.ual_doc2.nsflink1JH2OZ7LA.html

429. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 02.06.2005 № 2623-IV (документ 2623-15, чинний, поточна редакція від 09.12.2015). Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, N26. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow2623-15

430. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні. Наказ Міністерства Охорони Здоров'я України від 31.10.2000 №276 Київ: *Офіційний вісник України*. 2000. №47. 127 с.

431. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України від 09.12.2015 №2-3 Київ : *Верховна рада України.* Офіційний веб-портал. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow2961-15

432. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету на соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за принципом «гроші ходять за дитиною». Звіт рахункової палати України від 21.03.2017 № 7-3. Київ : Рахункова палата

України. URL : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16751789/zvit_7-3_2017.pdf?subportal=main

433. Про соціальні послуги: Закон України від 21.02.2016 N 45, ст.358. Київ: *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2003. URL : http:zakon0.rada.gov.ualawsshow966-15

434. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 09.12.2015 № 38, ст.380 (документ 3160-17, чинний). Київ: *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2011. URL : http:zakon0.rada.gov.ualawsshow3160-17

435. Про Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей. Постанова Кабінету Міністрів україни від 9 червня 1997 р. N 565. Київ: *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2011. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/565-97-п

436. Проект устава об опеках и попечительствах: объяснительная записка. СПб., 1891.

437. Проект устава об опеках, выработанный комиссией, состоявшей при МВД под председательством сенатора Любощинского и поступивший на рассмотрение в законодательном порядке. СПб.: Тип. Скарятина, 1875. 45с.

438. Проект устава об опеках, составленный особой комиссией при МВД. СПб., 1865.

439. Проект учреждения опекунских установлений с объяснениями. СПб.: Гос. Тип., 1897.

440. Прутян Д. С. Опіка за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України : *автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03*. Одеса. 2007. 20 с.

441. Прыжов И.Г. Нищие на святой Руси: материалы для истории общественного и народного быта в России. Москва., 1862. 139 с.

442. Развитие общественного дошкольного воспитания в Крыму во второй половине XIX – начале XX века

URL : http:studopedia.ru1_85302_prosushchestvoval–priyut–im–amalii–maksimilianovni–adlerberg–do–grazhdanskoy–voyni—goda.html

443. Разные известия. *Тюремный вестник*. 1894. №2. С. 97–100.

444. Рафикова Гульнара Эрнстовна. Развитие государственного и общественного призрения детей–сирот в XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... кандидата исторических наук. Татарстан, – Казань, 2013. 27 с.

445. Резанов с.Ф. Основные тенденции профессиональной подготовки кадров для сферы общественного призрения в России во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дисс… кандидата педагогических наук. Курск, 2011. 24 с.

446. Рижанова А.О. Розвиток соціальної суб'єктності та принцип субсидіарності соціально-педагогічної діяльності. *Педагогіка та психологія.* Харків: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. 2015. Вип.48. С. 130-141.

447. Рижанова А.О. Соціокультурні технології та соціально-педагогічна діяльність в умовах інформаційного суспільство. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка. 2017. №5. С.166-175.

448. Рижанова А.О. Формування соціальної довіри як напрям соціально-педагогічного захисту дітей та молоді в Україні. *Соціально-правові та організаційно-управлінські аспекти роботи працівників соціальної й освітньої сфер з різними суб'єктами сучасного соціуму*. Харків: ФОП Петров В.В. 2016. С.50-54.

449. Рібцун Ю. В. Спеціальна освіта дітей–сиріт за рубежем. *Вісник Ужгород. нац. ун–ту*. Ужгород, 2005. № 9. С.84–85.

450. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі Олександр Іванович Рігельман. Київ, 1994. 767 с.

451. Річард Картер. Опіка над дітьми: сім'я і держава. *Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт).* Київ: Логос. 2005. 85 с.

452. Рождественская Н. Ю. Нищенство и борьба с ним в России в конце XIX–начале XX столетия. *Ярославский педагогический вестник.* 2003. № 1 (34). С. 1–7.

453. Розенбах П. Идиотизм, в психиатрии. Энциклопедический словарь СПб., 1890–1907. Т.1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall04343105.shtml

454. Рубинштейн С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. Вильна. 1894. 968 с.

455. Рудаков В. Детские приюты. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т.1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03535119.shtml

456. Рудий Н.Я. Інститут опіки і піклування в Україні : історико–правове дослідження : монографія. Львів, 2012. 216 с.

457. Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. Москва: Тип. В. Ф. Рихтера. 1885. 181 с.

458. Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К°. 1882. 176 с.

459. Руководство учителям первого и второго класса народных училищ Российской империи, изданное по высочайшему повелению царствующей имп. Екатерины Второй. СПб., 1783. 114 с.

460. Сабурова дача. Інформаційна інтернет–сторінка Харківських новин, історичних матеріалів (Mykharkov.info). URL : https://mykharkov.info/catalog/saburova-dacha.html

461. Савочка А. Н. Благотворительные заведения Симферополя XIX - начала XX века. *Историческое наследие Крыма*. 2007. № 18. С. 46-52.

462. Савочка Антон Миколайович. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2012. 20 с.

463. Сафонова Е.А. О школе–санатории в г. Евпатории. *Вестник Попеч. Гос–ни имп. Марии Федоровны о глухонемых.* 1910–1911. № 5–6. С.142–148.

464. Сборник сведений о благотворительности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в С.–Петербурге и Москве. СПб., 1899. 1217 с.

465. Сборник сведений по общественной благотворительности в России: в 7 т. СПб.: Изд. Человеколюбивого о-ва. 1884. Т. 3. Ч. 1. 379 с.

466. Сведения по статистике народного образования Статистический временник Российской империи. Глава II. Санкт–Петербург, 1866. 117 с.

467. Свердлов А.З. Курс лекций по социальной работе : В 2 ч. Ч. I : (Отечественный опыт). СПб., 2001. 136 с.

468. Свод законов гражданский. С*вод законов Российской империи: в 16-ти томах.* Москва: НТЦ «Система», 1994. Т.XVI. Ч.I.

469. Свод законов Российской империи : в 16–ти томах / под ред. И.Д. Мордухай–Болтовского. Т. X. СПб., 1912. 385 с.

470. Свод замечаний на проект устава об опеках и попечительствах. СПб., 1894. Т. II. 623 с.

471. Сейко Н. Доброчинність як підґрунтя діяльності дитячих притулків в Україні у XIX – поч. XX ст. *Історико–педагогічний альманах*. 2006. Вип. 1. С. 27–33.

472. Селиванов А.Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних. Санкт–Петербург, 1907. 30 с.

473. Селютина Е.Н. История отечественного государства и права. 2013. 142 с.

474. Селянина В. В. Социальноисторическое развитие воспитательно-исправительных учреждений для несовершеннолетних в России (1864 ─ 1917 годы): *автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук*: спец. 07.00.02 «Отечественна история». Москва. 2002. 27 с.

475. Сербалюк Ю. В. Благодійні організації та їх роль в здійсненні соціальної опіки в XIX – на початку XX століття. *Збірник наук. праць Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець–Подільський, 2015. Вип. XXIV. С. 163–173.

476. Сербалюк Ю. В. Соціальна опіка в Правобережній Україні (1860–ті – 1914 рр.) : історичний аспект : дис… канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 200 с.

477. Сесак И.В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917 гг.) : автореф. канд. ист. наук. Львов, 1987. 23с.

478. Симферопольское общество исправительных приютов. *Детская помощь*. 1888. № 3. С. 95-96.

479. Сиренко Ю.В. Развитие системы призрения и воспитания детей–сирот Уфимской губернии XIX – начала XX веков : автореф. дисс… канд. пед. наук. Оренбург, 2008. 23 с.

480. Сиротские дома. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т.1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494095.shtml

481. Сімейне право України : підручник . Київ, 2004. 200 с.

482. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947–III. Київ: *Відомості Верховної Ради України*. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow2947–14page5

483. Сластенин В.А. Педагогика. М. 1996, 576 с.

484. Слепота. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494702.shtml

485. Словарь української мови : в 4–х тт. Київ, 1907–1909. Т.1. С.477.

486. Словник української мови : в 11 томах. Київ, 1970. Том 1 (А–В). 799 с.

487. Словник української мови : в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970–1980. Т.2. С.517.

488. Словник української мови : в 4 томах. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т.1. С. 238.

489. Смирительный дом. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall09494945.shtml

490. Смирнов А.В. Материалы для истории медицины во Владимирской губернии. Владимир, 1901. Вып–2. 27 с.

491. Смирнова Е.М. Развитие практики призрения детей в России в XIX веке на основе анализа данных социальной статистики : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт–Петербург, 2012. 22 с.

492. Смоленська Н.Є. Трудове соціальна виплата дітей Московських притулків. Москва. 1998. С. 32–41

493. Снегирёв Л. Бесприютные и порочные дети. *Детская помощь*. СПб. 1885. №3. С.156-160.

494. Собичевский В. Земледельческие училища и школы. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall04141722.shtml

495. Соболев И. Замечания практического характера к проекту нового опекунского устава. *Журнал Юридического общества*. 1894. Кн. 10. С. 68–69.

496. Соколов А. Ф. Замечания Действительного члена Киевского Юридического Общества Ал. Ф. Соколова на проект об опеках и попечительствах, составленный редакционной комиссией : Приложение к протоколам Киевского Юридического Общества за 1892 г. 54 с.

497. Соколов А. Р. Благотворительность семьи Романовых. XIX - начало XX в. Повседневная жизнь Российского императорского двора. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2015. 604 с.

498. Соколов С. В. Феноменологическая социология : учеб. пособие для вузов. Москва, 2010. 176 с.

499. Социально–педагогическая поддержка детей–сирот в истории URL : http:studbooks.net711381sotsiologiyanormativno_pravovaya_baza_sotsialno_pedagogicheskoy_podderzhki_detey_sirot_istorii_rossii

500. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія за заг. ред. проф. І.Д. Звєрєвої. Київ, 2008. 336 с.

501. Соцький Ю. Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії. *Право України*. Київ. 2004. № 11. С. 122-124.

502. Старцева М. Читайте журналы позапрошлого века : О журнале «Детская помощь» (1885–1894. *Нескучный сад: Православный журнал о делах милосердия.* 2002. №1 (2). URL : http:vstrecha.glasnet.runc01027878.htm

503. Стасюк Г. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному розвитку. *Право України*. Київ. 2005. № 2. С. 108-111. Завгородня Ю. С. Ретроспективний огляд запобігання злочинності неповнолітніх в Україні. *Право і суспільство*. 2008. № 6. С. 74-78.

504. Статистика влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї в 2016 році. *Всеукраїнський портал національного усиновлення «Сирітству – Ні!».* http://sirotstvy.net/ua/news/statistika-vlashtuvannya-ditey-sirit-ta-ditey-pozbavlenikh-batkivskogo-pikluvannya-u-sim-i-v-2016-ro/

505. Статистический ежегодник России 1915 год (Год двенадцатый) / Издание Центрального Статистического Комитета, Петроград, 1916. Отд. V. С. 18–19 URL : http://istmat.info/files/uploads/17163/stat_1915_goroda.pdf

506. Стог А. Д. О общественном призрении в России. Свод законов приказов общественного призрения : СПб., 1818. Ч–2. б.с.

507. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Дополнение к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1827. Ч. 3. 266 с.

508. Стог А.Д. О общественном призрении в России. О начале устроения и распространении в России общественного призрения. О

нынешнем состоянии онаго под ведомством приказов общественного призрения и изданные о сем предмете законы до учреждения губерний. СПб., 1818. Ч.1. 140 с.

509. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Продолжение дополнения к Своду законов приказов общественного призрения. СПб., 1831. Ч. 4. 1132 с.

510. Стороженко І. Українська жінка часів козаччини. *Рідна Україна.* URL : http:www.ridnaukraina.comview.aspx?type=news&lang=1&nid=327&id=95

511. Странноприимный дом. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03737048.shtml

512. Стремецька В. О. Організація навчання сліпих та глухонімих дітей у XIX – на початку XX століття. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.* 2009. Т.11. Вип. 99. С.143–147.

513. Стрепетов Н. С. Наши законы и законопроекты об опеках. *Журнал гражданского и уголовного права*. СПб. : Типогр. Правительств. Сената. 1882. С. 61-103.

514. Стрепетов Н. С. Наши законы и законопроекты об опеках. *Журнал гражданского и уголовного права*. СПб. : Типогр. Правительств. Сената. 1882. С. 161-192.

515. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVHI–початок XX ст.) : дис.... д–ра іст. наук. Київ, 2010. 434 с.

516. Ступак Ф.Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 143–148.

517. Ступак Ф.Я. Регіональний досвід соціально-доброчинної діяльності: Сумщина. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 209-215.

518. Ступак Федір Якович. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис ... д–ра іст. наук. Переяслав–Хмельницький, 2010. 46 с.

519. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Київ : Наук. Думка. 2014. 501 с.

520. Супрун М.О. Державна опіка над дітьми–сиротами з особливими потребами (кінець XIX – початок XX ст.). *Юридична психологія та педагогіка*. Київ, 2009. №02. С. 40–47.

521. Сухомлинська О. В. Історико–педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. Київ, 2003. 68 с.

522. Сухомлинська О. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет : актуальні проблеми. *Шлях освіти.* 2003. N1. С. 39–43.

523. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Педагогічна газета.* 2002. № 10-11. С. 3-4.

524. Тальберг Д. Г. Исправительные приюты и колонии в России. СПб. 1917. 63 с.

525. Тарасов Д.Ф. Выдающийся просветитель и педагог дореформенной России В. Ф. Одоевский : дис... канд. пед. наук. Москва, 1963. 501 с.

526. Тарновский Е.Н. Преступность малолетних и несовершеннолетних в России. *Журнал министерства юстиции*. 1899. № 9. С. 1-42.

527. Теодорович М.Ф. Дети–преступники и суды для них. *Популярные этюды*. Варшава, 1914. 212 с.

528. Теттенборн З. Р. Задачи опекунских учреждений по новому праву. *Пролетарская революция и право*. 1919. № 2-4. С. 64-73.

529. Тимченко А. А. Основні принципи, методи та етапи технології історико–педагогічного дослідження *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. 2013. Вип. 1.43. С. 38–41.

530. Типове положення про будинок дитини при виправній колонії. Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони Здоров'я України від 21.03.2013 за № 500/5/219. Київ. *Верховна рада України*. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0471-13

531. Типове положення про будинок дитини. Наказ Міністерства охорони Здоров'я України від 9 червня 1998 р. за N 372/2812. Київ. *Верховна рада україни*. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0372-98

532. Типове Положення про дитячий будинок-інтернат. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2001 N 549 (ред. від 02.04.2008 N 173). Київ. *Верховна рада України*. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0067-02

533. Толстой Л.Н. Повести и рассказы. Собрание сочинений в 22 томах. Т.14. Москва, 1983. 509 с.

534. Троцина К. Е. Историческое развитие судоустройства в России от времен Великого Князя Иоанна III до наших дней. Рассуждение Студента Лицея Князя Безбородко Константина. Київ, 1847. 353 с.

535. Трудовая помощь подросткам в г. Киеве. *Призрение и благотворительность в России*. СПб, 1916. август. С. 568–596.

536. Трудовая помощь подросткам в г. Киеве. *Призрение и благотворительность в России.* СПб, 1916. 604 с.

537. Туманова А. С. Благотворительные объединения: организационно–правовые основания и содержание деятельности. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX вв. Москва, 2011. С. 265–315.

538. Тяско О.И. Сравнительный анализ деятельности по устройству детей–сирот в России в XIX и XXI веках. Педагогика : традиции и инновации (II) : материалы междунар. заоч. науч. конф. (г.Челябинск, октябрь 2012 г.). Челябинск, 2012. VIII. С. 35–38.

539. Теория и методология исторической науки. *Терминологический словарь*. Отв. ред. А.О. Чубарьян. М. 2014. с. 161-163.

540. У истоков образования. Возникновение и развитие монастырской церковно–приходской школы в XVIII –начале XX веков. *Русская Православная Церковь.* URL : http:tdu.cerkov.rudorevolyucionnyj–period

541. Уложеніе о наказаніях уголовныхъ и исправительныхъ составлено профессором С.–Петербургскаго университета Н. С. Таганцевімъ. С.–Петербург, 1873. 874 с.

542. Ульянова Г. Н. Благотворительность и призрение в России: от императрицы Екатерины до наших дней. *Научная жизнь / Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет.* URL : http://pstgu.ru/news/life/science/2012/03/16/36187/

543. Ульянова Г.Н. Благотворительность и общественное призрение в России XIX – начала XX в. Институциональное развитие в контексте формирования гражданского общества. *Труды Института российской истории РАН*. Москва, 2000. Вып.2. С. 164–217.

544. Ульянова Г.Н. Законодательство о благотворительности в России (конец XVIII– начало XX вв.). *Отечественная история.* 2005. №6. С. 17–32.

545. Устав коммерческого суда для Одессы от 10 марта 1808 г. *Полное собрание законов Российской империи.* Собр. 1. Т. XXX : 1808-1809. С. 115-124.

546. Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных. Свод законов Российской Империи. Издание в 16 томах. Т. XIII
URL : http:pravo.gov.ruproxyips?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1

547. Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. Одесса: Тип. «Польза» Я.В. Гринзафта. б. г. 10 с.

548. Устав Одесского исправительного приюта. Одесса : Тип. «Новороссийского телеграфа». 1887. 13 с.

549. Устав Одесского общества исправительных приютов и список учредителей общества с приложением исторической записки образования общества, составленной О.О. Чижевичем. Одесса : Тип. «Одесского вестника». 1886. 24 с.

550. Устав Харьковского общества исправительных приютов. Харьков: универ. тип. 1875. 10 с.

551. Устав Черниговского общества земледельческо-ремесленной исправительной колонии для несовершеннолетних. Чернигов : Тип. Черниг. губ. Правления. 1895. 10 с.

552. Устав Черниговской земледельческо-ремесленной исправительной колонии для несовершеннолетних. Чернигов: Тип. Черниг. губ. Правления. 1896. 14 с.

553. Устав школы садоводства, огородничества и пчеловодства 2 разряда, учрежденной Симферопольским обществом исправительных приютов близ Симферополя. *Тюремный вестник*. 1895. № 3. С. 124-134.

554. Учреждения для управления губерний всероссийской Империи Благочестивейшия самодержавнейшия великия государыни имп. Екатерины Вторыя. Москва, 1775. 215 с.

555. Ушинський К. Д. Три елементи школи. Вибрані педагогічні твори. Київ : Радянська школа, 1983. С. 23–42.

556. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб. : Типографія II Отделенія Собственной Е. И. В. Канцелярии Санкт-Петербург. 1886. 922 с.

557. Федоренко С. В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки : автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2012. 39 с.

558. Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. Москва, 2003. 480 с.

559. Фенн Д.М. Живчик : Рассказ для детей с 4 акварелями и 20 рисунками. Санкт–Петербург, 1910. 278 с.

560. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983. 840 с.

561. Філософськи абриси сучасної освіти : монографія /авт. кол. І.Предборська, Г.Вишенська, В.Гайденко, Г.Гамрецька та ін. Суми, 2006. 226 с.

562. Фокшек А.В. Системний та синергетичний підходи у моделюванні сучасного педагогічного процесу. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Мелітополь, 2011. вип.6. С. 213–220.

563. Фомін В. В. Досвід організації громадської опіки дітей та молоді на сторінках педагогічної преси другої половини XIX – початку XX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Посвіт, 2015. Вип. №14. С. 98–102.

564. Фомін В. В. Освітньо-виховна діяльність дитячих спеціалізованих закладів суспільної опіки для душевнохворих в Україні: історико-педагогічний аспект. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницкий. ДВНЗ. 2017. Вып. 5(25). Ч.1. С. 98–107.

565. Фомін В. В. Освітньо-виховна діяльність Харківського виправного притулку для неповнолітніх: історико-педагогічний аспект. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 47. С. 84–97.

566. Фомін В. В. Питання опіки дітей та молоді в творчій спадщині В. Ф. Одоєвського. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя: КПУ. 2015. Вип. 45 (98). С. 52–59.

567. Фомін В. В. Питання опіки й піклування про дітей та молодь в Україні наприкінці XIX - початку XX століття. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 46. С. 94–105.

568. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в Україні в епоху Середньовіччя. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницкий. 2017. Вып. 6(26), ч. 4. С. 97–101.

569. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у вітчизняній періодичній пресі другої половини XIX – початку XX століття. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Х.: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. 2015. Вип. 45. С. 94–105.

570. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у творчому доробку І.Бецького. *Імідж сучасного педагога: сучасні освітянські реалії*. Полтава: ПОІППО. 2018. № 1 (178). С. 73-76

571. Фомін В. В. Сирітські будинки як заклади суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історико-педагогічний аспект. *Вісник польсько-української науково-дослідної лабораторії дидактики імені Я. А. Коменського*. Умань : ФОП Жовтий. 2017. С. 111–115.

572. Фомін В. В. Спеціалізовані заклади суспільної опіки для глухонімих в Україні (XIX – початок XX століття). *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ. 2017. Вип. 22. С. 230–234.

573. Фомін В. В. Спеціалізовані заклади суспільної опіки для сліпих в Україні (XIX – початок XX століття). *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницкий: ДВНЗ. 2017. Вып. 4(24). ч. 1. С.123–128.

574. Фомін В.В. Orphanages as social care institutions of children and youth in Ukraine in 19th and early 20th century. *Ежемесячный международный научный журнал «NOVATION»*. Варна. 2017. № 9. С. 5–8.

575. Фомін В.В. Заклади суспільної опіки дітей та молоді в Україні (XIX – початок XX століття). *Scientific Journal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. 2017. № 12(20). С. 32-38 (abstract&references 59–60).

576. Фомін В.В. Організація діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття. *Українська освіта і наука в XXI столітті : погляд молоді.* Харків : ХНПУ, 2016. С. 67–70.

577. Фомін В.В. Освітньо-виховна діяльність сирітських будинків:

історико-педагогічний аспект. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2017 р.)* / гол. ред. В.В. Корнещук. – Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2017. С. 208–211.

578. Фомін В.В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в період античності та раннього християнства. *Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць.* Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 25. С. 242–244.

579. Фортунатова Е.Ю. Культурологический подход к формированию умений восприятия художественных текстов при обучении русскому языку как иностранному : дис. ... канд. пед. наук. СПб., 2004. 212 с.

580. Фотиева И. В. Сущность и перспективы духовно-экологической цивилизации. *Дельфис. Ежегодник : материалы II Всерос. междунар. конф. «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации»*. М. 2002. С. 77–80.

581. Франк С. Л. Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии. *Духовные основы общества*. М. 1992. С. 408.

582. Франкл В. Человек в поисках смысла. М. : Прогресс, 1990. 368 с.

583. Фрёбель Ф. Воспитание человека. *Фрёбель Ф. Пед. сочинения*. М. : К. И. Тихомиров. 1913. Т. 1. 359 с.

584. Фролов Г.И. Развитие и устройство общественного призрения в Империи. *Журнал Министерства внутренних дел*, 1844. Кн.3. С. 407–447.

585. Фролов И.Г. Частные благотворительные заведения и общества в Империи. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1845. №10. С. 3–42.

586. Фролова И.В. Исправительные учреждения и воспитательные приюты для детей во второй половине XIX нач. XX вв. (на материалах новгородской и псковской губерний). *Электронный научный журнал Universum: общественные науки. выпуск номер 6 (16).*

URL : http:ores.surujournalsuniversum–obschestvennyie–nauki2015–nomer–6–16a203327

587. Фромм Э. Здоровое общество. *Психоанализ и культура*. М., 1995. С. 51–52.

588. Фруменкова Т.Г. Петербургский Воспитательный дом в 1797 году *Вестник Герценовского университета*. Санкт–Петербург, 2007. С.18–22.

589. Хакен Г. Синергетика (Synergetics). Москва, 1980. 405 с.

590. Ханыков Я.В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России. *ЖМВД*, 1851. Кн.10. С. 60–109.

591. Ханыков Я.В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России. *ЖМВД*, 1851. Кн.11. С. 212–266

592. Харук Т.Я. Становлення закладів для дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на різних етапах розвитку суспільства в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету.* 2011. № 3. С. 189–192.

593. Харченко С. Я. Актуальні питання сучасної соціальної педагогіки: проблеми та виклики сьогодення. *Студент волонтер – активний громадянин та фахівець : матеріали міжвузівського науково-практичного семінару*. Х. 2014. С. 6–7.

594. Харченко С. Я. Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности. Луганск : Альма-матер, 1999. 138 с.

595. Харченко С. Я. Значення категорії «соціальність» у пошуках методологічної основи розвитку сучасної соціально-педагогічної науки. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2012. № 3. С. 4–13.

596. Харченко С. Я. Методология и методы социально-педагогических исследований: научн.-учеб.-метод. пособие. Луганск: Альма-матер. 2001. 212 с.

597. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності : теорія та практика : *монографія*. Луганськ : Альма-матер. 2006. 320 с.

598. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть : дис ... канд. іст. наук. Харків, 2006 235 с.

599. Хаустова О.В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2006. 19 с.

600. Хижняков В.М. Черниговская старина (1765–1810). По архивным бумагам городской думы. Чернигов, 1900. 30 с.

601. Хмырев А.Н. Охрана детства и профилактика беспризорности в Петрограде (1917–1920 гг.) : автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1980. 23 с.

602. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918–1929). Київ, 1969. 172 с.

603. Хоруженко К. М. Культурология: Энциклопедический словарь. Ростов-н/Д.: Феникс. 1997. 640 с.

604. Хоспис при 17 городской больнице. *Харьковский информационный портал «Top Portal».* URL : https://topportal.com.ua/maps/medicina/gosudarstvennye-bolnicy-i-polikliniki/hospis-pri-17-gorodskoi-bolnice.html

605. Хотемова Л.В. Система социального призрения детей на Европейском Севере России (последняя четверть XVIII – начало XX века) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н. Сыктывкар, 2004. 19 с.

606. Храмова В. Л. Целостность духовной культуры. К. : Феникс. 1995. С. 207–208.

607. Храпоничева Е. Дома трудолюбия. Из истории создания в XIX веке работных домов и домов призрения. *Московский журнал*. 1999. №9. URL : http:krotov.infohistory19561999hrap.html

608. Храпченков В.Г. Методология и методы историко–педагогического исследования. Алмаата, 1995. 45 с.

609. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М. : Просвещение. 1981. 528 с.

610. Хриков Є. Педагогічна наука в Україні: стан та напрями розвитку. *Шлях освіти*. 2003. №4. С. 2–7.

611. Христианович А. Пенитенциарный Международный Конгресс. *Тюремный вестник*. 1901. № 3. С. 151–167.

612. Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. Житомир. 1910. 25 с.

613. Хроника. К десятилетию попечительства о глухонемых. *Вестник Попеч. гос–ни имп. Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 169–171.

614. Хутько Т. В. Створення судових органів у Таврійській області у 80-ті - 90-ті роки XVIII століття. *Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия Юрид. науки.* 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 357-366.

615. Цвірова Т. Д. Соціальне виховання дітей та підлітків: історія і сучасність. *Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості* К. : ВіРА Інсайт. 2001. С. 255–261.

616. Церковная и монастырская благотворительность. *Трудовая помощь.* 1909. №10. С.510-514.

617. Церковно–приходская школа для глухонемых детей в с.Максимовичах, Киевской губернии. *Вестник благотворительности*. 1899. № 1. С. 93–95.

618. Цивільний кодекс України : Кодекс, 2003, №№ 40–44, ст.356; від 16.01.2003 № 435–IV; документ 435–15, чинний, поточна редакція від 02.11.2016. Київ : *Верховна рада України*. URL : http:zakon2.rada.gov.ualawsshow435–15page2

619. Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. К. : АПН України. 1997. 224 с.

620. Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности. Тбилиси : Мецниереба. 1984. 171 с.

621. Чайка В. М. Основи дидактики. К. : Академвидав, 2011. 240 с.

622. Чайковський М. Є. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : автореф. дис. …д-ра пед. наук : 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. Старобільськ. 2016. 44 с.

623. Чалий М. Із спогадів про університет та викладачів (30-40 рр. XIX ст.) *З іменем Св. Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* Київ. 1884. С. 244

624. Чвикалов А. И. Деятельность земства Центрально-Черноземных губерний по обеспечению призрения покинутых младенцев. *Российская история*. 2010. № 1. С. 123–130.

625. Чернецька Ю. І. Особливості соціально-педагогічної роботи з учнями шкіл-інтернатів. Соціальна робота в Україні на початку XXI ст.: Проблеми теорії і практики : матеріали доповідей на Міжнародній наук.-практ. конф. (29–31 жовтня 2002 р., м. Київ). К. 2002. Т. 2. С. 95–01.

626. Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад. Отрывок из воспоминаний В.М.Л. *Киевская старина*. 1896. Т. 6. ноябрь. С. 46.

627. Чернуха Н. М. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція виховних соціальних впливів суспільства : *монографія*. Луганськ : Альма-матер. 2006. 360 с.

628. Черняк М. М. Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического виспитания подростающего поколения (1917–1923 гг.) : дис. … канд. истор. наук. Москва, 1970. 190 с.

629. Черняк С. Г. Особистісно-соціальне виховання : ретроспективний аналіз (кінець XX – початок XXI ст.) : *монографія*. К. : Академперіодика. 2014. 158 с.

630. Чех с.М. Мероприятия коммунистической партии и советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917–1925 гг. : дис. … кандидата пед. наук. Київ, 1953. 269 с.

631. Чижевський Б. Г. Актуальні проблеми побудови національної системи виховання в умовах державотворчого процесу в Україні. *Цінності освіти і виховання*. К. 1997. С. 79–83.

632. Чувашев И. В. Очерки по истории дошкольного воспитания в России (до Великой Октябрьской социалистической революции). Москва, 1955. 371 с.

633. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога. М. : Academia. 2002. 272 с.

634. Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України. 2011. 266 с.

635. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917). Київ : Інститут історії України НАН України. 2002. 174 с.

636. Шарин В. И. История социальной работы : уч. пособие. Москва, 2010. 368 с.

637. Шаронов В. В. Основы социальной антропологии. СПб. : Изд-во «Лань». 1997. 192 с.

638. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коих оное наместничество составлено. Київ, 1851. XIV, 136 с.

639. Шафран К. Повчання Володимира Мономаха дітям як порадник батькам для доброго виховання дітей. *Електронне видання Української греко–католицької церкви.* №6 (145), червень 2012. URL : http:www.sde.org.uazmizlusitem2124–povchannya–volodymyra–monomakha–dityam–yak–poradnyk–batkam–dlya–dobrogo–vykhovannya–ditej.html

640. Шевандрин Н.И. Психодіагностика, коррекция и развитие личности. М. 1994. 512 с.

641. Шейко В. М. Історія культури та цивілізації в синергетичній парадигмі. *Вісник Харківської державної академії культури*. Х. : ХДАК. 2001. Вип. 8. С. 4–23.

642. Шершеневич Г. Ф. Новый проект устава об опеках и попечительствах. *Журнал гражданского и уголовного права.* 1892. Кн. 5. С. 12-51.

643. Шимановский М. В. Очерк возникновения исправительновоспитательных заведений для малолетних преступников в России. Одесса : Тип. П.А. Зеленого. 1884. 36 с.

644. Шимановский М.В. Патронат в России: публичная лекція, читання 18 апреля 1888 г. в Биржевом зале в пользу Одесского общества исправительных приютов и одесского общества отбывшим наказание и бесприютным. Одесса : тип. «Одесского вестника». 1888. 71 с.

645. Шихов К.Л. Земська доброчинність на Катеринославщині 1866 – 1913 рр. Дніпропетровськ. 2003. 231с.

646. Шишова Н. В. Борьба советского государства за преодоление детской беспризорности в 1920–1936 гг. : автореф. дис... канд. ист. наук. Ростов–на–Дону, 1982. 24 с.

647. Шкабара И.Е. Современные методологические подходы в организации историко–педагогического исследования. *Образование и наука.* Екатеринбург, 2005. С. 39–43.

648. Школа и педагогическая мысль в России XVIII века. *Педагогические взгляды и деятельность И.И. Бецкого*. URL : http://maxbooks.ru/pedogog1/pg13.htm

649. Шпак В. П. Організація соціальної роботи з різними групами клієнтів : метод. посіб. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, ННІ пед. освіти, соц. роботи і мистецтва. Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького. 2013. 346 с.

650. Шпак В. П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних івітчизняних виправно-виховних закладів у XIX - на початку XX століття. Полтава. 2005. 336 с.

651. Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX-початок XX ст.) : автореф. дис. …д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харківський нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків. 2007. 40 с.

652. Шпак В.П. Науково-методичні основи інтерактивної технології в історії педагогіки. *Педагогічні науки*. Полтава: Техсервіс. 2006. Випуск 4. С.18-24.

653. Шпак В.П. Проблема розробки і використання технологій соціально-реабілітаційної роботи в освітніх закладах України. *Впровадження інноваційних технологій у дошкільних закладах Полтавщини.* Полтава: ІОЦ ПДПУ. 2002. С. 20-22.

654. Шпак В.П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів XIX – на початку XX століття. Полтава : АСМІ. 2005. 336 с.

655. Шпак В.П. Реабілітаційна педагогіка: Навчальний посібник. Полтава: АСМІ. 2006. 360 с.

656. Штефан Л А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20—90–ті рр. XX ст.) : автореф. дис.... д–ра пед. наук. Харків, 2003. 43 с.

657. Штефан Л. А. Основні тенденції розвитку сучасної соціально-педагогічної науки в Україні. *Актуальні питання навчання та виховання особистості*. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди. 2008. Вип. 2. С. 128–139.

658. Штефан Л. А. Питання морально-духовного виховання особистості в історії соціальної педагогіки (кінець XIX – початок XX ст.). *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах.* К. : Пед. Думка. 2000. Кн. 2. С. 186–192.

659. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна теорія і практика в Україні (20–90-і роки XX ст.) : *монографія*. Харків : ХДПУ імені Г. С. Сковороди. 2002. 264 с.

660. Штефан Л. А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20–90-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01.. Харків : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. 2003. 43 с.

661. Шукліна С.О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. канд. іст. наук. Київ. 2004. 29 с.

662. Щеглова А. С. Становление основных теоретико–методологических и организационных направлений общественного призрения в Российской Империи на рубеже XIX – XX веков : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н. Москва, 2005. 25 с.

663. Юридична енциклопедія : В 6 т. Київ, 2002. Т. 4 : Н – П. 720 с.

664. Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. *Трудовая помощь.* СПб. 1901. Март-июнь. 71 с.

665. Язловський Б. Сьогоденне родинне звичаєве право С. Павлівки на Полтавщині. *Праці Комісії для вивчування звичаєвого права України*. Київ, 1925. 94 с.

666. Яковенко Г.Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917)**:** автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2006. 21 с.

667. Янкович О.І. Історія розвитку соціальної роботи в Україні Соціальна робота в Україні : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

668. Янкович О.П. Історія соціальної педагогіки і соціальної роботи. *Навч.-метод. Посібник*. Тернопіль: ТНПУ, 2004. 290 с.

669. Яновский А. Душевнобольные. Энциклопедический словарь. СПб., 1890–1907. Т. 1–41А [1–82]. URL : http:www.vehi.netbrokgauzall03838175.shtml

670. Янченко И. Л. Взаимодействие Министерства внутренних дел Российской империи с государственными учреждениями и общественными организациями по вопросам общественного призрения : историко–правовой аспект: автореф. дис… на соиск. уч. степ. канд. юр. наук. Москва, 2012. 27 с.

671. Янченко Т.В. Соціально–педагогічна підтримка дітей, позбавлених батьківського піклування (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*. 2004. № 3. С. 172–175.

672. Янченко Тамара Василівна. Проблеми соціально–педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис... канд. пед. наук. Київ, 2006. 240 с.

673. Ярмаченко М.Д. Актуальні питання педагогічної науки. Київ : Знання. 1978. 48 с.

674. Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності [До 350 річчя Харкова]. *Колективна монографія*. Харків. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ. 2004. 372 с.

675. Ясли-приюты в Харьковской губернии в 1905 – 1906 гг. *Приложение к «Врачебной хронике» Харьковской губернии*. Харків, 1907. VII. 199 с.

Державний архів Одеської області (далі ДАОО)

676. ДАОО. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 38. Арк. 15–15зв.

677. ДАОО. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 20.

678. ДАОО. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 49зв.

679. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 138–138зв.

Державний архів Харківської області (далі ДАХО)

680. ДАХО. Ф. 202, Оп. 1, Спр. 95. Арк. 5.

681. ДАХО. Ф. 202. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 11.

682. ДАХО. Ф. 202. Оп. 2. Спр. 680. Арк 1-5

683. ДАХО. Ф. 217. Оп. 101. Спр. 6. Арк. 1.

684. ДАХО. Ф. 218. Оп. 202 . Спр. 1 Арк. 7.

685. ДАХО. Ф. 23. Оп. 1162. Спр. 9. Арк. 4.

686. ДАХО. Ф. 3. Оп. 232. Спр. 170. Арк.1–1зв.

687. ДАХО. Ф. 3. Оп. 281. Спр. 189. Арк. 3

688. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3443. Арк. 3–4.
689. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 48 зв.
690. ДАХО. Ф. 43. Оп. 938 . Спр. 8. Арк. 11.
691. ДАХО. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3537. Арк. 1-5 зв.
692. ДАХО. Ф. 489. Оп. 9 Спр. 37. Арк 1-5
693. ДАХО. Ф. 507. Оп. 1. Спр.2. Арк. 7 зв.
694. ДАХО. Ф. 514. Оп. 15 . Спр. 2. Арк. 8.
695. ДАХО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 9.
696. ДАХО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 5 зв.
697. ДАХО. Ф. 56. Оп. 1. Спр.671. Арк. 13.
698. ДАХО. Ф. 56. Оп. 1. Спр.310. Арк. 1, 7.
699. ДАХО. Ф. 57. Оп. 26. Спр.1. Арк. 1 зв.
700. ДАХО. Ф. 572. Оп. 1074. Спр.21. Арк. 2
701. ДАХО. Ф. 574. Оп. 68. Спр.6. Арк. 3
702. ДАХО. Ф. 576. Оп. 622. Спр.3. Арк. 1
703. ДАХО. Ф. 578. Оп. 82. Спр. 5. Арк. 2
704. ДАХО. Ф. 579. Оп. 12. Спр.17. Арк. 3
705. ДАХО. Ф. 667. Оп. 283. Спр. 11. Арк. 1–5.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ)

706. ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 187. Арк. 1–124.
707. ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 188м/281. Арк. 1–69.

Российский государственный исторический архив (дальше РГИА)

Фонд 758

(Опекунский совет Ведомства учреждений Императрицы Марии)

708. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 11.
709. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 12.
710. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 42. Л. 2-7.
711. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 35. Л. 1.

712. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 36. Л. 3.
713. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 43. Л. 3-5.
714. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 46. Л. 2.
715. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 48 Л. 45-50.
716. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 55. Л. 34.
717. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 56. Л. 2-3.
718. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 61. Л. 1-6.
719. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 64. Л. 1-3.
720. РГИА. Ф. 758. Оп. 6. Д. 65. Л. 5-12.
721. РГИА. Ф.758. Оп.9 Д. 454. Л. 1–5 об.
722. РГИА. Ф.758. Оп.9 Д. 455. Л. 1-4.
723. РГИА. Ф. 758 Оп. 9 Д. 466. Л. 1.
724. РГИА. Ф.758. Оп.9 Д.429. Л. 5–10 об.

Фонд 769

(Комитет попечения о беспризорных детях при МВД)

725. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 26. Л. 22-23об.
726. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 48. Л. 33.
727. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 57. Л. 11-13.
728. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 63. Л. 4-5.
729. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 68. Л. 1об.
730. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 101. Л. 2об.
731. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 135. Л. 6-9.
732. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 138. Л. 44.
733. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 149. Л. 42.
734. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 160. Л. 5-9.
735. РГИА. Ф. 769. Оп. 1. Д. 162. Л. 3-4.

Фонд 1287

(Хозяйственный департамент МВД)

736. РГИА. Ф.1287. Оп. 16. Д.870. Л. 17–24.
737. РГИА. Ф.1287. Оп. 16. Д.870. Л. 31.

738. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1548. Л. 17–27.
739. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1548. Л. 44–54.
740. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1592. Л. 18.
741. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1309. Л. 65.
742. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1888. Л. 7.
743. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.2011. Л. 73.
744. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.2155. Л. 3.
745. РГИА. Ф.1287. Оп. 20. Д.1607. Л.–31.
746. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1603. Л. 202.
747. РГИА. Ф.1287. Оп. 12. Д.442. Л. 42.
748. РГИА. Ф.1287. Оп. 12. Д.446. Л. 13.
749. РГИА. Ф.1287. Оп. 16. Д.870. Л. 2–6.
750. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1548. Л. 3–8.
751. РГИА. Ф.1287. Оп. 16. Д.870. Л. 10–14.
752. РГИА. Ф.1287. Оп. 15. Д.1548. Л. 10–11.

Фонд 1293

(Техническо-строительный комитет МВД)

753. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1415. Л. 1–4
754. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1414. Л. 1–6.
755. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1416. Л. 1–8.
756. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1419. Л. 3.
757. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 1417. Л. 1–2.
758. РГИА. Ф. 1293 Оп. 169 Д. 141. Л. 1.

Фонд 1405

(Министерство юстиции. Общее деловодство. Дела о законопроектах МЮ и других ведомств)

759. РГИА. Ф.1405. Оп.542. Д. 1113. Л. 15об, 23об, 29.
760. РГИА. Ф. 1405 Оп. 542 Д. 1117. Л. 57.
761. РГИА. Ф. 1405 Оп. 542 Д. 482. Л. 50.
762. РГИА. Ф. 1405. Оп.542. Д. 1109. Л. 4об.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України).

763. ЦДІАК України. Ф. 1710. Оп. 2 Спр. 1818. Арк. 2.
764. ЦДІАК України. Ф. 1508. Оп. 2, Спр. 92. Арк. 1 а.
765. ЦДІАК України. Ф. 193. Оп. 1, Спр. 75. Арк. 1–4.
766. ЦДІАК України. Ф. 193. Оп. 1, Спр. 2634. Арк. 3.
767. ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1., Спр. 2. Арк. 18.
768. ЦДІАК України. Ф. 736. Оп. 1, Спр. 1058. Арк. 2–3.
769. ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2 і зв.
770. ЦДІАК України. Ф. 206. Оп.1. Спр. 2367. Арк. 1, 2.
771. ЦДІАК України. Ф. 206. Оп.1. Спр. 1178. Арк. 3.
772. ЦДІАК України. Ф. 206. Оп.1. Спр. 59. Арк. 1, 2, 5.
773. ЦДІАК України. Ф. 1510. Оп.2. Спр. 34. Арк.1, 4.
774. ЦДІАК України. Ф. 1894. Оп.1. Спр. 76. Арк. 1, 10, 23, 68, 71.
775. ЦДІАК України. Ф. 1510. Оп.2. Спр. 516. 1, 5, 34 і зв.